

**КОЗАЦЬКІ
ВІЙНИ
XVII СТОЛІТТЯ
В ІСТОРИЧНІЙ СВІДОМОСТІ
ПОЛЬСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО
НАРОДІВ**

**Матеріали
Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі
(Львів, 12-13 жовтня 1995 р.)**

Львівський державний університет ім. І.Франка
Люблінський університет ім. М.Кюрі-Склодовської
Міжнародний фонд “Відродження”

**КОЗАЦЬКІ
ВІЙНИ
XVII СТОЛІТТЯ
В ІСТОРИЧНІЙ СВІДОМОСТІ
ПОЛЬСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО
НАРОДІВ**

Матеріали
Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі
(Львів, 12-13 жовтня 1995 р.)

За редакцією Леоніда Зашкільняка

Львів-Люблін 1996

<i>Передмова</i> (Л.Зашкільняк)	5
Частина I. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО XVII ст. У ВІЗІЇ СУЧАСНИКІВ.	
Степан Макарчук (Львів). Державотворчі, національні і соціальні спектри політики Б.Хмельницького	9
Наталія Яковенко (Київ). Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського)	21
о.Юрій Мицик (Дніпропетровськ). Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в opinii повстанців	31
Antoni Krawczyk (Lublin). Problematyka kozacka w pracach historyków polskich XVII wieku	45
Lech Mokrzecki (Gdańsk). Zainteresowanie historiografii gdańskiej wojnami polsko-kozackimi XVII wieku	59
Володимир Макарчук (Львів). Моральні риси дипломатичної тактики Б.Хмельницького	72
Jozef Półciwiartek (Rzeszów). Najdalszy zachodni pochod wojsk B.Chmielnickiego — mit a rzeczywistość	76
Witold Kłaczewski (Lublin). Jerzy Lubomirski wobec konfliktu na Ukrainie	91
Janusz Kaczmarczyk (Kraków). Beresteczko 1651 — próba przełamania stereotypów	99
Henryk Gmiterek (Lublin). Wojny kozackie w twórczości Samuela Twardowskiego ze Skrzypry	106
Микола Крикун (Львів). Подільський козацький полк: періоди існування і полковники	116
Частина II. КОЗАЦЬКІ РУХИ XVII ст. У ПОЛЬСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ XVIII-XX ст.	
Олексій Сухий (Львів). Традиції козацтва в українській історичній літературі XVIII ст.	145
Jerzy Maternicki (Rzeszów). Kozacy i wojny kozackie XVII w. w polskiej myśli historycznej doby porozbiorowej (do 1864 r.)	156
Михайло Пасічник (Львів). Козацтво в українській історіографії раннього періоду національного відродження (перша пол. XIX ст.) ...	168
Костянтин Кондратюк (Львів). Козаччина у висвітленні українських істориків другої половини XIX століття	176
Lech Ludorowski (Lublin). Portrety Bohdana Chmielnickiego w polskiej powieści historycznej XIX w.	184
Ярослав Федорук (Львів). Дослідження Хмельниччини в українській історіографії XX ст. (до 1939 р.)	208

Marek Mądzik (Lublin). Wojny kozackie w polskiej historiografii przełomu XIX i XX w.	213
Leszek Piątkowski (Lublin). Wojny polsko-kozackie XVII w. w historiografii polskiej okresu międzywojennego (1918-1939)	225
Andrzej Stępnik (Lublin). Problem kozacki XVII w. w polskich podręcznikach historii okresu międzywojennego	246
Леонід Запкільняк (Львів). Українське козацтво у висвітленні польської історіографії (1944-1989 рр.)	258
Krystyna Wróbel-Lipowa (Lublin). Problem kozacki w polskich podręcznikach historii po II wojnie światowej (1944-1989)	270
Андрій Заяць (Львів). Українсько-російський договір 1654 р. в оцінці сучасної української історіографії (90-ті роки)	286

ПЕРЕДМОВА

Українське козацтво, його роль в історії українського народу здавна привертає пильну увагу вчених і публіцистів, поетів і письменників, прихильників і ворогів України. Більш того, як засвідчують дослідники минулого, ще у XVII ст. козацтво, його характер, прагнення і війни цікавили багатьох правителів, освічених людей і просто загал у західноєвропейських країнах, так як і на північ, схід і південь від українських земель. Особливий інтерес завжди був спрямований на визвольні змагання українського народу під проводом Богдана Хмельницького, які стали наріжним каменем відновлення державотворчого процесу.

Проте, козацтво, козацькі повстання, а потім і війни інакше виглядали в очах українського селянина, шляхтича, та ще більш відмінними вони були в очах польських магнатів, шляхти, селянства, міщанства. Ця відмінність бачення перейшла згодом у відмінність оцінки козаччини у пізніші часи, сильно впливала на формування історичної свідомості українців, а також і тих народів, котрі вступали з ними у взаємини. Насамперед це стосується поляків, народу, з яким українці від віків жили поруч, співіснували в долі і лихолітті, конфліктували і браталися, приязнилися і воювали. Протягом тривалого часу у обох народів. його різних верств складались різноманітні стереотипи щодо козацтва, які часом відрізнялись повною протилежністю оцінок. Однак, як показує уважне вивчення, ці оцінки дуже часто складались не стихійно, а внаслідок свідомої діяльності тих чи інших політиків, ідеологів різних течій і угруповань. Історична свідомість народу завжди була і буде диференційованою, залежатиме від особливих знань, поглядів і досвіду різних соціальних, етнічних, релігійних та інших спільнот. Завдання полягає в тому, щоб в нинішніх умовах історичну свідомість формували не політики чи ідеологи, а вчені, які прагнуть створити об'єктивний, позбавлений емоцій і упереджень образ українського козацтва і козацьких війн.

Ще у 1990 р., коли в Україні, Польщі та інших країнах Центрально-Східної Європи тільки починалась нелегка трансформація від тоталітаризму до демократії, вчені Люблінського університету ім. М.Кюрі-Склодовської виступили з ініціативою проведення регулярних зустрічей наукової інтелігенції Польщі і України з метою докладного перегляду тих складних подій минулого взаємин українського і польського народів, котрі закарбувались у їх свідомості у вигляді певних стереотипів. Польським вченим присвячувала думка, що

у спільну сім'ю європейських народів два сусідні народи повинні увійти, подолавши численні упередження, нагромаджені тривалою історією польсько-українських стосунків. У листопаді 1990 р. у Любліні відбулась перша польсько-українська зустріч науковців, в якій взяли участь вчені-гуманітарії з Любліна, Варшави, Кракова, а також Києва, Львова, Чернівців. Вони розглянули різноманітні питання українсько-польських стосунків в історичній ретроспективі. Підсумком зустрічі було видрукування її матеріалів (Spotkania polsko-ukraińskie. Red. nauk. Zygmunt Mańkowski. Lublin, 1992).

У 1990 р. було запропоновано низку тем, які б вимагали більш докладного розгляду науковцями обох країн (с. 41-43 матеріалів). Оскільки ініціатива зустрічей зродилась у Люблінському університеті, який ще від 1956 р. утримує договірні стосунки з Львівським університетом, то погодились, що майбутні зустрічі організовуватимуться спільними зусиллями двох університетів, але із залученням провідних фахівців з інших наукових осередків двох країн.

Проте, другій зустрічі довелось чекати досить довго. Допомога Міжнародного фонду "Відродження" дозволила провести Другу Польсько-Українську Наукову Зустріч тільки восени 1995 р. Вона пройшла 12-13 жовтня 1995 р. у Львівському університеті і була присвячена обговоренню теми "Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів". Вибір теми був не випадковим і нав'язував до 400-річчя від народження Б.Хмельницького. У Зустрічі взяли участь відомі польські і українські історики (хоча не всі зголошені у програмі учасники змогли з тих чи інших причин взяти безпосередню участь у роботі наукового форуму). Під час Зустрічі польські і українські вчені обговорили ряд вагомих проблем, серед яких були: сучасний стан джерел для вивчення історії козацьких рухів XVII ст., інтерпретація польсько-українських стосунків періоду козацьких війн XVII ст. в українській та польській історичній думці від XVII ст. до XX включно, вплив наукової історіографії на формування історичної свідомості обох сусідніх народів, а також шляхи подолання традиційних стереотипів і упередженого ставлення до українського козацтва та його ролі у національно-визвольній боротьбі українського народу.

Немає потреби характеризувати виголошені і продискутовані на Зустрічі доповіді — більшість їх вміщена у даному збірнику. Їз включених у програму доповідей не були представлені в Оргкомітет матеріали відомих українських істориків Я.Ісаєвича, В.Смоля, Я.Дашкевича, а також польських — В.А.Серчика, К.Пишбося. Ці дослідни-

ки не змогли прибути на Зустріч. Український історик Ю.Мицик теж не прибув у Львів, але надіслав до Оргкомітету свій матеріал. Так само зробили польські історики Є.Матерніцкі, Л.Людоровські. Їхні доповіді включені у даний збірник матеріалів Зустрічі.

На науковому форумі відбувся обмін думками і дискусія з приводу піднесених у виступах проблем. У них взяли активну участь знані польські історики — професори Люблінського університету Р.Щигел і Т.Радзік. Дискусія концентрувалась навколо таких питань, як подолання стереотипів джерел, котрі висвітлюють історію козащини і чинять поважний вплив не стільки на спеціалістів, скільки на історичну публіцистику та белетристику, які у них шукають не об'єктивності, а приводу для обґрунтування конкретних ідейних міркувань. Учасники дискусії погодились в тому, що біжучі політичні події та інтереси, актуальні суспільні завдання на різних етапах розвитку сприяли формуванню кон'юнктурного образу козацтва і його ролі в житті українського народу. Такий образ часом далеко відбігав від тої картини, що складалась у підсумку поглибленого наукового вивчення. Була звернена увага на той факт, що незважаючи на значний обсяг існуючої історичної літератури, перед дослідниками ще стоїть багато малосліджених і нерозв'язаних питань. Зазначалось також, що при вивченні козацтва не можна випускати з поля зору соціально-економічної проблематики і зводити козацькі рухи виключно до національно-політичних аспектів. У дискусії була підкреслена потреба більш докладного дослідження господарських, демографічних і культурних наслідків козацьких війн XVII ст., а також соціальної стратифікації українського козацтва.

Зустріч продемонструвала збіжність багатьох поглядів польських і українських вчених на піднесені проблеми історії козацтва. Разом з тим, виявились і певні відмінності у їх трактовці, котрі є цілком зрозумілими, якщо врахувати загальний стан української і польської історіографії на нинішньому етапі розвитку. Польська наука про минуле спирається на міцний ґрунт розбудованих традицій осмислення і аналізу історичних подій, значний досвід співставлення національних і міжнародних аспектів кожного вагомого явища, навички висококваліфікованої роботи з джерелами. Українська історіографія має значні борги перед громадськістю як у опрацюванні джерел, так і у створенні новочасної концепції національної історії. Крім того, слід подолати певні нашарування романтизму, котрі позначились на її розвитку в останні роки, засвоїти методологічний доробок сучасної світової історіографії.

Науковий форум показав, що співпраця польських та українських дослідників у вивченні проблем історії, спільних для обох народів, має добрі перспективи, пов'язані з "розчищенням" минулого від політизованих та ідеологізованих "завалів". Головний висновок, який можна зробити з обговорення, полягає в тому, що існує потреба якомога швидше наукові здобутки дослідників довести до широкого загалу обох сусідніх народів. Тому й так оперативно підготовлено цей збірник, який віддаємо до рук читачів.

Доповіді і повідомлення згруповані у два тематичні блоки: а) українське козацтво XVII ст. у візії сучасників, б) козацькі рухи XVII ст. у польській та українській історіографії XVIII-XX ст. Вони друкуються мовою оригіналу. Зрозуміло, що вміщені у збірнику матеріали не розкривають усіх питань даної теми, а лише окреслюють їх, не даючи готових відповідей. Проте, вони, як нам видається, дозволяють уважному читачеві побачити зумовленість і залежність візії і оцінки історичних подій від багатьох суспільно-духовних чинників, притаманних кожній конкретній наступній епосі. З цього може виникнути враження, що історія не здатна дати об'єктивної оцінки минулого. Однак не слід забувати, що історична наука таких оціночних завдань перед собою не ставить. Останнє — прерогатива кожної окремої людини, її ціннісних систем і орієнтирів. Історія як наука має іншу мету — відновити дійсний перебіг подій і пояснити їх, з'ясувати їх місце і роль у загальному ланцюгу еволюції етносоціальних спільнот. Історія, або швидше історіософія, може тільки співставити конкретні явища минулого із загальнолюдськими цінностями, визначити їх місце у всесвітньому поступі людства і поліпшенні умов життя кожної окремої Людини. З цього погляду пропонований збірник матеріалів може бути корисним як спеціалістам, так і більш широким колам громадськості. Його найбільше значення полягає, на наш погляд, у прагненні виробити спільний, позбавлений емоцій погляд на ті проблеми минулого польського і українського народів, котрі раніше швидше поділяли, ніж об'єднували.

На закінчення слід висловити подяку всім, хто уможливив здійснення проекту проведення Зустрічі. Це стосується Оргкомітету, очолюваного з польського боку професором Р.Щигелом, з українського — доцентом Р.Шустом, Західного філіалу Міжнародного фонду "Відродження" (О.Софій), львівської фірми "РТ" (Р.Турій, М.Сойка).

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО XVII СТ. У ВІЗІЇ СУЧАСНИКІВ

Степан Макарчук (Львів)

ДЕРЖАВОТВОРЧІ, НАЦІОНАЛЬНІ І СОЦІАЛЬНІ СПЕКТРИ
ПОЛІТИКИ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Переважна більшість українських і зарубіжних дослідників національно-визвольної війни українських козаків під проводом Б.Хмельницького поділяє ту точку зору, що козацький гетьман, піднімаючи козаків на повстання проти уряду Польщі, передбачав обмежені цілі: припинити свавілля королівської адміністрації в Україні і поновити козацькі привілеї (в якійсь мірі міфічні), що були надані козакам в минулому польськими королями, усунути переслідування православної церкви і православних віруючих, відстояти особисту козацьку честь і гідність, що були брутально стоптані Чаплинським та його вельможними покровителями.

Звичайно, через всі ці, на перший погляд, обмежені вимоги могли бути розв'язані і інші більш глибокі соціальні, політичні та національні завдання. Проте історичні джерела не дають підстав твердити, що далекосяжні цілі повстання 1648 року вже формулювалися до його початку.

Автори однієї з останніх великих праць про Б.Хмельницького Валерій Смолій і Валерій Степанков також стверджують цю традицію. Вони пишуть, що виявлені джерела “не дають твердої впевненості, що вже в перші місяці боротьби гетьман висунув чітку програму визволення з-під польського гніту всіх етнічно українських земель та їхнього об'єднання в межах однієї держави”¹. Правда, ці автори чи не більше від усіх своїх попередників акцентують увагу на великій і різносторонній роботі Богдана Хмельницького, спрямованій на підготовку козацького повстання. Можна вважати, що Богдан Хмельницький може як ніхто інший відчував неминучість великого соціального повстання і заздалегідь намагався використати його у своїх, найперше козацько-станових інтересах та надати повстанню саме свого сценарію.

А повстання до початку 1648 р. мало вже глибокі соціальні коріння. Українські міста, села, поля і всі багатства, міщани і хо-

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. К., 1993, с. 57.

лопи свавільним правом польського короля перетворилися на власність його слуг, чужих і своїх перехрещених панів та орендарів. Королівські пожалування супроводжувались наданням новоявленим власникам абсолютних прав над українськими людьми та власністю, позбавленням будь-яких прав місцевої людності.

Як це виглядало, переконливо ілюструють окремі такі привілеї, що вже публікувалися. Так, 6 лютого 1632 р. король Сигізмунд III дарував “урожаю пану Філонові Петрові Міровицькому, писареві своєму скарбовому” у Варшаві два нібито пустих городища — Глинське і Більське, “вище Полтави над річкою Ворсклою та Сквобору за річкою Псьол “на Україні, в Київському воєводстві, що лежала”. До цього варшавський господар України додавав, що названому шляхетному Петрові Міровицькому “вільно буде всі ґрунти, поля, луки, сіножаті, бори, ліси, пасіки, ріки, озера, стави. що в тих границях знаходяться, заселювати: і села, і фільварки, і присілки підданими. І всіляткі пожитки, які можуть бути ним придумані, за винятком виробництва селітри товарів, на що потрібно королівський дозвіл, вільно йому буде, як із своїх власних на основі дідичного права, з його потомками на вічні часи користуватися (nabywać), давати, дарувати, міняти і всілякі доходи за своїм вподобанням з них брати”².

Наведений приклад не з ряду унікальних, а навпаки є нормою при формуванні великої земельної власності польських панів в Україні. Більше того, в багатьох випадках за тими ж королівськими привілеями у спадкове володіння попадали цілі староства. А новоявлені володільці вже своїм правом віддавали в оренду села і міста. Так, у червні 1638 р. чернігівський і брацлавський воєвода М.Калиновський як дідич віддав на три роки в оренду данцігського купця Я.Деменця “цілком і повністю місто Умань, місто Іванку, місто Маньківку, і місто Буки... також містечко Мошурів із замками, дворами і фільварками, що там були, з усіма правами володіння і власності, користування доходами, пожитками... пасіками і ставками, млинами, підданими, з усім майном, що є в тих добрах, нічого собі і своїм потомкам не залишаючи”³. Права польського панства впроваджувалися і охоронялися найжорстокішими методами навіть за тогочасними мірками. Гетьман коронний С.Конецпольський у серпні 1637 р., вимагаючи полонення і доставки до нього повстанців,

² Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Том I. М., 1953, с. 121-122.

³ Воссоєдинение Украины с Россией, т. I, с. 230-231.

додавав: “А якби ваша милість не могла їх захопити, то потрібно їх на жінках і дітях карати, і дома їх вщент знищити, бо краще є, щоб на тому місці росла кропива, а ніж би там розмножувалися його к.м. і Речі Посполитої”⁴.

Проте соціально-національний вибух 1648 р. не був наслідком протистояння лише соціально польських сил: польського панства і панщизняно поневоленого українського селянства. Не меншим було протиріччя між соціально-економічною природою польського поміщицького господарства і відповідно заснованої на феодално-станових привілеях влади, з одного боку, і соціально-економічною природою козацького стану та створеними ним політичними протоструктурами республіканського ладу. Тут не час розглядати цікаве питання про етапи становлення козацтва як соціального стану. Можна тільки сказати, що хоч перед 1648 роком реєстровано було всього 6 тис. козаків, в чисельному відношенні мізерну частку населення, козацтво, тим не менше, вже утвердило своє становище як політично елітної верстви українського народу і економічно як верстви вільних виробників.

У суспільно-політичному житті ця верства протистояла польській магнатерії і шляхті, по-перше, як така, що не підлягала економічній експлуатації тої магнатерії, а отже і звужувала можливості матеріальної наживи останньої. По-друге, українське козацтво до 1648 р. ще не відірвалося від українських соціальних низів, постійно рекрутувалося з них і через це залишалося органічною структурою саме українського суспільства, його організованою збройною силою і захисником. Через спільність православної релігії козацтва і українського селянства, мови і народної культури існував спільний національний інтерес всього українського народу. По-третє, покозачення українців відкривало собою небезпечний для існуючих порядків шлях до соціального визволення селянства, всього панщизняно залежного населення.

З цих причин соціальні пружини постійно штовхали козацтво до чисельного росту і зміцнення свого військово-політичного становища в державі, а польські магнати і шляхта могли бути безпечними за своє панівне становище при умові стлумлення козацтва. Можна через це вважати, що першим поштовхом до повстання послужив наступ на соціальне, політичне і правове становище козацтва, хоч воно і не було таким важким і нестерпним, як ста-

---

⁴ Там само, с. 179.

новице селян. Разом з тим, головну лавину революційної бурі, що вибухнула слідом за повстанням козаків, склало саме селянство. І власне цей момент став тим фактором, що забезпечив переростання повстання у національно-визвольну війну. На тому етапі соціальні причини, що були породжені становищем мільйонних селянських мас, виявили себе на повну силу. “Нарід підіймався, грабив панські маєтки... побивав панів і жидів, захоплював панські ґрунти й заводив між собою козацький лад”⁵, — писав про 1648 р. М. Грушевський. Видатний історик тут повторив Самовидця, який відзначав: “Так усе, що живо, піднялося в козацтво, але заледве знашол в якому селі такого чоловіка, жеби не міг албо сам, албо син до войска ити, а ежели сам не здужал, то слугу парубка послал, а иніе, кілько їх било, всі шли з двора, тилко одного зоставали... же навет где в городах били и права магдебурськіе — и присяглис бурмистрове, и райци свои уряди покидали, и борода голили, и до того войска шли”⁶.

У цьому процесі можливо сильніше виявляв себе соціальний момент революції, аніж національний. Януш Качмарчик, посиляючись на дослідження Тадеуша Василевського, подає, що вже під Збаражем у Б.Хмельницького було 150 тисяч союзного козацького і татарського війська без черні⁷. Причому татарська орда числила всього 10 тисяч.

Отже, трохи більше ніж через рік після початку повстання чисельність козацтва виросла в десятки разів. Можна думати, що на цьому етапі Б.Хмельницький підтримував процес покозачення селянства. Об’єктивно до Зборівського договору (8/18/VIII.1649) так звана чернь не вичерпала свого революційного заряду і могла далі відігравати роль локомотива революційної війни. Але соціальні цілі черні, — визволення від панщизняної залежності і зрівняння у своєму становищі з козацьким станом, — Б.Хмельницький перестав брати в розрахунок, як тільки у нього відпала потреба у черні як джерелі рекрутування організованої військової збройної сили. Провідною історичною метою козацького гетьмана, що сформувалась у нього після київської зустрічі у грудні 1648 року, стала козацька держава, власне станова козацька держава, в якій основним вільним станом мало бути українське козацтво і, поряд з ним, вільними і панівними мали бути шляхта і духовенство. Щодо панщизняно залежного се-

⁵ Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ-Львів, 1913, с.300.

⁶ Літопис Самовидця. К., 1976, с. 57.

⁷ Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. Warszawa etc., 1985, s.102.

лянства, то воно і далі мало становити основну масу соціальних низів, так званої черні. Від Зборівського договору ця лінія в політиці Б.Хмельницького залишалася незмінною аж до його смерті. У 1650 р. він вживає суворих заходів впливу до ряду полковників — брацлавського Данила Нечая, чернігівського Мартина Небаби, ніжинського Прокопа Шумейка, — які на цьому ґрунті опинилися в опозиції до гетьмана⁸.

Після Берестечка Б.Хмельницький у питанні чисельності реєстрового козацтва від зборівських угод на ділі не відступав. Про це збереглося чимало документів. Скоро після підписання угоди в Білій Церкві гетьман писав полковникам, щоб ті, хто хоче до реєстру “зараз прямували в Київське воеводство, до дібр його королівської милості”⁹. Через рік, 18/28/.X.1652 р. в листі до воеводи Хілкова просив повідомити царя, що “посли лядские” “хотят ведле пунктов белоцерковских мир с нами іміти, а ми пункта зборовские держим, інак не хоцем”¹⁰. Ще майже через рік, у червні 1653 р. Б.Хмельницький ставив вимогу перед польським королем, щоб “залишив своє Запорізьке Військо при зборівських пактах, не порушуючи ні в чому нашої віри і вольностей”¹¹.

Разом з тим, політика гетьмана щодо селянства вже після Зборова підривала селянське довір’я до нього і до козацької старшини, що дало себе знати у Берестецькій битві. У переговорах з польськими комісарами, в інструкціях козацьким делегатам до сейму гетьман неодмінно зобов’язувався “карати свавільників”, робить все для того, щоб селяни “залишалися у послуху у своїх панів”. В універсалі від 3/13/ березня 1650 р. про “послушенство” міщан села Кишенці панові Іляшу Пекулицькому писав, наприклад: “... Если бы какие своевольники, разрушаючи покой пана своего и слугу посланого от него не хотели слушати и сему листу нашему сопротивлялися, таких мы позволяем жестоко казнить, как бунтовников и непослушников”¹². Вирази “відтяти голову”, “смертю казнити”, “подданих панських не укривати”, “не чинити шкоду панам”, “скарати на горло” тощо — звичайні настанови гетьмана щодо “своевольників”. Близько десяти універсалів гетьмана скріплювали панщизняну залежність монастирських селян,

⁸ Ibidem, s. 137-139.

⁹ Документи Богдана Хмельницького. Упорядники І.Крип’якевич та І.Бутич. К., 1961, с. 227-228.

¹⁰ Документи Богдана Хмельницького... С.276.

¹¹ Там само, с.253.

¹² Там само, с.155.

при тому і у випадках, якби селянин хотів іти до війська: “даст бог на службу войсковую без людей церковних охочих”¹³, а хто не послухає, “горлом карати будет”. Б.Хмельницький вважав за необхідне закріпити тільки деякі соціальні завоювання визвольної війни, досягнуті до Зборівського договору: залишити козаками тих повсталих селян, які попали у реєстр у 1649 р., закріпити вигнання з території козацької адміністрації деяких католицьких чернечих орденів (домініканів, єзуїтів), охороняти свободу православного віросповідання.

Отже думаємо, що у ставленні до соціальної організації суспільства свого часу, як суспільства станового, до безправного становища покріпаченого селянства Б.Хмельницький залишався людиною свого часу і, щонайбільше, добивався лише “справедливості” у відносинах між станами і соціальними верствами, як цього вимагало тодішнє право.

Атрибути соціального устрою в Україні, за які боровся Б.Хмельницький, мали визначатися таким становищем окремих станів і соціальних груп:

— вільний козацький стан, залежний лише від держави; козаки хоч і не всі “коронні сини”, але “всі з предків військові” і тому повинні бути рівними “в рицарстві” зі шляхтою¹⁴;

— вільний шляхетський стан, так само залежний лише від держави;

— легітимність великопанської власності на землю і володіння селянами; але “незаконні надання повинні бути скасовані”¹⁵;

— селяни (холопи) перебувають у володінні панів, монастирів, інших юридичних і особистих володільців і несуть перед ними панщизняну повинність. Але щоб “напотом какое безправие посполству не деялося...” домагався він від царя¹⁶.

На відміну від соціальної політики гетьмана, революційний розвиток якої фактично був зупинений ним вже після Зборова, державотворча лінія політики постійно поглиблювалася, характеризувалася висуненням все нових цілей і безнастанною боротьбою за їх втілення.

Ще у листопаді 1648 р. за умову своєї підтримки королеви Казимиру Б.Хмельницький висував прийняття козацького реєстру

¹³ Там само, с.88,89,145,155,156,159,161,165,167,185,188...

¹⁴ Документи Богдана Хмельницького... С.69.

¹⁵ Там само, с.131.

¹⁶ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... С.362.

в 12 тис. козаків¹⁷. Відповідно Зборівських пунктів Річ Посполита погодилась на козацький реєстр чисельністю 40 тис. чоловік. Від цієї кількості українського вільного військово-соціального стану гетьман, як зазначалося раніше, не відступив і після вимушеного підписання Білоцерківських угод, а за березневими статтями 1654 р., укладеними з московським урядом, чисельність реєстрових козаків мала становити 60 тис. чоловік. Російський уряд, з свого боку, також жадав, щоб їх кількість ніколи не була меншою¹⁸.

Відносно швидко визначилися територіальні вимоги гетьмана у справі організації козацької держави з її власним військово-адміністративним полковим і сотенним поділом без присутності на тій території коронної адміністрації. Вже у лютому 1649 р. була сформульована вимога включення в таку територію Київського воеводства “по ріки Горинь і Прип’ять”, “по Кам’янець-Подільський”¹⁹. Як само собою зрозуміле козацька адміністрація мала обіймати також усе українське Задніпров’я. Коли ж під Зборовом через фактичну зраду Іслам Гірея III Хмельницькому не вдалося зреалізувати ідеї створення Козацької держави, питання розмежування території, що підлягала козацькому контролю, було висунуте як другий пункт після вимоги про незалежність козацького судівництва в “Пунктах про потреби Війська Запорізького...”. “Пункти” вимагали розмежування по лінії “почавши від Дністра, Бирлінець, Бар по Константинів Старий, по Случ і за Случ... впадає в Прип’ять, по Дніпро, а від Дніпра, від Любача почавши, до Стародуба, аж до границі Московської, з Трубецьким...”²⁰. У своїй “Декларації ласки й.к.м-ті вродженому гетьманові і Війську Запорізькому” король Ян Казимір оголошував лінію розмежування на західному боці значно східніше козацьких вимог, від Ямполья над Дністром починаючи, через Брацлав-Винницю-Погребище-Паволоч-Коростишів-Димір над Дніпром²¹. Ця відмінність у підході до лінії адміністративного розмежування території Війська Запорізького від території коронної адміністрації ще раз показувала, що зборівські домовленості однаково не задовольняли сторони і мусіли мати тимчасовий характер. Як відомо, боротьба Б.Хмельницького за поширення юрисдикції козацької адміністрації на західні

¹⁷ Документи Богдана Хмельницького... С.84.

¹⁸ Kaczmarczyk J. Op. cit., s.226.

¹⁹ Документи Богдана Хмельницького... С.105.

²⁰ Там само, с.128.

²¹ Kaczmarczyk J. Op. cit., s.111.

українські землі велася впродовж всього періоду, в тому числі після переяславських угод.

Як відзначали чи не всі попередні дослідники історії національно-визвольної війни, особливу турботу Б.Хмельницький проявляв за збереження суверенітету козацької держави як в питаннях зовнішньої політики, так і в питаннях внутрішнього управління територією. У “Пунктах про потреби Війська Запорізького...” на перший план було висунуто вимогу повної незалежності козацького судочинства. Навіть там, де є три козаки, “jednego dwaj sądzić powinni”. Так само сильно підкреслені у “Пунктах” вимоги свободи національного життя українців, і не лише в границях козацької держави, але також у межах всієї Речі Посполитої, в тому числі в Кракові, Варшаві, Любліні. Це мало забезпечуватись свободою руської віри православ'я.

Спеціально пункт 10 застерігав перехід всіх урядів земських, гродських, міських в Козацькій державі в руки людей “не римської релігії, але грецької”. У контексті охорони внутрішнього суверенітету козацької автономії був сформульований пункт 16: “коронні війська до повного заспокоєння в ті краї на постій іти не можуть”.

Турбота за визнання і поважання королем Речі Посполитої суверенітету козацької держави, зовнішнім сувереном якої він визнавався, підкреслена була в пункті 18, який формулював вимогу присяги короля на грецьку віру і на всі козацькі пункти²².

Такою ж турботою за суверенітет Війська Запорізького, “как из веков бывало”, пройняті прохання Богдана Хмельницького і всього Війська Запорізького до царя Олексія Михайловича, сформульовані 17(27) лютого 1654 р., тобто вже після Переяславської ради. І тут першим пунктом формулювалось прохання, щоб “царское величество” шанував козацькі вольності, аж до “где три человека казаков, тогда два одного должны судити”.

Висловлювалось прохання, щоб Військо Запорізьке було в числі 60000, щоб поважались права української шляхти і її земські та гродські суди, щоб у містах урядники “из наших людей обираны были”. Пунктом 6 застерігалось право, “чтоб Войско Запорожское само себе гетьмана обирали”. Ставилось багато конкретних умов, пов'язаних із збереженням і поважанням привілеїв козацької старшини і шляхти, з “жалованьем”, з обмеженням юрисдикції царських представників в Україні і т.ін.²³.

²² Документи Богдана Хмельницького... С.128-131.

²³ Там само, с.323-325.

Під цим кутом зору в історіографії дискусійним залишається питання про характер переяславських угод Запорізького Війська з Московською державою. Чи вони означали просто союз двох держав, чи конфедерацію, чи входження України до складу Росії на правах автономії, чи просто приєднання України до Росії (воз'єднання, об'єднання і т.д.).

У сучасній, скоріше публіцистичній ніж науково-історичній літературі, дуже обстоюється думка про переяславські угоди, як про союз двох незалежних держав. Але Росія, мовляв, знехтувала умовами рівноправності і дуже швидко перетворила Україну у свою колонію. На нашу думку, до відносин України з Росією після Переяслава слід застосовувати тогочасну термінологію, тобто дивитися на переяславські “угоди” як такі, що визначали васальну залежність Української Держави, Війська Запорізького від російського царя як сюзерена. Згідно тодішніх міжнародних норм, васали користувалися всіма тими правами, які випливали з угод, що визначали васальну залежність аж до “права на непокору” у випадку, коли сюзерен порушує згадані угоди.

На жаль, крім переяславських угод та “березневих статей” у відносинах між Україною і Росією як до Переяслава, так і після для української сторони було багато обтяжливих моментів, що поглиблювали її залежність від Росії. Війна з Польщею, з одного боку, привела до виникнення козацької Держави з власною територією, системою управління, військом, політикою; з другого боку, ця держава, не витворивши власної грошової системи, потребувала колосальних грошових засобів хоч би для утримання війська. У цих умовах Б.Хмельницький вже в квітні 1649 р. “ниско бил челом” за “государское жалованье”. У листопаді того ж року гетьман знову через посольство Григорія Неронова “за жалованье... царскому величеству ниско челом” бил. У березні 1651 р. гетьман дякував цареві за те, що “жалованье великое царское прислал” і тут же просив “царское величество” “из милостивого жалованья своего царского” не випусцать. Тоді ж просив боярина Морозова, “чтобы еси заступити за нас до его царского величества изволил, чтобы его царское величество нас из жалованья своего царского не выпускал”. У вересні 1652 р. гетьман передав листа цареві через митрополита Гавриїла і знову просив “милостивое пожалованье свое царское нам показать и от милостивого жалованья своего царского не отринуть”. У листопаді того ж року знову нагадував цареві, що “сами себе со всем Войском Запорожским в милости-

вое жалованье вашего царского величества прилежне вручаем”. Аналогічні прохання до царя за “жалованье” гетьман робив в багатьох листах, написаних у 1653 р.²⁴ Як відомо, історики звертають мало уваги на цю трудність держави Б.Хмельницького, хоч вона займала не останнє місце у визначенні його орієнтації на Росію, можливо не менше, ніж спільність православної релігії.

У значній мірі з позицій державотворчої справи слід дивитися на союз Б.Хмельницького з татарами. Незважаючи на важку ціну, яку доводилося платити народові України за союз з ордою, Хмельницький був дуже послідовним у цьому союзі. Під Збаражем татари фактично зрадили Хмельницького, але від Зборова і до Берестечка гетьман жодного разу ні в очі, ні поза очі нічого, крім доброго, не виявив до них у своїх словах і політиці²⁵. Крім військового значення союз з татарами не зачіпав козацьких державних і військових структур, імпував державотворчим устремлінням гетьмана. Можливо мав місце і психологічний момент напіввасальної рівності залежного від Туреччини Криму і його королівської милості Війська Запорізького.

Нарешті, кілька міркувань про національний момент в політиці гетьмана. Саму козацьку державу Війська Запорізького об’єктивно необхідно розглядати як станову українську. Станова ідеологія в ті часи домінувала над національною у всіх європейських державах. Властивим це було і для Богдана Хмельницького.

Разом з тим, національний спектр в його політиці, подібно як державотворчий, наростав паралельно, хоч і не відзначався чіткістю. Правда, у справах релігійних, через призму яких гетьман бачив всю свою посполиту масу, він був аж надто категоричний і, здається, на відміну від інших напрямків політики майже не знав лавірування.

Нам би хотілось звернути увагу на те, наскільки він співвідносив себе з руським (українським) народом і наскільки відчував себе зобов’язаним захищати інтереси того народу як посполитої маси.

У цьому зв’язку вже хрестоматійними стали записані львівським підкоморієм В.Мясковським слова Б.Хмельницького, сказані у лютому 1649 р. на переговорах з А.Киселем, зокрема, “виб’ю з

²⁴ Документи Богдана Хмельницького... С.115,150,214,215,260,273,277, 288,311,313,314.

²⁵ Макарчук С.А. Від Зборова до Берестечка: два союзники Богдана Хмельницького // Берестецька битва в історії України. Матеріали шостої наукової конференції. Рівне, 1995, с.14.

ляцької неволі весь руський народ. І якщо раніше воював за свою шкodu і кривду, то тепер буду воювати за нашу православну віру... Досить нам на Україні, і Поділлі, і Волині, тепер досить достатку в землі і князівстві своєму по Львів, Холм і Галич”²⁶.

Звичайно, що одної цитати в запису польського автора недостатньо, щоб стверджувати, що вже на початку 1649 р. Б.Хмельницький намірився визволити саме руський народ, чи тим більше робити державу руського народу. Зрештою, львівський підкоморій міг написати й те, що найбільше страшило польську шляхту. І хоч слова підкоморія нібито возвеличують Хмельницького за його високі національні почуття, брати їх за чисту монету не можна.

Необхідно брати до уваги і інші джерела, в тому числі такі, що відображають слова і діла самого гетьмана. І такі свідчення є. На перший план слід би поставити зборівські “Пункти...”, шостий пункт яких домагався свободи всієї посполитої руської маси, у складі всієї Речі Посполитої, а не лише в межах козацької адміністрації²⁷.

Про розуміння Б.Хмельницьким національної самобутності Русі (Малої Русі) як окремого і відмінного від інших народів організму є багато інших свідчень. Вже після Берестечка, 27 листопада 1651 р., в листі до султана гетьман так ідентифікував свою Вітчизну: “... Вся Русь, яка однієї віри з греками”²⁸.

Виразним є бачення всієї Малої Русі як одної етнічності, але в силу зовнішніх інтриг суперечливої, у листі до польського короля від 25 лютого 1652 р., в якому гетьман просив тримати своїх панів “у шорах і на повіді”, інакше ніколи не заспокоїться Русь. “А якщо я чернь покину і не припущу до себе і не допущу сваволі, боюся, щоб вона не вибрала собі іншого гетьмана, а потім змови-лася б з татарами, що привело б до війни Русі з Руссю, так як унія з дисунією має сутички”²⁹. 23 березня (2.IV.) 1653 р. у листі до Олексія Михайловича гетьман роз’яснює, що козаки пішли проти ляхів, щоб “хотя украинных домов божиих и самой столицы Киева, також части сие Малые Руси нашия, могли оборонить и впредь им не подавали в поруганье”³⁰. Про “Малую всея Россию” як свою вітчизну писав гетьман у листі до царя від 9(19) серпня 1653 р.³¹

²⁶ Воссоединение Украины с Россией... Т. II, с.108-109.

²⁷ Документи Богдана Хмельницького... С.128-130.

²⁸ Документи Богдана Хмельницького... С.233-234.

²⁹ Там само, с.250-252.

³⁰ Там само, с.285-287.

³¹ Там само, с.297-298.

Це чітке бачення Б.Хмельницьким своєї вітчизни саме як всієї Русі, в історико-державному плані Малої Русі, дозволяє вважати, що хоч в практичній політиці Б.Хмельницький все відстоював інтереси саме Козацької держави — до 1654 р. за Зборівським миром, після січня 1654 р. — за переяславськими угодами — в стратегічному плані він боровся за визволення всієї Малої Русі в її етнічних межах³². (Назва України в часи Б.Хмельницького прикладалася до українських земель південніше Полісся, західніше Волині і Поділля).

На практиці, однак, завдання визволення всього руського народу і всієї Малої Русі в політиці Б.Хмельницького не виходило за рамки його розуміння і постановки. Пріоритет в багатократ над ідеєю національного визволення всього народу надавався завданню створення станової козацької держави, і зовсім не обов'язково, щоб така держава обіймала всю українську етнічну територію. За свою, — зауважував з цього приводу М.Драгоманов, — козаки вважали “тільки ту землю, де по давнім умовам козаків з поляками мусіли жити козаки: не всю землю по Сян у Галичині й по гірний Дунаець і по гірські Тисси в Карпатах, а тільки по Случ”³³. І вже зовсім козацька держава Б.Хмельницького не дбала про соціальне визволення селян. “Переяславські статті вмовляли з царем тільки про волю козацьку, — писав той же автор, — а пашенного крест'янина заставляли “должность обыкшую отдавать его царскому величеству, как и прежде сего”³⁴.

Можемо, отже, зробити висновок, що всі три важливі завдання національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., — створення незалежної української козацької держави, національне визволення українського народу, соціальне визволення селянської посполитої маси, — безперестанно були предметом історичної діяльності великого гетьмана. Але необхідно ствердити, що задля руху вперед української державної справи, гетьман не перевів у практичну площину завдання національного визволення українського народу, а визволення селян з панщизняної залежності свідомо стримував. І в цьому чи не найбільша суперечливість його історичної особи, його історична обмеженість.

---

³² Там само.

³³ Драгоманов М. Пропавший час. Українці під Московським царством (1654-1876) // Пам'ятки України. 1990, №4; 1991, №1, с.5.

³⁴ Там само.

ШЛЯХТА В КОЗАЦЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського)

Сьогодні ми достовірно не знаємо, скільки осіб шляхетського походження воювало в складі Війська Запорозького. Александр Яблоновський, один з перших істориків, хто звернув увагу на специфіку показачення шляхти в ході війни, припускав, що ледь не більша частина козацької старшини походила зі шляхти, причому не тільки руської, а й польської¹. Уточнюючи підрахунки Антоні Юзефа Ролле на підставі реєстру 1649 р., що обіймали 2500 осіб з 450 родин², В'ячеслав Липинський нарахував близько 1500 осіб з 750 родин³. Водночас він обумовив і ймовірну неповноту свого переліку, оскільки багато шляхтичів могли бути записані до реєстру не за прізвищами, а через патронім, прізвисько або й просто за іменем та посадою, як, наприклад: Михайло сотник, Ігнат писар та под. Безпосередньо з часів війни маємо цифрові дані, наведені у донесенні московського дипломата Григорія Кунакова, який у грудні 1649 р. повідомляв до Москви, ніби до Війська Запорозького примкнуло 6 тис. шляхтичів⁴ (в польських джерелах з листопада 1648 р. згадується, що під Замостям при гетьмані було 7 тис. поляків, яких В.Липинський ідентифікує зі шляхтою⁵. Вірогідність згаданих інформацій опосередковано підтверджується тим, що коли в мазепинські часи почалося “ошляхетнення” козацької старшини, зокрема — коли в неї прокинувся сентимент до родових гербів, то останні, як правило, усталювалися на підставі гербових знаків польських гербових братств: у Апостолів — “Юньчик”, у Гамалій — “Дрия”, у Гулаків — “Лук”, у Думитрашків — “Сас”, у Забіл — “Остоя”, у Дубницьких — “Заглоба” і т.ін.⁶

¹ Jabłonowski A. Pisma. Warszawa, 1910, t.1. s.98.

² Dr. Antoni J. (A.J.Rolle). Powstanie nazwisk rodowych u ludu małoruskiego // Sylwetki historyczne. Serja VIII. Kraków, 1892, s.345-404.

³ Перше видання: Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. Kraków, 1919. Тут і далі посилення даються на видання: Липинський В. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького // Липинський В. Твори. Т.2: Історична секція / Ред. Л.Р.Білас. Філадельфія, Пеннс., 1980, с.571 (іменні переліки на стор.555-571). Переклад з польської здійснено Юрієм Косачем.

⁴ Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археологической комиссией (далі: Акты ЮЗР). СПб, 1861. Т.3., с. 404.

⁵ Липинський В. Участь шляхти... С.437-438.

⁶ Пор.: Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. СПб, 1914.

Про виразний в очах сучасників відтік шляхетського елемента на бік козацтва свідчать також нарікання в тогочасному листуванні на ту шляхту, яка “*cnoty wrodzonej odbiegłszy do nieprzyjaciela się przywiązała*”⁷, а також відповідні пункти перемирних угод 1649 та пізніших років про амністію шляхті, що воювала на боці Війська Запорозького⁸.

Гіпотетично можна виділити більші хвилі покозачення шляхетського елемента: впродовж літа-осені 1648 р., тобто внаслідок перших військових тріумфів Хмельницького, і восени 1649 — на початку 1650 р., після Зборівської угоди. Зокрема, для ситуації 1648 р. вельми промовистими здаються ті нюанси з тогочасного листування чи донесень, які наголошують на ненадійності усієї Русі (пор. у донесеннях канцлерові Єжи Оссолінському про Корсунську битву: *Książę Wiśniowiecki ma 8 tysięcy wojska, lecz im nie ufa, bo Rus⁹*). Перша хвиля шляхетських навернень, окрім почуття “руської” солідарності, підштовхувалася ще й тим, що багато шляхти потрапило в полон під Жовтими Водами і Корсунем. На крутий політичний вибір, отже, впливали: з одного боку — лячна перспектива татарського полону, з другого — взаємини добросусідства, кумівства, родинного приятелювання між київсько-брацлавською шляхтою і козацькою старшиною, які пов’язували без огляду на станову належність мешканців степового прикордоння (в пристепових ареалах України станові перегородки були завжди досить умовними, оскільки характер прикордонного життя “на военній стопі” об’єднував збройний люд усіх мастей¹⁰). Відтак проблем з адаптацією у новому середовищі не виникало. Мов ніж у масло, шляхта входила до старшинської верхівки і завдяки легкості розчинення серед “своїх”, і завдяки ланцюговій реакції навернень, розпочатій переходом на бік козацтва кількох більш помітних фігур, як чигиринський реєстровий полковник Станіслав Кричевський чи колишній регент Луцької канцелярії Іван Виговський.

З осені 1649 р., схоже, можна припускати чергову хвилю покозачення шляхти тих воеводств, які, згідно зі Зборівською угодою,

⁷ Пор. співставлення свідчень у Липинського: Липинський В. Участь шляхти... С.26-28, 88-95, 437, 446-448, 450-451.

⁸ Пор. п.5 Зборівської угоди 1649 р. та п.7 Білоцерківської угоди 1651 р.

⁹ Пор. співставлення інформації у Липинського: Липинський В. Участь шляхти... С.34-37, 48-49, 439-442.

¹⁰ Див. ширше про це: Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993, с.245-249.

підпали під козацьку юрисдикцію — Київського, Брацлавського, Чернігівського. Лячний спалах революції весни-літа 1648 р. примусив сотні шляхетських родин емігрувати на захід, кидаючи домівки і майно й нераз утікаючи, як вони самі скаржилися, в одній сорочці. Певний час вигнанці жили ілюзіями про матеріальну підтримку своєї польської “братії шляхетської”. Починаючи з осені 1648 р. проблема біженців, як відомо, дебатовалася на сеймах, однак допомоги розореним емігрантам надавати ніхто не поспішав, навпаки — позицію коронної шляхти можна звести до висловленої одним з послів західних воєводств тези: хто їм зробив шкоду, той нехай і відшкодує¹¹. Тож не дивно, що руська шляхта почала розв’язувати свої проблеми на власну руку. Як видно з аналізу В’ячеслава Липинського, вірогідно саме з осені 1649 р. серед козацької старшини нижчих і вищих шаблів вперше фіксуються прізвища Бруяк, Верещак, Гуляницьких, Житкевичів, Іскрицьких та багатьох інших; тоді ж практично стовідсотково зі шляхти укомплектовується полковий писарський контингент і штати Генеральної військової канцелярії, оскільки ці служби вимагали певної освіти, знання канцелярсько-бюрократичної техніки і етикетного ритуалу дипломатичних зносин¹².

В’ячеслав Липинський був одним з перших істориків, хто перечив погляд на Хмельниччину як на соціальний чи суто національний конфлікт, наголошуючи на його політичному характері. Йому ж належать перші тонкі спостереження стосовно позицій покозаченої шляхти у війні, висловлені 1912 р. у розвідці про Станіслава Кричевського¹³ (у своїй наступній книзі “Україна на переломі”, написаній 1920 р. пером швидше публіциста, ніж історика, і позначеній болісними рефлексіями поразки визвольних змагань, дослідницькі нюанси “Кричевського” зазнали спрощень, і саме в такому, дещо агітаційному, вигляді увійшли до фонду так званої державницької історіографії). Зокрема, у “Кричевському” Липинський запропонував стереоскопічний погляд на той складний вузол, у якому сплелися долі покозаченої шляхти і козацтва в строгому сенсі поняття. Як він слушно відзначає, позиція шляхти обумов-

¹¹ Цит. зі щоденника елекційного сейму 1648 р. за наведенням його фрагментів у: Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. // Липинський В. Твори. Т.3: Історична секція / Ред. Л.Р.Білас, Я.Пеленський. Філадельфія, 1991, с.95, 245.

¹² Пор. зіставлення персоналій: Липинський В. Участь шляхти... С.211-223.

¹³ Див. прим. 2.

лювалася співдією трьох факторів, серед яких: 1) характер національної свідомості конкретного індивіда, тобто в категоріях тих часів — його самоідентифікація зі старожитним народом руським; 2) ступінь політичної асимільованості в структури Речі Посполитої; 3) гострота розбіжностей власних соціальних інтересів з інтересами рядової козацької маси¹⁴.

Перший з-поміж згаданих факторів — національну свідомість — Липинський, згідно з парадигмою сучасної йому історіографії, ототожнює з почуттям конфесійної окремішності, приналежності до Грецького обряду¹⁵. Що ж до елементів політичної самоідентифікації, то вони, на його думку, перестали бути віддавна творчою силою, реальним чинником у національному житті, а були швидше залишком минулого, неначе його пережитком¹⁶.

Власне ця теза при уважнішому погляді на джерела, що відбивають нурт інтелектуального життя передвоєнних (20-х — 40-х) років XVII ст., видається застарілою. Узагальнено формулюючи, можна, навпаки, стверджувати, що саме на цей час припадає переростання відчуття етнічної спорідненості, зіперте на спільність території, мови та релігії, в усвідомлення себе політичним колективом — народом, що має виключне право на політичну самореалізацію в межах власної території¹⁷. На рівні задекларованої

---

¹⁴ Липинський В. Участь шляхти... С.41-42.

¹⁵ Там же, с.43.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Особливостям політичної свідомості руської шляхти напередодні Хмельниччини присвячено кілька ґрунтовних статей Френка Сисина: Sysyn F. Ukrainian-Polish Relations in the Seventeenth Century: The Role of National Consciousness and National Conflict in the Khmelnytsky Movement // Poland and Ukraine. Past and Present / Ed. by P.J.Potichnyj. Edmonton, Toronto, 1980, p.58-82; (Варіант цієї ж праці у перекладі польською мовою див.: Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: Rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. Warszawa, 1982, t.27, s.67-92); Ejustdem. The Problem of Nobilities in the Ukrainian Past: The Polish Period. 1569-1648 // Rethinking Ukrainian History / Ed. by I.L.Rudnytsky. Edmonton, 1981, p.29-102; Ejustdem. Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // Harvard Ukrainian Studies. 1982. Vol. VI, N2, p.167-190; Ejustdem. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620-1690 // Harvard Ukrainian Studies. 1982. Vol. X, N3/4, p.393-423. З приводу формування національної свідомості див.: Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1985; Kaminski A.S. Ruthenia, Cossackdom, the Ukraine and the Commonwealth of two Nations // The Polish Review, 1987. Vol.XXXII, N1, p.93-110.

ідеологеми це найвиразніше проступає у творах інтелектуалів київського кола 20-30-х років XVII ст., зокрема — у спробі україноцентричного тлумачення сарматської ідеї. Тут не місце зупинятися детально на нюансах цього “українського варіанту” сарматизму¹⁸, тому лише стисло констатую його головний концепт.

По аналогії з “польським політичним народом” (*natio Polona*), спираючись на твори польських же письменників, передовсім “Хроніку” Мацея Стрийковського, українське письменство з кінця XVI — початку XVII ст. почало широко вживати поняття Руський народ. Спершу воно є досить аморфним синонімічним окресленням православного населення Речі Посполитої, однак з часом і семантично, і територіально звужується, аж доки приблизно з 1620-х років не набуває термінологічної конкретності, позначаючи мешканців територій, історично пов’язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами княжої доби. Ідейна мета екскурсів у історію, що стають ледь не ритуалом літературної продукції, пов’язаної з київським інтелектуальним середовищем, — це продемонструвати правонаступність політичного буття руського народу на своїй території. Вищим сакральним символом цього бачиться безперервність святощів Києва — столиці першосвятителів Русі; за доказ тягlosti влади служать княжі роди нащадків Володимирової парості — Острозьких, Заславських, Четвертинських; континуїтет рицарського народу забезпечують панські родини, чие походження нібито пов’язане з давньоруськими часами (наприклад, на 1630-ті припадає творення курйозних генеалогічних легенд місцевого панства, чії видатні предки буцімто прославилися в Київській чи Галицько-Волинській Русі). Вперше з’являється і власна, україноцентрична візія минулого. Згідно з нею, завоювання Києва Гедиміном пояснюється провіденціалістськи: так задумав Бог за гріхи киян. Натомість входження колишніх руських князівств до Корони Польської тлумачиться не як наслідок військових дій чи Люблінського унійного акту між Короною і Великим князівством Литовським, а як договір між Руссю і Польщею (пор. “Палінодію” Захарії Копистенського чи “Протестацію” Йова Бо-рецького).

---

¹⁸ Див. статтю (в друці): Яковенко Н. Несподіванки української історії, викладеної по-латині (до перечитання “*Samoenae Borysthenides*” Йоана Домбровського); її ж Розятгий світ, або культура України-Русі в переддень Хмельниччини // Сучасність. 1984, №10, с.59-70.

Концепція договірних взаємин ніби логічно завершила здійснене київськими інтелектуалами виокремлення руського народу як самодостатньої політично спільноти, чие існування 1) санкціонується Божим промислом (безперервність київських святинь), 2) легалізується наявністю власної династичної верстви (князі, нащадки Володимира Святославича і Данила Галицького), 3) персоніфікується у безперервності збройної верстви — панів-шляхти. Договірна теорія входження Русі-України до Корони Польської логічно передбачала існування третього члена: річпосполитської федерації двох народів. Така декларація теж не забарилася. У зверненій до сенату “Суплікації” 1623 р. Лаврентій Древинський пише: поки зберігається унія політична (тобто 1569 р.), забезпечуючи цілісність держави, свободу, права і вольності трьох народів, слід відмовитися від кістки незгоди — фальшивої церковної унії (1596 р.)¹⁹.

Як бачимо, уся розумова конструкція, спрямована на виокремлення третього члена в Речі Посполитій двох народів, спиралася на взірці сарматської ідеології, тобто була здійснена в рамках шляхетської свідомості. Тож говорячи про асиміляцію руської шляхти в політичні структури Речі Посполитої, мусимо визнати, що характер цієї асиміляції (принаймі, на рівні інтелектуального осмислення) був дуже релятивізований. *Gente Ruthenus natione Polonus*. (а таким, поза сумнівом, можна вважати кожного шляхтича, який провадив нормальне шляхетське життя — сеймикував, воював у зтяжних ротах чи їздив у почті свого патрона) напередодні Хмельниччини жив у світі роздвоєних вартостей. Про загальний образ культури України-Русі першої половини XVII ст. як про розтятий світ (*orbis dispartitus*) мені вже доводилося писати²⁰. Тож лише стисло перерахую симптоми, які про цей феномен свідчать: роздвоєність політичної самоідентифікації, про яку щойно йшлося; віросповідна плинність з можливістю вибору між ортодоксальним православ'ям, унією, католицизмом чи протестантизмом; синкретизм у мовній сфері, обтяжливий для ціннісно-орієнтаційних установок; співіснування надто раптово запроваджених нових культурних вартостей з архаїчними архетипами свідомості.

¹⁹ Пор. текст “Суплікації”, опубл.: *Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świącickiego i Tadeusza Ryłskiego* / Wyd. W. Lipiński. Kijów, 1912, s.100-111.

²⁰ Яковенко Н.М. Розтятий світ...; Її ж: “Чоловік добрий” і “чоловік злий”: з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI-середини XVII ст. // *Mediævalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. К., 1992. Т.1, с.47-91.

Відтак, як завжди в періоди розбалансованої свідомості, серед загальної маси тих, хто може бути кваліфікований як *Genti Rutheni, natione Poloni*, одна частина почувала безумовну лояльність стосовно Речі Посполитої (як, приміром, Адам Кисіль²¹), а інша ще задовго до війни була, по суті, внутрішньо готова стати на бік руської реbelie. Власне в цій, глибинній сфері лежить, на мою думку, причина обвального покаяння шляхти вже в перші місяці війни, особливо коли йдеться про людей, доти вельми далеких від козацького світу. Розщеплення доти єдиної маси *Genti Rutheni, natione Poloni* на два ворожих відлами з драматичною яскравістю може бути проілюстрована тим очевидним фактом, що облога Збаража, Зборів, Берестечко, Батіг, Жванець — це криваві сутички не тільки громадянської (всередині Речі Посполитої), не тільки польсько-української, але й внутрішньоетнічної війни — між руською покочаною і руською лояльною шляхтою.

Втім, оголена “правда” війни згладжує ідеологічні тонкощі мирних часів. Свою “Україну на переломі” В’ячеслав Липинський присвятив обґрунтуванню концепції, згідно з якою перехід від першої до другої фази революції (за його окресленням — від козацького автономізму до незалежнення України) став можливий завдяки глибокому політичному перевороту, привнесеному в козацьке середовище шляхтою — політично підготовленим, озброєним державною традицією класом, який вкупі з представниками козацької старшини з низів витворив нову провідну верству нової держави²². Натомість у “Станіславі Кричевському” висловлено, хоч і побіжно, набагато заземленіший, але й реалістичніший погляд: шляхта у козацькому середовищі як відрубний стан незабаром перестала існувати, розплившись цілковито в спорідненій з нею верстві козацької старшини²³. Ця жорстка, точна думка (яка, по суті, перекреслює патетику “України на переломі”) може пояснити багато колізій Руїни, що впала на Україну після смерті Хмельницького. Війна 1648 р. спалахнула як генеральна битва за козацькі інтереси і, відповідно, скінчилася тріумфом козацького стану, який перетворився на новий — замість шляхти — політичний народ держави. У “козацького народу”, котрому доводилося утверджува-

---

²¹ Політичну біографію Адама Киселя див. у фундаментальній праці: Sysyn F.E. *Between Poland and Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600-1653*. Cambridge, Mass., 1985.

²² Липинський В. Україна на переломі... С.19,51.

²³ Липинський В. Участь шляхти... С.65.

ти своє право на панівне становище в суспільстві у жорстоких кровопролиттях, не могло бути “співвласника”. Той сам устрій держави Хмельницького і його наступників, зіпертий на колективну патримоніальну ідею ототожнення “держави” (в особі гетьмана) з Військом Запорозьким як збройною корпорацією не передбачав партнера по владі. Це було зрозуміло з перших днів війни: вслухаймося, як промовисто звучать заклики Богдана Хмельницького до шляхтичів-русинів, що на коронному боці брали участь у Переяславській переговорній комісії лютого 1649 р. — щоб ляхів зреклися і з козаками залишилися²⁴.

Старшинський корпус, на який спирався гетьман, звично розділяють на козацьке і шляхетське крило, нібито принципово протиставлені. У цьому твердженні є суттєве спрощення, бо насправді довкола Хмельницького зійшлося не два, а три угруповання лідерів, досить різні за природою. Смерть Богдана поклала логічний край їхній ефемерній єдності, разом виштовхнувши на поверхню доти зачаєні протиріччя. На перший погляд вони здаються проявами психологічних прикмет — владолюбства, політичної короткозорості, схильності до отаманства. Коли ж приглянутися ближче, то в хаосі боротьби “усіх проти усіх”, яким видається Україна в час Руїни, можна побачити три певні центральні течії, котрі перегукуються з фізіономіями трьох згаданих лідерських груп, на які спирався Хмельницький і які за браком відведеного часу так і не встигли переплавитися в єдину політичну еліту.

Перша з них — це реєстрова (старинна) старшина Війська Запорозького, об’єднана почуттям солідарності потомственного збройного люду пограниччя, байдуже — чи з козацького, чи з шляхетського кореня велося її родове походження (власне з цього середовища вийшов і сам Богдан, і його найближчі соратники, котрих бачимо на чолі війська вже з перших днів війни). Другу групу старшини витворили шляхтичі, котрі до Хмельниччини персонально з козацьким світом пов’язані не були, як Іван Виговський, Силуян Мужилівський, Іван Креховецький та багато інших. Врешті, третю групу склали представники простолюду, яких винесла на поверхню революція — люди з міщан, козацької черні і навіть із селянства.

---

²⁴ Памятники, изданные Комиссией для разбора древних актов. Т.1, отд.3 (2 вид.). К., 1898. (“Dyaryusz drogi do Perejasławia... Wojciecha Miaskowskiego”).

Якщо оцінювати позицію усіх трьох груп старшинської верхівки, відштовхуючись від а) уявлень про зміст і мету війни, б) ставлення до гетьмана як носія її головної ідеї, можемо зауважити чимало опуклих розбіжностей, що виходять за межі індивідуальних характерів. Не зупиняючись спеціально на цьому питанні, яке надто відвело б нас убік від теми нарису, акцентую увагу лише на позиціях нової старшини з покозаченої шляхти. Що стосується її загальної орієнтації, то тут можна виділити два головні спрямування, співзвучні двом фазам війни: до і після смерті Хмельницького. Характерною рисою першого є фанатична антипольська зятятість, готовність битися до кінця, загинути або перемогти. Наважившись на підтримку повстання, шляхта вже цим самим відсікла для себе альтернативу замирення — нормальну з погляду старинної шляхти, котра цілком помірковано сприймала переговори і поступки як колізії, неминучі у військових діях (з погляду козацької традиції чергова спроба помірятися силами з Річчю Посполитою була одним зі звичних козацьких походів, у якому класти козачі голови — не новина, але й шукати замирення програючи — теж не новина). З точки ж зору інтересів покозаченої шляхти поступки на користь Війська Запорозького нічого не міняли, навпаки — виопуклювали її зраду короні. Тим-то згаданий Кунаков писав у 1649 р. до Москви: “Шляхта паче всех Богдана Хмелницкого к войне на Польшу наговаривают: такие де нам поры николи не будет, теперь-то и смирить, покаместа не справились”²⁵.

Після смерті Богдана Хмельницького, а особливо коли стала очевидною вся сумнівність альянсу з Московським царством — державою деспотичного типу, відразливого для людей, вихованих у традиціях суспільства “шляхетських вольностей”, настрої старшини-шляхтичів міняються. Антипатія до Москви, примножена загрозливою повинню анархії низів, підштовхує до компромісу зі старим, звичним світом: на зміну протипольській зятятості приходять спроби порозуміння²⁶ (втім, уже запізнілі, бо на арену на хвилі амбіцій старинної старшини виступить третя сила, малопомітна під твердою рукою Богдана — простолюд). Однак найхарактернішим слід визнати те, що в згаданих спробах порозуміння з Річчю Посполитою колишня шляхта вбачає для себе не перспек-

²⁵ Акты ЮЗР, т.3, с.404.

²⁶ Пор. аналіз Гадяцької угоди: Kaminski A. The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union // Harvard Ukrainian Studies. 1977. Vol.1, N2, p. 178-197.

тиву реставрації старого укладу з домінуючою роллю для себе, а лише черговий шанс зберегти модель Козацької держави — Велике князівство Руське на чолі з гетьманом (!). Шляхта, відтак, уже не мислить себе поза “козацьким народом”, перейнявши від старинної козацької старшини не тільки зверхню моду та деякі організаційні форми (як твердив Липинський²⁷), але й фундаментальні цінносні орієнтири старшинської верхівки, котра почала шукати способів легітимації влади, здобутої “през шаблю”.

---

²⁷ Липинський В. Україна на переломі... С.156.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст. В ОПІНІЇ ПОВСТАНЦІВ

Аналіз джерельної бази з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. свідчить, що ця база дійшла до нашого часу з величезними втратами, особливо в тій частині, де знаходилися джерела українського походження. Тут далися взнаки довгі роки бездержавності України, свідоме нищення й пограбування українських архівів колонізаторами, “табу” (цілковите або часткове) на дослідження ряду важливих проблем української історії. Були звичайно й інші причини деформації джерельної бази. Так, більшість панівного, а значить і освіченішого як на ті часи класу України сполонізувалася або ж перейшла у ворожий до Української держави — Гетьманщини — табір. Через це вони своїми писаннями збагачували публіцистику не повстанського, а ворожого йому табору.

Усі ці причини призвели до того, що історія національно-визвольної війни, та власне і не тільки її, й досі пишеться переважно на підставі джерел, котрі походять з ворожого українським повстанцям і Українській державі табору. При всьому значенні цих джерел, не можна не помітити їхньої тенденційності, відповідного викривлення в них історичної реальності, що в свою чергу негативно вплинуло на праці істориків XVIII-XX ст. Цікаво, який би вигляд мала історія Польщі, коли б її писали майже виключно на підставі російських, німецьких та австрійських джерел, а не польських? Ось чому ми надаємо таке велике значення тим відносно невеликим залишкам джерельного комплексу, котрий був створений у таборі повстанців, установами або діячами відроджуваної Української держави. Саме тут найкраще відбилися погляди повстанців на національно-визвольну війну середини XVII ст., які й досі вивчені недостатньо, на відміну від опінії протилежної сторони.

При висвітленні даної проблеми ми обмежуємося в основному добою гетьманату Богдана Хмельницького і прагнемо спертися не так на широковідомі документи самого гетьмана, як на малознані або архівні джерела.

Уже в перших листах Б.Хмельницького, звернених до представників уряду та вищого воєнного командування Речі Посполи-

тої, вказувалося на тяжкий гніт, встановлений на Україні, який і спричинився до повстання. Так, у перших двох листах гетьмана від 13.III.1648 р. (тут і далі дати подано за новим стилем) він писав М.Потоцькому не тільки про свої особисті кривди, але й кривди, вчинені козацтву взагалі. Ці кривди були заподіяні не тільки представниками владних структур Речі Посполитої, а “навіть євреями”, причому “таких знущань, яких заподіяли нам ... і в Турецькій землі християнство не зазнає”¹. Влітку 1648 р. представники повстанців повезли до Варшави листи із скаргами та пропозиціями, де картина тяжкого колоніального гніту була описана повніше². По всій Україні розлетілися зазивні універсали Хмельницького, в котрих наголос робився на обороні православної віри, захисті прав і вольностей козацтва, ліквідації феодальних повинностей³. Згідно із свідченнями полонених повстанців з армії С.Кричевського (1649 р.) у зазивних універсалах гетьмана мова йшла про те, що “вже не буде панів і ми на цьому стоїмо, щоб не було й імені шляхтича”⁴. Повстанці називали й інші причини повстання, яке було закономірним наслідком колоніальної політики Речі Посполитої щодо України. Взагалі для повстанського середовища з самого початку національно-визвольної війни був типовий погляд на стан українського народу під пануванням Речі Посполитої, як на фараонову неволю над євреями. (Цей мотив був домінуючим в українській історіографії й публіцистиці й у др.пол. XVII-XVIII ст., про що свідчить хоча б твір Г.Грабянки “І что есть мучительство фараоне противу поляков тиранству?”). Не випадково, вождя національно-визвольної війни Богдана Хмельницького вже на початку повстання козаки називали новим Мойсеєм. Про це свідчить наприклад у своєму листі від 4.VI.1648 р. С.Кушевич, пізніше (на початку 1649 р.) — В.М’ясківський. Нижче ми ще повернемося до даного аспекту.

¹ Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657 рр. К., 1961. Док. №№1-2.

² Там само, док. №№4-7. Нам вдалося виявити деякі додаткові матеріали щодо цього, зокрема ролі єврейської верхівки у пригнобленні українського народу. Так, на переговорах з представниками польського уряду українські послани скаржилися влітку 1648 р., що й “від євреїв, як від невірних, зазнавали тяжких утисків, а коли шукали справедливості, то накликували на свою голову ще більший клопіт”. (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (далі — Ч.). Відділ рукописів (далі — ВР). № 400. Арк.341; № 966. Арк.134.

³ Томашівський С. Перший зазивний лист Хмельницького // ЗНТШ. Львів, 1898. Т.23-24, с.1-9.

⁴ Biblioteka PAN w Krakowie (далі — БПАН). ВР. №2254, арк.352зв.

Дана точка зору була розвинута у історіографічних і публіцистичних пам'ятках та промовах, що були створені в роки національно-визвольної війни. Насамперед вкажемо на перше достатньо ґрунтовне осмислення національно-визвольної війни, яке у вигляді історичної довідки було озвучене перед царем Олексієм І українським послом Силуяном Мужилівським (14.II.1649 р.). Останній був сином видатного українсько-білоруського письменника-полеміста, случького протопопа, шляхтича за походженням Андрія Мужилівського, котрий до смерті київського митрополита Йова Борецького був навіть у числі кандидатів на митрополичий престол. С.Мужилівський вчився у Києво-Могилянській колегії, мав очевидно міцний зв'язок з православним духовенством України і Білорусі, а в уряді Гетьманщини відіграв важливу роль як канцелярист і дипломат. Його промова була укладена за дорученням Війська Запорізького і тому її можна вважати викладом офіційної точки зору уряду Гетьманщини.

Говорячи про причини війни, Мужилівський по суті повторив думку Б.Хмельницького, вказавши на “утрапіння й утиски от ляхов козаком”, а також кривди, вчинені особисто вождєві повстання. Мужилівський спеціально наголосив на тому, що “ляхи ... віру ... православному мечом викореняли”. Тут маємо вказівку на запровадження унії, що дуже часто зустрічається у інструкціях та листах послів Війська Запорізького до короля та уряду, сейму та сеймиків Речі Посполитої. Можна вказати, зокрема, на лист гетьмана Івана Петрижицького до шляхти Київського та Брацлавського воеводств від 30(20).V.1632 р.⁵ Згідно з свідченнями Мужилівського М.Потоцький, дізнавшись про поразку на Жовтих Водах, під претекстом боротьби проти зради розгорнув жорстокі репресії в Україні: його солдати вбивали жінок, дітей, священників; палили церкви, грабували маєтності. Мужилівський особливо наголошував на актах святотатства з боку солдатні: з наказу Потоцького було пограбовано церковний посуд у Корсуні, “агнци Божіє, тіло Христово на землю розкидали”. У промові чітко вказано на захист повстанцями православної віри і сприяння Бога їхній справі: “Господь всемогущий змилювалася над народом, яко негкди

---

⁵ Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (далі — АГАД). Ф. “Архів Радзивилів”. Відділ V. № 11546/2. Цікаво, що стилістика саме цього листа, одного з п'ятох, виявлених нами і відомих на сьогодні листів І.Петрижицького, дуже подібна до стилістики листів Б.Хмельницького. Чи не був тоді майбутній вождь повстанців писарем чи канцеляристом при гетьмані І.Петрижицькому?

над людом своїм ізраїльським в Єгипте в неволі будучими... аби віра православная... не упала і овшем в преподобних своїх розширалася”⁶. За свої злочини М.Потоцький та М.Калиновський разом з іншими учасниками експедиції проти повстанців були покарані Богом корсунською поразкою. Відзначимо, що мотив Божої кари за гріхи поляків був достатньо поширений і у польській публіцистиці та історіографії XVII ст. Так, анонімний автор літописних записів занотував у 1648 р.: “за гріхи наші Господь Бог страшними нещастями із своєї святої волі вразив і нечувано покарав Корону Польську”⁷.

У липні 1649 р. до Москви прибула відома українська релігійно-культурна місія (Ф.Софонович, А.Сатановський, Є.Славинецький). Її керівник, еромонах Феодосій Софонович, викладав тоді теологію у Києво-Могилянській колегії, пізніше став навіть ректором даного закладу, ігуменом Золотоверхого Михайлівського монастиря у Києві. У своїй промові видатний вчений по суті солідаризувався з Мужилівським, наголосивши на необхідності союзу в ім’я порятунку православної віри. Він навіть побажав Олексію I стати царем і українських православних⁸.

Далі за хронологією йде відома промова самого гетьмана на Переяславській раді 18.I.1654 р., де були вказані можливі напрямки зовнішньої політики України і була віддана перевага московському цареві. Можна вказати також на стислі промови гетьмана й І.Виговського 17.I.1654 р.⁹. Через півроку після цього (3.VII.1654 р.) Ф.Софонович написав Олексію I листа, у якому згадав про своє друге перебування у Москві на початку 1654 р. і позитивно висловився про об’єднання України з Росією¹⁰. Звичайно, треба враховувати й дипломатичну гру Софоновича: У своїй фундаментальній “Кройніці” (1672-1673) він вже без пієтету відгукнувся про Переяславську раду, хоч і без ворожості. Генеральна ж концепція хроніста є державницькою. Історію України він починає від давніх часів і розглядає наступні її етапи: Київська держава — Галицько-Во-

---

⁶ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. М., 1954. Т.3, док. № 50.

⁷ БПАН. ВР. № 1017, арк.46.

⁸ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. М., 1830. Ч.2. Примечания, № 179, с.49.

⁹ Воссоединение... Т.3. — С.460-461.

¹⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1878. Т.10. С.386.

лиске князівство — українські удільні князівства у складі Великого князівства Литовського, врешті Гетьманщина. За Софоновичем справу Володимира Святого і Данила Галицького продовжували великий князь литовський Свидригайло, представники наймогутніших українських князівських родів (насамперед Костянтин Острозький), гетьмани України¹¹.

7.X.1654 р. свою промову перед царем виголосив ніжинський протопоп Мефодій (Максим) Филімонович, який і тоді, і пізніше притримувався відверто промосковської орієнтації. Дана промова виявляє певну подібність до промов гетьмана й генерального писаря 17-18.I.1654 р. Вказавши на гніт Речі Посполитої, Филімонович закликав царя до походу проти останньої, щоб об'єднати під царським берлом всі східнослов'янські народи¹².

Паралельно з подіями в Україні творилися літописні праці. Власне вже в записах на маргінесах книг та манускриптів можна знайти такі, котрі згадують про національно-визвольну війну, і згадують звичайно позитивно¹³.

З таких записів виростили стислі “реєстрики”, подібно двом Замостським літописцям, писаним без сумніву місцевими українцями¹⁴. Достатньо розгорнуті оцінки можна знайти однак тільки у більших за обсягом пам'ятках, насамперед у Львівському літописі (1349-1649). Цей твір було завершено наприкінці 1649 р. Його автор, український православний шляхтич Михайло Гунашевський, зять І.Виговського, служив у військовій канцелярії. У 1657 р. його як київського протопопа згадує у своєму універсалі Б.Хмельницький, а у 1667-1672 рр. він був перемиським катедральним пресвітером. Працюючи поряд з Мужилівським, будучи близьким до еліти українського православного духовенства, Гунашевський висловив таку саму точку зору на причини національно-визвольної війни (“лядські кривди”), що і в першій промові перед

¹¹ Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх. К., 1989.

¹² Російський державний архів давніх актів у Москві (далі — РДАДА). Ф. 124. Оп.1. 1654 р. № 23. Аналогічну промову виголосив Филімонович 1.II.1654 при зустрічі у Ніжині боярина В.В.Бутурліна (Воссоединение... Т.3, с.485). Характерно, що у ній новим Мойсеєм названо вже не Хмельницького, а царя Олексія І.

¹³ Див.: Апанович Е.М. Записи на рукописних книгах ЦНБ АН УССР // Проблемы рукописной и печатной книги. М., 1976, с.70-86.

¹⁴ Исаевич Я.Д. Новые материалы об украинских и белорусских книгопечатниках первой половины XVII в. // Книга. Исследования и материалы. М., 1977. Т.34, с.149-154; Мишик Ю. Легенда про Хмеля // Гомін (Варшава), 18.VIII.1994, с.8.

царем. Однак Гунашевський не обмежився подіями 1648 р., а став шукати джерела конфлікту у давніших часах. Під час розповіді про повстання 1630-1631 рр. він вирізнив її заголовком “Причини війни з козаками”. Тут було згадано про план Речі Посполитої винищити козацтво, а потім “во вшисткой Україні русь вистинати аж до Москви”. Це нібито визнавали самі ж поляки та жовніри українського походження, а репресії, що розпочиналися у 1630 р., були, за Гунашевським, доказом цього. Хоча в світлі відомих на сьогодні джерел і досліджень такого урядового плану не було, але в головах реакційної частини панівної еліти Речі Посполитої XVII ст. він без сумніву існував. Принаймні, автор публіцистичного трактату “Дискурс про нинішню козацьку або хлопську війну” (1651), одностудець Я.Вишневецького, відверто про це писав. Гунашевський вказав і на іншу причину конфліктів — Берестейську унію 1596 р. Хрестоматійним є епізод Львівського літопису, у котрому описується плач С.Конєцпольського над тілами українців і поляків, що вкрили поле битви під Переяславом 1630 р. і цитуються його слова: “Отож унія — лежить русь з поляками”¹⁵. Цю ж думку про унію як джерело розбрату повторювали й інші українські літописці, письменники та поети, не виключаючи й Тараса Шевченка (“Ще як були ми козаками...”). Характерно, що даний погляд був притаманний і деяким польським публіцистам. У виявленому нами листі подільського шляхтича-католика до якогось старости у Малу Польшу (1597 р.) його творець виступав проти унії і вказував, що досі поляки жили з русинами у “згоді й любові”, а тому король Стефан Баторій відмовився свого часу від запровадження унії¹⁶. Не можна не згадати й знаменитого Яна Щенсного-Гербурта (1567-1616), який у своєму трактаті “Думка про русинський народ” (1610) засудив унію — “рану в серці нашої вітчизни”, засудив “утиски русі”, через що русини “стали нам головними ворогами”, засудив і таку політику Речі Посполитої, котра мала на меті, щоб “на Русі не було русі”. У виявленому нами списку трактату невідомий упорядник додав у 1656 р. характерний фрагмент: на його думку саме така політика Речі Посполитої призвела до поразок під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовим, Батогом, Охматовим та ін.¹⁷

¹⁵ Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1971, с.110.

¹⁶ Ч. ВР. № 3637, арк.45.

¹⁷ Ч. ВР. № 1657, с.327-328.

Одночасно з Гунашевським завершив свою працю і автор Хмільницького літопису, який був очевидно багатим міщанином. Цей навів факти, котрі свідчили про гніт Речі Посполитої і тяжке становище трудящих мас, вказав на грізні ознаки повстань. Радіючи успіхам повстанців у 1648-1649 рр., літописець водночас з тривогою вказував на свавільні дії ординців, нищення українських міст і сіл, людності України. Чи не вперше тут пролунала песимістична нота в оцінці національно-визвольної війни, котра буде повніше розгорнута в деяких історичних та публіцистичних пам'ятках України і знайде своє довершення у пізніх працях Пантелеймона Куліша?

Мусимо констатувати, що вищеназваними пам'ятками вичерпується список історичних та публіцистичних творів, писаних у повстанському таборі за життя Б.Хмельницького. (Не торкаємося тут достатньо добре відомих документів вождя національно-визвольної війни та його сподвижників). Однак у величезній масі джерел польського походження можна знайти важливі фрагменти, в котрих цитуються або переказуються слова й оцінки, що походили від повстанців. Зосередимося зокрема на даних польських джерел щодо мети повстання на Україні.

Уже 4.VI.1648. р. коронний підचाший М.Остророг писав канцлеру Оссолінському, що Хмельницький “здумав титулувати себе князем”. Майже одночасно (10.VI.1648 р.) українські послы в Криму вимагали від узятого в полон М.Потоцького, щоб в Україні не було королівських урядників і щоб Хмельницький в українських маєтностях Потоцького “створив окреме козацьке князівство”¹⁸. Рядовий козак — учасник взяття Тульчина, — потрапивши до полону (липень 1648 р.), заявив на допиті: “Держава від вас, ляхів, до нас, козаків, перейшла”¹⁹. Інший повстанець, потрапивши у полон восени 1648 р., пригрозив, що в разі перемоги Хмельницького над князем Вишневецьким “стало б панувати Військо Запорізьке, а ляхи перетворилися б у євреїв”, очевидно маючи на увазі розпорошення цього народу по світу після римського завоювання. Він же навів факти, котрі свідчать, що Хмельницький прагнув на початку повстання виступити під легальним гаслом прихильника короля, до того ж хотів представити повстання як

¹⁸ БПАН. ВР. № 1017, арк. 261 зв.; Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Oddział rękopisów, № 90, арк. 92.

¹⁹ Archiwum Państwowy m. Kraków (далі — ДА). “Зібрання Русецьких” (далі — ЗР). № 41, арк.63.

таке, що чиниться з волі Бога: “Король не вмер, але живий, втік з Литви до нашого Війська і тільки три намети у нашому Війську: один для Бога, і для Війська, другий для короля його милости, до котрого ніхто не ходить, тільки п.Хмельницький, гетьман наш коронний. Третій намет для самого пана гетьмана”²⁰. Тут варто зачитувати Євангеліє, щоб вловити хід думки полоненого повстанця: “І озвався Петро та й сказав до Ісуса: “Господи, добре бути тобі тут! Коли хочеш, поставлю отут три шатри: для Тебе одно, і для Мойсея, і одне для Іллі” (Єв. від Матфія, 17.4).

Нам вдалося знайти нові свідчення з польських джерел, котрі зайвий раз переконують у прагненні Б.Хмельницького відродити Українську державу. Так, єрусалимський патріарх Паїсій дав гетьману титул “руського князя і прирівняв його до Константина Великого”; є дані, що Хмельницький називав себе “князем Русі й Молдавії”. Деякі дослідники приймають дипломатичну гру гетьмана за чисту монету і тому вважають, що кінцева мета Хмельницького — повстання — взагалі була викладена у відносно скромних кондиціях, що їх повезли послы Речі Посполитої з Переяслава до Варшави наприкінці лютого 1649 р. Однак зовсім не так мислили самі послы, котрі у своєму колективному листі до короля від 8.III.1649 р. з тривогою стверджували: Хмельницькому йдеться вже не про козацтво і він наказав уже звертатися до себе, хоч і не публічно, як до “господаря і князя руських земель”²¹.

Відзначимо, що наміри Б.Хмельницького були висловленням не тільки його волі і прагнень представників поміркованої течії повстанського табору, на чолі якої стояв гетьман. Радикальне крило повстанців, вождями якого в різні часи були М.Кривоніс, Д.Нечай, С.Подобайло та інші, були настроєні значно непримиренніше щодо Речі Посполитої. Так, за словами шляхтича Ходорковського козаки на прикордонні (а саме там були сильними позиції нечаївців) заявляли: “Як нас ляхи зачеплять, побачать, що ми їх заженемо за Варшаву аж до Гданська”²². Тому так непокоїлися представники урядових кіл Речі Посполитої, тому автор “Дискурсу” жахався на саму думку про те, що козаки “повністю виб’ються з підданства Корони Польської, а собі Річ Посполиту козацьку

²⁰ ДА. ЗР. №41, арк.217.

²¹ Там само. “Зібрання Піночі”. № 363, с.483, 247. Один польський посол з глибокою тривогою писав 4.VI.1649 р. про намір Хмельницького: “До кінця вигубити ім’я й покоління лядське” (БПАН. ВР. № 2254, арк.352зв).

²² ДА. ЗР. № 59, арк. 100.

або князівство Руське... заснують”, і тому закликав не допустити цього, знищити козацтво вогнем і мечем, а Україну перетворити у пустелю^{22а}.

Усе це красномовно свідчить про реальну мету чинів Хмельницького: добитися незалежної Української держави, навіть стати великим князем руським і зробити владу гетьмана спадковою. Тут без сумніву можна простежити зв'язок аспірацій Хмельницького з добою Київської держави та “Великого князівства Руського” князя Свидригайла. У польському щоденнику боїв під Білою Церквою 1651 р. занотовано, що 12 вересня Хмельницький виїжджав на переговори з Потоцьким. Коли він уже сів на коня, козаки почали його ревно відмовляти від поїздки, побоюючись за його життя: “Добродію наш, господарю наш, не йди до ляхів”. Коли ж гетьман запевняв їх у своїй безпеці, бо польська сторона дала взамін добрих закладників, козаки відповідали: “Три тисячі Потоцьких і Собеських не варті добродія нашого, п.гетьмана”²³. Саме такий погляд на Хмельницького був домінуючим у середовищі повстанців і за життя, і після смерті, хоч, звичайно, були й інші. (Досить згадати українську історичну пісню, в якій гетьман засуджувався за союз з ординцями: “Бодай того Хмельницького перша куля не минула...”). Красномовним свідченням домінуючого погляду є польський трактат-меморандум “Думка про заспокоєння або способи до заспокоєння України 1672 р.”, який ми відносно недавно виявили в архіві і видрукували в перекладі українською мовою²⁴. Невідомий автор, — ймовірно ним був надвірний коронний маршалок Ян Клеменс Браницький (1624-1673), — писав трактат для уряду в надії на оптимальне вирішення українського питання. Особлива цінність пам'ятки полягає в тому, що автор часто цитував точку зору української сторони, загалом її поспільну опінію. У

---

^{22а} Мыщук Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. Днепрпетровск, 1985, с.21. Саме в цей час стало актуальним польське прислів'я, процитоване у поемі Яна Давховського “Труба” (1648 р): “Póki świat światem, nie miał nigdy Rusin Polakowi bratem”. До речі, дане прислів'я згадується і в пам'ятках української тогочасної літератури і лише пізніше, перед очима турецької загрози, поет і церковний діяч Лазар Баранович закликав обидві сторони відмовитися від ворожнечі в ім'я спільної боротьби проти Османської імперії. (Ягеллонська бібліотека у Кракові. ВР. № 7777).

²³ БПАН. ВР. № 22253, арк.92.

²⁴ Мищик Ю.А. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. 1993, № 4, с.2-11.

трактаті доводилася необхідність збереження козацтва, як важливої мілітарної сили на службі Речі Посполитої, збереження й козацьких вольностей приблизно на рівні 30-х рр. XVII ст. Хоч автор ставить до козаків упереджено, не забуваючи відзначити реальні й перебільшені його вади, наприклад пияцтво, але вказує і на демократизм козаків, їхню нехоть до шляхетського стану, волелюбність. Він наводить кричущі факти свавілля влад Речі Посполитої щодо козаків, які давали привід для конфліктів і повстань. Автор виступає як ворог Української держави, навіть автономної, бо й тоді вона залишатиметься плацдармом для розширення козацтва і буде загрозою для Речі Посполитої. Саме такі думки, згідно слів автора, притаманні гетьманам України: “Буде король собі пан у Варшаві, а я собі тут у Чигирині, на моєму приділеному князівстві, бо ми його нашою шаблею здобули, життям за нього приплачували”. Ця сила за думкою автора буде завжди готова до повстання і досить буде, що якийсь піп напише до козаків, а ще краще митрополит, особливо такий як Йосип Нелюбович-Тукальський і “вони зразу ж до бунту” За віру! За вольності!”. До того ж у цю козацьку державу “наосліп всі туди ринуть”, навіть мазовецькі кмети і навколо Гетьманщини створиться “пустеля Аравійська”. А “ринуть” туди тому, що там ніколи не буде великих податків і, особливо, панщини, бо як кажуть самі козаки: “Раз її нам вважай господар наш великий, Хмельницький, батько наш, викоренив, то й до судного дня її не буде, бо він нас з неволі, ніби фараонової, вивів. Отак в імені Хмельницького мають надію, що ніколи не будуть робити панщини, кажучи, що то був Пророк і тепер по [його] смерті він завжди сідає біля одного столу з Г[осподом] Богом від обіду і до вечері”²⁵.

Ім'я Хмельницького стало своєрідним мірилом для українських гетьманів і в народній уяві на один щабель з ним міг стати хіба що Мазепа (“Від Богдана до Івана не було гетьмана!”). З діями Богдана Хмельницького порівнювали свої діяння практично всі українські гетьмани або претенденти на гетьманську булаву, тим більше, що чимало з них були або ріднею померлого гетьмана, або його сподвижниками більшого чи меншого рангу. Так, польські сучасники фіксували у своїх листах опінію щодо цього української сторони: “Твердять, що Дорошенко думає бути гетьманом обох боків Дніпра; так як був Богдан Хмельницький”, “до

²⁵ Мицик Ю. Козацька держава... С.5.

Сірка горнутья всі (у 1671 р. — Ю.М.) як колись до Хмельницького” і т.д.²⁶

Із зрозумілих причин особливо часто на приклад Б.Хмельницького посилався його син Юрій, причому робив інколи цікаві коментарі щодо політичних кроків вождя національно-визвольної війни. Так, в універсалі від 13.ІІ.1677 р. Ю.Хмельницький так прокоментував рішення Переяславської ради: Богдан Хмельницький “не в підданство, але в захист та оборону призволив з поради ваших милостей (козаків)”²⁷. Таких прикладів можна навести набагато більше...

У міру того як занепадала Українська держава, яка втратила незалежність у 1659 р. після поразки у російсько-українській війні, посилювалися песимістичні настрої в оцінці національно-визвольної війни, навіть серед її активних учасників. Приклад цього — приказка “Хміль на сім літ запалив світ”, занотована у збірнику Дворецьких²⁸. Даний збірник був створений наприкінці 60 — початку 70-х рр. XVII ст. колишнім київським полковником (в часи гетьманату Б.Хмельницького) Василем Дворецьким або якоюсь близькою до нього особою (син Іван або хтось із духовенства). Вміщені у збірнику полемічні твори “Навіги” і “Пам’ять” викривають тяжке становище української православної церкви під пануванням Речі Посполитої. У “Літописці” (1673 р.) відзначається як причина війни прагнення “ляхів” схопити Хмельницького, бо перед тим той взяв “писмо у короля Владислава бити ляхов і з України вигнати їх”²⁹. Тут бачимо виразну ідеалізацію Владислава IV, котрий хоч і відводив козацтву важливе місце у своїх планах турецької війни і зміцнення королівської влади, однак саме при ньому були придушені повстання 1635, 1637–1638 рр. Тим не менше, привабливий імідж цього короля відбився і в усній народній творчості і в українських літописах.

У одному з записів на маргінесах “Літописця” названо реальнішу причину війни: “Ляхи утратили землі для того, що в них з церквей костели фундували, а віру благочестивую викоренит хотели: Волоску землю, Инфлянты, як за ними были. А тепер Україну, Малую Росию...” З пієтетом згадуючи Б.Хмельницького і лаючи

²⁶ Ч. ВР. № 174, с.263.

²⁷ Ч. ВР. № 423, арк.359.

²⁸ ДПБ ім.М.Є.Салтикова-Щедрина (СПб.). ВР. О.220.

²⁹ Мыщык Ю.А. “Літописець” Дворецьких — памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники. 1984. М., 1984, с.227.

майже всіх його спадкоємців, автор, деморалізований нескінченними війнами Руїни, чварами між гетьманами, взагалі схиляється до заперечення ідеї незалежної України: “А чого Бог Хмельницькому старому не дал, застаючому в великій силі і маючому великие скарби и на всем оплываючому в достатках и щастю великом, теди иж по нему жадный гетман надаремне кусится и поривается, яко з моти-кою противко слонца”. Ця хвороблива теза пронизує й інший твір збірника — перший український історико-політичний трактат “Пересторога України” (1669)³⁰. Твір народився під час посилення османської агресії і добре вписується в загальну картину польської і української антимусульманської літератури й публіцистики 60-80-х рр. XVII ст. Талановитий автор “Перестороги України” влучно критикує польський і турецький гніт, егоїзм гетьманів, але водночас виступає з антидемократичних, монархічних позицій. Не можна не помітити бездержавності мислення автора, ідеалізації ним Москви. Досить сказати, що за прогнозом автора трактату московський цар обійдеться без данини й панщини з України, не буде порушувати її вольностей. Як же глибоко він помилявся!

У часи Руїни проблема історії національно-визвольної війни нерідко відходить на другий план у дискусії про оптимальну зовнішньополітичну орієнтацію України, дискусії, яку започаткував ще Богдан Хмельницький під час Переяславської ради. Якраз збірник Дворецьких і відбив позицію прихильників промосковської орієнтації із середовища колишніх повстанців. Деякі інші джерела можуть суттєво доповнити окремі її пункти. Так, гетьман Самойлович, критикуючи Сірка за його схильність до Речі Посполитої, наголошував на національно-релігійній дискримінації українців: польські шляхтичі “з природи своєї на православ’я своє старання мають. У них, що русин, то пся кость і не годен русин, а що більше пан брат козак не тільки з ним сісти, але й постояти”³¹. Цікаво, що на подібне ставлення до українців-русинів прозоро натякає навіть князь Костянтин II Острозький у своєму листі від 25.V.1579 р.³² Доречно додати, що попри всі обіцянки, саме на Правобережній Україні була раніше ліквідована Гетьманщина і вже в 70-х рр. XVII ст. уряд Речі Посполитої починає відверто заперечувати будь-яку легитимність автономної Гетьманщини,

³⁰ Мицик Ю.А. Перший український історико-політичний трактат // УІЖ. 1991, № 5, с.129-138.

³¹ Ч. ВР. № 169, с.181.

³² АГАД. Ф. “Архів Радзивилів”. Відділ V. № 11078, арк.90.

навіть заперечує, що слово “Україна” означає певну територію. Так, посол Речі Посполитої до Туреччини Ян Гнинський у 1677 р. доводив туркам, що Україна — це “окрайна” і взагалі даний термін бере свій початок нібито тільки від часів С.Конецпольського³³.

Гірше збереглися пам’ятки прихильників пропольської орієнтації. Серед них вирізняється лист козаків-ханенківців до Петра Дорошенка від 19.XII.1671 р. Тут вогонь критики спрямовується на союз гетьмана з бусурманами, які роблять з православних церков “стайні, кухні і сромотні хліви”, говориться, що татарин у місті — брат, а у полі — “вовк, грабіжник і тиран”³⁴. Ще гірше збереглися пам’ятки, які засвідчили позиції прихильників протурецької орієнтації. Судячи з джерел, що виявлені на сьогодні, основними теоретиками даного угруповання були гетьман П.Дорошенко та митрополит Тукальський.

Якщо гетьман прагматично спирався на досвід Б.Хмельницького, котрий уклав союз з Іслам-Гіреєм III³⁵, то Тукальський послугувався глибшим обґрунтуванням. Як свідчить польський “Меморіал” про Корсунську раду 21.III.1669 р., у своїй проповіді Тукальський послався на Ноя і його синів та інші місця Святого Письма, доводив право українців на вільне життя. Пославшись на іншу оповідь, митрополит відзначив: “Польща з’їла Виговського за те, що він їй щиро служив; [він] сповідувався полякам, а вони показали йому за це квітку троянди, яка обернулася в отруту”. Ось така була, за словами Тукальського, подяка гетьману від Польщі за те, що Виговський втихомирив її війни з Швецією, Московою й татарами. Промова була завершена закликком “полякам вірити й довіряти не треба”³⁶.

Характерно, що Дорошенко шукав і інших союзників у боротьбі за незалежність, а у його листі до пруського курфюрста від 7.IV.1671 р. чи не вперше зафіксована орієнтація на німецькі держави. Гетьман згадав про славу історію козацтва, походи козаків на Османську імперію та Московську державу (“не зітреється з пам’яті слава Хотинська експедиція” і т.д.), які за Дорошенком чинилися заради православної віри. Але Річ Посполита не пам’ятала про ці добрі діла і чинила козакам кривди, тому “славної

³³ АГАД. Ф. “Архів коронний у Варшаві”. Турецький відділ. № 77/472.

³⁴ АГАД. Ф. “Архів Замойських”. № 3036, арк.215.

³⁵ Ч. ВР. № 2110, арк.347-359.³⁶ “Оссолінеум”. (Вроцлав). ВР. № Акс. 1949/441, арк.50.

³⁶ “Оссолінеум”. (Вроцлав). ВР. № Акс. 1949/441, арк.50.

пам'яті відважний муж Хмельницький скинув ярмо з козацьких ший". Тепер же Польща віроломно порушує мир, ділить Україну по Дніпру між собою та Москвою, а Правобережну Гетьманщину прагне обернути в Дике поле³⁷. Через це гетьман і шукав союзу з Прусією.

Вищенаведений матеріал є, на жаль, досить фрагментарним. Загалом поки що не виявлено якоїсь пам'ятки української історичної та суспільно-політичної думки середини-другої половини XVII ст., у котрій би давався розгорнутий аналіз причин, характеру, значення національно-визвольної війни, її оцінок з точки зору різних класів та соціальних прошарків українського суспільства. Тим не менше, навіть і фрагментарних свідчень джерел достатньо, щоб реконструювати принаймні домінуючі тенденції в оцінці подій національно-визвольної війни самими повстанцями.

---

³⁷ АГАД. Ф. "Архів Радзивилів". Відділ II. № 1582.

PROBLEMATYKA KOZACKA W PRACACH HISTORYKÓW POLSKICH XVII WIEKU

1. Uwagi wstępne.

Okres XVII wieku charakteryzuje się na gruncie historiografii polskiej imponującymi osiągnięciami¹. Wśród mnogości zagadnień przedstawianych w polskim piśmiennictwie historycznym tego czasu sporo uwagi poświęcano problemom kozackim. Najbardziej ta tematyka jest eksponowana u Pawła Piaseckiego (1570-1649), Stanisława Łubieńskiego (1573-1640), Wawrzyńca Rudawskiego (1617-1674), Joachima Jerlicza (1598- po roku 1672), Mikołaja Jemiółowskiego (ok. 1620-ok. 1693), Wespazjana Kochowskiego (1633-1700), Bogusława Kazimierza Maskiewicza (ok. 1625-1683), Stanisława Oświęcima (po 1605-1675), Albrychta Stanisława Radziwiłła (1593-1656), Jana Krzysztofa Hartknocha (1644-1686).

W dziełach wymienionych historyków znajdujemy najwięcej informacji na temat kozaków i wojen kozackich. Z uwagi na to, że ci autorzy byli bezpośrednimi świadkami opisywanych przez siebie wydarzeń, bądź też żyli w bliskim okresie po zaistniałych zdarzeniach, ich przekazy przy zastosowaniu właściwej dozy niezbędnego krytycyzmu, mogą pełnić dla badaczy rolę źródła historycznego. Na początku rozważań należy podać krótkie biogramy tych historyków.

2. Informacje o historykach XVII wieku zajmujących się Kozakami.

Paweł Piasecki zajmował wybitną pozycję w hierarchii kościelnej, a także w początkach swej kariery odgrywał znaczącą rolę polityczną w życiu kraju. Studiował w Rzymie, Ołomuńcu, Pradze, Wiedniu oraz powtórnie w Rzymie, czego uwieńczeniem było uzyskanie doktoratu obojga praw. We władzach kościelnych najpierw był opatem komendatoryjnym cystersów w Mogile, następnie biskupem na stolicach w Kamieńcu, Chełmie i Przemyślu. Przed otrzymaniem sakry

---

¹ Barycz H. *Dzieje nauk humanistycznych. Historiografia: Barok. Historia nauki polskiej*. t. II, Warszawa etc., 1970; Tegoż. *Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego. Studia nad historiografią XVI-XVIII w.* Wrocław, 1981; Mokrzecki L. *Tradycje historiografii europejskiej w epoce baroku.* // *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego. Pedagogika, Historia Wychowania.* Gdańsk 1974, z. 4; Tegoż. *W kręgu prac historyków gdańskich XVII wieku,* Gdańsk 1977; Krawczyk A. *Historiografia krytyczna. Formowanie się nowożytnej postawy naukowej w polskim piśmiennictwie historycznym XVII wieku.* Lublin, 1994.

biskupiej prowadził z posłem hiszpańskim poufne rokowania w sprawie otrzymania od Habsburgów zasiłków na budowę floty. Będąc przeciwnikiem orientacji prohabsburskiej Zygmunta III, został odsunięty od wpływów na życie polityczne kraju. W roku 1645 wydał w Krakowie dzieło "Chronica gestorum in Europa singularium", w którym dość obszernie przedstawił wydarzenia polskie w kontekście europejskich². To dzieło zostało przetłumaczone na język polski przez Antoniego Chrzęszczewskiego i wydane w Krakowie w 1870 roku.

Stanisław Łubieński należał do najbardziej wykształconych osobistości w Rzeczypospolitej. Podobnie jak Piasecki piął się po szczeblach kariery kościelnej i politycznej. Po ukończeniu szkoły jezuickiej w Kaliszu, odbywał studia zagraniczne w Grazu, Rzymie, Perugii i powtórnie w Rzymie, wieńcząc je tytułem doktora obojga praw. W strukturach kościelnych pełnił funkcję opata komendatoryjnego w słynnym nie tylko w Polsce zakonie benedyktyńskim w Tyńcu. Następnie był biskupem łuckim, skąd został przeniesiony na stolicę biskupią w Płocku. Był bardzo aktywny w życiu politycznym. Od roku 1591 był sekretarzem królewskim. Jako biskup łucki sprawował urząd podkanclerski. Napisał wiele dzieł³. Dla nas najbardziej interesującym jest "Brevis narratio profectionis in Sueciam Sigismundi III... 1593", opublikowane w "Opera posthuma" (Antwerpia, 1643) i przetłumaczone na język polski przez A.B. Jochera pod tytułem "Droga do Szwecji Zygmunta III króla polskiego i szwedzkiego..." (Petersburg i Mohilew, 1855).

Wawrzyniec Rudawski w przeciwieństwie do poprzedników nie odegrywał znaczącej roli w życiu kościelnym i politycznym. Był on kanonikiem warmińskim i ołomunieckim. Kształcił się w kolegium jezuickim w Braniewie, a następnie w Rzymie, gdzie uzyskał tytuł doktora obojga praw i protonotariusza apostolskiego. Przez pewien okres czasu do roku 1647 był zatrydniony w kancelarii królewskiej. Jego najważniejsze i nas interesujące dzieło, to pozostające w rękopisie "Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai ad pacem Olivensem libri IX...", przetłumaczone przez Włodzimierza Spasowicza ("Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego...", t. 1 i 2 Petersburg i Mohilew 1855⁴).

---

² Czaplński W., Paweł Piasecki: // Polski Słownik Biograficzny. t.25. Wrocław 1977, ss. 468-469; Krawczyk A., Warsztat historyczny Pawła Piaseckiego // Folia Societatis Scientiarum Lublinensis", vol. 29. (1981).

³ Czaplński W. Stanisław Łubieński: // Polski Słownik Biograficzny. t.22. Wrocław 1973, ss. 498-500.

⁴ Szorc A. Rudawski Wawrzyniec // Polski Słownik Biograficzny. t.32, Wrocław 1989-1991, s. 600-601.

Mikołaj Jemiołowski nie był luminarzem kultury, ale swoje życie poświęcił służbie wojskowej, biorąc udział w licznych wojnach. Pochodził z drobnej szlachty. Po wybuchu powstania Chmielnickiego w 1648 r. zaciągnął się do wojska koronnego i odtąd przez 20 lat walczył przeciw Kozakom, Tatarom, Moskwie, Szwedom, Siedmiogrodzianom i Turkom, służąc jako towarzysz lekkiej chorągwi Krzysztofa Tyszkiewicza wojewody czernihowskiego, a od roku 1660 Jana Myszkowskiego, podkomorzego bełskiego. Brał udział w elekcji Jana III Sobieskiego. Napisał pamiętnik dotyczący lat 1648-79. W roku 1850 ten pamiętnik został wydany przez Augusta Bielowskiego pt. "Pamiętnik M. J-ego towarzysza lekkiej chorągwi, ziemianina województwa bełskiego". Jak twierdzi Tadeusz Nowak pamiętnik ten został opracowany z rzadką w tym okresie bezstronnością i dbałością o dokładność danych faktycznych⁵.

Joachim Jerlicz pochodził ze starej ruskiej rodziny osiadłej na Podolu. Od roku 1617 do 1630 pełnił służbę wojskową, następnie zajmował się gospodarstwem. Napisał kronikę-pamiętnik, gdzie przedstawił wydarzenia dotyczące lat 1620-1673. Dzieło to zostało wydane przez K. W. Wójcickiego pt. "Latopisiec, albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terazniejszych czasów z wieku i życia mego" w roku 1853. Jak twierdzi Jan Perdenia, pamiętnik ten odznacza się tendencyjnością^{5a}.

Wespazjan Kochowski pochodził z rodziny szlacheckiej. Edukował się w Szkołach Nowodworskich w Krakowie w latach 1646-48. Brał udział w wyprawie beresteckiej 1651 r., żwanieckiej 1653 r., moskiewskiej 1654, w wojnie szwedzkiej i wyprawie przeciw Rakoczemu. Uczestniczył w sejmach elekcyjnych Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego. W roku 1683 ukazał się pierwszy jego tom roczników "Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacter primus", w roku 1688 tom drugi "Climacter secundus", a w roku 1698 tom trzeci "Climacter tertius". Napisał także tom czwarty w rękopisie. Trzy pierwsze tomy zostały przetłumaczone w skróconej formie przez Edwarda Raczyńskiego — "Historia panowania Jana Kazimierza..." (t.1 i 2, Poznań 1840), natomiast tom IV przez J.N. Bobrowicza ("Roczników Polski klimakter IV...", Lipsk 1853⁶).

Stanisław Oswięcim pochodził z rodziny szlacheckiej. Studiował w kolegium jezuickim w Jarosławiu. Od roku 1626 bił się ze Szwedami,

⁵ Nowak T. Jemiołowski Mikołaj // Polski Słownik Biograficzny. t.11. Wrocław 1964-1965, s 168-169.

^{5a} Perdenia J.: Jerlicz Joachim // *ibid.*, s. 175-6.

⁶ Bielak F., Pollak R.: Kochowski Wespazjan. //: Polski Słownik Biograficzny. t.13. Wrocław 1967-68, s. 218-220.

następnie z Moskwą (1633), Turcją, Tatarami. W 1637 roku znajdował się w orszaku poselstwa królewicza Jana Kazimierza do Wiednia po zaślubioną przez Władysława IV Cecylię Renatę. Był marszałkiem dworu hetmana Stanisława Lubomirskiego w latach 1643-1646, dzięki czemu miał dostęp do tajnej oraz jawnej korespondencji hetmana. Odbywał podróże zagraniczne. Pozostawił po sobie "Diariusz", obejmujący wydarzenia od roku 1643 do 1653. Diariusz ten został wydany przez Wiktora Czerbaka w roku 1907, w 19 tomie *Scriptorum Rerum Polonicarum*⁷.

Albrycht Stanisław Radziwiłł urodził się w 1590 roku. Pochodził z nieświesko-ółtyckiej linii książęcej Radziwiłłów. Najpierw uczył się do katolickiej Akademii Wileńskiej, a następnie kształcił się w zagranicznych uczelniach: w Wurzburgu na wydziale filozoficznym, na katolickim uniwersytecie w Lowanium, gdzie słuchał wykładów Eryka Puteana. Ponadto jeszcze wpisał się w grono studentów w Bolonii oraz Orleanie. Odwiedzał liczne kraje: Niemcy, Austrię, Szwajcarię, Niemiec, Francję i kraje włoskie. W roku 1619 został podkanclerzem litewskim, a w roku 1623 kanclerzem i zajmował to stanowisko aż do śmierci. Ze względu na nieprzejednany stosunek do różnowierców cieszył się łaskami Zygmunta III. Z nowym monarchą Władysławem IV Radziwiłł nie był w takich zażyłościach jak z jego ojcem. Po śmierci Władysława IV opowiedział się za elekcją Jana Kazimierza. Jako kanclerz litewski był przeciwnikiem prowadzenia pertraktacji z Bohdanem Chmielnickim, stąd też sprzeciwiał się ugodzie zborowskiej. Spośród obfitej twórczości pisarskiej dla historyka największe znaczenie posiada dzieło kanclerza litewskiego "Memoriale rerum gestarum in Polonia a morte Sigismundi Tertii inchoatum et continuatum et raptim descriptum, cui anno 1632 initium datum". Pamiętnik ten został przetłumaczony na język polski przez Edwarda Raczyńskiego i wydany w Poznaniu w roku 1839. Następnego tłumaczenia i edycji dzieła w trzech tomach dokonali A. Przyboś i R. Zelewski pt. "Pamiętnik o dziejach w Polsce 1632-1636", t. 1, 1637-1646, t. 2, 1647-1656, t. 3, Warszawa 1980⁸.

Jan Krzysztof Hartknoch był historykiem luterańskim i jeszcze do końca XVIII wieku pozostawał niedoścignionym wzorem dla historiografii luterańskiej w Prusach⁹. Stanisław Kutrzeba eksponuje

⁷ Przyboś A. Oświęcim (Oświęcim) S // Polski Słownik Biograficzny. t.24. Wrocław 1979, s. 619-621.

⁸ Przyboś A., Zelewski R. Wstęp. // Pamiętnik o dziejach w Polsce 1632-1636, t. 1, Warszawa, 1980, s. 45; Przyboś A. Radziwiłł Albrycht Stanisław // Polski Słownik Biograficzny. t. 30. Wrocław 1987, s. 143-148.

⁹ Barycz H. Op. cit., s. 184.

jego wkład w badania nad dziejami prawa w Polsce¹⁰. Po ukończeniu Akademickim Gimnazjum Hartknoch zajmował stanowisko profesora w Akademickim Gimnazjum Toruńskim. Dla naszych rozważań najważniejsze znaczenie odgrywa jego dzieło "Respublica Polonica" (drugie i trzecie wydanie noszą tytuł "De respublica Polonica duobus libris illustrata"¹¹). Poza wymienionymi historykami można spotkać także u innych zagadnienia kozackie, choć może w mniejszym stopniu.

3. Charakterystyka przekazów zawierających problematykę kozacką.

Dzieła każdego z wymienionych historyków odgrywają istotną rolę w naświetleniu kwestii kozackich. Jednakże ich ranga w odniesieniu do tego problemu jest różna, ze względu zasięgu czasowego oraz podawanych informacji. Paweł Piasecki i Stanisław Łubieński przedstawiają wydarzenia wcześniejsze, wyprzedzające powstanie Chmielnickiego, które kończy na roku 1659, kiedy przedstawia zamordowanie przez Kozaków powracającego z Warszawy nowego kanclerza ruskiego Niemirycza. Bogusław Kazimierz Maskiewicz przedstawia niewiele wydarzeń związanych z powstaniem Chmielnickiego, pisząc o początkach buntu, bitwach pod Żółtymi Wodami i Korsuniem oraz o lokalnych potyczkach wojsk polskich z kozackimi, a kończy na wojnie Moskwy z Polską dowodzonej przez Iwana Chowańskiego, w której po stronie Moskali brał udział Juraszko Chmielnicki. Stanisław Oświęcim podaje wydarzenia od roku 1643 dotyczące stosunków wewnętrznych wśród Kozaków, ich potyczki z Tatarami oraz koncepcje Rzeczypospolitej stworzenia z Kozaków armii przeciwko Turcji. Następnie pomijając ważne wydarzenia rozgrywające się w pierwszej fazie powstania, pisze o przybyciu na sejm posłów kozackich przywożących rejestr wojska sporządzony na podstawie ugody zborowskiej. Swoje wywody kończy relacją o zwycięstwie pod Korsuniem. Mikołaj Jemiołowski rozpoczyna swe wywody od wybuchu powstania, przedstawiając wydarzenia różnych lat, a kończy na zwycięstwie Polaków pod Chocimiem odniesionym nad Turkami. Joachim Jerlicz przedstawia udział Kozaków w różnych wojnach Polski przeciwko Turcji, rozpoczynając od bitwy pod Cecorą, następnie relacjonuje udział Kozaków w wojnach polsko-szwedzkich w okresie wojny trzydziestoletniej. Dużo uwagi poświęca sprawom kozackim od czasów wybuchu powstania, przedstawiając fakty na przestrzeni

¹⁰ Kutrzeba S. Historia źródeł dawnego prawa polskiego. t. 1, Lwów, 1925, s. 276.

¹¹ Serczyk J. Warsztat naukowy Jana Krzysztofa Hartknocha (1644-1687) // Księga pamiątkowa 400-lecia Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego. t. 1, Toruń 1972, s. 283.

różnych lat, kończąc wywody na roku 1672, kiedy zostały zawarte układy między sułtanem tureckim i Polakami pod Żwańcem. Stosunkowo najwięcej uwagi poświęca sprawom kozackim Wespazjan Kochowski. Podaje informacje o wzmiankach dotyczących Kozaków w przekazach historycznych u Bielskiego, Paprockiego i Wapowskiego. Wspomina, że już za czasów Zygmunta I funkcjonowało pojęcie Kozaków. Dość szczegółowo przedstawia wydarzenia związane z powstaniem Chmielnickiego i wynikającymi z niego reperkusjami, a na zwycięstwie Polaków pod Chocimiem w 1673 roku kończy wywody poświęcone zagadnieniom kozackim. Dość plastycznie autor przedstawia sylwetki psychologiczne starszyny kozackiej. Albrycht Stanisław Radziwiłł przedstawia sprawy kozackie od roku 1634 ukazując napady rabunkowe Kozaków na niewinnych ludzi oraz zabicie przez nich własnego hetmana. Następnie pisze o budowie twierdzy Kudak i związanymi z tym faktem zamieszkami. Sporo uwagi poświęca powstaniu Chmielnickiego. W końcu ukazuje powstanie Chmielnickiego oraz wojny polsko-moskiewskie po umowie perejasławskiej. Omawianie wydarzeń kozackich kończy opisem zwycięstwa Polaków pod Cudnowem. Z kolei Jan Krzysztof Hartknoch zwraca uwagę na literaturę historyczną poświęconą Kozakom. Przede wszystkim przytacza informacje o konstytucjach sejmowych poświęconych Kozakom. O powstaniu Chmielnickiego wzmiankuje lakonicznie, stwierdzając że w następstwie niego część Ukrainy została przyłączona do Moskwy.

Jak widać rozpiętość czasowa opisywanych wydarzeń jest ogromna. Podobnie rzecz się przedstawia z zasobami informacji u omawianych historyków. Nie sposób omówić wszystkiego. Chcąc podejść do tej problematyki całościowo należy zwrócić uwagę na następujące zagadnienia: A. Początki kozaczyzny. B. Sytuacja Kozaków przed powstaniem Chmielnickiego. C. Wybuch powstania i stosunek do Chmielnickiego Kozaków oraz różnych warstw społecznych Rzeczypospolitej. D. Wydarzenia polityczne i militarne od czasów powstania do ugody w Hadziaczu. E. Następne wydarzenia do czasów zwycięstwa pod Chocimiem. Ramy objętościowe artykułu pozwalają, aby przedstawić jedynie zagadnienie początków kazaczyzny i sytuację Kozaków przed powstaniem Chmielnickiego. Pozostałe kwestie wymagają oddzielnej rozprawy. W tym artykule można będzie co najwyżej zasygnalizować w sposób hasłowy inne istotne zagadnienia.

4. Informacje dotyczące początków kozaczyzny.

Początkami kozaczyzny interesowali się Wawrzyniec Rudawski i Paweł Piasecki. Rudawski pisze, iż jeszcze w okresie Bizancjum, gdy

Tatarzy zaczęli napadać na Ruś, Rusini z prostactwa, pozbawieni wszystkiego i nie mając nigdzie bezpieczeństwa, ośmieleni ostalecznością i ciągłymi z wrogami utarczkami, zgromadzili się wspólnie dla wzajemnego łupienia Tatarów. Zajęli szczęśliwym trafem miejsce na którym mieszkają i zbudowali statki za pomocą których łowili ryby i napadali na Tatarów. Z upływem czasu zwiększała się ich liczba i wzrastała odwaga na skutek odnoszonych sukcesów. Zaczęli oni wznosić osady warowne, zajmować się pracą, wyznaczając sobie powinności. Także wybierali własne władze i wszystko urządzali podług prawideł regularnej wojny.

Chętnie szukali sposobności by napaść nieprzyjaciela, szczególnie starali się obedrzeć powracających z łupów Tatarów. Starym zwyczajem Rusinów budowali flotę przy pomocy której wyprawiali się na morze, skąd wracali z ogromnym łupem. To służyło za przykład i zachętę do zaciągania się w szeregi tej wolnej milicji, która od tego czasu przyjęła nazwę kozaczyzny¹².

Paweł Piasecki pisząc na temat wojska kwarcianego i jego lokalizacji, określił terytorium zajmowane przez Kozaków, między Dniestrem, Dnieprem i Bohem, aż do Morza Czarnego. Wskazał, iż dopiego usadowienie się tam wojska kwarcianego przyspieszyło kolonizację tych terytoriów. Następnie wskazał, iż na podstawie traktatu zawartego z sułtanem Sulimanem, te obszary przynależą do Polski. Wreszcie na temat Kozaków pisze, iż nie są oni narodem zajmującym terytorium — a kto tak uważa, popełnia błąd. Autor wywodził, iż Kozacy są jedynie określonym gatunkiem wojska polskiego, wojskiem lekkim i zwinnym. Ich nazwa wywodzi się od łacińskiego słowa capra — koza. Kozakami są więc żołnierze lekkiego wojska, nawet Polacy oraz Rusini mieszkający na Zaporozżu trudniący się łowiectwem i rzemiosłem wojennym. Nazwę Zaporozże wyprowadza Piasecki od spadzistego miejsca Dniepru nazywanego progim. Dość drobiazgowo opisuje autor życie i obyczaje Kozaków¹³. Są to najważniejsze informacje na temat początków kozaczyzny.

5. Życie Kozaków przed powstaniem Chmielnickiego.

Na ten temat znajdujemy już więcej informacji. Występują one u Jerlicza, Oświęcima, Piaseckiego, Łubieńskiego, Rudawskiego, Radziwiłła i Hartknocha. Joachim Jerlicz opisując bitwę pod Cecorą w

¹² Rudawski W. Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego ... przez Wawrzyńca Rudawskiego. ... Przełożył z łacińskiego Włodzimierz Spasowicz..., T. 1 i 2 Petersburg i Mohilew 1855, s. 7-8.

¹³ Piasecki P. Kronika polska. Tłumaczył Antoni Chrzęszczewski. Kraków, 1870, s. 43-45.

1620 roku wzmiankuje, że mogło brać w niej udział 40 tysięcy Kozaków pod komendą hetmana Piotra Konaszewicza Sahajdacznego, meża wywłaszczonego, pochodzenia szlacheckiego¹⁴. W następnym roku przedstawia udział Kozaków zaporoskich w bitwie chocimskiej. W dniu 2 września Turcy ścierali się z Kozakami. Najwięcej jeńców do obozu przyprowadzili Kozacy¹⁵. Turcy byli najbardziej nieprzejednani do Sahajdacznego. Autor pisze, iż sułtan wtedy powiedział: "Ani jeść, ani pić nie będę, dopóki mi tego psa Sahajdacznego nie przyprowadzicie"¹⁶. Tymczasem w dniu 19 września 1621 roku kilkaset Kozaków, pod osłoną nocy napadło obóz turecki. Zabiwszy kilkudziesięciu Turków, zdobyli bogate łupy, a także dwie chorągwie janczarskie¹⁷. W dwa dni później Kozacy zabili wielu Tatarów oraz zabrali im dużą ilość koni z pastwiska¹⁸. W dniu 28 września tego roku brawurowo nacierali na Turków wraz z lisowszczykami¹⁹.

Następnie autor opisując wydarzenia roku 1625 informuje, że hetman Koniecpolski wraz z hetmanem Doroszenkiem i kozackim wojskiem udał się do Prus²⁰. W roku 1630 Jerlicz podaje informację, iż wtedy Kozacy podnieśli wojnę, gdyż nie dano im zapłaty, a pułkowników wyznaczano spośród szlachty, zaś na miejsce hetmana wyznaczono komisarza. Wtedy też postawiono, ażeby 6 tysięcy Kozaków było na posługę Rzeczypospolitej²¹. Z kolei w roku 1636 pisze o powstaniu Pawluka. Czern podniósł bunt przeciw królowi i Rzeczypospolitej obrała przywódcą Pawluka. Schwytanego wodza powstania odesłano do króla, a następnie przywieziono do Kijowa, gdzie wraz z synem wbito go na pal²².

W roku 1646 Jerlicz pisze lakonicznie, iż król Władysław IV myślał wtedy o wojnie z Turcją, której mu odradzano. Pozwolił jednak uderzyć Kozakom na Turków, dając ich starszemu Doroszeńce kilkanaście tysięcy ze skarbu królewskiego, by Kozacy pobudowali czółna i swoim zwyczajem wyprawili się na morze²³.

Stanisław Oświęcim dostarcza fragmentarycznych informacji dotyczących Kozaków przed powstaniem Chmielnickiego. W roku 1643

---

¹⁴ Letopisiec Joachima Jerlicza. Z rękopisu wydał K.W. Wójcicki, t. 1, Warszawa 1853, s. 3.

¹⁵ *ibid.* s. 12.

¹⁶ *ibid.* s. 13.

¹⁷ *ibid.* s. 22.

¹⁸ *ibid.* s. 23.

¹⁹ *ibid.* s. 27.

²⁰ *ibid.* s. 35.

²¹ *ibid.* s. 38.

²² *ibid.* s. 43.

²³ *ibid.* s. 52.

pisze, iż podczas pobytu hetmana Stanisława Koniecpolskiego w Korsuniu, Kozacy pułku czehryńskiego przedłożyli mu skargę na okoliczność krzywd i uciążliwości doznanawanych ze strony swojego pułkownika Jana Zakrzewskiego. Informuje lakonicznie, iż to wszystko było weryfikowane przed sądem. Uznano zasadność skarg, wyznaczając nowego pułkownika. Nie wymierzono jednak kary obwinionemu, ze względu na inne jego zasługi²⁴.

Mówiąc o swoim pobycie w Trechtymirowie pod koniec roku 1643, autor stwierdza, iż w tym miasteczku, w którym podczas rebelii przeciw Rzeczypospolitej, swawolni Kozacy często odbywali swe kongresy, panowie polscy wzniesli zamek, w którym rezyduje komisarz Rzeczypospolitej, by trzymać w dyscyplinie wojskowej rejestrowych Kozaków²⁵. Gdy w roku 1644 przytacza informację o zwycięskiej bitwie nad Tatarami wielkiego hetmana pod Achmatowem i Woronnym wspomina, iż Kozacy pod Żółtymi Wodami odebrali Tatarom zagarnięte wielkie stada bydła²⁶. W tym samym roku pisze o przyjmowaniu posła cesarskiego w Konstantynopolu, kiedy to dotarła informacja o napadzie Kozaków dońskich na Morzu Czarnym na galery, zdobyciu przez nich i spaleniu dwu okrętów z pszenicą oraz zabranii Turków do niewoli²⁷.

Autor ukazuje plany panów polskich wykorzystania Kozaków przeciwko Turkom. Świadczy o tym wzmianka o liście Stanisława Koniecpolskiego do hospodara wołoskiego z 1645 roku, w którym Koniecpolski pisał, że skoro tylko Tatarze wkroczą na teren Rzeczypospolitej, to wówczas on poleci Kozakom wyruszyć na Morze Czarne łodziami i czółnami, ażeby sułtan turecki miał do myślenia²⁸.

Również w Dyariuszu Oświęcima pojawia się aspekt włączenia Kozaków w nurt spraw międzynarodowych. Autor relacjonuje pobyt w Warszawie posła weneckiego, poszukującego posiłków na wojnę z Turcją i prowadzone przezeń pertraktacje z Kozakami. Ze strony kozackiej w nich uczestniczyli posłowie: Iwan Barabaszenko, Iwan Iliasz Ormianczyn, Nestorenko i Bohdan Chmielnicki. Wówczas ustalono, że Kozacy wystawią dobrze uzbrojoną ekspedycję morską, składającą się z sześćdziesięciu czółen, jeśli tylko otrzymają od króla sto talarów na każde czółno. Zaraz odliczono sześć tysięcy talarów. Wskazuje, iż pewna część posłów polskich optowała za udzieleniem Kozakom tej

---

²⁴ Stanisława Oświęcima Dyariusz 1643-1651. Wydał dr Wiktor Czermak. Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, nr. 63. *Scriptores Rerum Polonicarum* tomus XIX. Cracoviae, 1907, s. 15.

²⁵ *ibid.* s. 18.

²⁶ *ibid.* s. 45.

²⁷ *ibid.* s. 67.

²⁸ *ibid.* s. 83-84.

pomocy, aby nie dopuścić do ich ligi z Tatarami co byłoby zgubą Rzeczypospolitej. Jednakże przytacza fakt, iż na przekór temu na sejmie listopadowym tego roku, punkt piąty postulatów poselskich brzmiał ażeby Kozakom zabronić najazdów morskich, co uprzednio zyskali w zezwoleniu królewskim, a sporządzone czołna nakazać zniszczyć²⁹.

Pisząc o śmierci hetmana Koniecpolskiego w 1646 roku, autor wzmiankuje, iż ten hetman widział "ułomność i złość Kozaków, a także chęć do rebelii. Patrzył na nich bacznie. Stąd nie mogli oni postępować swawolnie, tak jak by chcieli"³⁰.

Paweł Piasecki przedstawił bunt Nalewajki w 1596 roku. Jego powodem był fakt, iż król zabronił Kozakom urządzania wypraw na posiadłości tureckie. Wówczas zaczęli oni wyprawiać się na włości panów kijowskich i białoruskich. Ich przywódca Nalewajko, znakomity wojownik wywodzący się z gminu, utrzymywał pod swoją komendą różnych łotrów, a ci dopuszczali się różnego rodzaju nielegalnych wypraw. Niepomny na apele demobilizacji swych oddziałów, został zaatakowany przez Żółkiewskiego i pomimo początkowych sukcesów, został pokonany, następnie przewieziony do stolicy i tam stracony³¹.

Inny aspekt zagadnień kozackich przedstawia w roku 1637. Autor pisze, iż Kozacy zaczęli walczyć o swoje swobody, ale im to na dobre nie wyszło. Wskazuje, że wtedy to panowie polscy występowali do króla i senatu z postulatem ograniczenia swobód Kozaków zamieszkujących na obszarze województwa kijowskiego. Wówczas to wielki hetman koronny i kasztelan krakowski Stanisław Koniecpolski polecił zbudować twierdzę Kudak. Przeciw temu wystąpili Kozacy, rozpędzając budowniczych niemieckich. Potocki wysłał przeciwko nim oddziały wojskowe. Wówczas oni obrali swoim dowódcą Pawluka i pod jego komendą prowadzili opór. Zaniechali go dopiego, gdy podkomorzy czernichowski Kisiel zapewnił ich przywódcy darowanie życia. W następnym roku pisze, że wbrew zapowiedziom Kisiela, nikt się nie ujął za Pawlukiem. Co więcej, na sejmie w tym roku odebrano Kozakom wszelkie swobody. Ponadto sejm polecił urządzić zbrojną wyprawę przeciw tym Kozakom, którzy nie podporządkują się podjętej uchwale i organizowali własną milicję³². Po ataku wojska pod komendą Potockiego Kozacy obrali sobie przywódców Ostranina i Skidana, zadawszy klęskę Potockiemu, obwarowali się. Ustąpili dopiego wówczas, gdy otrzymali obietnicę rejestracji. Jednakże na skutek niedotrzymania tej obietnicy w roku 1640 spustoszyli posiadłości

²⁹ *ibid.* s. 134, 136, 175.

³⁰ *ibid.* s. 135.

³¹ Piasecki P. *Op. cit.*, s. 130-131.

³² *ibidem.* s. 418, 422.

Wiśniowieckiego, zabierając 30 tysięcy jeńców. Komentując to wydarzenie Piasecki stwierdza, iż ze spraw kozackich wyłoniły się prywatne zyski dla panów i szkody dla Rzeczypospolitej. Od tej pory dla obrony granic król zamiast Kozaków, będzie musiał ciągnąć opornego żołnierza, narażając przy tym na jęk ubogiego kmiotka³³.

Stanisław Łubieński opisując wyjazd Zygmunta III do Szwecji przedstawił epizod polskiego szlachcica z województwa podlaskiego Krzysztofa Kosińskiego, który doprowadził w tym czasie do rozruchów kozackich na Wołyniu. Autor stwierdza, iż przystał on do Kozaków, którymi zaczął dowodzić, bądź z chęci łupiestwa, bądź wiedziony zemstą za złe obchodzenie się z nim w mieście księcia Ostrogskiego — Konstantynowie. Zebrawszy pięć tysięcy Kozaków czynił spustoszenie w dobrach Ostrogskich. W czasie prowadzonych walk stracił niemal trzy tysiące ludzi. Nie skorzystawszy z propozycji przebaczenia, nie tylko nie poniechał wypadów na dobra Ostrogskich, ale jeszcze zaczął się wyprawiać do dóbr Wiśniowieckich. Tam po klęsce został schwytany i stracony w 1593 roku³⁴. Zbigniew Wójcik uważa, iż Kosiński był przywódca pierwszego kozackiego powstania w Rzeczypospolitej³⁵.

Również w tym samym roku autor podaje inne wydarzenie związane z Kozakami. Píše, iż Kozacy niżowscy pod dowództwem Łobody w liczbie 3 tysięcy zapuścili swe zagony na terytorium tureckie. Złupili miasto Jurgowię w pobliżu Białogrodu i zabrali sporo zdobyczy. Łubieński wywodzi iż ten wypad był na przekór polskiej racji stanu i groził zerwaniem przymierza z Turcją. Wskazuje, iż Łoboda czynił go z inspiracji cesarza Rudolfa, za pieniądze cesarskie, dostarczane im przez Chłopickiego. W przyszłym roku zwrócono uwagę posłowi cesarskiemu, że cesarz pragnie pokonać potęgę turecką za pomocą tak płochego i lekkomyślnego ludu jakim są Kozacy. W odpowiedzi na ten zarzut cesarz obarczył winą Chłopickiego, iż wprowadził go w błąd, jakoby Kozacy byli ludem wolnym, mieszkającym na terytorium Rzeczypospolitej, od niej niezawisłym³⁶. Łubieński zwraca także uwagę na negatywny wpływ tego faktu na stosunki Rzeczypospolitej z Kozakami. Píše, iż tą hałastrę, która raz z karbów wyszła z trudnością udało się przywieźć do obowiązków³⁷.

---

³³ *ibid.* s. 422-424.

³⁴ Łubieński S. Droga Zygmunta III króla polskiego i szwedzkiego do Szwecji roku 1593. // *Pisma pośmiertne...* S. 26.

³⁵ Wójcik Z. Krzysztof Kosiński // *Polski Słownik Biograficzny*. t. 14, Wrocław 1968-1969, s. 219-220.

³⁶ Łubieński S. Droga... S. 34-36.

³⁷ *ibid.*, s. 34.

Wawrzyniec Rudawski dość ogólnie pisze o życiu Kozaków przed powstaniem Chmielnickiego. Stwierdza, iż Kozacy wzrosli w siłę. Zbudowali potężną flotę i zaczęli najeżdżać miasta Porty w okolicach Carogrodu. Nie mogła im sprostać flota turecka, gdyż zawsze uchodzili za Dniepr i znów byli gotowi do wypraw.

Rudawski uważa za kardynalny błąd Rzeczypospolitej, że ta odciągała Kozaków od wypraw na Portę. Kozacy byli ludem ruchliwym i nie znosili bezczynności. Budowa Kudaku i zgromienie ich wojska trzykroć liczniejszego od polskiego spowodowały, iż Kozacy się uspokoili, ale knuli przeciw Polsce nienawiść za poskromienie łupieskiej swawoli. Tę nienawiść potęgował ucisk. Autor komentuje fakty, które były przytaczane przy prezentacji poglądów Jerlicza i Oświęcima na temat pertraktacji posła weneckiego w sprawie budowy floty kozackiej. Za fiasko tych rozmów obwinia szlachtę polską. Píše, że zamiast pomocy Wenecjanom podjęto się podłego, zgubnego i haniebnego zamiaru, ujarzmienia Kozaków. Stąd źródło wszelkiego zła, krwawych scen i wojny domowej początek³⁸.

Albrycht Stanisław Radziwiłł opisuje w swoim pamiętniku wydarzenia w przededniu powstania Chmielnickiego. W październiku 1634 roku wskazuje, iż z różnych stron napływały skargi na plądrujących Kozaków. Napastowali oni ludzi. Ich szaleństwo posunęło się do tego stopnia, iż zabili nawet własnego hetmana, mianowanego przez króla, a urzędników usunęli. W tej sytuacji Władysław IV nakazał hetmanowi złamać swawolę i ukarać winnych³⁹.

Następnie pisze, że szeregi Kozaków zaczęły być coraz większe. Do kozaczyzny zaczęli wstępować chłopci, szukający środków do życia, zwabieni chęcią zysku bez pracy i rozbojami morskimi. Kozacy coraz częściej napadali na Portę, nieoczekiwanie opanowując wsie i miasteczka, łupiąc je. W odpowiedzi na to Turcy zaczęli przygotowywać się do wojny z Rzeczpospolitą. Mając to na względzie hetman Koniecpolski, dla wyeliminowania przyszłych wypadów kozackich zbudował na rzece Borystenie znakomitą twierdzę Kudak, której dowódcą został Jan de Marian. Bardzo surowo traktował on Kozaków. Zabronił im polowania i rybołówstwa. Nieposłusznych zakuwał w lochu, zabronił sprzedawać im prochu.

Kozacy nieprzyzwyczajeni do znoszenia przykrości wybrali na wodza Iwana Sulimę i pod jego dowództwem zdobyli fortecę Kudak, zabili jej dowódcę. Liczyli, że ten czyn pójdzie w zapomnienie w obliczu toczonej

³⁸ Rudawski W. Op. cit., t. 1, s. 8-10.

³⁹ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1632-1636. T. 1. Przeł. i oprac. A. Przyboś i R. Zelewski. T. 1, Warszawa, 1980, s. 396.

przez króla wojny z Moskwą. Jednakże po zawarciu pokoju z Moskwą i przybyciu wojsk na tereny kozackie, bojąc się kary sami postanowili pociągnąć do odpowiedzialności Sulimę. Dlatego skazali go na śmierć wraz ze współtowarzyszami i wyrok wykonali w obecności posła tatarskiego⁴⁰.

Jan Krzysztof Hartknoch zajmuje się zagadnieniem nazwy Kozacy. Powtarza przedstawione wyżej stanowisko Pawła Piaseckiego. Powołując się na Jana Herbinusa przytacza jeszcze inne, iż kozak jest pojęciem słowiańskim, jako zaopatrzony w kosę (falcificer)⁴¹. Za Pastoriusem powtarza, iż pojęcie kozaków chadziaeckich wywodzi się od słowa "chodzić". Ważniejsze są dzieje Kozaków. Autor powołując się na Wojciecha Wijuk Kojalowicza pisze, iż za Zygmunta I Kozacy wybrali sobie wodzem Daszkiewicza (Eustachego), natomiast Batory dał im Trechtymirów w roku 1576. Wzmiankuje, że w tym czasie posiadali przywileje. Wskazuje, iż na temat wojska kozackiego pisali Andrzej Maksymilian Fredro i Jakób Sobieski. Z kolei za Dymitrem Sulikowskim przytacza informację, iż w czasach Batorego wódz kozacki Podkowa (Paweł) został zakuty w kajdany i wtedy wprowadzono surowe prawa dla Kozaków⁴².

Najbardziej istotne dla badacza są informacje Hartknocha o konstytucjach sejmowych regulujących kwestie kozackie. W roku 1590 do tych spraw odnosiła się konstytucja pod nazwą "Porządek", a 1596 konstytucja "O kozakach", następnie w roku 1601, 1609, 1611, 1613, 1618, 1620, 1628 pod nazwą "Obrona Ukrainy", a w roku 1635 pod nazwą "Pohamowanie inkursyi". Hartknoch wzmiankuje o budowie Kudaku, powstaniu Pawluka, a następnie Chmielnickiego, przytaczając za Pastoriusem opinię, że wybuchło ono z powodu prywatnych sporów Chmielnickiego z Czaplńskim⁴³.

6. Uwagi końcowe

Toczone powyżej wywody stanowić mogą zaledwie do zasadniczych kwestii kozackich. W przedstawionych przekazach historycznych jawi się zagadnienie genezy powstania Chmielnickiego. Charakterystyka jego wodza jako osoby nieznannej, następnie jego kontakty międzynarodowe, dążenie do wygrywania przezeń skomplikowanej sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej. Możemy odtworzyć portret psychologiczny Chmielnickiego, a także rozdzwęki i wewnętrzne rozdarcia wśród Kozaków, sprowadzające się nie tylko do konfliktów

⁴⁰ ibid. s. 493-495.

⁴¹ Hartknoch J.K. De republica Polonica.... Jena, 1687, s. 884-5.

⁴² ibid. s. 886, 890-891.

⁴³ ibid. s. 894-5.

interesów, ale także konfliktów rodzinnych i klanowych. Przekazy wskazują na zawód Kozaków spowodowany umową perejesławską i jeszcze większy ucisk ekonomiczny oraz religijny ze strony Moskwy. Poszukiwania swobód przez Kozaków pozostających w granicach Rzeczypospolitej nakazywało im szukania aliansów wśród wrogich sobie nacji: Moskwy, Porty i Tatarów.

Także i strona warsztatowa, przynajmniej u niektórych historyków piszących o sprawach kozackich wymaga omówienia. Spotykamy się bowiem nie tylko z opisem zdarzeń, lecz również z ich wyjaśnianiem oraz wartościowaniem.

ZAINTERESOWANIE HISTORIOGRAFII GDAŃSKIEJ WOJNAM POLSKO-KOZACKIMI XVII WIEKU

W XVI-XVIII wieku rozwój nauki, kultury i piśmiennictwa w Gdańsku był ściśle uwarunkowany sytuacją społeczno-polityczną i ekonomiczną miasta. Nadmorskie położenie grodu u ujścia Wisły do morza sprzyjało szczególnej jego roli w rozwoju handlu zagranicznego. U progu XVII stulecia przez Gdańsk przechodziło niemal 80% handlu morskiego Rzeczypospolitej i pomimo kolejnych wojen trwających od połowy tegoż wieku, które odbijały się wielce niekorzystnie na wymianie towarowej, miasto nadal odgrywało w tej dziedzinie poważną rolę.

Ożywione kontakty handlowe oddziaływały na formowanie się ścisłych więzy o charakterze lokalnym lub ponadregionalnym. Wisła i jej dorzecze posiadały istotne znaczenie włączeniu całego tego obszaru w pewną gospodarczą całość której Gdańsk był ważnym centrum. Zawierane zatem kontrakty przez przedstawicieli gdańskich firm kupieckich pobudzały wzrost zainteresowań ludności sytuacją panującą w poszczególnych dzielnicach Rzeczypospolitej i poza jej granicami. Chodziło bowiem o uzyskanie informacji ułatwiających podjęcie właściwych decyzji, które by służyły rozwojowi nie tylko handlu międzynarodowego, tranzytowego lub o charakterze importowo-eksportowym, lecz także i wymianie wewnętrznej w różnych dziedzinach gospodarki interesujących wielkie rody kupieckie. Podobne przedsięwzięcia chociaż na nieco mniejszą skalę, podejmowano i w innych miastach Prus Królewskich, zwłaszcza w Toruniu i Elblągu¹.

Stałe doskonalenie organizacji handlu zmierzające do powstania liczniejszych osobowe firm kupieckich dokonujących lub pośredniczących w zakupie i wysyłce towarów, przyczyniało się do szybkiego pomnażania zysków wielkich kupców pomorskich w połowie XVII w. W Gdańsku skala dochodów sięgała 28-30% przy operacjach zbożowych, ponad 40% przy handlu potażem i zbliżała się nawet do 100% przy sprzedaży wielu produktów importowanych z zagranicy². Wykorzystywano w tym celu posiadane prawo składu, w wyniku którego zboże i inne towary dowożone do Gdańska z terenu całej niemal

---

¹ Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*. Wrocław, 1986, s.417 i n.; Cieślak E., Biernat C. *Dzieje Gdańska*. Gdańsk, 1969, s.94 i in.

² *ibid.*, s.425.

Rzeczypospolitej były tutaj sprzedawane zagranicę przy współudziale gdańskich kupców³.

Potrzeby handlu oddziaływały na rozwój różnorodnych placówek oświatowych, naukowych i kulturalnych dzięki wsparciu materialnemu ze strony rady miasta i części patrycjatu stanowiącego najbogatszą i najbardziej wpływową grupę mieszkańców. Dlatego też analizując dorobek gdańskiej historiografii i podstawowe poruszane w niej tematy należy podkreślić, iż były one omawiane przez autorów z jednej strony pod wpływem sugestii przedstawicieli elit rządzących, a z drugiej — jako efekt indywidualnych zainteresowań naukowych i politycznych dziejopisarzy, zatrudnionych często w sądownictwie, szkolnictwie, kościele i w różnych urzędach podległych władzom miasta.

W dziejach Gdańska okres od połowy XVI wieku, poprzez dwa następne stulecia, aż do drugiego rozbioru Polski (1793), stanowił czas znakomitego rozkwitu kultury umysłowej. Otwartość miasta na wpływy nowych prądów docierających z Zachodniej Europy i z głębi kraju ułatwiała ich szybki rozwój. Władze doceniały potrzebę zorganizowania nie tylko różnych typów szkół, lecz także celowość ukształtowania pewnej infrastruktury naukowej i oświatowej, polegającej na zakładaniu księgarń, oficyn drukarskich, bibliotek, archiwów, poczty, a w XVIII w. własnych gazet i periodyków naukowych. W XVIII w. powstały też tu pierwsze w Polsce towarzystwa naukowe z "Societas Litteraria" (1720) i "Societas Physicae Experimentalis" (1743) na czele⁴.

Umacniające się stopniowo środowisko ludzi wykształconych, trwające dysputy na różne aktualne tematy, wzrost zainteresowania nowymi koncepcjami naukowymi sprzyjały prowadzeniu badań z wielu dziedzin wiedzy. Podobnie zagraniczne studia licznych grup młodzieży, która po ich ukończeniu zajmowała często eksponowane w hierarchii miasta stanowiska, czy wymiana korespondencji z głośnymi myślicielami ówczesnej Europy, tworzyły w sumie pomyślne warunki dla ukształtowania prężnej i chłonnej elity intelektualnej, tak zwanego kręgu "homines litterati", w skład którego wchodziła też zawodowa grupa wyższych urzędników.

Należy podkreślić, iż szybki rozwój protestantyzmu ułatwiał kontakty z ośrodkami uniwersyteckimi w Europie, umacniał szacunek dla nauki wśród szerszych warstw ludności, oddziaływał korzystnie na rozwój historiografii i innych rodzajów piśmiennictwa. Wspomniane

---

³ Hoszowski S. Handel Gdańska w okresie XV-XVIII wieku // *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Krakowie*, 1960, nr 11, s.31; Odyniec W. *Dzieje Prus Królewskich 1454-1772*. Warszawa, 1972, s.252 i nast.

⁴ Kubik K., Mokrzejcki L. *Trzy wieki nauki gdańskiej*. Wrocław, 1976, s.8.

zaś przekształcenia w zakresie organizacji handlu i dominacja wymiany towarów drogą morską, wymagające specjalistycznego wykształcenia, wpływały na dość powszechne zainteresowanie mieszkańców wydarzeniami społeczno-politycznymi i militarnymi w Rzeczypospolitej i zagranicą, gdyż zdawano sobie sprawę z ich wpływu na sytuację gospodarczą miasta i całych Prus Królewskich. Próby oceny i interpretacji poszczególnych wydarzeń oraz prezentacji własnego stanowiska były ważnymi czynnikami rzutu na powstanie i tematykę prac napisanych przez gdańskich mieszczan. Zatem obserwacja realiów życia w powiązaniu wielu traktatów historiograficznych w XVII i XVIII w.⁵

Skupiając się na interesującej nas problematyce dotyczącej stosunków polsko-kozackich w twórczości historycznej należy podkreślić, iż możemy wyróżnić dwie grupy autorów i dwie metody omawiania tych zagadnień. Pierwszą grupę reprezentowali przedstawiciele patrycjatu nie będący zawodowymi uczonymi oraz warstwy średnich kupców i części urzędników, absolwentów szkół parafialnych, niekiedy Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego lub uniwersytetów. W swoich diariuszach, kronikach czy rocznikach, nawiązywali oni do wydarzeń współczesnych, zwłaszcza do toczonych wojen i na tle całokształtu dziejów miasta, w sposób dość zwięzły, wspominali o walkach na południowo-wschodnich rubieżach dawnej Rzeczypospolitej. Przede wszystkim koncentrowali się bowiem na konfliktach ze Szwecją, ale równocześnie poruszali wydarzenia militarne związane z powstaniem B.Chmielnickiego i przebiegiem walk z Kozakami. Wielu piszących próbowało uwydatnić wysiłki królów na rzecz zachowania pokoju i służące temu rokowania.

Inna przyczyna relacjonowania przebiegu walk w historiografii gdańskiej wynikała z przesłanek etycznych. Autorzy próbowali bowiem naświetlać nieszczęścia jakie niosą one ludności, w tym i wojny z Kozakami, uwydatniając przy okazji zdarzające się z obu stron okrucieństwa⁶.

O ile jednak informacje o konfliktach ze Szwecją były bardzo szczegółowe, o tyle opis faktów w mniejszym stopniu dotyczących obywateli Gdańska był bardziej zwięzły. Ciekawe uwagi zawarte w kronice późniejszego burgrabiego E.Dilgera dotyczyły na przykład możliwości występowania ostrych sporów na tle wyznaniowym. Stąd kontrowersje między katolicyzmem a protestantyzmem porównywał pośrednio ze sporami występującymi na tym tle na terenach dzisiejszej

⁵ Mokrzecki L. W kręgu prac historyków gdańskich XVII wieku. Gdańsk, 1974, s.334.

⁶ Por.: Excerpta ex Diario Behmiano gestorum circa Gedanum. // Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk. Ms Uph.f.104, k.14 nie pag.

Ukrainy⁷. Ekonomiczne przyczyny zainteresowania mieszczan pomorskich sprawami kozackimi dostrzegamy w "Diariuszu" sekretarza rady miasta J.Schlacoviusa, który wrzenia na Ukrainie i wojny szwedzkie łączył bezpośrednio z załamaniem handlu gdańskiego w połowie XVII wieku⁸.

Można zatem stwierdzić, że wspomniany nurt historiografii gdańskiej miał niewielu przedstawicieli. Stosunki polsko-kozackie omawiali oni jedynie sporadycznie i to na tle całokształtu ówczesnej sytuacji politycznej państwa, występujących trudności ekonomicznych miasta lub w nawiązaniu do nieszczęść jakie niosą wojny dla ludności. Próbowano szczególnie uwydatnić wysiłki króla i części magnatów na rzecz zachowania pokoju podkreślając, że walki toczone na morzu zawsze przynoszą mniejsze straty dla okolicznej ludności⁹.

Wspomniane prace pozostawały zazwyczaj w rękopisie. Były zatem one pisane albo pro domo sua, gdyż wynikały z prywatnych zainteresowań autorów, albo adresowane do elity władzy skupionej w radzie miasta. Mogły zatem oddziaływać na poglądy jednostek decydujących o życiu miasta, ale nie mogły upowszechniać opinii autorów wśród szerszych kręgów odbiorców.

Bardziej znaczący dla interesującej nas problematyki jest drugi nurt gdańskiej historiografii, poświęcony wyłącznie lub w znacznej mierze sprawom polsko-kozackim. Należy tu przede wszystkim wymienić publikacje Joachima Pastoriusa (1611-1681), Jana Schultza-Szuleckiego (1662-1704) i Gotfryda Lengnicha (1689-1774), a dla porównania prace Krzysztofa Hartknocha (1644-1687) z Torunia. Warto przypomnieć kim byli autorzy podejmujący problematykę kozacką i jakie czynniki mogły ich do tego skłonić.

Wspólnym elementem w ich biografii było zatrudnienie na stanowisku profesora w gimnazjach akademickich Gdańska i Torunia. Podczas pracy łączyli oni działalność naukową i dydaktyczną z publiczną o różnorodnym charakterze, niektórzy zyskali honorowe tytuły a nawet nobilitacje z rąk królów. Pisząc swoje traktaty korzystali zarówno z materiałów zawartych w dostępnych źródłach i literaturze, jak i niekiedy z własnych obserwacji, bądź z relacji innych uczestników opisywanych wydarzeń. Na przykład J.Pastorius obok źródeł odwoływał

---

⁷ Dilger E. *Diarium Gedanense von Anne 1658 bis 1661* // *Wojewódzkie Archiwum Państwowe Gdańsk* (dalej. — WAP Gd.). 300 R/LI 82, s.35 i nast.

⁸ WAP Gd. 300 R/Nn 26. *Diarium*, s.24 i n.

⁹ Zob.: Keckermann B. *Brevis commentatio nautica. Hanoviae, 1611*. Tazbir J. *Wzorce osobowe szlachty polskiej w XVII wieku* // *Kwartalnik Historyczny*, 1976, z.4; Mokrzejcki L. *Początki wiedzy o morzu w dawnej Rzeczypospolitej*. Wrocław, 1983, s.69.

się do osobistych spostrzeżeń związanych z przebiegiem walk i rokowań za panowania Władysława IV i Jana Kazimierza. Jak wiadomo przebywał on w latach 1630-1640 na Wołyniu w dobrach Sieniutów, gdzie stykał się bezpośrednio z problematyką kozacką i poznawał opinie magnatów i szlachty zamieszkałej na tych ziemiach.

J. Pastorius miał wszechstronne przygotowanie do pracy badawczej w dziedzinie historii. Wprawdzie doktorat uzyskał w Lejdzie z zakresu medycyny, niemniej w toku studiów w Paryżu i Orleanie uczestniczył w wykładach z zakresu historii. Potwierdzeniem było opublikowanie w 1641 r. w Lejdzie pierwszego szkolnego podręcznika do dziejów Polski pt. "Florus Polonicus", który był wielokrotnie wznawiany i długo używany w różnych zakładach oświatowych w Rzeczypospolitej¹⁰. Pastorius posiadał też poważny dorobek badawczy w gimnazjach akademickich w Elblągu i Gdańsku. Efekty działalności naukowej i politycznej zyskały duże uznanie Jana Kazimierza, który nadał mu tytuły lekarza, historiografa i sekretarza królewskiego. Podczas obrad poprzedzających zawarcie ze Szwecją pokoju w Oliwie w 1660 r. otrzymał nobilitację z rąk cesarza Leopolda I i indygenat od Jana Kazimierza, potwierdzony na sejmie w 1662 r.

Do najważniejszych rozpraw Pastoriusa na temat stosunków polsko-kozackich w XVII w. należy zaliczyć w porządku chronologicznym: wydaną anonimowo w 1649 r. "Relatio gloriosissimae expeditionis, victorissimi progressus et faustissimae pacificationis cum hostibus...", "Joannis Casimiri Regis Poloniae..", która traktuje o wyprawie zborowskiej. Następnie opublikował w 1652 r. w Gdańsku obszerną monografię opisującą przebieg wojen w latach 1647-1651 pt. "Bellum Scythico-Cosacicum seu de coniuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis Russicae contra Regum Poloniae". Jej obszerne fragmenty weszły w skład ogłoszonej już pośmiertnie przez syna w 1685 r. "Historiae Poloniae plenioris partes duae", która stanowi najobszerniejszy ówczesny traktat naukowy poświęcony wojnom na południowo-wschodnich kresach Rzeczypospolitej. Sporo też informacji na ten temat zawarł autor wcześniej w kolejnych wydaniach podręcznika "Florus Polonicus"¹¹.

Analizując wymienione rozprawy Pastoriusa należy podkreślić jego erudycję i wszechstronną wiedzę na temat spraw kozackich w latach 1648-1651. Naświetlając poszczególne fakty z coraz bardziej odległej perspektywy chronologicznej uzupełniał wiele szczegółów, wzbogacał interpretację oraz starał się zachowywać pewien dystans, chociaż nie zawsze był w tym konsekwentny ze względu na aktualność tematyki.

¹⁰ Używano go jeszcze w kolegiach pijarskich i jezuickich w XVIII w.

¹¹ Zwłaszcza V wydanie z 1679 r.

Pisząc już "Relatio" zaakcentował współdziałanie Kozaków z Tatarami i niebezpieczeństwo jakie groziło wtedy "toti christianitati"¹². Uwydatniał równocześnie, zgodnie z założeniami sarmatyzmu, obowiązki Rzeczypospolitej w dziele obrony chrześcijaństwa europejskiego i na tym tle uwydatniał przezorność króla Jana Kazimierza, który w obliczu grożącego niebezpieczeństwa zdołał pozyskać przychylność chana Islam Gereja, utrudniając realizację planów B.Chmielnickiego. W traktacie przytoczył też jego listy z 16 i 17 sierpnia 1649 r. skierowane do króla z wykazem żądań, zaś zakończył informacją o przyjęciu ich przez monarchę, co znalazło odbicie w wydanej "Deklaracji Łaski", w której zezwolono m.in. na utworzenie 40-tysięcznego kontyngentu Wojsk Zaporoskich. Autor stwierdził, że zawarta ugoda była sukcesem Rzeczypospolitej ponieważ zapobiegła "Regni Poloniae ruinam"¹³.

Sposób prezentacji stosunków politycznych i wojskowych z Kozakami w "Bellum" i "Historiae Poloniae" zawiera wiele identycznych ocen, a nawet całe fragmenty "Bellum" zostały przedrukowane w późniejszej "Historii"¹⁴. Jednakże ujęcie spraw militarnych w "Bellum" jest o wiele bardziej zwięzłe, zwłaszcza fragmenty dotyczące rokowań pokojowych z Tatarami i Kozakami zostały w "Historii" znacznie rozbudowane. Z kolei pisząc "Bellum" umieścił autor interesującą dedykację skierowaną do króla, w której scharakteryzował znaczenie i trudności towarzyszące badaniom historycznym odnoszącym się do czasów najnowszych. Wymagają one bowiem "accuratae rerum notitiam", gdyż uczony zawsze powinien przedstawiać własne oceny poszczególnych faktów. Tymczasem jest niezwykle trudno uzyskać niekiedy wiarogodne źródła, co nie zwalnia go od dążenia do obiektywizmu w formułowaniu wniosków. Pastorius korzystał przy opracowywaniu dziejów walk polsko-kozackich między innymi z traktatów i relacji A.Kojałowicza, A.Miastkowskiego i J.Radziwiłła oraz licznych anonimowych notatek rękopiśmiennych¹⁵. Napisana około 20

¹² Relatio... S.18.

¹³ Relatio... S.29. Zob. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. Wrocław, 1988, s.108; Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Warszawa, 1992, t.I, s.23.

¹⁴ Niemal identyczne są X księga "Historiae" i końcowy fragment "Bellum". Charakterystyczne jest pominięcie w "Historiae" informacji o znacznym powiększeniu fortuny rodu Potockich.

¹⁵ Przykładem może być rękopiśmienny "Dyskurs o teraźniejszej wojnie kozackiej albo chłopskiej", napisany w 1648 r., lub "Diariusz czy to kroniki o porządkach rebelliey kozackiej". (Zob. F.E.Syryn, Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce, t.27, 1982, s.88; J. Perdenia. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII-XVIII w., Wrocław, 1963, J.Kaczmarczyk. Op.cit., s.44; T.M.Nowak, J.Wimmer, Historia oręża polskiego 963-1795. Warszawa, 1981, s.376, 475 i in.)

lat później "Historia Polona" nie poruszała kwestii historiozoficznych, ponieważ wcześniej opublikował on już kilka rozpraw poświęconych tym zagadnieniom¹⁶.

W "Bellum" J. Pastorius stosunkowo obiektywnie scharakteryzował działalność B. Chmielnickiego mająca na celu umocnienie i rozszerzenie powstania Kozaków oraz przypomniał jego zatarg ze starostą D. Czaplńskim w wyniku którego doznał niezасłużonych krzywd. Równocześnie zaznaczył, że w liście skierowanym do Władysława IV, który już nie dotarł za życia do rąk monarchy, wytknął Chmielnicki niesprawiedliwości jakie spotykają miejscowa ludność na skutek "gravissimas nempe praefectorum iniurias et intolerandas, et iudeorum depeculationes"¹⁷. Zdawał też Pastorius sprawę, że działalność misyjna jezuitów na terenie Rusi utrudniała osiągnięcie porozumienia i kompromisu.

Najwięcej jednak uwagi poświęcił sumiennemu zreferowaniu przebiegu walk pod Żółtymi Wodami, Korsuniem, Pilawcami, Zbarażem i Zborowem, okolicznościom zwycięstwa pod Białą Cerkwią. Obok wydarzeń ściśle wojskowych interesowały go bowiem trwające przez długi czas negocjacje prowadzone przez A. Kisiela, który w pismach skierowanych do Chmielnickiego, co szczególnie uwydatnił Pastorius, stawiał mu zarzuty iż szuka poparcia u wrogów Rzeczypospolitej. W związku z trudnym położeniem państwa za największy sukces całej kampanii uznał zawarcie pokoju, wyrażając tym samym wspólne stanowisko większości mieszczan pomorskich z którymi był coraz bardziej związany.

Najwnikliwszą pracą J. Pastoriusa poświęconą wojnom kozackim jest wspomniana już "Historia Polona". Składa się ona z 11 ksiąg liczących około 600 stron druku i stanowi nową, znacznie rozszerzoną wersję "Bellum". Część wstępną rozważań poświęcił charakterystyce położenia geograficznego Rusi Białej i Czerwonej, nadmieniając iż obok "alia potentissima regio est, quae pariter generali Russiae nomen gaudet, discriminatius tamen loquentibus Ucraina vocatur"¹⁸. Sam termin Ukraina wyprowadzał za Thietmarem z Merseburga od słowa: kray= granica. Nazwa "Kozacy" natomiast uważał, że albo była pochodzenia własnego, albo wzorem P. Piaseckiego łączył ją ze słowami "koza", "chodźić", "chodziaci". Jednakże "Cosacis ipsis initium fuisse traduntur ex caprarum pastoribus quales hodieque in infimis Moldaviae ac latrocinia abuntentes". Równocześnie wyróżniał dwie

¹⁶ Mokrzecki L. Pastorius ab Hirtenberg Joachim // Polski Słownik Biograficzny, t.25, z.105, s.261-265.

¹⁷ Pastorius J. Bellum Scythico-Cosacicum... Dantisci, 1652, s.21.

¹⁸ Pastorius J. Historiae Polonae plenioris pars prior.. Gedani, 1680, s.11.

grupy Kozaków: "caeterum qui nostris terris plus aliis innetuerunt Cosaci, duum generum sunt, locis distincti, institutis moribusque similes remotiores sub Mosci ditione Tanaim, antiquorum sensu terminum Asiae accelunt et Donenses vocantur. Qui Poloniae subiecti sunt sedem suam praecipuam habent in insulis quas Borysthenes, vulgo Dniepr, cataractas suas, quas mox describam praeterlapsus plurimam facit et inde ... tum Zaporoviani tum Nisovienses, quod inferioris fluminis partēs solumque declivius habitant, appellatur"¹⁹.

Bardzo wysoko oceniał sprawność fizyczną Kozaków, ich umiejętności wykazywane w walce i łatwość posługiwania się łodziami, czemu sprzyjało zamieszkiwanie na wyspach wśród przełomów Dniepru i innych rzek oraz żeglowanie po Morzu Czarnym²⁰.

Najwięcej uwagi w obu analizowanych pracach poświęcił Pastorius zreferowaniu w porządku chronologicznym wydarzeń politycznych związanych z powstaniami. Uwydatnił jednak, że bezpośrednim powodem zaostrzenia konfliktu było poczucie krzywdy u Chmielnickiego, zarówno o charakterze osobistym, jak i w szerszym wymiarze społecznym. Poinformował równocześnie, iż w Rzeczypospolitej reprezentowane były ambiwalentne stanowiska wobec sprawy kozackiej. Przedstawiciele skrzydła pojednawczego z wojewodą braclawskim A.Kisielalem na czele, podkreślali ugodowe poglądy monarchów polskich, którzy nigdy nie wątpili w życzliwy stosunek Chmielnickiego do Polski i wysoko cenili możliwość wykorzystania siły militarnej Kozaków rejestrowych do obrony państwa, zaś reprezentanci skrajnej opcji z J.Wiśniowieckim i J.Radziwiłłem, byli przeciwni wszelkim ustępstwom.

Ilustrując negocjacyjny charakter wielu przedsięwzięć królewskich Pastorius naświetlał opinie i udział magnatów i szlachty w rozwiązywaniu poszczególnych kwestii spornych. Podawał dziesiątki nazwisk osób uczestniczących w rokowaniach, cytował in extense listy wysyłane do i od Chmielnickiego, odtwarzał przebieg negocjacji prowadzonych w Perejasławiu²¹. Przytoczył ugodowe propozycje króla i akceptację Chmielnickiego, ale równocześnie uwydatnił jego stwierdzenie, iż czas rokowań się kończy, należy uwolnić z lackiej niewoli naród ruski... [i].. wojować o wiarę prawosławną..".

Pastorius okazał się uważnym obserwatorem zmian zachodzących w latach 1648-1649 w poglądach Chmielnickiego na temat sposobu rozwiązywania sporów polsko-kozackich. Potwierdza to wnikliwa

¹⁹ *ibid.*, s.13-15

²⁰ Pastorius znał opis tych terenów dokonany przez W. de Beauplana.

²¹ Wymieniał m.in. A.Kisiela, S.Potockiego, K.Konieczpolskiego, S.Witowskiego, L.S.Sapiehę, F.Tyszkiewicza, M.Gniewosza, Z.Denhoffa i in.

analiza poszczególnych etapów rokowań dokonana na podstawie wszechstronnych źródeł sięgających ogłoszenia supliki w lutym 1649 r. w Perejasławiu²². Uwydatniał też angażowanie się miast Prus Królewskich w wojnę z Kozakami i udzielaną pomoc materialną i wojskową²³. Jednakże starał się eksponować nie sukcesy czy porażki militarne obu stron, ale systematycznie podejmowane wysiłki mające na celu zapobieżenie dalszemu rozlewowi krwi np. dzięki ugodzie pod Zborowem²⁴.

Niezależnie od naświetlenia wszystkich jej ważniejszych postanowień, podkreślił szczególnie znaczący z punktu widzenia interesów Gdańska fakt zachowania posiadanych dotąd przez Kozaków przywilejów i sieci szkolnictwa ze zmodyfikowanym programem. Pomimo iż już sam przeszedł w tym czasie na katolicyzm mocno uwydatnił, że „jesuitae inde et ex aliis urbibus oppidisque Ukraine exclusi... sunt”²⁵.

Rozważania swoje zakończył charakterystyką postanowień nowej ugody zawartej we wrześniu 1651 r. pod Białą Cerkwią w wyniku bitwy pod Beresteczkiem okupionej ciężkimi stratami. Pastorius zaakceptował bowiem, że w szeregach walczących Kozaków było wielu weteranów, osób których doświadczenie bojowe znacznie przewyższało umiejętności niektórych żołnierzy królewskich²⁶. Trudno dziś jednoznacznie stwierdzić, czy podkreślenie waleczności Kozaków miało w intencji autora służyć lepszej ilustracji nie zawsze trafnie podejmowanych decyzji szeregu dowódców wojsk królewskich podczas bitwy, czy też dostarczyć dodatkowych argumentów na rzecz słuszności paktu zawartego pod Białą Cerkwią. Kończąc jednak uwagi na temat stosunków polsko-kozackich podkreślił, że B.Chmielnicki w późniejszych latach wielokrotnie występował przeciwko Rzeczypospolitej²⁷.

Ze względu na wymogi rozwijającej się wówczas geografii historycznej J.Pastorius wiele miejsca poświęcił w „Historiae Polonae” topografii terenu na którym rozgrywały się omawiane przez niego wydarzenia. Odwołał się w tym celu do dawnych prac Strabona

---

²² *Conditiones pacificationis Pereslaviensis // J.Pastorius, Historiae Polonae...* S.311.

²³ Przypomniął zasługi wojewodów Ludwika i Jakuba Wejherów w gromadzeniu wojska do walk z Kozakami.

²⁴ Pastorius J., *Historiae Polonae plenioris... pars posterior*. Dantisci, 1685, s.69 i nast.

²⁵ *ibid.*, s. 109.

²⁶ *ibid.*, s. 212 i n.

²⁷ *ibid.*, s. 283.

i nowych Wilhelma de Beauplana. Na ich podstawie bardziej adekwatnie naświetlił uwarunkowania polityczne, ekonomiczne i kulturalne stosunków łączących w przeszłości Ruś Kijowska z Rzeczypospolitą, scharakteryzował rozwój nauki i szkolnictwa oraz nasilenie zachodzących przekształceń urbanistycznych. Dokonał też interesującego porównania sytuacji Kijowa w czasach dawnych i współczesnych pisząc: “Kiovia olim ampla et florens civitas hodie nihil splendidum praeter antiquae magnitudinis famam habet. Cuius monumenta in vallorum, templorum, sepulchrorumque ruderibus super sunt. Fuit quondam Russiae dominatus sedes, quando is magnam partem earum regionem, quae hodie Moscoviae tum Russiae Albae, Nigraeque nominibus signantur, complectebant. Praecipua urbis pars, quae vetus Kiovia hodie vocatur, dorsum montis late porrectum occupat. Alter inferior sub radicibus montis, secundum Borysthenem nobilissimum septentrionis fluvium procurrit. Citerior fluminis ripa, partim altitudine sua, partim molibus adstructis continet aquas, alteram terminat ingentem longissimisque spatiis ad Moschorum usque fines pertinentem planitiem”. Równocześnie zaznaczył, że ongiś ważne centrum religijne “ex templis ruthenicis olim numero... decem circiter adhuc restant”, kilka kościołów katolickich i znana Akademia²⁸.

Przedstawione trzy prace historiograficzne Pastoriusa chociaż różnią się sposobem ujęcia tematu — jeżeli weźmiemy pod uwagę pewien panegiryzm zawarty w “Relatio”, charakter kronikarski “Bellum” i wreszcie najbardziej syntetyzujące i wartościujące oceny zamieszczone w “Historiae Polonae” — są, jak się wydaje, jednymi z najciekawszych przykładów dziejopisarstwa mieszczańskiego doby Baroku poświęconego sprawom polsko-kozackim. Dokładność prezentacji poszczególnych faktów, odwoływanie się do licznych źródeł, cytowanie dokumentów poruszających różnorodne zagadnienia, dość obiektywna, chociaż nie zawsze pełna, analiza i ocena przyczyn i przebiegu wydarzeń oraz racji reprezentowanych przez obie strony, czynią z traktatów Pastoriusa wartościowe opracowanie w świetle ówczesnego stanu wiedzy. Niestety, pisząc o wydarzeniach sobie współczesnych pominął wiele danych chronologicznych, które w połowie XVII w. mogły się wydawać oczywiste dla czytelników.

Inny traktat historiograficzny opublikowany przy końcu XVII w. przez J.Schultza-Szuleckiego, wybitnego prawnika i historyka gdańskiego, późniejszego rektora Akademii we Frankfurcie n/Odrą, pt. “De Polonia nunquas tributaria” poruszał szereg zbliżonych zagadnień. Analizując roszczenia państw obcych do suwerennych

---

²⁸ *ibid.*, s.243-246.

terytoriów Rzeczypospolitej zwrócił autor uwagę na międzynarodowe uwarunkowania wystąpień kozackich, w wyniku krzyżowania się interesów chanów tatarskich, władców Turcji i przywódców kozackich²⁹. Uważał zatem, że pisząc dzieje najnowsze nie można ich ujmować bez nawiązania do różnorodnych czynników, które decydowały często o ostatecznym rozwoju stosunków wewnętrznych w państwie.

Zainteresowanie problematyką kozacką było dość częste wśród uczonych z terenu Prus Królewskich. Dobrą ilustrację stanowi wydana w 1678 r. "Respublica Polonica duobus libris illustrata" pióra K.Hartknocha, absolwenta uniwersytetu w Królewcu, następnie profesora gimnazjum akademickiego w Toruniu. Pierwszą część traktatu poświęcił on dziejom politycznym, a drugą — charakterystyce panującego w Rzeczypospolitej ustroju. Fragmenty dotyczące Kozaków mówiły o miejscach ich osiedlenia, sytuacji prawnej i toczonych walkach³⁰. Wykorzystał w tym celu rozprawy P.Piaseckiego, W.Kojałowicza, J.Pastoriusa, A.M.Fredry i J.D.Solikowskiego. W stosunku do Pastoriusa wzbogacił uwagi etymologiczne wywodząc za J.Herbinusem nazwę "Kozaków" od słowiańskiego terminu "kosa".

W dalszej części rozważań opisał ich zasługi w XVI i początkach XVII wieku, gdy wspierali polskie wojsko w walce z Moskwą i Tatarami, otrzymując z rąk Stefana Batorego wiele przywilejów. Natomiast powołując się na Piaseckiego przypomniał, że przed elekcją Władysława IV odrzucono ich wniosek o prawo w niej udziału uzasadniając "ut gentes ex ultima plebe collecta"³¹. Hartknoch doceniał też wiedzę gospodarczą Kozaków, których wielu mieszkając wraz z żonami "in suis ad Borysthenem domicillis rei tantum oeconomicae... navabant"³². Scharakteryzował ponadto wrodzone zdolności Kozaków jako żołnierzy. Brali oni bowiem stale udział w bitwach na lądzie i wodzie, potrafili znacznie udoskonalić organizację obrony w warownych taborach, działania militarne umiejętnie łączyli z sojuszami politycznymi.

Poczucie krzywdy umocniły zwłaszcza u Kozaków konstytucje sejmu z 1635 r., antykozackie rozkazy hetmana St.Konieczpolskiego oraz

²⁹ Schultz-Szulecki J. De Polonia nunquam tributaria, sectio X. Dantisci, 1694, s.336. "Tartari Cosacorum motibus allecti, ipsique bello Turcico, tum spe quaestum ex captivis faciendi, tum iussu imperatoris Turcici pertinacius adhaerentes, gravissimis cladibus Poloniam affligerunt".

³⁰ Respublica Polonica duobus libris illustrata... opera et studio... Christophori Hartknoch. Francofurti et Lipsiae, 1678. Sprawom kozackim są poświęcone księgi: I, II oraz XV-XX.

³¹ ibid., s. 200. Por. Krawczyk A. Historiografia krytyczna. Lublin, 1994, s. 210.

³² Hartknoch K. Op. cit., s. 551. Podkreślił też, że jako ludzie wolni zajmują się pomnażaniem posiadanych zasobów: "caeteris omnibus Cosacis hyberno tempore licitum erat in suas domos et ad bona sua se conferre et res suas curare"(s. 550).

bezwzględne postępowanie części magnatów i szlachty pod wpływem czego "exasperati Cosaci... Polonis obedientiam denegarunt"³³. W użytej przez Hartknocha argumentacji można dostrzec jakgdyby usprawiedliwienie militarnego sprzeciwu i wszczętego powstania, gdyż mieszczańscy pomorscy dobrze jeszcze pamiętali wystąpienia Gdańska w obronie własnych przywilejów w okresie rządów Stefana Batorego i aktualne kontrowersje wokół ustawodawstwa celnego³⁴.

Argumenty na rzecz Kozaków, wykazując szereg bezprawnych działań ze strony polskich i litewskich magnatów, zamieścił w swej "Historia Polona a Lecho ad Augusti II mortem" Gotfryd Lengnich, wybitny prawnik i historyk, profesor gimnazjum akademickiego, a następnie syndyk gdański. Uwydatnił on, że w okresie wojny z Moskwą (1617-1618), podczas wyprawy chocimskiej (1621) i w latach późniejszych, Kozacy służyli wiernie Rzeczypospolitej, jednakże ich postulaty nie znalazły zrozumienia u króla i szlachty, co doprowadziło do bitwy pod Kumejkami w 1637 i w konsekwencji do ustawy sejmowej z 1638 r. odbierającej im posiadane przywileje. Przypomniawszy też, ostrzej aniżeli wcześniej wymienieni autorzy, liczne ekspedycje wojsk koronnych przeciwko Kozakom "quas multe sanguine stetit", gdyż byli oni "varii modis vexati", sami natomiast "antiqua iura sibi restitui orabant"³⁵. Przechodząc do charakterystyki wydarzeń z połowy XVII w. Lengnich surowo ocenił postępowanie Kozaków i zawierane przez nich kolejno sojusze z Tatarami, zaznaczył, iż również w bitwie pod Beresteczkiem i rokowaniach zakończonych ugodą w Białej Cerkwi wystąpiła "perfidia Cosacorum...". Szerzej naświetlił nowe koncepcje B.Chmielnickiego, które zmierzały do zbliżenia z Moskwą oraz znaczenie zwycięskiej dla Kozaków bitwy pod Batohem, jednocześnie zaś wspomniawszy o nieudanych poczynaniach syna Bohdana Chmielnickiego, Timofieja, w Mołdawii. Całość rozważań w podręczniku "Historia Polona" doprowadził do ugody perejasławskiej i podporządkowania Ukrainy Moskwie³⁶.

Omówione przykłady historiografii gdańskiej XVII i XVIII w. są najbardziej reprezentatywne dla poruszanych w Prusach Królewskich

³³ Ibid., s.556

³⁴ Zachowały się ożywione polemiki w tej sprawie napisane przez J.Chemnitiusa, F.Lacke, K.Ricciusa, M.Borcka, K.Coelmera i in. (Mokrzecki L. w kręgu prac historyków gdańskich XVII wieku. Gdańsk, 1974., s.131; Czaplinski W. Władysław IV i jego czasy. Warszawa, 1976, s. 244 i in.)

³⁵ Lengnich G. Historia Polona a Lecho ad Augusti II mortem. Lipsiae, 1740, s. 158; Zientara W. Gotfried Lengnich ein danziger Historiker in der Zeit der Aufklärung. Th. I. Toruń, 1995, s. 15; Kubik K., Mokrzewski L. Trzy wieki nauki gdańskiej... S. 55 i nast.

³⁶ Lengnich G. Historia Polona, s. 177 i nast.

dziejów Rusi, Kozacczyny i Ukrainy. Na szczególne wyróżnienie zasługiwały publikacje Joachim Pastoriusa skoncentrowane na wydarzeniach 1648-1651 r. Jednakże genezę konfliktów łączył ten autor z jednostkowym sporem wynikłym wokół osoby B. Chmielnickiego, nie wysuwając wniosków o bardziej ogólnym charakterze. Z kolei uwagi na temat Kozaków zamieszczone w pracach Jana Schultza-Schuleckiego, Krzysztofa Hartknocha a zwłaszcza Gotfryda Lengnicha były wprawdzie nieporównalnie bardziej zwięzłe, lecz wskazywały na znacznie szersze uwarunkowania społeczno-polityczne i narodowościowe wybuchających w XVII w. walk.

Kończąc można zatem stwierdzić, że pozornie odległe terytorialnie od Prus Królewskich wydarzenia na południowo-wschodnich kresach Rzeczypospolitej były w XVII i XVIII w. ze względu na swą aktualność i powiązania z całokształtem życia ekonomicznego kraju, przedmiotem wnikliwych dociekań podejmowanych przez wybitnych dziejopisarzy gdańskich i z innych miast położonych na Pomorzu³⁷.

---

³⁷ Przykładem zainteresowania tą problematyką w XVIII w. historyków toruńskich może być dorobek J.P.Schultza, a elbląskich — J.D.Seylera.

МОРАЛЬНІ РИСИ ДИПЛОМАТИЧНОЇ ТАКТИКИ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Прийнято вважати, що державна політика і зразкова мораль — речі, майже несумісні. Політичному діячеві доводиться відстоювати інтереси власного класу, нації чи навіть блоку держав і, тим самим, вступати в протиборство з суперниками. Тут, як і у кожній війні, часто судять лише переможених. Разом з тим, надзвичайно важливо зберігати зовнішні контури пристойності власної політичної лінії. Той, хто нехтує цим правилом, рано чи пізно залишається без партнерів, а далі і без союзників. Б.Хмельницькому, організаторові “державного заклоту” (як на думку монархів усієї Європи), доводилося навіть більше рахуватися з політичними правилами історичної доби, ніж будь-кому з “законних” володарів держав. Міжнародна суспільна думка не залишила б непоміченим найменше порушення шляхетського кодексу честі.

Відомо, що свою освіту майбутній гетьман здобував у єзуїтських школах у Львові та Ярославі. Зрозуміло, що основи єзуїтського пробабілізму не могли залишитися таємницею для допитливого учня.

Зовнішня політика Б.Хмельницького — це блискучий зразок макіавелізму, перенесеного на український ґрунт. Менше, ніж за десять років він з небуття підніс державу, яка мала дипломатичні відносини (а отже і визнання урядів) з Кримом, Туреччиною, Молдавією, Росією, Семигороддям, Швецією, Бранденбургом, зрештою й з Річчю Посполитою. Навіть Кромвелю не вдавалося остаточно подолати зовнішньополітичну блокаду сусідніх монархів, незважаючи на те, що він опирався на легітимний парламент. Показово, що в багатьох випадках зовнішньополітичні ініціативи Хмельницького межують з військовою хитрістю, але жодного разу гетьман не переступає ту межу, яка б дозволила ворогам звинуватити його в порушенні шляхетського кодексу честі.

Під Жовтими Водами Хмельницький пропонує оточеним полякам видати артилерію, обіцяючи не чинити нападу на військо, яке залишить укріплений табір. І справді, роззброєного противника атакують татари, а козаки не втручаються в цей погром.

12 червня 1648 р. Хмельницький надсилає листа до короля Володислава IV, в якому пояснює свої дії вимушеною обороною від

коронного війська після того, як він почав виконувати погоджений у 1646 р. план війни з Туреччиною. За задумом Володислава IV та його канцлера Оссолінського розпочати цю небажану для магнатів війну повинні були козаки. Володислав IV, як відомо, помер ще 20 травня, але Хмельницький робить вигляд, що про цей факт йому нічого не відомо. У Варшаві лист гетьмана, в якому висловлювалася готовність якнайшвидше владнати конфлікт, справив заколісуюче враження, Гнів шляхти упав на голову Оссолінського, а козацька армія виграла понад три місяці для самоорганізації та вишколу.

Перше звернення Хмельницького до росіян з проханням про підтримку датується червнем 1648 р. Звичайно, гетьман розумів, що цар не поспішатиме відкрито стати на бік заколотника, але надаватиме йому матеріальну і психологічну підтримку. Така підтримка нічого не коштувала повсталім аж до зими 1654 р.

Напередодні битви під Пилявцями Хмельницький ще одним листом позбавив польське військо підтримки 10-тисячного загону Я.Вишневецького. Показне розкаяння, висловлене в листі, змусило польського гетьмана Д.Заславського відмовитися від послуг магната Вишневецького, який наполягав на кривавій розправі з усіма без винятку повсталими. Заславський “пожалів” садовити на палі власних; ще не переможених селян-українців. Результат відомий.

Переговори з А.Киселем взимку 1649 р, не могли принести бажаного для України результату. Польська сторона була готова розглядати питання збільшення реестру, компенсації особистої кривди Б.Хмельницького тощо, але в жодному разі не автономії України. Гетьман зриває ці небажані для нього переговори таким неординарним прийомом, як симуляція власного неперервного запою. Киселеві так і не вдалося провести серйозні переговори. Така поведінка ніби-то вічно п’яного керівника повстання не могла не приспати пильності польської сторони. Остання довго недооцінювала справжні кондиції українського вождя.

Період поразки під Берестечком був чи не найважчим у політичній біографії Б.Хмельницького. Чорна рада козацької голоти проголосила його скинутим. Війська литовського гетьмана Радзивілла зруйнували Київ — після трирічного невтручання, на протязі якого Хмельницький добивався порозуміння і союзу з Литвою проти Польщі. Татарський союзник продемонстрував своє справжнє обличчя. Син Тиміш з нев’яснених мотивів повісив другу

дружину гетьмана Олену. Козацької армії більше не існувало, розрізнені загони нараховували по 50-100 чоловік. Тим більш показовою є поведінка гетьмана під час переговорів у Білій Церкві. Після прибуття до польського табору Хмельницький починає глузувати з Радзивілла: “Щось я не бачив пана на полі бою”, провокуючи того на герць. Така зухвала поведінка повинна була продемонструвати полякам, що козацька сторона почуває себе достатньо міцною. І хоча це був чистої води блеф, результат відомий. Хмельницький геніально видушив з свого майже розгромного становища той максимальний результат, яким стала Білоцерківська угода.

Перемога козацько-татарського війська під Батогом 1 травня 1652 року також значною мірою стала здобутком вмілих дій досвідченого політика. Напередодні польський гарнізон отримав послання гетьмана з проханням пропустити Тимоша у Молдавію для сватання до дочки молдавського господаря Василя Лупула Розанди. Послання було витримане у самопринизливому тоні, так що пильність М.Калиновського була приспана. Так несміливо міг прохати лише певний своєї слабкості прохач, якому належало відповісти зневажливою відмовою. Поява величезного козацько-татарського війська стала для поляків вражаючою несподіванкою, що зумовила капітуляцію і винищення практично усього гарнізону.

Переяславська угода і Березневі статті 1654 р. означали перетворення України у російського васала. Згідно з європейськими, в т.ч. і польськими законами, васали користувалися певними правами, зокрема юридично закріпленим “правом на непокору” в разі, якщо сюзерен не виконував своїх обов’язків. Союз з Росією був обтяжливим для України. Так, уже влітку 1654 р. 20-тисячне українське військо під проводом В.Золотаренка воювало разом з росіянами в Білорусії, в той час як поляки і татари спустошували південний захід України. Однак Хмельницький скрупульозно дотримується прийнятих зобов’язань аж до Віленського миру (жовтень 1656 р.). Росія порозумілася з Польщею за закритими дверима; російський цар Олексій Михайлович повинен був стати польським королем після смерті Яна-Казимира. Українці до участі в переговорах не були допущені, що зродило обґрунтовані підозри— мир з Польщею досягнуто за рахунок нехтування інтересами України. Практично відразу ж після Віленського миру недопущена до столу переговорів Україна знаходить собі нових союзників. З Шве-

цією, Бранденбургом і Семигороддям досягається таємна угода про поділ Польщі. У лютому 1657 р. розпочався спільний семигородсько-український наступ на Варшаву, який завершився невдало — поразкою під Замостям. Фактично Хмельницький, розпочавши військові дії проти союзної Росії Польщі, ігнорував свої обов'язки васала. Але зроблене це було не раніше, ніж власними обов'язками щодо васала знехтував сюзерен.

Інколи зовнішньополітичні дії Б.Хмельницького можуть видаватися сучасникові малозрозумілими, помилковими чи навіть відверто безпринципними, як, наприклад, прийняття турецького протекторату в 1650 р. чи російського в 1654 р. Особливо гучні нарікання сучасників викликав Зборівський мир 1649 р., який фактично зраджував тих учасників Визвольної війни (в першу чергу селян), що не потрапили до погодженого 40-тисячного реєстру. В усіх зазначених випадках слід приймати до уваги менталітет середньовічного шляхтича, який не міг собі уявити іншої форми держави, ніж монархія, і, одночасно, був позбавлений найменшої можливості проголосити себе українським монархом. Хмельницький шукав для України такої корони, під егідою якої вона могла б почувати себе максимально безпечно і зручно. Ідеальним сюзереном став би той монарх, який щонайменше втручався б у справи підвладної України, задовільняючись номінальним титулом. Подальші події показали усю марність таких надій.

Відомо, що політика, в тому числі й зовнішня, — це “мистецтво можливого”. Міцності, закладеної хитромудрими комбінаціями Хмельницького у фундамент української автономії, вистачило на ціле сторіччя. Цього ж запасу стало й для того, щоб український етнос відчув себе народом, нацією, здатним і зобов'язаним створити власну повноцінну державу. Державу — члена європейської сім'ї народів. Зовнішня політика цього визначального періоду творилася витонченим розумом, але чистими руками, у відповідності з загальноприйнятими для свого часу моральними нормами.

**NAJDALSZY ZACHODNI POCHÓD WOJSK
BOHDANA CHMIELNICKIEGO — MIT A RZECZYWISTOŚĆ**

W całokształcie walki orężnej wojsk Bohdana Chmielnickiego z siłami zbrojnymi Rzeczypospolitej niezmiernie interesujące są trzy epizody z lat 1648, 1655, 1657, kiedy to główne siły kozackie dowodzone przez B. Chmielnickiego, lub mniejsze liczebnie, wydzielone oddziały jako sojusznicze wrogich Rzeczypospolitej armii, niosły pożogę wojenną daleko w głąb państwa polskiego. Były to pochody zbrojne, które zaznaczyły się bardzo mocno w losach Polski, zwłaszcza ten pierwszy z 1648 r., zakończony obłężeniem Zamościa, i ten ostatni, gdy w niezmiernie niszczącym najeździe Jerzego II Rakoczego na Polskę w 1657 r. /ok. 40.000 jego wojsk/, uczestniczył też 20-tysięczny oddział kozacki Antona Żdanowicza. Rok natomiast 1655 dotyczy udziału wojsk B. Chmielnickiego po stronie rosyjskiej w wojnie polsko-rosyjskiej.

Ocena historiografii polskiej, ukraińskiej, rosyjskiej i radzieckiej dotycząca wojen kozackich jest bardzo zróżnicowana, a na jej wyrazie zaciążyły przede wszystkim różne uwarunkowanie czasów w jakich ona powstawała. Były to uwarunkowania wynikające z przynależności narodowych piszących historyków, ich orientacji politycznych i pochodzenia społecznego. W szerokim obrazie owoych poglądów rzadko jednak znajdujemy bardziej szczegółowe opinie o wydarzeniach, które stanowią tu przedmiot moich rozważań. W bardzo obszernej historiografii polskiej i ukraińskiej o wojnach kozackich — i szerzej o ruchach narodowo-wyzwoleniczych w Ukrainie w XVII w. — odbijają się jak w zwierciadle poglądy historyków, ale też i nastroje i tendencje polityczne czasów im współczesnych. Nie wnikając bardziej szczegółowo w te oceny historiografii z uwagi na brak miejsca z konieczności należy zwrócić uwagę przynajmniej na kilka nazwisk historyków, których oceny wywarły duży wpływ na kształtowanie świadomości historycznej społeczeństwa, a przy tym ważyły, przynajmniej przejściowo, na prowadzonych badaniach historycznych. Z dziewiętnastowiecznych dziejopisów na szczególną uwagę zasługują Joachim Lelewel, Karol Szajnocha, Michał Bobrzyński, Józef Szujski, N. Kostomarow, z dwudziestowiecznych natomiast (do czasu II wojny światowej) — Ludwik Kubala, Franciszek Rawita Gawroński, Tadeusz Korzon, Władysław Konopczyński, Mychajło Hruszewskij. Nacjonalistyczne na ogół postawy w historiografii polskiej znajdowały odpowiedź również nacjonalistyczną strony ukraińskiej (szczególnie prace M. Hruszewskiego oparte zresztą na obfitym i nieznanym historykom polskim materiale źródłowym).

Okres po II wojnie światowej wycisnął mocno swe piętno na badaniach historycznych w ogóle, a szczególnie na problemach Ukrainy XVII w. Niemal każdy zryw antypolski na Ukrainie radziecka historiografia ukraińska oceniała bardzo wysoko (często bardzo jednostronnie i wąsko), a im zadano więcej klęsk Polakom, tym mocniej uzasadniano wpływ owych zrywów na zupełny potem upadek "pańskiej Polski" w XVIII w. Zapominano jednak przy tym, że dokąd Kozaczyzna była w składzie Rzeczypospolitej, to tak długo mogła ona funkcjonować, mimo krzywd kozackich i plebsu Ukrainy, mimo wzajemnych wyniszczających walk. Potem szybko strona rosyjska zlikwidowała dotychczasowe swobody i przywileje kozackie, a wreszcie zlikwidowała i samą Kozaczyznę. Ukraińska historiografia powojenna biła w wielki dzwon antypolski, często uzasadniony, milczała natomiast o krzywdach zadanych Kozacyźnie i Ukrainie przez imperialną politykę caratu. Przykładem tego mogą być prace wybitnego ukraińskiego historyka z okresu radzieckiego I. Krypiakiewicza. W tym samym czasie historycy polscy znaleźli się w jeszcze trudniejszej sytuacji — drażnić sowieckiej Rosji nie można było, a w pisarstwie o Ukrainie, o powstaniach kozackich, i wogóle o Kozacyźnie, zaciążyły spojrzenia wąskie, często schematyczne — bywało nawet samobiczujące się — nie sprzyjające w efekcie rzeczywistemu ukazywaniu trudnej przecież na tym terenie przeszłości. Wiele z tych publikacji nie mogło kształtować w społeczeństwie obiektywnej prawdy, nie mogło sprzyjać wzajemnemu poznaniu się i koniecznemu przecież pojednaniu polsko-ukraińskiemu. Najwięcej schematów w polskiej i ukraińskiej historiografii wprowadziły obchody rocznicowe 300-lecia połączenia Ukrainy z Rosją.

Problem najdalszego zachodniego pochodzenia wojsk B.Chmielnickiego w głąb Rzeczypospolitej, ukazywany wprawdzie sporadycznie w badaniach ukraińskich (są to głównie prace M.Korduby, S.Tomaszowskiego), po stronie polskiej był jedynie nadmieniany w badaniach regionalnych (niemal wyjątek od tego stanowi praca L.Kubali o obronie Lwowa w 1648 r., i F.Jaworskiego o obronie Lwowa w 1655 r.). W bardziej ogólnych opracowaniach ukraińskich najdalszy pochód zachodni wojsk B.Chmielnickiego ujmowany jest w aspekcie wojny wyzwolenczej, można powiedzieć w glorii sławy bez jej ubocznych skutków prowadzonej wojny, a pochód wojsk kozackich daleko w głąb Rzeczypospolitej jako sojuszników Jerzego II Rakoczego z 1657 r. wprowadzony niemal do legendy kozackiego wojowania, oczywiście bez ukazywania skutków gospodarczych i demograficznych, religijnych i etnicznych tego wojowania¹.

¹ Wedle układu w Radnot zobowiązał się Rakoczy do zorganizowania 41.000 żołnierzy, a wedle oceny L.Kubali (Wojna brandenburska i najazd Rakoczego, s.136) wprowadził do Polski jedynie ok. 30.000 żołnierzy i 60-80 armat. Kozaków miało być 15.000.

W materiale jaki przedkładam stawiam sobie dwa cele. Po pierwsze — pragnę ukazać najbardziej prawdopodobny zasięg pochodów z lat 1648, 1655, 1657, wykraczający znacznie na zachód od ustaleń dotychczasowej historiografii (również ukraińskiej). Po drugie — w ocenie efektów militarnych owych wypraw, pragnę mocno uwypuklić — czego dotąd prawie zupełnie nie podnoszono w historiografii ukraińskiej — skutki uboczne prowadzonych działań wojennych w aspekcie zniszczeń gospodarczych i demograficznych.

W historiografii najmocniej eksponuje się wydarzenia zbrojne związane z pochodem armii B.Chmielnickiego w 1648 r. w głąb Rzeczypospolitej i oblężenie Zamościa; tej więc fazie wojny B.Chmielnickiego, gdy po opanowaniu przez niego całego lewobrzeża dniewprzewego i znacznych obszarów prawobrzeża wielkie masy ludowe włączyły się w powstanie. Ten ruch powstańczy niezmiernie szybko poszerzał się, bowiem społeczne i narodowe stosunki w Ukrainie od dłuższego już czasu były tak napięte, że gdy tylko kozacy rozpoczęli wojnę, do broni rzuciła się niemal cała ludność Ukrainy — chłopci, mieszczenie, drobna nawet szlachta, a także duchowieństwo cerkiewne.

Po klęsce piławieckiej armii koronnej (Piławce, 23.IX.1648 r.) wielka armia kozacka pod dowództwem B.Chmielnickiego, łącznie z posiłkami tatarskimi, ruszyła na zachód — w głąb Rzeczypospolitej. Szeroki pas pochodu znaczony był ogromnymi zniszczeniami. Wśród dostojników koronnych zajętych elekcją królewską (dopiero 20.XI. okrzyknięto królem Jana Kazimierza) zapanowała trwoga. Po kolei padały twierdze i miasta na trasie pochodu, połączone z ogromnymi zniszczeniami i łupieżstwem. Chyba jedynie Olesko i zamek oleski były wyjątkiem w morzu zniszczeń (w Olesku był wcześniej na służbie u Jana Daniłowicza wojewody ruskiego Michał Chmiel ojciec Bohdana, a od czasu gdy został podstarościm czehryńskim u starosty Jana Daniłowicza — po 1627 r. — przyjął już nazwisko brzmiące z "lacka" Chmielnicki). Był to swoisty gest wyróżnienia dla Oleska². Wycisnąwszy ogromny okup na Lwowie (200.000 złp) i zrabowawszy schizmacką katedrę św. Jura, po zdobyciu też Wysokiego Zamku 15.X. przez Krzywonosą, ruszyła wielka armia na oblężenie Zamościa, rozpuszczając zagony ku Lublinowi i Sandomierzowi. Ruch buntów i powstań chłopskich ogarnął mocno woj. lubelskie i bełskie. Gorąco było w okolicach Narola, gdzie jeszcze przed przyjściem wojsk kozackich grupy "hultajstwa" złożone głównie z chłopów ruskich grabiły wsie i miasta, niszczyły i plądrowali dwory, rabowały szlachtę, a lokalne powstanie wybuchło w najbliższej okolicy Narola i chłopci zaatakowali miasto³.

² Voznyckij B.G. Oleskyj zamok. Lvov, 1981, s.2-23.

³ Janas E. Narol na mapie polskich dziejów wojskowych XVII wieku//Rocznik Lubaczowski. Lubaczów, t.V, 1994, s.38-39.

Główne siły Chmielnickiego i ordy Tuhajbeja szacowane na ok. 100.000 ludzi podążały w trzech grupach, a na dużym obszarze od trasy przemarszu operowały mniejsze oddziały kozackie i tatarskie. W Zamościu orientowano się na ogół dobrze o zbliżaniu się wojsk Chmielnickiego. Podjazdy wysyłane w teren donosiły o zbliżaniu się wroga. Około 27.X. wiedziano już tam o zagrożeniu Bełza i Narola, choć sądzono wówczas, iż zagrażają im raczej miejscowe oddziały chłopskie, nie zaś kozacko-tatarskie. W istocie były to siły kozacko-tatarskie⁴.

Zgromadzeni na polu elekcyjnym pod Warszawą senatorowie i liczna szlachta z trwogą odbierają wiadomości o pochodzie Chmielnickiego i obmyślając zabezpieczenie się przed najazdem doradzali nawet obronę Warszawy⁵. Będący na elekcji Albrycht Radziwiłł, kanclerz litewski, zapisał w pamiętniku 14.X.: "Niepomyślna nowina o Kozakach, że już podchodzą pod Zamość"⁶, a 20.X. ponownie odnotował: "dotarły wieści, że Brześć Litewski wzięty przez Kozaków i złupiony, wielu zakonników zamordowanych, także kanonik łucki Łaszcz, dobra sprofanowane i kościoły pogwałcone"⁷.

Wyruszywszy spod Lwowa na Zamość Chmielnicki posuwał się po terenie, który już od kilku dni był łupiony przez czambuły tatarskie głównie na przodzie i lewym skrzydle, a przez kozaków na prawym skrzydle aż po Lublin i Brześć Litewski, Pińsk. W pogoni za łupem i jasyrem pędzili Tatarzy i kozacy bardzo daleko, bo aż nad średni San (odnotował A.S.Radziwiłł 22.X. — "donieśli o łupiestwach Kozaków koło Brześcia Litewskiego i Tatarów bezkarnie grasujących koło Leżajska")⁸. Przemieszczaniu się wojsk Chmielnickiego na Zamość towarzyszyło przyłączanie się doń zbrojnych oddziałów chłopskich⁹. Wrzenie społeczne, które już wcześniej ogarnęło wiele wsi i miast woj. ruskiego, bełskiego i lubelskiego, teraz szczególnie nasiliło się. Znane są takie ogniska zapalne w okolicach Zamościa, Goraja, Tarnogrodu, Leżajska¹⁰.

⁴ Ibidem, s.40.

⁵ Albrycht Stanisław Radziwiłł. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T.3. Przełożyli i opracowali A.Przybóś i R.Żelewski. Warszawa, 1980, s.117-120.

⁶ Ibidem, s.121.

⁷ Ibidem, s.126.

⁸ Ibidem, s.128.

⁹ Libiszowska Z. Stosunek polskich mas ludowych do walki narodowo-wyzwoleńczej na Ukrainie w latach 1648-1654//Sesja naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją 1654-1954. Warszawa, 1956, s.61.

¹⁰ Szaflik J.R. Wieś lubelska w połowie XVII wieku. Lublin, 1963, s.39-40; Półciartek J. Położenie ludności wiejskiej starostwa leżajkiego w XVI-XVIII wieku. Warszawa-Kraków, 1972, s.347.

Przystępując do oblężenia Zamościa założył Chmielnicki obóz warowny we wsi Łabunie, odległej od twierdzy ok. 1,5 mili. Przebywał pod Zamościem ok. 2 tygodni, i gdy próby zdobycia miasta przez poddanie się jego załogi nie dały rezultatu wszczął jego blokowanie połączone z ostrzałem artyleryjskim, ze wszystkimi skutkami dla przedmieść i wsi okolicznych (spalono 459 domów na przedmieściach już to przez samych obrońców twierdzy dla zyskania pola ostrzału, już to przez kozaków)¹¹. Spóźniona pora jesienna, wyniszczenie szerokiej okolicy, a przede wszystkim pertraktacje Chmielnickiego z nowo obranym królem Janem Kazimierzem, przyśpieszyły odwrót wojsk Chmielnickiego pod koniec listopada, po wyciągnięciu jeszcze od mieszkańców Zamościa kontrybucji w wysokości 20.000 złp. Podobnie jak oblężonym w twierdzy zamojskiej dawały się we znaki armii Chmielnickiego grasująca zaraza, niedostatki też w zaopatrzeniu. Odstępując od Zamościa obrał Chmielnicki trasę odmienną od poprzedniej, gdy zbliżał się w końcu października do tego miasta. Tym razem obrał tereny mniej zniszczone, na północ od trasy poprzedniej, założywszy obóz przejściowy we wsi Krupe, w pół mili za Krasnymstawem. A potem szybkim marszem przeszedł rzekę Horyń i udał się na daleką Ukrainę¹².

Jak wielkie zniszczenie gospodarcze i demograficzne niósł pochód kozaków i pobyt ich tam świadczy szereg drastycznych przykładów z terenów nawet odległych od Zamościa, gdzie nie tylko Tatarzy, ale i oddziały kozackie docierały w poszukiwaniu łupów, a siły zbrojne Rzeczypospolitej niemal zupełnie nie interweniowały (były zresztą nieliczne i ogarnięte paniką). Łupiąc miasta i dwory, kościoły i cerkwie, klasztory nagromadzili Kozacy ogromne dobra materialne. Jeszcze przed odstąpieniem od twierdzy zezwolił Chmielnicki na przybycie do jego obozu mieszkańcom Zamościa "i kupowanie nagromadzonych przez rabunek sprzętów. Jakoż ponabywali wtenczas u Kozaków Chmielnickiego mieszkańcy Zamościa dużo bogatych szat, oraz naczyń srebrnych i złotych (...) a swawolne jego żołnierstwo łupiło i paliło w odwrocie wsi i miasta okoliczne"¹³.

Oddziały kozackie penetrowały teren bardzo szeroko, a nastroje trwogi przed nimi ogarniały nie tylko szlachtę, choć tę szczególnie. Uciekała ona w głąb kraju, a kto zostawał w umocnionych nawet obiektach, padał w czasie ich szturmów, lub wzięty do niewoli kończył najczęściej życie w mękach. Nastrój trwogi i przygnębienia ogólnego

---

¹¹ Szaflik J.P. *Op.cit.*, s.40.

¹² *Ibidem*, s.41.

¹³ Baliński M., Lipiński T. *Starożytna Polska*. Warszawa, 1845, t.II, s.806.

panował i w Warszawie wśród dostojników koronnych. Jakże wyraziście oddaje ten stan A.S.Radziwiłł w zapisie z 23.XI.1648 r. "Odszedł więc ku ciężkiemu utrapieniu Chmielnicki wraz ze swoją kanalią w kierunku Białej Cerkwi (...). Także i tego nie można pominąć milczeniem, że taki był niepokój umysłów w Warszawie, iż gdyby przybyła jedna wataha Kozaków, to wszystkich by nas rozproszyła i zapewne wymordowała. Co więcej, głos plebsu doszedł w Warszawie do takiej śmiałości, zamyślano podłożyć ogień i rozgrabić domy szlachty i senatorów, mówiono, iż Chmielnicki niektórych najał ażeby zażęłszy Wulkana, pozbawili senatorów i ruchomości i głów. Nie byliśmy więc poza niebezpieczeństwem. Jednak schwytano kilku, których skazano na śmierć. Tak powróciło nieco spokoju"¹⁴.

Jak działo się na tzw. prowincji niech świadczą przykłady z woj. bełskiego — okolic Narola, Lipska, Cieszanowa. Jeden z oddziałów kozacko-tatarskich w ostatnich dniach października dotarł do Narola i zaatakował miasto, a do napastników przyłączyły się okoliczni chłopskie grupy zbrojne liczące około 2.000 osób (głównie z Werchraty, Krupca, Brusna, Łosińca)¹⁵. Zgromadzona w mieście szlachta z okolicy, wielu żydów i miejscowi mieszkańcy bronili miasto, to jednak po paru dniach padło nocą 1/2 listopada. Dnia następnego zdobyto też Lipsko. Narol ograbiono i całkowicie zrównano z ziemią, a większość mieszkańców ze zgromadzoną szlachtą i Żydami zginęło z rąk zdobywców (wedle przesadzonych z pewnością szacunków do 20.000 ludzi, w tym 12.000 Żydów). Tylko nieliczni pojmani w niewolę uratowali życie. Broniący miasta jego właściciel Jerzy Łaszcz ranny w walce następnie został pojmany przez napastników okrutnie został zamordowany. A gdy w parę dni pojawiły się nowe oddziały straży przedniej Chmielnickiego, a wśród nich pułk czernihowski Martyna Nebaby stoczono tu pod zniszczonym miastem zaciętą walkę z podjazdem polskim z Zamościa (uratowało się ucieczką do twierdzy mniej niż stu dragonów i rajtarów)¹⁶. Straże boczne wojsk Chmielnickiego ogarnęły nie tylko Narol, Lipsko, ale rozprzestrzeniając się po terenie osiągnęły Cieszanów i spaliły je, oblegając też zamek w tym mieście własności Aleksandra Stanisława Bełżeckiego¹⁷.

Oddziały kozacko-tatarskie poszły dalej na zachód, dochodząc do środkowego Sanu i miejscami przechodząc tę rzekę. Świadczy o tym

¹⁴ Radziwiłł A.S. Op.cit., s.157.

¹⁵ Żerela do istorii Ukrainy-Rusy. Lviv, 1898, t.IV, s.74-78.

¹⁶ Janas E. Op.cit., s.40-41.

¹⁷ Gajerskij S.F. Do pytan'ja pro perebuwannja vijs'ka Chmel'nyc'kogo v pivdenno-zachidnij častyni bel'z'kogo vovodstva (1648-1651 rr.)//Archivy Ukrainy, 1970, N4, s.26.

wymowa rejestru poborowego ziemi przemyskiej z 1651 r., zawierającego wiadomości o wielkich zniszczeniach gospodarczych w osadach głównie na prawym (wschodnim) brzegu Sanu, ale też i na jego lewym brzegu. Brak w źródłach informacji o jakimkolwiek najeździe na te tereny z lat 1649-1650, musi być zatem interpretowany zniszczeniami z 1648 r. Zapisy z niektórych wsi wiążą te zniszczenia z Tatarami 1648 r., np. w Albigowej koło Łańcuta "lanei undecem (...) desolata Scytiam deserti"¹⁸.

Zniszczenia na wymienionym terenie ukazano na lewym brzegu Sanu w Grodzisku, a w majątności jarosławskiej wyraźnie wskazuje się kozaków jako sprawców, np. we wsi Piwodzie — "Vini Cremati per Cosacos tota desolat et abiurat"¹⁹. Zniszczenia wyraźnie ukazane jako kozackie odnotowano w wielu innych wsiach majątności jarosławskiej (Przedmieście Jarosławskie, Raława, Leszki, Korzenica). Przy wsi Laszki zapisano: "Laszki tota et integra villa per incursionem et Rebellem Cosacorum desolata et abiurant manet in suma floren 20 et 4 et gr 12". To samo dotyczy wsi Korzenica: "Korzenica tota et integra villa per Cosacos desolata"²⁰. Występujące w 18 wsiach tejsze majątności zniszczenia należy z pewnością wiązać z najazdem wojsk Chmielnickiego.

Zapisy o zniszczeniach kozackich w rejestrze poborowym z 1651 r. ukazują bardzo daleki zasięg wyprawy Chmielnickiego z 1648 r., która nawet w polskich badaniach była ukazywana do linii Cieszanów - Lubaczów, ja ją niniejszym przesuвам o 70-100 km dalej na zachód i południowy zachód aż poza rzekę San w kierunku na Łańcut i Rzeszów. San stanowił dużą przeszkodę wodną, zwłaszcza jesienią, trudno zatem wyobrazić sobie przebycie jeje w bród przez oddziały kozackie. Pokonano ją z pewnością po nielicznych tu mostach, licznych natomiast promach rzecznych (funkcjonowało ich około 7 na odcinku między Krzesowem a Jarosławiem). Nie było zatem z pewnością przeprawy przez San w walce, przez zaskoczenie nawet, a najprawdopodobniej odbyło się w porozumieniu, we współdziałaniu z przewoźnikami i po części z miejscową ludnością.

Kozacy zapędzili się aż pod Przeworsk i oblegli to miasto, a chcąc się od nich uwolnić złożyli im mieszkańcy okup²¹. Oblegany był również

---

¹⁸ Centralny Derżawnyj Istorycznyj Archiw Ukrainy we Lwowie. Fond 13, opis 1. Acta Castrensia Premisliensia. T.1075, s.77.

¹⁹ Ibidem, s.136.

²⁰ Ibidem, s.138.

²¹ Gilewicz A. Przeworsk w okresie feudalnym i początkach kapitalizmu // Siedem wieków Przeworska. Rzeszów, 1974, s.90.

Przemyśl przez wojska zaporoskie pułkownika Kapustyńskiego²². Przemyślanie stawili sbrojny opór gdy 4 listopada zbliżył się Kapustyński z małym oddziałem do miasta, natrafiając jeszcze przed miastem na niespodziewany opór ze strony mieszkańców Przedmieścia Błonie, którzy w utarczce zabili jednego Kozaka. Ten opór spowodował, że dopiero 6.XI. przystąpili Kozacy już z większymi siłami do oblężenia miasta, w którym pozostał właściwie jedynie plebs, bowiem bogaci mieszczenie na wiadomość o zbliżaniu się Kozaków uciekli z miasta w tym samym dniu. Z pomocą Karola Korniakta, właściciela Żurawicy i licznych tu jego wsi, który pospieszył z pomocą oblężonemu miastu, pobito Kozaków. Kilkutysięczny oddział chłopów dowodzony przez Korniakta i mieszczenie przemyscy odnieśli błyskotliwie zwycięstwo. Już na początku walki padł pułkownik Kapustyński, wzięto licznych jeńców i chorągiew pułkową²³.

Znaczny wkład w sukces militarny B.Chmielnickiego z jesieni 1648 r., a także w tworzeniu dla jego wojsk przychylniej postawy społecznej ludności plebejskiej zajmowanych terenów, zwłaszcza wśród Rusinów, odegrali liczni szpiedzy i agenci Kozaków penetrujący teren na długo wcześniej przed armią. Wysłano ich z Ukrainy wielu. Przykłady z interesującego mnie terenu świadczą o tym wymownie, przekonująco. Wielu spośród aresztowanych w latach następnych opowiadało w badaniu śledczym o wcześniejszej działalności na rzecz Kozaków. Tak np. jeden z takich agentów, Wojcech Kołakowski, ujęty w Lesku w 1651 r. zeznał, iż agenci "szli górami Beskidami około Leszka, Sanoka po górach, gdzie Ruś mieszka, chłopcy buntując i kupę chłopów zbuntowawszy odprowadzili do Chmielnickiego. A naprzód pod Leszkiem trzysta chłopów zbuntowali różnych, żonatyh i parobków"²⁴.

Podobnie też zeznawali agenci Chmielnickiego Andruszka Worożbiłowicz i Jacko Mytańka, ujęci w okolicach Bełża, iż do Polski poszło w różne miejsca — o czym Andruszka wiedział od innych — 150 szpiegów w odzieży żebraków i on sam skaptował kilkanaście osób (jakiegoś krawca z Lubaczowa, 3 z Brusna, 4 z Baszni, 1 z Łowczy, 1 z Podemszczyzny, kilku z okolic Bełża). Niektórzy szpiedzy mieli tść do Jarosławia, Lublina, Przemyśla, Krakowa, Bełża, Zamościa. Tam mieli palić, albo przyglądając się wszystkiemu bacznie, zwłaszcza umocnieniom obronnym, wrócić do wojska Chmielnickiego²⁵.

---

²² Arłamowski K. Stosunki społeczno-gospodarcze w Przemyślu staropolskim od końca wieku XIV do roku 1772//Tysiąc lat Przemyśla. Rzeszów, 1976, cz.I, s.337.

²³ Hauser L. Monografia miasta Przemyśla. Przemyśl, 1883, s.126-128.

²⁴ Fastnacht A. Dzieje Leska do 1772 roku. Rzeszów, 1988, s.303.

²⁵ Gajerskiej S.F. Op.cit., s.26.

Pora na kilka bodaj wniosków i spostrzeżeń o wyprawie B.Chmielnickiego na Lwów i Zamość jesienią 1648 r.

1. Nastąpiła ona gdy B.Chmielnicki dochodził szczytu swej potęgi militarnej i politycznej, co pociągnęło za sobą szereg konsekwencji na opanowanym przez niego terenie, a więc garnięcie się pod jego sztandary szerokich mas plebsu ruskiego, mieszczaństwa, a nawet drobnej szlachty ruskiej, sprzyjanie mu duchowieństwu cerkiewnego. Błyskotliwe zwycięstwa przekonywały o sile dynamicznego ruchu powstańczego, dawały nadzieje na pełne zwycięstwo w najbliższej przyszłości.

2. Armia Chmielnickiego miała charakter bardzo niejednolity, będący konsekwencją jej różnorodnego składu. Miała też zróżnicowaną wartość bojową i organizację oraz zdyscyplinowanie. Ogromne masy niezdyscyplinowanej czerni w jej składzie, skorej do gwałtów i łupieży, wyciskały często swój charakter na toczonych walkach (ogromne zniszczenia gospodarcze i demograficzne, pożogi). Silne pułki zaporoskie pod dobrym dowództwem jakże odbiegały swą dużą wartością od masy czerni i włączających się na trasie pochodu nowych zbrojnych oddziałów chłopskich. Niebezpieczeństwa wynikające z tych faktów jeszcze wprawdzie nie uzewnętrzniły się wyraźnie w jesieni 1648 r., stanowiły jednak bardzo złą zapowiedź na przyszłość.

3. Sojusz wojskowy Chmielnickiego z Orda, bardziej konieczny dla niego ze względów politycznych jak wojskowych, okazał się już w 1648 r. nie tyle bardzo kłopotliwy ile tragiczny w skutkach dla ludności Ukrainy — w głównej swej masie prawosławnych Rusinów — stanowiącej przedmiot ogromnego jasyru tatarskiego. Ludność Ukrainy ponieść miała tragizm tatarskich zdobyczy materialnych i zniszczeń wszelakich. W składzie armii Chmielnickiego byli Tatarzy elementem najbardziej krwawym i łupieżczym, a ich wielkiego wpływu w tym względzie przede wszystkim na czerń nie należy nie doceniać. Był to sojusznik zgubny w efekcie dla Chmielnickiego, choć jeszcze w tym czasie nie "płacił" Chmielnickiemu otwartą zdradą.

4. Ukazywana w historiografii wielka opieka B.Chmielnickiego nad Cerkwią prawosławną i nad miastami plebejskimi Ukrainy — podkreślała to zwłaszcza mocno historiografia doby radzieckiej — nie znajduje wiele potwierdzenia na zajmowanych przez niego terenach jesienią 1648 r., zwłaszcza na zachodnich obrzeżach Ukrainy, o wyraźnej tam jeszcze przewadze ruskiego, prawosławnego elementu etnicznego i religijnego. Oddziały kozacko-tatarskie jesienią 1648 r. jedynie w minimalnym stopniu dotknęły terenów o wyraźnej polskiej strukturze etnicznej. A jednak w czasie zajmowania terenu, toczonych walk zwykle nie uwzględniano zróżnicowania etnicznego i religijnego

ludności. Wiele na ten temat przykładów zniszczeń. Złupienie przez Kozaków prawosławnej cerkwi św. Jura we Lwowie nie było tylko odosobnionym przypadkiem. Rzecz jasna, iż poglądy Chmielnickiego i jego najbliższych współpracowników mogły nie być realizowane na najniższym szczeblu dowodzenia, lecz w takim razie cóż z poglądów i zapatrywań, jeśli praktyka codzienna ich nie potwierdzała. Niszczenie ze szególną mocą Kościoła łacińskiego i Cerkwi unickiej nie może przekonywać o szczególnej opiece nad Cerkwią prawosławną. Wprawdzie wszystkie ówczesne armie, w tym i armia Rzeczypospolitej, stosowały rabunki i rozboje nawet na swym terytorium, w stosunku do własnej ludności, ale tak strasznych zniszczeń gospodarczych, połączonych z likwidacją biologiczną ludności — jak to miało miejsce jesienią 1648 r. na zajmowanych terenach zachodniej Ukrainy — rzadko spotykało się w ówczesnych czasach. I niestety w całości oceny przez historyka wielkości powstania B. Chmielnickiego, jego bezprzecznie ogromnej pozytywnej roli w historii i kulturze Ukrainy, należy uwzględniać te bolesne następstwa toczonych walk, o których mowa wyżej.

Przechodząc z kolei do krótkiej analizy kolejnego pochodu zachodniego wojsk B. Chmielnickiego w roku 1655, zauważyć należy bardzo odmienny charakter owych działań w stosunku do roku 1648. Tym razem wojska Chmielnickiego wystąpiły jako wspomagające armię rosyjską Buturlina. Po oderwaniu się Ukrainy od Rzeczypospolitej i połączeniu się jej z Rosją (poddanie się Chmielnickiego Rosji w styczniu 1654 r.) i wybuchłej wojnie Rosji z Rzeczpospolitą siły zbrojne Chmielnickiego w składzie armii rosyjskiej ruszyły na zachód w kierunku Lwowa, inne na Litwę (na Wilno). Po przejściowych niepowodzeniach wojsk rosyjsko-kozackich pod Ochmatowem (29.I-2.II.1655 r.) i wielkich zniszczeniach Braclawszczyzny skąd Tatarzy — niedawni sojusznicy Chmielnickiego — uprowadzili ogromny jasyr, po dłuższej przerwie Buturlin z B. Chmielnickim ruszyli na zachód, gdzie 28.IX.1655 r. szlacheckie pospolite ruszenie doznało wielkiej klęski pod Gródkiem Jagiellońskim (na zachód od Lwowa, niemal w połowie odległości od Przemyśla) od wojsk kozackich pułkownika Hryhoryja Leśnickiego. Tymczasem połączone siły Chmielnickiego i rosyjskie Buturlina obległy Lwów (25.IX-8.XI.1655 r.). Nieporozumienia ukraińsko-rosyjskie pod Lwowem sprzyjały obleżonemu miastu.

Spod Lwowa ruszyły kozackie zagony na północ i zachód. Jeden z kozackich pułków dowodzony przez Daniła Wyhowskiego skierował się na Chełmszczyznę, a następnie zdobył Lublin (15.X.1655 r.). Podjazdy kozackie idące na zachód docierały do linii Sanu. Wielka trwoga zapanowała w tym rejonie. Istnieją przekazy źródłowe o ucieczce

przed kozakami równiaż z terenów za Sanem (z jego lewego brzegu), np. ucieczka plebana z Giedlarowej do Żołyni położonej za lasem. Trwoga dochodziła aż do Leska i Sanoka.

Po nadejściu do Chmielnickiego pod Lwów wiadomości o najeździe tatarskim na Ukrainę, odstąpił od Lwowa zadowolony się jedynie okupem. Przy odwróceniu zastąpiły go Tatarzy pod Ozirną (okolice Zbaraża) 18.XI.1655 r., gdzie musiał zadowolić chana dużym okupem. Tak zakończył się pochód zahodni 1655 r.

Ten drugi zachodni rajd wojsk B.Chmielnickiego z 1655 r. był o wiele spokojniejszy dla miejscowej ludności w porównaniu z 1648 r. Operujące wojska rosyjsko-kozackie były bardziej zdyscyplinowane, a pozatem operacje wojskowe toczono w dużym pośpiechu, co nie sprzyjało rabunkom i pożogom. Rzeczpospolita zajęta wówczas toczoną wojną ze Szwecją nie mogła przeciwstawić Chmielnickiemu na Ukrainie należytego oporu, a jej sojusz z chanem Mechmedem IV Girejem okazał się skutecznym w odparciu Chmielnickiego i Buturlina.

Z najazdem Jerzego II Rakoczego na Rzeczpospolitą w 1657 r. wiąże się kolejny pochód wojsk B.Chmielnickiego daleko w głąb obszarów etnicznych polskich Rzeczypospolitej. W grudniu 1656 r. zawarto w Radnot na Węgrzech traktat rozbiorowy Rzeczypospolitej, a jej ziemiami mieli podzielić się Szwedzi z Brandenburgią i Siedmiogrodem, Ukrainę natomiast przyznawano Chmielnickiemu. W styczniu 1657 r. książę siedmiogrodzki Jerzy II Rakoczy z armią 40-tysięczną wkroczył w granice Rzeczypospolitej. Na pomoc siedmiogrodzianom wysłał Chmielnicki korpus posiłkowy 20.000 wojska pod komendą pułkownika Antona Żdanowicza. Połączone wojsko węgiersko-kozackie w dalekim rajdzie po ziemiach Rzeczypospolitej zasłynęło z niesamowitych zniszczeń i rabunków.

Wojsko kozackie biorące udział w wyprawie miało charakter niejednorodny. Złożone było z różnych oddziałów ochotniczych, nawet z 50-ciu tureckich jańczarów. Wśród jego starszyny znajdowali się doświadczeni dowódcy, między innymi Iwan Bohun, Ferenc Rac (z pochodzenia Serb), Sulimenko, czy też Sulejman (z rodu Turczyn).

W lutym 1657 r. połączył Żdanowicz oddziały kozackie z wojskiem Rakoczego pod Stryjem i razem z Węgrami ruszył razem z nim na San kierując się na Kraków. W oparciu o zapisy z dziennika hrabiego Władysława Rhedeya — Węgra, jednego z czołowych uczestników wyprawy Rakoczego, jesteśmy w stanie odtworzyć trasę przemarszu armii węgiersko-kozackiej, ważniejsze bitwy i potyczki²⁶.

---

²⁶ Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego//Teki Historyczne. Londyn, 1960. T.XI, s.97-111.

Przemieszczenia wojsk odbywały się na określonym kierunku — utrzymując „oś marszu”, a nierzadko równoległych do siebie kilku tras przemarszu — przy czym szerokość pasa operowania oddziałów węgiersko-kozackich była różna w zależności od sytuacji. Podjazdy operowały daleko po obu stronach owej „osi marszu”. Biorąc pod uwagę zaistniałe zniszczenia gospodarcze po najeździe, można przyjąć, iż przeciętna szerokość pasa operacji wojskowej wynosiła 110-130 km. Oddziały polskie szybko ustępowały, jedynie pod Samborem, Przemyślem i Ropczycami opierały się najazdowi, stąd też posuwająca się armia węgiersko-kozacka bez większego pośpiechu, zajmowała się głównie grabieżą i niszczeniem zajmowanego terytorium. Na głównej osi przemarszu wojsk znajdowało się dowództwo Rakoczego i Żdanowicza, tam też nastąpiły największe zniszczenia. Wysyłane jednak daleko na boki podjazdy węgiersko-kozackie dokonywały też nie mniejszych zniszczeń. Trudno dziś wyrazić ocenę dotyczącą rozróżnienia w połączonej armii oddziałów szczególnie zaprawionych w rabunkach i rozbojach, a nawet ukazać czy Węgrzy lub wojsko Chmielnickiego byli pod tym względem bardziej uciążliwi. Dokumenty źródłowe jakimi w tym względzie dysponuje historyk nie pozwalają na wyraźne rozróżnienia. Przemieszczająca się połączona armia pozostawiała tak ogromne zniszczenia, jakie dają się jedynie porównać do najbardziej niszczących najazdów tatarskich, oczywiście bez brania jasyru. Były to zniszczenia znacznie przekraczające te, jakie zostawiły wojska szwedzkie z lat 1655-1656. Obciążanie zniszczeniami z roku 1657 jedynie wojsk Rakoczego jest zupełnie chybione²⁷.

Ostatnie badania nad miastami ziemi przemyskiej i sanockiej w XVII w. wykazały ogromne zniszczenia wsi i miast spowodowane najazdem węgiersko-kozackim. Zniszczone zostały prawie całe obszary obu ziem zachodnich woj. ruskiego. Przemieszczające się wojska kilkoma trasami na Kraków zniszczyły prawie wszystkie miasta leżące na ich trasie od Sądowej Wiszni przez Przemyśl-Łańcut-Rzeszów, ale też i te położone na obrzeżach głównego traktu jak np. Leżajsk, Tarnogród, Sanok. Niespotykane dotąd rozmiary osiągał rabunek w miastach. W wyniku podpażeń miast poniesiono ogromne straty w zabudowie. Rejestr szosu sporządzony niebawem po najeździe ukazuje nieliczne ocalałe domy w miastach, np. w Jarosławiu 20, Radymnie 80, Tyczynie 53, w Chyrowie 16, w Starym Samborze 40, w Niżankowicach 12²⁸.

²⁷ Istorija Ukrain'skogo Vijs'ka. Lviv, 1992, s.218.

²⁸ Motylewicz J. Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII i XVIII wieku. Przemyśl-Rzeszów, 1993, s.13-14.

Niektóre tylko zniszczenia określają dokumenty jako węgierskie (np. w okolicach Sanoka i Brzozowa dokonał zniszczeń oddział węgierski dowodzony przez Ferensa Istwana), najczęściej źródła historyczne określają je jako poczynione przez Węgrów i Kozaków. Tak, np. w odniesieniu do Leżajska wojska węgiersko-kozackie spaliły dwór starościński (zamek), większość domów mieszczańskich (pozostało jedynie 80), drewniany klasztor bernardynów z 1608 r., a na nowym murowanym klasztorze spłonęły dachy i wieża zegarowa. Wsie natomiast podlezańskie padły w większości pastwą rabunków i płomieni. Lustracja królewskiej leżajskiej z 1664 r. informuje o wielkim "zniszczeniu przez nieprzyjaciela koronnego, osobliwie obozy węgierskie i kozackie"²⁹.

Przez Tarnów, Bochnie — czyniąc po drodze wielkie zniszczenia — dotarły połączone armie do Krakowa 28.III i niebawem wkroczyły do starej stolicy Polski. Na trasie przemarszu pozostały wielkie zniszczenia, jak np. w Mielcu i okolicy³⁰, a jeszcze większe w okolicy Tarnowa, gdzie wojska miały główny trakt przemarszu. Spłonęło wówczas miasto Pilzno i okoliczne wsie Strzegocice i Słotowa, uległy zniszczeniu Łopuchowa i okoliczne folwarki, a także wsie Jazowa, Niewodna, Pstrągówka, Wiśniowa — wsie hrabstwa tarnowskiego, szereg też innych wsi i miast³¹.

Na wejściu do Krakowa zakończył się pierwszy etap rajdu wojsk B.Chmielnickiego w składzie armii J.Rakoczego. Wyruszywszy z Krakowa już 30.III. przez Wiślice, Połaniec (tu starcie z wojskami polskimi), Opatów i Cmielów, połączono się z armią szwedzką Karola Gustawa. Drugi etap z Krakowa do Cmielowa był najkrótszy i najspokojniejszy. Z Cmielowa ruszono w kierunku na Zawichost, gdzie w dniu następnym sforsowano Wisłę. Wojska Rakoczego trzymane w dyscyplinie — jak pisze hrabia Wł.Rhedey — odróżniały się zasadniczo od wojsk Chmielnickiego, którzy wedle opinii Rhedeya hasali w terenie bez najmniejszych ograniczeń, zostawiając za sobą jedynie popioły i to roztratowane kopytami końskimi. Obciążał je również nadmiernymi gwałtami Jerzy II Rakoczy, który w liście do swego kanclerza Szelepcsenyego stwierdził, iż tylko "chyba Bóg stąpi i potrafi pohamować kozackie instynkta"³². Uczestniczący w wyprawie u boku

---

²⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. Oddz.XVIII, rkps 75, k.360-363.

³⁰ Opas T. Miasta regionu mieleckiego w XVII i XVIII wieku//Mielec. Dzieje miasta i regionu. T.I. Pod red. F.Kiryka. Mielec, 1984, s.261-262.

³¹ Przyboś K. Wieś tarnowska w okresie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej XVII-XVIII w.//Tarnów. Dzieje miasta i regionu. Opracowanie zbiorowe pod red. F.Kiryka i Z.Ruty. Tarnów, 1981, s.460-461.

³² Wojtowicz P. Op.cit., s.105.

Rakoczego arianin, polak Samuel Grądzki, choć przychylny Kozakom, bo chwalcący ich dzielność, ruchliwość i wytrzymałość, gani ich chciwość do rabunków i mordów³³.

Od Zawichostu przeszli Kozacy w składzie armii Rakoczego przez Kraśnik, Lublin, Łuków do Brześcia Litewskiego (14.V), a stamtąd na zachód ku Wiśle i Warszawie. 19.VI. połączona armia szwedzko-węgiersko-kozacka zdobyła Warszawę. Tam w stolicy Polski Kozacy szybko ograbili miasto, tam też Szwedzi wiele poswawolili.

Osiągnięcie Warszawy było szczytem wspólnej wyprawy na Polskę Jerzego II Rakoczego i Kozaków B.Chmielnickiego. Pod naporem wojsk polskich Rakoczy opuszcza wnet Warszawę, a nieporozumienia Kozaków z nim starał się wykorzystać król szwedzki Karol Gustaw dla przeciągnięcia ich na swoją stronę, a szczególnie oddziału Ferencza Raca. Od Warszawy rozpoczął się szybki odwrót Rakoczego i kozaków Lewym brzegiem Wisły aż pod Sandomierz. Dyscyplina w czasie odwrotu zupełnie upadła. Odwrót przypominał już paniczną ucieczkę przed Polakami, którzy nieustannie atakowali. Przeprawa przez Wisłę nastąpiła ponownie w Zawichoście, i tam — jak pisze Wł.Rhedey — “3 lipca z wielkim niebezpieczeństwem i dużymi stratami w ludziach i koniach” osiągnięto prawy brzeg Wisły³⁴. Jedyne Kozacy wykazali tam swoje umiejętności w przeprawie przez rzekę czołnami, promami i różnymi innymi sposobami. Za Wisłą w Lubelskiem też nie było spokojnie, Polacy ciągle atakowali, a wyraźna już ucieczka na wschód razem z Kozakami, dawała Rakoczemu nadzieję na odsiecz ze strony Chmielnickiego. Ta jednak nie nastąpiła. Szybki odwrót przez Zamość, Hrebenne, Magierów, Żółkiew (tam 10 lipca Kozacy utracili taborów nie tylko z resztkami sprzętu wojennego, ale przede wszystkim ze zdobyczą), Złoczów w kierunku na Tarnopol. W czasie odwrotu Kozacy stanowili najbardziej bitną część armii. Pod Rawą Ruską padł w walce pułkownik kozacki Ferenc Rac, pod Magierowem wstąpiła się w obronie sotnia Kozaków.

21 lipca był ostatnim dniem ucieczki Rakoczego. Wojsko węgiersko-kozackie obleżone w Międzybożu pod Czarnym Ostrowem rozpoczęło pertraktacje z oblegającymi Polakami. 22 lipca odeszli Kozacy, a 23 lipca nastąpiła kapitulacja Rakoczego. Dramat Rakoczego nie skończył się na tym, a dopiero 31 lipca pod Wiśniowczykiem, w odwrocie na Węgry, gdzie ogarnęli jego wojska Tatarzy. Kozacy Chmielnickiego, pozostawiwszy swego sprzymierzeńca Polakom, prawie bez taborów i

---

³³ Przyboś A. Samuel Grądzki ariański dziejopis wojny polsko-siedmiogrodzkiej 1657 r.//Małopolskie Studia Historyczne. Kraków, 1959, s.20.

³⁴ Wojtowicz P. Op.cit., s.107.

zdobycy wojennej, zdziesiątkowani osobowo, wrócili na Ukrainę, gdzie w Czehryniu dogorywał chory hetman B.Chmielnicki, zawiedziony w swych nadziejach na uzyskanie udzielnego księstwa.

Tak zakończył się sławny rajd pułkownika Antona Żdanowicza — tak określany w historiografii ukraińskiej — który wiódł Kozaków wzdłuż i wszerek Rzeczypospolitej, pobytujący w obu stolicach Polski, starej i aktualnej. Celu politycznego wyprawa nie osiągnęła. Rakoczy nie został osadzony na tronie polskim, czego tak oczekiwał Chmielnicki. Na wieść o klęsce wyprawy dostał udaru serca i za kilku dni zakończył życie (6.VIII.1657 r.).

JERZY LUBOMIRSKI WOBEC KONFLIKTU NA UKRAINIE

Urodzony w 1616 Jerzy Lubomirski był drugim z kolei synem Stanisława wojewody krakowskiego, magnata odgrywającego przemorzną rolę w Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku¹. Pozycja ojca pozwoliła Jerzemu, mimo młodego wieku, na szybkie wejście w wir życia politycznego. Mając dwadzieścia lat został obrany w 1637 marszałkiem i posłem sejmiku proszowickiego i od tego czasu stale uczestniczył w życiu parlamentarnym państwa. Karierę młodego magnata przyspieszały niewątpliwie powiązania rodzinne jakie posiadał z najbardziej wpływowymi familiami w kraju, Radziwiłłami i Koniecpolskimi. Szczególną rolę odgrywało niewątpliwie spokrewnienie z Ossolińskimi. W 1637 jego starszy brat Aleksander zawarł związek małżeński z Heleną Ossolińską, córką kanclerza. Od tego czasu Jerzy należał do stronników kanclerza. Już w 1639 jeśli nie z inspiracji, to niewątpliwie w interesie Ossolińskiego przyczynił się do zerwania sejmu walnego². Wielkie ambicje, chęć władzy, trudny charakter pchały go raz po raz do konfliktów z dworem. Rok 1643 jest pewnym przełomem w karierze młodego magnata, zostaje bowiem on marszałkiem obrad sejmowych. Już wtedy, choć należał do prodworskiego obozu Ossolińskiego, wchodzi on w konflikt z królem. Odtąd już antydworska opozycja będzie stałym narzędziem jego polityki³.

Wobec królewskich planów wojny tureckiej przyjął stanowisko negatywne, co przyczyniło się do wielkiego wzrostu jego popularności wśród szlachty. Jako poseł województwa krakowskiego uczestniczył w sejmie konwokacyjnym 1648. W dyskusji na temat sposobów załagodzenia konfliktu na Ukrainie zajął stanowisko pojednawcze. "Komisarzom nie należy dawać ani absolutnych uprawnień, — stwierdzał, — ani zbyt ograniczonych, bo muszą coś narzucić dla odpokutowania zbrodni, abyśmy nie tylko przyjmowali warunki od Kozaków". Podobne było zdanie jego protektora kanclerza Jerzego Ossolińskiego⁴.

¹ Najpełniejszym do tej pory opracowaniem biografii Jerzego Lubomirskiego jest artykuł Adama Kerstena w *Polskim Słowniku Biograficznym*, t. XVIII, s. 14-20.

² O kulisach zerwania tego sejmu i roli Lubomirskiego pisał W. Czapliński (*Dwa sejmy w roku 1652*, Wrocław, 1955, s. 128-130).

³ Wspominał o tych niesnaskach sam Lubomirski w swym *Manifeście jawnej niewinności...* [B.M.W.] 1666, s. 7-8.

⁴ Radziwiłł A. S. *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. III, wyd. A. Przyboś, R. Zelewski. Warszawa, 1980, s. 95; Kubala L. *Jerzy Ossoliński*. Warszawa, 1924, s. 291.

Choć Lubomirski starał się prowadzić już samodzielną politykę w swym stanowisku skłaniał się wyraźnie do postawy swego ojca przestrzegającego o wielkiej roli i rozmiarach powstającego konfliktu. Sam wojewoda czynnie nie uczestniczył już w życiu politycznym, obłożnie chory przebywał w swej głównej rezydencji Wiśniczu. Jego zamiary realizowali w praktyce synowie, z których na czoło wybijał się zdecydowanie Jerzy, starosta krakowski.

Na sejmie tym Jerzy Lubomirski wraz z bratem Aleksandrem weszli świeżo powołanej rady wojennej. Na czele jej stali kandydaci na wodzów Jeremi Wiśniowiecki, Janusz Tyszkiewicz, Stanisław Potocki, Adam Kisiel. Resztę 23 komisarzy powołano z izby poselskiej wśród magnatów nie sprawujących jeszcze funkcji senatorskiej. Jak zauważył Adam Kersten wejście do tego grona było swoistym wyróżnieniem, prawdziwym wyznacznikiem pozycji społecznej. O powołaniu nie decydowało doświadczenie wojskowe lecz realna siła wyrażona w ilości wystawionych chorągwi⁵. Wkrótce też Lubomirski wzorem innych magnatów na czele własnym sumptem sformowanych oddziałów ruszył przeciwko Kozakom. Przyprowadził do obozu blisko tysiąc żołnierzy⁶.

W tym czasie Lubomirski nie posiadał jeszcze wielkiego doświadczenia wojskowego, jego wielki talent strategiczny miał objawić się znacznie później, podczas wojny szwedzkiej. Źle zorganizowane i dowodzone oddziały na sam widok armii kozackiej poszły w rozsypkę. Jerzy Lubomirski uciekał wtedy z innymi. Na jego obronę trzeba stwierdzić, że w swych działaniach znalazł się w bardzo dobrym towarzystwie. Uciekali komisarze wyznaczeni do przywództwa nad wojskiem, wybitni dowódcy, że dla przykładu można tu wymienić choćby Jeremiego Wiśniowieckiego. Prawda, że nie brał później udziału w przygotowywaniu do obrony Lwowa, a więc zapewne wycofał się bezpośrednio do swoich dóbr na Pogórze.

Pewnym paradoksem było to, że grzech ten zaważył na pewien czas nad dalszym rozwojem kariery publicznej Lubomirskiego, gdy tymczasem innym bardziej poważnym osobistościom podobne potknięcie zostało szybko zapomniane. Zarzucano mu, że w panicznej ucieczce zatrzymał się dopiero pod Krakowem. Opinia piławieckiego uciekiniera wlokła się za Lubomirskim jeszcze przez kilka lat.

Na elekcji młodzi Lubomirscy znajdujący się w orbicie wpływów Ossolińskiego przyjęli stronę Jana Kazimierza, choć ojciec trzymał raczej stronę Karola Ferdynanda⁷.

⁵ Kersten A. Hieronim Radziejowski. Warszawa, 1988, s. 153.

⁶ M. Ostroróg do B. Leszczyńskiego, Huszykowce 3 IX 1648. (J. Michałowski. Księga pamiętnicza..., Wyd. A. Helcel, Kraków, 1864, s. 181).

⁷ Radziwiłł III, s. 131.

Już podczas sejmiku koronacyjnego gdy starosta krakowski zgodnie z życzeniem dworu miał zostać marszałkiem przeciwko takiemu rozwiązaniu zdecydowanie wystąpiła frakcja Mazurów inspirowana przez Hieronima Radziejowskiego. Wysuwali oni przeciw Lubomirskiemu jeden właściwie argument — fakt ucieczki z pola bitwy. O ataku na osobę Lubomirskiego decydowały sprawy ambicjonalne Radziejowskiego, który przeciwstawiając się realizacji planów królewskich chciał podkreślić w ten sposób swoją wartość i możliwości. Niektórzy posłowie jak np. stolnik lubelski Dzierżysław Sługocki zarzucali wręcz Lubomirskiemu “że wszystko wojsko poturbował, że od niego patrząc uciekali wszyscy”. Oczywiście była to wierutna nieprawda, zachowanie starosty krakowskiego zasadniczo nie odbiegało od postawy innych dowódców.

Niemniej kandydatura Lubomirskiego została w ten sposób zablokowana i wprawdzie został on wybrany przeważającą liczbą głosów — 101, przy 40 brakujących, zrezygnował z pełnienia tej zaszczytnej funkcji. Wolał bowiem nie prowokować dalszych ataków Mazurów. W dalszej części obrad z tych też powodów Lubomirski nie był zbyt aktywny. Drobiazgowa autorka monografii tego sejmiku S. Ochmann odnotowała tylko 4 wystąpienia starosty krakowskiego. Aktywność rzeczywiście niewielka, zważywszy znaczne już doświadczenie parlamentarne Lubomirskiego i fakt pełnienia przez niego funkcji marszałka obrad na sejmie 1643⁸.

W końcu obrad 7 lutego miał czynić relację z działań komisarzy powołanych dla obrony państwa, lecz wobec zamieszania do sprawozdania nie doszło. Zirytowany starosta zapewne opuścił Warszawę. Relację z obrad komisji w końcu 10 lutego złożył sam kanclerz Ossoliński⁹.

Podczas konfliktu w Ukrainie Lubomirski nawiązał bliski kontakt z księciem Siedmiogrodu Jerzym Rakoczym. Od czasu wybuchu powstania Rakoczy żywo interesował się sprawami polskimi. Z chwilą śmierci Władysława IV powstał plan wprowadzenia na tron polski syna Zygmunta Rakoczego. Idea ta nie była nowa i powstała nie bez inspiracji hetmana wielkiego litewskiego Janusza Radziwiłła. Konflikt na Ukrainie zdawał się być sprzyjającą okolicznością planom Rakoczych, a wśród licznych obietnic roztaczanych przez posłów kandydata, znalazła się także propozycja pomocy przeciw powstaniu kozackiemu. Wnet okazało się, że te ambitne plany nie mają żadnych szans powodzenia a wpływowi magnaci są tej kandydaturze stanowczo przeciwni. Wtedy Jerzy

---

⁸ Kersten, Radziejowski, s. 193; Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r., Wrocław, 1985, s. 91-92.

⁹ Tamże, s. 169-170, 224.

Rakoczy zdecydował się na nawiązanie bezpośrednich kontaktów z Chmielnickim, którego stanowisko mogło zaważyć na pomyślnym zrealizowaniu planu. Pośrednikiem w pertraktacjach był znów hetman Radziwiłł. W kraju wysłannikom siedmiogrodzkim udało się pozyskać sporo wpływowych magnatów — Jeremiego Wiśniowieckiego, Dominika Zasławskiego, Jana Wielopolskiego. Swe poparcie deklarował także wojewoda Stanisław Lubomirski. Być może, że podobnego zdania był także młody Lubomirski.

Mimo tych zabiegów Chmielnicki nie zdecydował się na poparcie Rakoczego. Zdawał sobie bowiem sprawę, że ta kandydatura nie ma zupełnie szans na sukces. Zdecydowanie poparł osobę Jana Kazimierza, który deklarował znaczne ustępstwa wobec Kozaków. Nie przeszkodziło to jednak hetmanowi dalej prowadzić rokowania z Rakoczem licząc na pomoc i współdziałanie¹⁰.

Wobec wyboru Jana Kazimierza sytuacja uległa zasadniczej zmianie, na domiar złego w końcu 1648 zmarł książę Jerzy I Rakoczy. Teraz trzeba było już myśleć o zbrojnej interwencji i detronizacji legalnego władcy Rzeczypospolitej. Na takie rozwiązanie nie bardzo mogli się już zdecydować jego synowie słusznie obawiając się zbyt dużego ryzyka. Nadal utrzymywano jednak kontakty z Chmielnickim, którego łudzili możliwością zbrojnej pomocy. Stawką w grze było uzyskanie korony dla Zygmunta Rakoczego przy pomocy Chmielnickiego oraz sojuszników skupionych wokół Janusza Radziwiłła. Kontakty siedmiogrodzian z hetmanem coraz bardziej się zacieśniały. Wiedzano o niesnaskach i niepopularności nowego monarchy.

Starano się stworzyć wśród magnatów własne stronnictwo. Nawiązano więc korespondencję z Jeremim Wiśniowieckim, Hieronimem Radziejowskim i Jerzym Lubomirskim. Ludzono ich nadzieją uzyskania ze strony Siedmiogrodu zbrojnej pomocy przeciw Kozakom. Chociaż Jerzy Lubomirski znajdował się w kręgu zainteresowań Rakoczego i utrzymywał z nim korespondencję, na razie informował o tych kontaktach Jana Kazimierza¹¹.

“Od węgierskiej ściany, — pisał, — nie jest vanus metus (fałszywe niebezpieczeństwo — L.K.) bo i Rakoczego posłowie często do różnych panów przyjeżdżają... Jechali tam dwaj Węgrowie do wojewody ruskiego (Wiśniowieckiego — L.K.) przez Przeworsk, udawali, że do pana starosty kałuskiego (J. Zamoyskiego — L.K.) jadą. Niedawno jednego z nich pan wojewoda odprawił, drugiego z sobą powiózł do Jarosławia. Wieść tam

¹⁰ Kersten A. Na tropach Napierskiego. Warszawa, 1970, s. 104-106.

¹¹ Kersten, Radziejowski, s. 203-204; Kubala, Ossoliński, s. 350.

o tem gęsta, co wiedzieć, z jakiego fundamentu, że Rakoczy ma wygodzić panu wojewodzie ruskiemu pieniędzmi i ludem¹².

Taka postawa Lubomirskiego płynęła z czystego wyrachowania, wiedział bowiem, że właśnie od nowego władcy pragnącego zapewnić sobie zaplecze polityczne może oczekiwać pożądaných stanowisk i godności. Na czele własnych oddziałów wziął udział w ekspedycji zborowskiej. Miał przyprowadzić pod Zborów 600 piechurów i jezdnych oraz działa¹³.

Uznawano go też wśród Kozaków za osobę szczególnie ważną, głównie chyba ze względu na zasługi jego ojca, skoro stał się ich zakładnikiem gdy hetman Chmielnicki odwiedził obóz polski¹⁴.

Po wygaśnięciu walk wyjechał z kraju udając się do Rzymu. Pod koniec 1649, gdy zmarł Marcin Kalinowski marszałek wielki, otworzyły się wielkie możliwości awansu. Podczas nieobecności interesów młodego Lubomirskiego bronił kanclerz Ossoliński. Z jego protekcji, za zasługi położone pod Zborowem otrzymał marszałkostwo nadworne koronne. W ten sposób Lubomirski znalazł się w gronie najwyższych urzędników w państwie i nie musiał zabiegać już o znalezienie się w gronie posłów. Urząd marszałka przypadł właśnie Lubomirskiemu, mimo że jego rywal Radziejowski ofiarowywał za nie 100 tys. zł. Fakt nadania urzędu, pomimo nieobecności kandydata na sejmie, a nawet w kraju wywołał jednak pewne niezadowolenie izby poselskiej¹⁵.

Marszałkostwa nadwornego właściwie wcale nie piastował. Już bowiem ok. 19 II 1650 otrzymał nominację na marszałka wielkiego. W ten sposób w ciągu kilku zaledwie miesięcy został jednym z najwyższych urzędników w kraju. Urząd mógł objąć po powrocie do kraju, co nastąpiło zapewne w końcu marca. Zamiast wdzięczności za otrzymane dostojęstwa Lubomirski poczuł się dotknięty pominięciem jego osoby w kolejnych awansach. Przyczyną rozdzwiewku z królem stał brak poparcia dla jego osoby w staraniach o rękę niezwykle majątnej wdowy po Marcynie Kazanowskim. Dwór z pośród kilku konkurentów wybrał wówczas osobę Hieronima Radziejowskiego. Gdy 9 VIII 1650 zmarł protektor Lubomirskiego, kanclerz Jerzy Ossoliński, marszałek liczył co najmniej na uzyskanie podkanclerstwa. Znów ubiegł go w tych staraniach Radziejowski. Oddając łaskę nowemu podkanclerzemu, Lubomirski nie omieszkiał wspomnieć, że Radziejowski kupił swój urząd

---

¹² J. Lubomirski do Jana Kazimierza, 5 i 9 VI 1649 (Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkps 225, k. 224, cyt. za Kubala, Ossoliński, s. 350).

¹³ Radziwiłł III, s. 209.

¹⁴ Tamże, s. 212.

¹⁵ Częścik Ł. Sejm warszawski w 1649/50 roku, Wrocław, 1978, s. 113-114.

za pieniądze. Wystąpienie to uderzało bezpośrednio w króla jako handlującego urzędami. Już w dniu następnym 10 grudnia znów zaatakował politykę dworu stwierdzając, że straty poniesione przez państwo wskutek obniżenia wartości monety znacznie przekraczają wartości oficjalnie podane przez podskarbiego¹⁶.

Tymczasem sytuacja w kraju ulegała zaostrzeniu. Nowych argumentów przeciw królowi Janowi Kazimierzowi dostarczyły postanowienia ugody zborowskiej. Powszechnie uważano je za wysoce niekorzystne, wręcz za zdradzieckie. Na tej fali niezadowolenia próbował znów zbić kapitał wysłannik Rakoczego przybyły do Warszawy w orszaku księcia Wiśniowieckiego. Cała wielka nadciągająca burza została jednak wnet rozładowana przez kanclerza Ossolińskiego, który zdołał pozyskać posłów na sejmie 1650 dla idei wojny przeciw Turcji.

Plany Rakoczych na razie więc spaliły się na panewce. Nie uległy one jednak zapomnieniu, nadal utrzymywano bliskie kontakty z Chmielnickim. W ten sposób w okresie 1650-1651 ukształtował się plan wspólnego kozacko-siedmiogrodzkiego ataku na Rzeczpospolitą. Rakoczy miał zaatakować ziemie południowe a zwłaszcza Kraków.

Tymczasem znacznie pogorszyły się stosunki dworu z Lubomirskim. Król mając w pamięci dawne jego afronty, zgodnie z prawem wystąpił o zwrot szybu solnego "Kunegunda" w Sierczy. Specjalna komisja miała zająć się tą sprawą. W trakcie obrad doszło do konfliktu Lubomirskiego z instygatorem koronnym Danielem Żytkiewiczem. Żyrytowany marszałek, w odpowiedzi na zarzuty instygatora uderzył go laską w twarz, urzędnik został następnie poturbowany przez służących magnata. Zniewagę tą potraktowano jako obrazę funkcjonariusza państwowego w trakcie wykonywania przez niego czynności urzędowych, a tym samym obrazę majestatu królewskiego. Lubomirskiemu groziły poważne konsekwencje i odebranie wszystkich urzędów i godności¹⁷.

Dokonał on co prawda publicznych przeprosin króla w Lublinie w początkach maja 1651. Zwrócił saliny, zobowiązał się oddać urząd marszałka w zamian za zwalnianie województwa sandomerskie lub krakowskie.

Zgoda była jednak pozorna. Lubomirski nawiązał znów bliskie kontakty z Rakoczym. Już wcześniej poprzez swoich wysłanników a zwłaszcza kasztelana bieckiego Jana Wielopolskiego utrzymywał korespondencję z Siedmiogrodem. Teraz gdy popadł w ostry konflikt z królem zdecydował się wręcz na plan zamachu stanu i zastąpienie króla-tyrana Zygmuntem Rakoczym.

¹⁶ Radziwiłł III, s. 272; Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku. Opr. K. Chłapowski i inni, Kórnik, 1992, nr 462, 415.

¹⁷ Oświęcim S. Dziariusz. Wyd. W. Czermak. Kraków, 1907, s. 260.

Plan ten został wyłożony w niepodpisanym liście datowanym z Wieliczki 5 V 1651 roku. Lubomirski radził Rakocżemu zgromadzenie 20 tysięcznego wojska. Sam ze swej strony oferował zwerbowanie 7 tysięcy Niemców, częściowo za własne środki. Atak winni rozpocząć Kozacy w sojuszu z Turcją i Szwecją. Sam Rakoczy na razie musi zachowywać się spokojnie i gromadzić wojska. Gdy Chmielnicki odniesie znaczące sukcesy, zajmie Lwów i inne ważne twierdze, wtedy do akcji przystąpią wojska siedmiogrodzkie. Jak z tego widać marszałek nie zakładał na razie organizacji spisku w kraju, wszystko miało być spowite głęboką tajemnicą. Sojuszników miano kaptować dopiego po pomyślnym rozpoczęciu akcji¹⁸.

Zapewne podobne knowania utrzymywał Rakoczy z innymi przedstawicielami opozycji magnackiej. Kręgi te miały także pewne stosunki z samym Chmielnickim. Sam hetman nie gardził tego rodzaju powiązaniom i starał się, jak mógł poprzez te możliwości oddziaływać na wewnętrzną sytuację w Rzeczypospolitej. Magnaci zabiegali o poparcie Chmielnickiego, że wymienić tu można sprawę elekcji; kontakty z hetmanem Janusza Radziwiłła, czy Hieronima Radziejowskiego. Większość jednak tych powiązań była okryta tajemnicą. Chmielnicki posiadał informatorów w kręgach dworskich, wśród wysoko postawionych osób. Świadczy o tym dobra informacja hetmana o wewnętrznych problemach państwa, nastrojach, ruchach wojsk. Wszystko wskazuje na to, że jednym z takich informatorów mógł być frondujący magnat Jerzy Lubomirski.

Mimo tej dwuznacznej, zakulisowej gry marszałek wziął udział w nadchodzącej kampanii 1651. Do obozu królewskiego wraz z braćmi przyprowadził 18 chorągwi, a więc blisko 2 tysiące ludzi¹⁹. Gdy wieczorem 24 czerwca otrzymano wiadomość z Krakowa o wystąpieniu Kostki Napierskiego podjęto naradę co w tej sytuacji czynić i kogo wyprawić przeciw buntownikom. Jerzy Lubomirski, którego proszono "aby ten ciężar wziął na się" nie palił się do tej misji. Swą postawę tłumaczył chęcią podreperowania w nadchodzącym starciu swej nadwerężonej opinii²⁰. Tłumaczenie to należy uznać raczej za prawdziwe. Chodziło nie tyle o zdobycie na powrót królewskiej łaski, co dobrego imienia i popularności wśród szlachty. Ucieczka piławiecka przyspożyła mu, jak już wspomniano, wielu niespodziewanych przykrości i została wykorzystana przez przeciwników politycznych do podkopania jego pozycji.

¹⁸ Kersten. Na tropach, s. 115-118.

¹⁹ Radziwiłł III, s. 272.

²⁰ Kersten. Na tropach, s. 173; Oświęcim, s. 331.

Interwencji przeciw Napierskiemu podjął się brat marszałka koniuszy koronny Aleksander Lubomirski i ich krewny miecznik koronny Michał Zebrzydowski. Ich oddział liczył do 2 tys. ludzi. Sam Lubomirski pozostał w obozie i wbrew opiniom wcześniejszej historiografii, wziął dość aktywny udział w bitwie. Według relacji Oświęcima, marszałek koronny dowodząc swym oddziałem zasłużył się w pierwszym dniu bitwy. W dniu następnym, w skutek braku ubezpieczenia Lubomirski naraził się na wielkie niebezpieczeństwo, skoro zgineli ci, którzy stanowili jego ochronę²¹. Uchylił się jednakże od atakowania obozu kozackiego tłumacząc się obawą przed zastawioną zasadzką. Już współcześni tłumaczyli jego niezdecydowanie w sposób wybitnie dla niego niekorzystny — niechęci do ostatecznego pokonania Kozaków i pełnego tryumfu nielubianego władcy. W późniejszych działaniach postępowanie Lubomirskiego było również mocno dwuznaczne. Jan Kazimierz zdawał sobie sprawę z nieszczerości marszałka i świadomie pomijał jego osobę przy okazji awansów. Taka polityka powodowała dalsze konflikty z dworem.

W późniejszych zmaganiach z Kozakami Lubomirski już osobiście nie uczestniczył. Po klęsce pod Batohem przygotowywał do obrony województwo krakowskie. W 1653 wziął udział w wyprawie pod Żwaniec, gdzie przybył jako ostatni z senatorów. Doszło tam do poważnej scysji z Janem Kazimierzem, kiedy to marszałek otwarcie skrytykował plany królewskie. Król miał marszałka poważnie obrazić. Lubomirski pisał wówczas otwarte listy do senatorów, groził że odwoła się do sejmu. Sytuacja ta wpłynęła bezpośrednio na zawiązanie przeciw królowi magnackiego spisku, w którym wiodącą rolę miał odegrać znowu Jerzy Lubomirski.

---

²¹ Tamże, s. 336-337.

BERESTECZKO 1651 — PRÓBA PRZELAMANIA STEREOTYPÓW

“I nastał dzień gniewu, kłęski i sądu (...) Spłynęły krwią rzeki tak, że nie rozpoznałeś, czy krew czy woda w nich płynie (...) Mord napelnił te okropne lasy i zapanował w nich tym straszliwiej, że potężne watahy poczęły się bronić z wściekłością (...) Próżno król rozkazywał powstrzymywać żołnierzy. Litość zgasła i rzeź trwała aż do nocy, rzeź taka, jakiej najstarsi nie pamiętali wojownicy i na której wspomnienie włosy stawały im później na głowach. Gdy wreszcie ciemności okryły ziemię, sami zwycięzcy byli przerażeni swym dziełem. Nie śpiewano *Te Deum* i nie łyż radości, lecz łyż żalu i smutku płynęły z dostojnych oczu królewskich”. Tak Henryk Sienkiewicz kończy swą opowieść o zmaganiach polsko-kozackich w czasie powstania Bohdana Chmielnickiego. Genialnemu pisarzowi nie sprostało już pióro żadnego historyka. W świadomości historycznej przeciętnego Polaka to właśnie tak jak na stronach “Ogniem i mieczem” przebiegały wydarzenia na Ukrainie w latach 1648-1651. Dochodzimy w tym momencie do pierwszego i najgroźniejszego stereotypu, którego twórcą był Sienkiewicz. Kończąc swą opowieść na opisie victorii beresteckiej pozostawia on czytelnika w przekonaniu o ostatecznym uporaniu się przez Rzeczpospolitą z problemem kozackim. Wprawdzie wspomina się później o dalszych walkach, o sukcesach Bohuna lecz nie zmienia to siły sugesti i zmuszającej do powyższej konkluzji.

W PWN-oskim Słowniku Wyrazów Obcych znajdujemy następującą definicję stereotypu: “Funkcjonujący w świadomości społecznej, skrótowy, uproszczony i zabarwiony wartościująco obraz rzeczywistości odnoszący się do rzeczy, osób, grup społecznych, instytucji itp., potocznie szablon” (s. 703).

Przyznajmy, iż sienkiewiczowska wersja wydarzeń jest klasycznym przykładem tworzenia takiego szablonu. I rzeczą nieistotną jest w tym momencie fakt, że autor trylogii praktycznie we wszystkich jej częściach oparł się na badaniach Ludwika Kubali, historyka któremu trudno postawić zarzut nieprofesjonalności; dar słowa Sienkiewicza spowodował, że to on stał się wyrocznią dla pokoleń Polaków. Przypomnijmy, że polemikę z prozą Sienkiewicza podjęli tak szanowani historycy jak Olgierd Górka czy Marcei Kosman.

Historykom pozostaje w zasadzie jeden jedyny sposób przełamania stereotypów funkcjonujących w powszechnej świadomości historycznej społeczeństwa. Po przez swe badania a zwłaszcza jaknajliczniejsze publikowanie ich wyników o przeszłości. Innej drogi nie ma.

Bitwa pod Beresteczkiem zawsze cieszyła się wielkim zainteresowaniem historyków. Tak w przeszłości jak i współcześnie. Potwierdzeniem tej tezy w ostatnich latach stały się prace I.K.Swiesznikowa¹ i R.Romańskiego². Jednak dogłębnego zbadania doczekał się właściwie jedynie jej aspekt militarny. Częściowo usprawiedliwia taki stan rzeczy baza źródłowa pozwalająca wręcz z minutową dokładnością prześledzić trzydniowe zmagania na polach beresteckich. Stosunkowo mniej uwagi poświęcono okresowi poprzedzającemu bitwę i przygotowaniom obu stron na płaszczyźnie dyplomatycznej. Temu właśnie zagadnieniu pragnę poświęcić kilka poniższych uwag. Tym bardziej, że i w tym obszarze mamy do czynienia z wieloma stereotypami funkcjonującymi obecnie jako prawdy ostateczne. Przede wszystkim dotyczy to działań dyplomacji kozackiej podjętych wobec Porty Otomańskiej.

Bohdan Chmielnicki doskonale pamiętał, iż to niestałości chana Islam Gereja III zawdzięczał utratę niepowtarzalnej szansy ostatecznego pokonania Rzeczypospolitej już w lipcu 1649 r. pod Zborowem. Wtedy to zdrada tatarska zmusiła hetmana kozackiego do zawarcia ugody zborowskiej. Chmielnicki doskonale zdawał sobie sprawę z faktu, że jedyną gwarancją mogącą zmusić chana do wytrwania u jego boku będzie wyraźny rozkaz sułtański. Moim zdaniem od początku kontakty pomiędzy Czehryniem a Stambułem podporządkowane były uzyskaniu przez hetmana argumentów nie do odrzucenia dla Islam Gereja.

Taka była geneza pierwszego poselstwa jakie znad brzegu Taśminy wyruszyło do stolicy nad Bosforem. Wprawdzie u boku Kozaków pojawiły się czambuły pod wodzą Tugaj beja, jednak Chmielnicki zbyt dobrze orientował się w sytuacji wewnętrznej Chanatu Krymskiego by nie wiedzieć, że to właśnie bej perekopski stoi na czele antychańskiej opozycji. Hetman przejrzał podwójną grę Islam Gereja, który niczym nie ryzykował posyłając mu na pomoc Tugaj. Pozbycie się krnąbrnego beja było mu bowiem jaknajbardziej na rękę. Niespodziewane sukcesy kozackie w pierwszych miesiącach powstania zmusiły chana do zmiany swego stanowiska wobec Kozaczyzny. Chmielnicki wołał jednak nie liczyć na chańskie nastroje i postarać się o rzetelne gwarancje kozacko-tatarskiego sojuszu.

Wysłany wówczas do Stambułu pułkownik Filon Dżałalij przybył jednak do stolicy imperium osmańskiego w najmniej odpowiednim momencie. W wyniku przewrotu pałacowego utracił władzę sułtan Ibrachim a jego miejsce zajął siedmioletni Mehmed IV. W tych

---

¹ Zob: Swiesznikow I.K. Bitwa pid Beresteczkom. Lwiv, 1993.

² Zob: Romański R. Beresteczko 1651. Warszawa, 1994.

okolicznościach nikt nie miał głowy do zajmowania się kozackim posłem i być może właśnie dlatego Islam Gerej miał pod Zborowem swobodę podjęcia decyzji. Wysłanie Dżalalija jednak się opłaciło, bowiem to dzięki jego misji w Perejasławiu pojawił się sułtański poseł Osman aga. Wybór Osmana agi nie był z pewnością przypadkowy, był on bowiem bratem głównego negocjatora ze strony krymskiej polsko-tatarskiego porozumienia pod Zborowem, chańskiego wezyra Sefer Gaziego agi.

Następująca na Ukrainie w oparciu o rozwiązania zborowskie normalizacja stosunków polsko-kozackich zaniepokoiła Turcję. Zwłaszcza przybycie do Czehrynia posła weneckiego Alberta Viminy zmusiło Wysoką Portę do kontrakcji. Taka była geneza ponownego przybycia na Ukrainę w pierwszych dniach lipca 1650 r. Osmana agi. W przywiezionym przez niego liście sułtańskim znalazło się zdanie, które w pełni ukontentowało Chmielnickiego: "Jeżeli by jaki kolwiek nieprzyjaciel na was nastąpił dajcie nam znać, jak licznych wojsk będziecie potrzebować, zaraz gotowi jesteśmy wań je przysłać"³. Tym razem hetman postanowił nie zmarnować nadarżającej się okazji. Pod koniec lipca z wracającym Osmanem agą nad brzeg Bosforu podążyło poselstwo kozackie z pułkownikiem Antonem Żdanowiczem na czele. Hetmańscy wysłannicy spotkali się w Stambule z niezwykle przychylnym przyjęciem, "co sprawiło wielkie wrażenie na zachodnioeuropejskich dyplomatach"⁴. Nie mogło to również ujdź uwadze chańskich rezydentów. A oto przede wszystkim w tym momencie chodziło Chmielnickiemu. W datowanym na dzień 2 sierpnia 1650 r. w Czehryniu liście do wezyra sułtańskiego odnajdujemy taki fragment: "Już dawno mieliśmy zamiar poświadczyć nasze poddaństwo Wysokiej Porcie, a także wysłać naszych posłów do Wysokiej Porty, ale wstrzymaliśmy się z tym, bo dowiedzieliśmy się, że Polacy zwrócili się do Wysokiej Porty i prosili o obrócenie w niwecz nasz sojusz i przyjaźń z Jego Wysokością chanem tatarskim a także dobre stosunki z Wysoką Portą"⁵. Przyznajmy, że hetman kozacki bardzo sprytnie starał się zasugerować wezyrowi swe rzeczywiste intencje. Żdanowicz z pewnością opowiedział jakim to wiarołomcą okazał się chan tatarski pod Zborowem. Dalej czytamy w liście hetmańskim, iż: "My usłuchaliśmy rozkazu potężnego cara (oczywiście Chmielnicki ma na myśli sułtana — JK) i chcemy mu służyć wszelkimi sposobami, ze szczególną

³ Wossojedinienije Ukrainy s Rossijej. Dokumenty i materiały. Moskwa, 1953; T.II., s.436

⁴ Dwa niewidomi listy Bohdana Chmelnyćkoho // Zapysky Naukowoho Towarystwa imieni T.Szewczenka. Praci istoryko-filosofśkoji siekcji. Lwiv, 1991, T.CCXXVII, s.320

⁵ tamże: Dokument Nr 1, s.323, (tłum. ukraińskie Jarosław Daszkiewicz)

wiernością, a Polakom teraz już całkiem nie wierzymy, bo oni już wielokrotnie oszukiwali”⁶. Nie zapomniano też w Czehryniu przypomnieć wezyrowi oddanych usług, choć w przypomnieniu tym można wyczuć nutę groźby: “My powstrzymaliśmy Kozaków Dnieprowych, aby się nie wałęsali, tak by Wam żadne zagrożenie ani z lądu ani z morza nie groziło”⁷.

W drugim z listów znalazła się skarga na posta sultańskiego, któremu chyba słusznie nie dowierzano w Czehryniu: “My wierzyliśmy Osmanowi adze, ale on złamał pieczęcie naszych listów i posłał listy gdzie indziej”⁸. Poselstwo Żdanowicza musimy uznać za w pełni udane. Pułkownik kijowski mógł wracać do Czehrynia w poczuciu dobrze spełnionego obowiązku. W zasadzie nie udało mu się jedynie podważyć wiarygodności Osmana agi, to on bowiem z początkiem 1651 roku przywiózł hetmanowi odpowiedź sułtana. Za to wieści jakie nadeszły ze Stambułu w pełni rekompensowały niezadowolenie z osoby posłańca. Sułtan pisał bowiem: “To zaś, coście w sekretach ustnie pomienionemu Osman Czausowi zlecieli, w tym wszystkim szeroką i dostateczną dał nam relację. Dlatego zaraz do wielmożnego między monarchami chana krymskiego Islam Gereja posłaliśmy rzetelne i ostre mandaty nasze, rozkazując mu w ten sposób, aby nigdy na polską stronę oczu i uszu swoich nie obracał, ale owszem jeżeliby stamtąd zły jaki wiatr, wojenne rozruchy albo jakie peresekucje na was i wszystko wojsko wasze padły, żeby na was chcieli Polacy niespodzianie i gwałtownie napaść, żeby was zaraz prędkim i bystrołotnym wojennym wojskiem swoim tatarskim zawsze, kiedykolwiek będzie potrzeba, posiłkował, surowieśmy mu rozkazali”⁹.

Również wezyr Melek Ahmed pasza w swym liście utwierdził hetmana w skuteczności podjętych w Stambule zabiegów. Wielki wezyr pisał: “Tedy ja do chana j.m. krymskiego, brata naszego, rycerzów Wojska Tatarskiego pisałem tak imieniem cara j.m. napominając, jako i imieniem swoim prosząc, aby mieli pilne ucho o nieprzyjacielach waszych i aby nie omieszkając bynajmniej wcześniej W.M. posiłkowali”¹⁰.

Jak więc widzimy podjęte na płaszczyźnie dyplomatycznej zabiegi Bohdana Chmielnickiego o uzyskanie dla sojuszu kozacko-tatarskiego tureckich gwarancji w pełni się powiodły. Komu jak komu, ale Islam Gerejowi nie trzeba było przypominać czym może grozić nieposłu-

---

⁶ Tamże

⁷ Tamże

⁸ Tamże, Dokument Nr 2, s. 323.

⁹ Dokumenty ob oswoboditelnoj wojnie ukraïnskogo naroda 1648-1654. Kijev, 1965, Nr 140, s.374.

¹⁰ Tamże, Nr 147, s.388.

szeństwo wobec woli sułtana. Tak on sam jak i liczni członkowie jego rodziny wielokrotnie się o tym przekonali.

W Czehryniu nie zawsze jednak traktowano stosunki ukraińskotureckie w sposób tak instrumentalny jak w przypadku poselstwa Żdanowicza. Najlepiej świadczy o tym niezwykle ciekawy dokument, który powstał w kancelarii hetmańskiej prawdopodobnie w czasie pierwszego pobytu Osmana agi w Czehryniu. Nosi on tytuł "Pakta z cesarzem tureckim, a Wojskiem Zaporoskim i narodem ruskim, takie być mają względem handlów na Czarne Morze". Oto najciekawsze jego fragmenty: "4. Rezydent Wojska Zaporoskiego i ziemi jego w Stambule mieszkać będzie w słusznym poszanowaniu ze wszelkim bezpieczeństwem, który rezydent wszelkiej sprawiedliwości dochodzić ma kupcom ukrzywdzonym kozackim. Także Wojsko Zaporoskie rezydenta cesarza jego mości w portowym mieście swoim przyjmie, który paszporty dawać ma galerom albo okrętom kozackim, gdziekolwiek żeglować zechcą, a od paszportu więcej brać nie ma nad czerwony złoty jeden (...) 5. Aby swawolnych ludzi zahamować, żeby na morze nie wypadali, z dokładem cesarza jego mości, Wojsko Zaporoskie miast portowych kilka niżej porohów założy aż do uścia rzeki Bohu w Dniepr, skąd i handle iść mają i bezpieczeństwo na morzu od swawolników ma być przez nich obwarowane"¹¹. Jak więc widzimy snuto nad Taśminą ambitną wizję zagospodarowania Dzikich Pól. By mogła się ona jednak spełnić musiano ostatecznie pokonać Rzeczpospolitą. Dopiego na jej gruzach mogło powstać niezależne państwo kozackie, o którym marzył Bohdan Chmielnicki.

Uczynił wiele by marzenia te stały się rzeczywistością. Lecz o ich ostatecznym losie miały zdecydować nie dyplomatyczne sukcesy odnoszone tak w Stambulie jak i w Moskwie lecz beresteckie pola.

Skoncentrujemy się w tym miejscu jedynie na przełomowym momencie bitwy pod Beresteczkiem, oddając głos jednemu z najlepiej zorientowanych w sprawach Rzeczypospolitej człowiekowi, kanclerzowi wielkiemu litewskiemu Albrychtowi Stanisławowi Radziwiłłowi. Oto co zanotował on pod datą 30 czerwca 1651 r. — piątek — na stronach swego pamiętnika: "Nadszedł więc pamiętny dzień, w którym los religii katolickiej, Rzeczypospolitej, króla $\bar{I}$, żeby prawdę powiedzieć, całego chrześcijaństwa zawisł od beresteckich pól. Król (...) sam wyprowadził o brzasku wojsko z obozu, chociaż bardzo gęsta mgła, przyjazna dla nieprzyjaciela, okrywała ziemię, i sam zaczął ustawiać szyki (...) Król naraził się na duże niebezpieczeństwo, bo nieprzyjaciel, może wiedząc gdzie stał monarcha, wymierzył od strony lasu, gdzie byli Tatarzy, dwa

¹¹ Dokumenty Bohdana Chmielnickiego. Kijów, 1961, Nr 475, s.619-620.

działa na podniesioną chorągiew królewską i kiedy król tam się znajdował, cztery kule przeleciały poza niego i poniżej niego, a ostatnia prawie go musnąwszy uderzyła przed nim o ziemię. Król mimo to nie ruszył się i nie chciał ustąpić z miejsca. Tymczasem jeden z naszych spostrzegłszy wielką białą chorągiew pod lasem powiedział, że tam przebywa chan, i radził królowi, aby kazał tam wypalić z zatoczonego działa. Uczyniono tak, a jakiś znaczny Tatar, który stał przy chanie, od pocisku działowego spadł z konia. Cały ten olbrzymi tłum barbarzyńców zwrócił się wtedy do ucieczki, tak że nasza jazda, kiedy owi barbarzyńcy pędzili w popłochu, ledwo mogła zetrzeć się wręcz. Sam chan wzięwszy najszybszego konia ratował się ucieczką zostawiając tylko sprawniejszych dla zatrzymania naszych, byle jemu samemu otworzyli drogę do wyślizgnięcia się (...) Jak wielka była trwoga i zamieszanie wroga, widać stąd, że Tatarzy rzucali po drodze nie tylko odzież i inne rzeczy, chorych oraz trupy towarzyszy, które mają zwyczaj unosić z bitwy, lecz również sam chan zostawił swoje sprzęty. Jego bęben, zwany batem, i wspaniały namiot dostały się królowi, a pojazd i zegar chorążemu koronnemu”¹².

Relacja kanclerza nie pozostawia złudzeń. Ucieczka Tatarów praktycznie przesądziła o losach trzydniowej bitwy beresteckiej. Ponownie postawa tatarskiego sojusznika przesądziła o kozackim niepowodzeniu. O ile pod Zborowem górę wzięła polityczna racja stanu Chanatu Krymskiego, bo to nią kierował się Sefer Gazi aga przystępując do rozmów z kanclerzem wielkim koronnym Jerzym Ossolińskim, to pod Beresteczkiem przyczyny były bardziej prozaiczne. Nazwijmy je dyplomatycznie niewielką odpornością chana Islam Gereja III na potencjalnie grożące mu niebezpieczeństwo. Pod tym względem jak widzimy stanowił on całkowite przeciwieństwo króla Jana Kazimierza.

Takiego obrotu sprawy nie przewidział hetman Bohdan Chmielnicki, bo też przewidzieć nie mógł. Wyciągnął wnioski z postawy chana pod Zborowem, uczynił wszystko by nie doszło do powtórzenia się “politycznej” zdrady Tatarów. Na ich odwagę nie miał już żadnego wpływu. Że na płaszczyźnie politycznej osiągnął wszystko co było konieczne dla zapewnienia sobie wierności chana najlepiej świadczy list pisany przez Islam Gereja już po klęsce beresteckiej: “Przyjacielu mój Zaporoski Hetmanie (...) Brata swego Nuradyn Sołtana, Sefer Kazi agę, Subangazi agę i innych agów, bejów, wszystko wojsko, co się znalazło, posyłam wam na pomoc, a sam tylko w Krymie zostaję się”¹³.

¹² Albrzycht Stanisław Radziwiłł. *Pamiętnik o dziejach w Polsce*. Wyd. A. Przyboś, R. Żelewski. Warszawa, 1980. T. III, s.303.

¹³ Jakuba Michałowskiego (...) *Księga Pamiętnicza*. Wyd. A.Z. Helcel. Kraków, 1864, Nr 239, s.644.

Na koniec powróćmy na moment do kwestii stereotypu i siły jego oddziaływania. Albrycht Stanisław Radziwiłł tak oto przedstawił ostatnie chwile zmagania beresteckich: "Król oraz całe wojsko śpiewali Te Deum laudamus czcząc zwycięstwo, Jemu samemu zawdzięczane. Król na klęczkach i bez poduszki dziękował Bogu i Bogarodzicy"¹⁴.

A więc nad beresteckimi polami rozległo się potężne Te Deum. Lecz czy ktokolwiek nam w to uwierzy skoro Sienkiewicz stwierdził, że: "Nie śpiewano Te Deum..." ?

---

¹⁴ Radziwiłł..., s.309.

**WOJNY KOZACKIE W TWÓRCZOŚCI
SAMUELA TWARDOWSKIEGO ZE SKRZYPNY**

Świadomość historyczna, stanowiąca integralną część świadomości społecznej i narodowej, kształtowana jest przez dwa uzupełniające się nawzajem źródła: przez wynikające z bezpośredniego udziału w życiu społecznym doświadczenia własne oraz przez szeroko rozumianą edukację historyczną. Edukacja ta przebiega na różnych poziomach, a źródeł jej inspiracji poszukiwać należy nie tylko w naukowej wiedzy historycznej. Ważne miejsce w kształtowaniu obrazu przeszłości zajmuje np. publicystyka, a także literatura piękna. Badanie czynników wpływających na stan świadomości historycznej w odniesieniu do epok minionych napotyka przy tym na poważne trudności, choć zarazem możliwie najpełniejsze jej poznanie stanowi jeden z warunków należytego zrozumienia mechanizmów działania jednostek i całych grup społecznych. Badając zachowane przekazy źródłowe, nie jesteśmy w stanie jednoznacznie określić, czy wyrażały one jedynie indywidualne poglądy twórcy źródła, czy też odzwierciedlały szerzej panujące opinie i nastroje, czy należy je traktować bardziej jako narzędzie kształtowania opinii, czy też jako jej wyraz¹.

Kilka tych wstępnych uwag wydaje się niezbędnych, zanim przejdziemy do charakterystyki twórczości Samuela ze Skrzypny Twardowskiego, XVII-wiecznego barokowego poety polskiego, uważanego przez historyków literatury za twórcę i czołowego reprezentanta polskiej epiki barokowej². Był on autorem całego szeregu utworów panegirycznych, erotyków, trenów, najbardziej jednak cenione są właśnie jego dzieła epickie. Twardowski korzystał przy tym z różnych wariantów epickiej wypowiedzi. Był to bądź poetycki itinerariusz z podróży, bądź połączenie poematu opisowego z poematem genealogicznym, bądź też złożony z epizodów poemat biograficzny. Nas interesuje tu przede wszystkim "Wojna domowa" — najobszerniejszy z jego utworów, który w zamiarze autora miał być epicką syntezą

---

¹ Por. na ten temat uwagi J. Maciszewskiego (Mechanizmy kształtowania się opinii publicznej w Polsce doby kontrreformacji // *Wiek XVII — Kontrreformacja — Barok. Prace z historii kultury* / Red. J. Pelc, Wrocław 1970, s. 55-70.

² Najnowsza poświęcona mu praca wyszła spod pióra M. Kaczmarka. *Epicki kształt poematów historycznych Samuela Twardowskiego*. Wrocław, 1972. Tutaj także omówienie wcześniejszej literatury.

zawieruchy wojennej z połowy XVII w., nie wolnym od ogólniejszych refleksji natury politycznej czy moralizatorskiej³.

W zgodnej raczej opinii historyków literatury jest to dzieło pod względem artystycznym stosunkowo mało udane. Wyrzucano autorowi braki kompozycyjne, ograniczoną ilość środków literackich, przewagę roli historyka nad poetą. Najczęściej nazywano "Wojnę domową" "rymowaną kroniką" czy nawet — jak czynił to B. Chlebowski — "rodzajem wierszowanej gazety"⁴. Nas tutaj walory artystyczne utworu interesują jednak w mniejszym stopniu. Bardziej interesujący wydaje się odbiór dzieła Twardowskiego przez współczesnych, jego poczytność i funkcja w kształtowaniu obrazu wydarzeń u odbiorcy. Pod tym względem zaś utwór Twardowskiego cieszył się zasłużoną sławą, był pierwszą tak obszerną drukowaną relacją o wydarzeniach na Ukrainie, samemu zaś autorowi zyskał przydomki "polskiego Marona" czy "sarmackiego Wergiliusza"⁵.

Życiorys Twardowskiego zawiera sporo luk i niejasności, niemniej uznać go można za dość typowego reprezentanta szlacheckiego "narodu sarmackiego". Urodzony pod koniec XVI w. w niezamożnej rodzinie szlachty wielkopolskiej, po studiach w kolegium jezuickim w Kaliszu, dzielił żywot między służbę na dworach możnych magnatów, obowiązki wobec ojczyzny i pracę na roli. Wolny czas wypełniał pisaniem będąc przy tym przekonany, że jego wiersze "w przyszłym lecie / Świadczyć będą, żem nie był próżno tu na świecie". Był uczestnikiem i świadkiem szeregu ważnych wydarzeń. Brał przypuszczalnie udział w wojnie moskiewskiej 1617-1618 r., w 1621 r. walczył pod Chocimiem. Dostawszy się na dwór Krzysztofa Zbaraskiego, uczestniczył w jego poselstwie do Turcji, skąd wrócił w połowie 1623 r. Literackim rezultatem tej wyprawy była opublikowana w 1633 r. "Przeważna legacja". Po śmierci Zbaraskiego służył na dworze Janusza Wiśniowieckiego, od którego otrzymał na Podolu w dzierżawę majątek Zarubińce. Spędził tam sporo czasu, choć otrzymał też od Sieniutów kilka dzierżaw w Wielkopolsce. Właśnie z Zarubiniec musiał uchodzić

---

³ Poza przytoczoną wyżej pracą M. Kaczmarka wartość zachowują: Iwanowski E. A. "Wojna kozacka" Samuela Twardowskiego // Idem. Kilka rysów i pamiątek. Poznań, 1860, s. 95-143; Kowalkowski A. F. Ze studiów nad "Wojną domową" Samuela Twardowskiego // Ruch Literacki. 1935, 10, s. 244-252; Idem. O rękopisie i wydaniach "Wojny domowej" Samuela Twardowskiego // Archiwum Literackie, 1969, XIV, s. 83-204. Szerzej poezję Twardowskiego omówił S. Turowski. Samuel ze Skrzypny Twardowski i jego poezja na tle współczesnym. Lwów, 1909.

⁴ Chlebowski B. Samuel ze Skrzypny Twardowski poeta XVII w. // Idem, Pisma, Warszawa 1912, T. III, s. 77.

⁵ Kaczmarek M. Op. cit., s. 54.

w 1648 r. przed wojskami kozackimi. Prawdopodobnie uczestniczył też w drugiej wojnie kozackiej i bitwie pod Beresteczkiem. Ostatnie lata życia spędził w Wielkopolsce poświęcając się głównie pisarstwu. Nie ominęła go tu zawierucha związana z wojną szwedzką; należał najpierw do stronników Karola Gustawa, potem jednak przeszedł na stronę Jana Kazimierza. Zmarł w 1661 r. w wielkopolskim Zalesiu.

Dziełem życia Twardowskiego była wspomniana „Wojna domowa”, którą sam autor uważał za „książeczkę, którą wszystkie insze .... prace swe koronuje”⁶. Całość dzieła liczy 16 tys. wierszy i obejmuje 12 lat historii (1648-1660). W pełnym kształcie, choć z ingerencjami jezuickiej cenzury, ukazało się ono drukiem dopiero po śmierci autora, w 1681 r. jako „Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania Najjaśniejszego Jana Kazimierza, króla polskiego, tocząca się”⁷. Epos Twardowskiego powstawał jednak etapami. „Wojnę kozacką” późniejsza (druga) opublikował autor w Lesznie przed rokiem 1655, zaś część pierwsza całości ukazała się w Krakowie w 1660 r.; najprawdopodobniej choroba i śmierć Twardowskiego nie pozwoliły mu wówczas wydać całego dzieła.

Całość utworu podzielona została na cztery części. Pierwsza obejmuje czas od klęski wojsk polskich pod Korsuniem do ugody zborowskiej (1648-1649), druga opiewa zwycięstwo polskie pod Beresteczkiem i dalszy ciąg do ugody białocerkiewskiej (1650-1651), w części trzeciej zawarł autor okres od klęski pod Batohem do rozprawy żwaneckiej w 1653 r., część czwarta wreszcie, podzielona na pięć „Pieśni”, poświęcona została okresowi do zawarcia pokoju w Oliwie. Ostatnia część zdominowana została przy tym przez wydarzenia wojny szwedzkiej i wojny z Rakoczym. Warto nadto zauważyć, że w 1718 r. pierwsza część poematu została przetłumaczona na język ruski przez Stefana Sawickiego, pisarza pułku dubieńskiego, i wydana jako „Powjest’ o kozackoj z Polakami wojnie czrez Zenowija Bogdana Chmielnickogo ...”⁸.

Epika historyczna Twardowskiego, nadążająca niemalże za bieżącymi wypadkami, wywierała z pewnością istotny wpływ na kształtowanie się obrazu wypadków w Ukrainie u czytelników jego utworów. Ponieważ zaś Twardowski opisywał nie tylko własne przeżycia — nie we wszystkich wydarzeniach uczestniczył — ale korzystał też z licznych, przeważnie ustnych relacji, dzieło jego można uważać także

⁶ Przedmowa do edycji krakowskiej z 1660 r. (za A. F. Kowalkowskim. O rękopisie... S. 92).

⁷ Kalisz, drukarnia jezuicka, 1681. Korzystam z tego wydania. Zdaniem A. F. Kowalkowskiego cenzor jezuicki usunął tu 72 wiersze.

⁸ Turowski S. Op. cit., s. 83.

za przybrany w formę literacką zapis stanu świadomości ówczesnej szlachty. Stąd rodzi się pytanie o ideowe stanowisko Twardowskiego, implikujące w dużym stopniu zarówno wiarygodność samego przekazu, jak i przyjmowane przez autora kierunki wartościowania.

Relację historyczną w "Wojnie domowej" Twardowski podporządkowuje postulatowi pisania prawdy, nawet kosztem walorów artystycznych i kompozycyjnych utworu. Zdaniem M. Kaczmarka, znakomitego znawcy twórczości poety, do którego opinii będziemy się tu odwoływać częściej, zasada ta była przestrzegana konsekwentnie, toteż już w XVIII w. dzieło to było traktowane jako źródło historyczne służące do poznania i odtworzenia czasów krwawych wojen⁹. Na kartach poematu przetaczają się kolejne bitwy, rokowania, traktaty, sejmy. Jedne epizody przedstawione zostały bardzo szczegółowo, inne dość pobieżnie, wszystkie jednak w niejednym szczególe uzupełniają informacje ówczesnych kronik. Działania wojenne na Ukrainie zostały odtworzone z ogromną dbałością o wierność przekazu. Stąd szczegółowość relacji z mniej głośnych bitew i rejestracja drobnych nawet potyczek.

Miejsce historii w "Wojnie domowej" — jak zauważył już M. Kaczmarek — określa nie tylko stopień nasycenia narracji faktami i realiami. Kronikarskiego charakteru utworu dowodzi podjęta próba odtworzenia całokształtu wydarzeń wojennych i politycznych, bez uciekania się do selekcji i wyboru zdarzeń. Autor wykracza przy tym często poza granice Rzeczypospolitej, mówi o wydarzeniach, które pośrednio tylko wpływały na sytuację w Polsce.

Wrywkowa konfrontacją świata przedstawionego przez Twardowskiego z rzeczywistością historyczną, z kronikami P. Piaseckiego, W. Rudawskiego i innymi pozwala stwierdzić, że materia historyczna nie odbiega u autora "Wojny domowej" od XVII-wiecznej historiografii. Zbieżności i analogie obejmują zarówno fakty oraz przebieg wydarzeń, jak i pojęcie "prawdy" historycznej z wszystkimi jego konsekwencjami narracyjnymi. Twardowski okazuje się bystrym obserwatorem wypadków, bacznie śledzi bieg spraw publicznych i stara się je przedstawić w możliwie najbardziej — przynajmniej z założenia — zobiektywizowanej formie.

Z drugiej jednakże strony Twardowski nie może i nie chce pozostawać postacią stojącą na uboczu dziejów, zimno i beznamiętnie tylko relacjonującą zachodzące wypadki. Wyraźne tendencje moralistyczne i dydaktyczne nakazują mu zarówno wspaniałe zwycięstwa, jak i przerażające klęski ujmować przez pryzmat

⁹ Kaczmarek M. Op. cit., s. 83.

wyznawanych zasad ideowych. Stąd obraz rzeczywistości, jak chce go widzieć poeta-narrator, jest wyznaczony przez religijne, polityczne, społeczne i etyczne ideały sarmatyzmu. One stanowią — jak pisał M. Kaczmarek — główne kryteria sądów i wyznaczają prawa rządzące opisywanym światem¹⁰. One decydują o systemie wartości Twardowskiego, w którym wartością najwyższą jest dobro Rzeczypospolitej. System ów decyduje o ocenie przebiegu zdarzeń i determinuje pochwały i nagany czynów bohaterów. Ta świadomość sarmackiej perspektywy Twardowskiego musi nam towarzyszyć przy lekturze "Wojny domowej", ona bowiem implikuje w znacznym stopniu sens takich choćby pojęć, jak hańba, klęska, tchórzostwo, ona także rzutuje na wymowę komentarzy lub moralistycznych refleksji akcentujących znaczenie danego faktu dla sarmackiego państwa i narodu.

Tak więc epicki świat historii u Twardowskiego zakładał z jednej strony całkowite przekonanie o wyższości religijnej, ustrojowej, społecznej i moralnej Polaków-Sarmatów nad wszystkimi innymi narodami, z drugiej zaś świat ten stanowi domenę działania Boga, którego wyroki wyznaczają bieg dziejowych wydarzeń i przesądzają wyniki krwawych konfliktów. Wojny i kataklizmy wstrząsające Rzeczpospolitą, bitwy, niezwykle wydarzenia, heroiczne czyny i hańbiące uczynki — wszystko to ujmowane jest jako obraz interwencji Boga w sprawy ludzkie. Zwycięstwa są rezultatem szczególnej opieki boskiej i ratunkiem przed całkowitą zgubą, klęski natomiast karą za wady, nieprawości i grzechy sarmackiego narodu. W świecie ludzkiego nieporządku Bóg pozostaje najwyższą instancją rozstrzygającą definitywnie o losach państw i narodów.

Ten punkt odniesienia każe Twardowskiemu traktować Kozaczyznę jako bicz boży i — niezależnie od surowości wyroków boskich — narzędzie służące Stwórcy do zaprowadzenia w ostatecznej instancji sprawiedliwych stosunków. Interwencją Boga tłumaczy np. autor sytuację po bitwie pod Białą Cerkwią, gdy połączone wojska polskolitewskie mogły — jego zdaniem — znieść Chmielnickiego:

Tylkoż było dojeżdżać, a bić go potrzeba!
Coż i tu niepochybne sprawowały nieba,
Ktore chciały koniecznie bicz ten mieć nad nami,
Żebyśmy tak trzymiani z swymi wolnościami
W zgorę nie wylatali¹¹.

¹⁰ Ibidem, s. 151.

¹¹ Wojna domowa z Kozaki... Kalisz, 1681, II, s. 59.

Wojny kozackie uważał Twardowski za najpoważniejsze doświadczenie, przed jakim dotychczas stała Rzeczpospolita.

Wojnę powiem okrutną, sroższej której ani
Krwawszej nigdy nie było ...¹²

pisał inaugurując swój poemat. Konflikt traktował przy tym wyłącznie jako "wojnę domową" między zbuntowanym chłopstwem a panami. Narastający w Ukrainie antagonizm miał w pierwszym rzędzie charakter konfliktu społecznego, u podłoża którego leżała z jednej strony "chłopska ta niesłychana zażartość ku panom własnym swoim", z drugiej zaś "nie karana swawola, wewnętrzne nieufności, pycha i rozbujane aż nazbyt wolności". Nawiązując do wcześniejszych powstań kozackich i krwawego ich tłumienia autor zastanawiał się, czy Polacy —

Zasłużoną wielokroć dawali im karę,
W tym się nie moderując przebierali miarę?
I nazbyt w niewolniczej grozie ich trzymali?
Aż im wzięli hetmana, i nowe podali
Komisarze i wodze. Ktorzy swego zysku
I prywaty pilnując, nie bez ich ucisku
I ciężkich traktamentów, tak że ledwie komu
Co już było własnego, oprócz żony w domu,
Tym się im naprzykrzyli. Ano było raczy,
Nie przywodząc do takiej wścieklej ich rozpaczy,
Trzymać te milicje w starożytnym kształcie
I karać ich nie znosić ...¹³

Konflikt na Ukrainie pogłębiał się wraz z rozwojem wypadków. Przyczynę wybuchu drugiej wojny kozackiej Twardowski upatrywał w nieprzestrzeganiu przez stronę kozacką postanowień pokoju zborowskiego. Pisząc, że był on "skazą na szlacheckim stanie i kondycyjej" wspominał o sceptycyzmie, jaki mu w szerokiej opinii towarzyszył od początku. Winą za jego złamanie obarczał jednak przede wszystkim chłopów:

I czegoż inszego
Czego się spodziewać mógł podobniejszego
Po chłopskiej dyskrecyjej? Która w swojej dumie
Najsroższych artykułów przestrzegać nie umie,
Aż gdy musi ...¹⁴

"Niesłychana zażartość chłopska ku panom" była także przyczyną wybuchu trzeciej wojny. Autor zwraca jednak uwagę również na

¹² Ibidem, I, s. 1.

¹³ Ibidem, I, s. 4-5.

¹⁴ Ibidem, II, s. 3.

niezatwierdzenie pokoju białocerkiewskiego przez sejm, przez co chłopci "sobie go nie wazyli"¹⁵. Jednocześnie wszakże Twardowski dostrzegal zmiany zachodzace w swiadomosci i postawie chlopow ukraińskich wraz z postepujacym wyzwalaniem sie z "lackiej niewoli". Wspominajac wlasny powrot do Zarubiniec po ugodzie zborowskiej pisal:

... Kiedy nam po boju

I tak przykrych wloczegach powrocic sie bylo
Do swych nazad zgorzelisk i przynamniej miło
Obejrzec ich popioły. Aż my miasto chlopów
Poddanych nam dopiero, jakichsi ceklopów
Okrutnych tam zastali, takie stawiaczola,
Takie twarzy, jakoby nie znali nas zgoła¹⁶.

Wskazywal tez na rodzenie sie i narastanie wśód chlopów poczucia odrębnosci narodowej. Wyrazem tego mialo byc tworzenie sobie przez nich wlasnych "urzedow i starostw w Rusi szczerej". Dostrzegal wreszcie ze strony polskiej brak poszanowania dla wyznawanej przez Kozakow religii prawoslawnej. Po Perejaslawiu, w wyniku ktorego "odpadla Ukraina", zastanawiajac sie nad powodami tego kroku ze strony Chmielnickiego refleksyjnie stwierdzal:

... Stąd nie majac miary

W tych indultach nie wszystkim trzymalismy wiary
Greckiej zwlaszcza Kozakom, i za prózną mieli
Zborowską transakcyję, ani wierzyć chcieli¹⁷.

Najwięcej miejsca w "Wojnie domowej" zajmuje oczywiscie opis zachodzacych wypadkow, przedstawianych przez autora niezwykle emocjonalnie. Strony utworu wypelnia relacja o morderczych bitwach i szturmach, krwawych rzeziach, gwałtach i okrucienstwach sugestywnie oddajacych cale barbarzyństwo wojny wyzwalajacej najniższe instynkty. Za przyklad niech posluzy opis okrucienstw i rzezi w Nesterwarze, kiedy chlopki po zdobuciu miasta:

Przepadaja na wały, co sie im nawinie
Siekac i zabijajac, ze wszytka oplynie
Krwia area. I z tego dopiero sie znaku
Zlosc ich ku nam pokaże, gdy nie czynia braku
W zadnej krwi, kompleksyjej, wszytkich w pień scinali.
Dziateczki przed oczyma matek rozdzielali
I wbijali na krzyze. Panienskom wprzód kwiaty
Splugawiwszy różane, (co nad wszytkie katy)

¹⁵ Ibidem, III, s. 67.

¹⁶ Ibidem, II, s. 4.

¹⁷ Ibidem, IV, s. 151.

Toż ich w pół rościnali. Z skór wyzuwszy księżą
Zabijali dopiero, i które zwyciężą
Wszystkie Dyjomedowe tyraństwa i zbrodnie,
Zadnego nie minęli. Sam jako niegodnie
Księżę utraktowany? Gdyż nie pomniąc czyje
Jegoż mu chłop siekierą uciął na pniu szyję.
Za co w wojsku setnikiem od wszystkich obrany¹⁸.

Sugestywnie opisywał Twardowski np. nieszczęścia obrońców Zbaraża, którzy:

Wody, że pić musieli, które z cierwow były
Śmierdzących zarażone, a w pół krew toczyły
Z robactwem czołgającym i ropą plugawą¹⁹.

Barbarzyństwo, rozpasanie i żądza mordy nie są przy tym tylko udziałem "chłopskiej hydry". Tak np. w opisie rzezi dokonanej przez wojska królewskie w kozackim taborze pod Beresteczkiem poeta nie przemilczał okrucieństw Polaków:

... A drudzy wpadłszy do taboru
Bez respektu żadnego i ludzi wyboru

Chorych, rannych, źle żywych wywłócząc ich sieką²⁰.

Obraz Kozaczyzny zawarty w dziele Twardowskiego określony był społecznymi i politycznymi uprzedzeniami autora, skąd brały się skrajnie nieraz tendencyjne oceny. Staje się ona wiecznie "niesytą krwie szlacheckiej" hydrą, "co raz się wznoszącą, / Co raz w insze, a insze łby wyrastającą". Żadne szlacheckiej krwi tłumy Kozaków i czerni są dziką i barbarzyńską masą, pozbawioną wszelkich uczuć ludzkich, najbardziej wyszukanych inwektyw: "bestie", "hultaje", "zakąła", "żłopy krwawonure", "chłopstwo szalone", "larwy jadowite" — to tylko niektóre przykłady. Z drugiej strony nie lekceważy siły, która potrafiła wstrząsnąć Rzeczpospolitą i odsłonić słabość jej organizmu państwowego. Przy całej tendencyjności przedstawienia konfliktu, autor parokrotnie daje dowody, iż docenia męstwo Kozaków. Czyni tak np. przy opisie szturmów kozackich na okopy Zbaraża²¹. Dowodem realizmu jest też potraktowanie jako historycznej konieczności zawarcia unii w Hadziaczu. "Inaczej być nie mogło" — stwierdzał i dodawał zaraz, że sukces ten Kozacy zdobyli sobie własną odwagą i przelaną krwią.

¹⁸ Ibidem, I, s. 14. Chodzi tu o księcia Czetwertyńskiego.

¹⁹ Ibidem, I, s. 70.

²⁰ Ibidem, II, s. 42.

²¹ Ibidem, I, s. 59.

... Dosyć, że się o to

Nie kłaniali nikomu, ani też przez złoto
I fawory dworowe żadne dokupili,
Ale męstwem i szablą tego się dobili,
Czym teraz zostawają. Mniejsza to, że chłopi²².

Rzecz charakterystyczna, że również w ocenie strony polskiej poeta doznawał wielokrotnie swoistego rozdwojenia jaźni. Oczywiście wszystkie jego sympatie w konflikcie polsko-kozackim zwracają się wyłącznie ku "swoim". Niemniej, choć po tej stronie lokował wszystkie ideały rycerskie, to dostrzegał tu upadek ducha rycerskiego, nawet zdradę, tchórzostwo i podłość. Po bitwie korsuńskiej, po śmierci króla Władysława IV przygnębiony ubolewał, że brakuje niegdysiejszych Żółkiewskich, Wiśniowieckich czy Koniecpolskich. "Teraz bez inwidyjey okiem gdzie rzucimy / Pełno ludzi: a ludzi jednak nie widzimy". Bardzo ostro potępiał winowajców klęski piławieckiej, tych "clearów", którzy w panice uciekali z pola bitwy:

Czeladź przy tym i co się przy wozach wieszali,
Zajechani od pogan, garła wszyscy dali
Ratować się nie mogąc. A panowie sami
Rożno pomierzonymi bieżąc noclegami,
To mężniejszy co rętszy i gdzie droga komu
Dalsza była, najpierwej wrócił się do domu²³.

Twardowski unikał przy tym eksponowania tych epizodów wojny, które okrywały Polaków hańbą. Jeżeli musiał napomknąć o sromotnych porażkach i tragicznych klęskach, to zbywał je krótko i pobieżnie. Ze wstydem mówił np. o ucieczce szlachty spod Piławiec, gdzie "zginęło / Męstwo polskie wrodzone, które więc słyneło / Przed inszymi narody":

O! Ktoby twarz tej nocy, kto widzianą twogę
Mógł opisać? Ja przyznam, pióra tu nie mogę
Pomknąć dalej. Żebym wstyd zawsze rycerskiego
I hańbę niebywałą narodu mojego
Miał obnażyć. I owszem rzucę tu na oczy
Umbkę sobie ...²⁴

Mimo to przykładów rażącej nieudolności wodzów wojsk polskich, braku wojskowej karności i dyscypliny, karygodnej lekkomyślności, tchórzostwa czy podłości pomieścił autor na kartach swojego eposu znacznie więcej. Poprzez ich zestawienie z wielkimi zwycięstwami, heroicznymi czynami i bohaterскими wodzami przodków zamierzał

²² Ibidem, IV, s. 263-264.

²³ Ibidem, I, s. 33.

²⁴ Ibidem, I, s. 32.

poeta tym bardziej wyeksponować postępujące wśród szlachty zepsucie obyczajów rycerskich.

Nie sposób w krótkim szkicu przedstawić wszystkich wątków i problemów zawartych w obszernym eposie Samuela Twardowskiego.

Staraliśmy się jedynie wskazać na ten interesujący, choć trochę zapomniany zabytek polskiej literatury barokowej, w którym autor — jak to zauważył S. Turowski — bardziej okazał się historykiem, niż poetą²⁵. Z całą pewnością ten monumentalny fresk dziejowy ukazujący klęski i zwycięstwa najbardziej krwawego okresu w historii szlacheckiej Rzeczypospolitej odegrał nader istotną rolę w kształtowaniu obrazu ówczesnych wypadków, formowaniu opinii i ferowaniu ocen. Zarazem wydaje się on może oddawać sposób patrzenia na nie ówczesnego zaścianka szlacheckiego. Warto przy tym zauważyć, że z "Wojny domowej" Twardowskiego korzystał H. Sienkiewicz przy konstruowaniu planów treściowych dwu pierwszych części swojej Trylogii²⁶.

---

²⁵ Turowski S. Op. cit., s. 84.

²⁶ Bujnicki T. "Wojna domowa" Samuela Twardowskiego a "Trylogia" // Trylogia Henryka Sienkiewicza — historia, dzieło, recepcja / Red. L. Ludorowski. Warszawa, 1978, s. 63-78.

ПОДІЛЬСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК: ПЕРІОДИ ІСНУВАННЯ ТА ПОЛКОВНИКИ

“И так народ посполитій на Українь, послышавши о знесенню войск коронних и гетманов, зараз почали ся купити в полки, не толко тіе, которіе козаками бивали, але хто и нѣгди козацтва не знал”. Цими словами Самовидець розпочинає характеристику ситуації, яка склалася на українських землях невдовзі після перемоги, здобутої Б. Хмельницьким над польським військом під Корсунем у травні 1648 р.¹ І дещо далі він зазначає, що з дозволу Б. Хмельницького “козацтво по розных городах розишовшися, полковников собъ” “понастановляло”². Того ж часу за змістом стосується таке місце в літописі Григорія Грабянки: Б. Хмельницький, “собравшиися на болшіе войска... роздѣлил оніе на полки, поставил в них полковников”³. Після Корсунської битви, читаємо в літописі Самійла Величка, Б. Хмельницький “чинил полковников... в своем войску”⁴.

Ці літописні свідчення дають підставу вважати, що наслідком Корсунської перемоги козаків було різке зростання чисельності Війська Запорозького, а відтак — і полків у ньому. У переддень Визвольної війни українського народу середини XVII ст. дане військо поділялося на 6 полків⁵, а 23 серпня 1648 р.⁶ взяті поляками в полон козаки одностайно зізнавали, що у Б. Хмельницького війська “під 180 тисяч, а полковників 16”⁷.

¹ Літопис Самовидця/Видання підготував Я.І. Дзира. К., 1971, с. 51.

² Там же, с. 52

³ Грабянка Г. Дѣйствія презьльной и от начала Поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, с Поляки... з розних льтописцов и из діаріуша на той войнь писанного, в градъ Гадячу... /Издана Временною комиссией для разбора древних актов. Киев, 1854, с. 48. Анонімний автор компіляції, складеної день після 1734 р. головним чином на основі літопису Г. Грабянки, пише: Б. Хмельницький своє військо “раздѣлил... на полки и поставил старшину в них” (Краткое описание Малороссіи//Летопись Самовидца по новооткрытым спискам... /Издана Временною комиссией для разбора древних актов. Киев, 1878, с. 221).

⁴ Величко С. Сказаніе о войнь козацкой з Поляками. К., 1926, с. 52.

⁵ Крип’якевич І.П. Адміністративний поділ України в 1648-1654 рр.//Історичні джерела та їх використання. К., 1966, вип. 2, с. 127.

⁶ Датування наводимо за джерелами: джерела українського (козацького) і російського походження датовані за старим, польського — за новим стилем. В окремих випадках доводиться виділяти дати за новим чи старим стилем.

⁷ Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті//Його ж. Твори. Історична секція. Філадельфія, 1991, т.3, с. 251.

Цифра 16 у згаданому контексті (і поза ним) заслуговує, на наш погляд, на увагу: вона, напевно, “враховує” полки, котрі постійно існували за Хмельниччини (і довший час після неї) на території Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, тобто ті, до речі, полки, що “увійшли” до реєстру Війська Запорозького, складеного згідно зі Зборівською угодою. До них належали полки “старі”, передвоєнного походження (Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський і Переяславський) і “нові”, виниклі після початку Визвольної війни (Брацлавський, Кальницький або Вінницький, Київський, Уманський, Полтавський, Миргородський, Прилуцький, Чернігівський, Ніжинський і Кропивненський).

Отже, Подільського полку, якому присвячена дана стаття, серед 16 полків, наявних до третьої декади серпня 1648 р., не видно. Як видається, це означає, що його на той час не було. Навряд чи існував він навіть епізодично після Корсунської битви і до серпня 1648 р. Недаремно ж не вдалося дотепер виявити хоч якусь згадку про цей полк щодо даного періоду. Не було Подільського полку і згодом у 1648 р., можливо, — навіть до кінця цього року, у всякому разі той час не полишив про нього будь-яких відомостей.

Принагідно варто навести таке місце з літопису С. Величка: “Во время теж вщатой войны Хмельницкого з Поляками року 1648 учинилося полков козацких по обох сторонах Днепра 20” — по 10 на лівій і правій⁸. Тут скоріше всього йдеться про весь період Хмельниччини, а не лише про 1648 р., як може здатися на перший погляд. Слід зазначити, що, подавши шойно наведені цифри, С. Величко називає не 20, а 21 полк: 21-м (а серед правобережних — 11-м) полком у нього стоїть Подільський⁹. М.О.Максимович був тієї думки, що цифра 20 у С. Величка стосується тих полків, котрі діяли й за його часу, а Подільський полк він дописав до їх переліку як такий, що до нього “не дожив”, але існував 1648 р. — від початку Хмельниччини¹⁰. Звідси й висновок М.О.Максимовича: Подільський полк утворився 1648 р.¹¹ І ніхто дотепер не піддав сумнівові це твердження¹².

⁸ Величко С. Сказаніє... С.164.

⁹ Там само.

¹⁰ Максимович М.А. Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времен Богдана Хмельницкого//Его же. Собрание сочинений. Киев, 1876, т.1, с.668.

¹¹ Там же, с. 702.

¹² Таке ж твердження зустрічаємо, зокрема, і в найновіших працях, присвячених історії козацтва XVII ст.; див.: Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. Cambridge, Mass., 1978, vol.II, p.646; Dąbrowski J. Pochodzenie społeczne i drogi kariery wyższej starszyny kozackiej w latach 1648-1657//Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków, 1992, MXLIX: Prace Historyczne, zesz. 101, s.44, 62.

Один із пунктів угоди, ухваленої 24 лютого (н.ст.) 1649 р. на козацько-польських переговорах у Переяславі, гласив (його було прийнято під тиском Б. Хмельницького): на час перемир'я між Польщею і Військом Запорозьким останнє продовжуватиме контролювати, серед інших, і територію Подільського воєводства до Кам'янця-Подільського¹³. Цей контроль за тогочасних обставин не міг не призвести до виникнення в Подільському воєводстві окремого, “свого” козацького полку. Коли саме це сталося, трудно сказати; можливо — на стикові 1648 і 1649 рр. або ж і дещо пізніше, у всякому разі до 24 лютого 1649 р.: на цей день припадає хронологічно перше достовірне свідчення про Подільський полк, щоправда, непряме, бо про власне полк у ньому не йдеться. Свідчення міститься в листі, датованому тим же 24 лютого 1649 р. й адресованому скальському старості Станіславу Лянцкоронському (останній був також кам'янецьким каштеляном); автор листа іменує себе так: “Iwan Theodorowicz, pułkownik podolski”¹⁴.

В. Липинський, котрий віднайшов та опублікував цей документ, був переконаний, що Іван Теодорович (=Федорович) — то відомий за Хмельниччини і по ній Іван Федорович Богун, якого він ототожнював і з Іваном Федоренком — знаним зі зборівського реєстру полковником кальницьким¹⁵. Він же зазначає, що ця “триєдина” особа була подільським полковником до Зборівської угоди¹⁶: Такої ж думки Дж.Гаецький, який до того ж, твердив, що та ж особа займала подільський полковничий уряд від 1648 р.¹⁷ І.П.Крип'якевич в одній особі поєднує лише І.Теодоровича й І.Богуну¹⁸. Останнім часом Я.Домбровський І.Теодоровича ототожнив тільки з І.Федоренком. На його думку, яка не є обгрунтованою,

---

¹³ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов... Киев, 1848, Т. I/Изд. второе. Отдел III: Материалы для истории Малороссии, с. 346-347; див. також: Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce z rękopisów w różnych językach o Polsce wydanych oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym przez J.U. Niemcewicza. Warszawa, 1822, t. IV, s.379-380.

¹⁴ Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski: Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego (R. 1648-1649)//Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Ryłskiego/Wydana staraniem J. Jurkiewicza, Fr. Wolskiego, L. Siedleckiego i W. Lipińskiego. Kijów, 1912, s.492.

¹⁵ Ibid., s.288-299, 492; Липинський В. Зазн.праця, с. 150, 254-255.

¹⁶ Lipiński W. Op.cit., s.429.

¹⁷ Gajecky G. Op.cit., vol.II, p.602, 646.

¹⁸ Крип'якевич І.П. Зазн.праця, с. 143.

І.Теодорович (=Федоренко) на подільському полковництві перебував з жовтня 1648 р. до кінця лютого 1649 р.¹⁹, проте цей автор не подав, хто був надалі полковником подільським. Доречно вказати на те, що за прикладом В. Липинського І.Богуна й І.Федоренка трактували як одну особу, проте не пов'язуючи її з І.Теодоровичем, М.С.Грушевський²⁰, І.П.Крип'якевич²¹, М.Н.Петровський²². Правда, згодом М.Н.Петровський дійшов висновку, що І.Богун й І.Федоренко — різні особи²³. Враховуючи цей висновок, М.С.Грушевський зазначив, що питання про те, різні це чи одна особа, лишається відкритим, принаймні до виходу в світ обіцяного М.Н.Петровським монографічного дослідження про І.Богуна²⁴. М.Н.Петровський свою обіцянку не виконав²⁵.

Уважно розглянувши наведені вище думки, мусимо констатувати, що залишається невиясненим питання, як співвідносяться між собою І.Теодорович, І. Богун та І. Федоренко. Принагідно відмітимо, що коли І Теодорович — це І.Федоренко, то у світлі історії Подільського полку варта уваги згадка у переліку “значніших полковників” Б.Хмельницького про Федора, котра зустрілася нам в матеріалах львівського Домініканського монастиря і котру можна датувати десь початком 1649 р.²⁶ Оскільки перелік подає, окрім Федора, тільки прізвища (прізвиська), то, очевидно, що Федор — не ім'я; а прізвище у скороченому вигляді і, отже, тут, напевно, мовиться про І.Федоренка. У цьому переконує й таке міркування: один із списків полків і полковників Війська Запорозького, складений за Зборівським договором, називає кальницького полковника Івана Федора²⁷. З інших такого ж типу тогочас-

¹⁹ Dąbrowski J. Op.cit., s.62.

²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. К.; Відень, 1922, т.VIII, ч.III: Хмельниччина в розцвіті (1648-1650)/Видання друге, доповнене, с.176, 190, 277.

²¹ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького//Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка (далі — ЗНТШ). Львів, 1931, т.CLI, с.129.

²² Петровський М. Псевдо-діяріуш Самійла Зорки//Записки історично-філологічного відділу УАН. К., 1928, кн.17 (1928), с.182-183.

²³ Петровський М. До біографії Івана Богуна//Записки Ніжинського інституту народної освіти. Ніжин, 1930, кн.X(1930 р.), с.47-58.

²⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1931, т.IX. Друга половина: Хмельниччина (роки 1654-1657), с.735.

²⁵ Він зважився лише на видання невеличкої, чисто пропагандистсько-апологетичної брошури про І.Богуна, де, до слова, зовсім не згадано І.Федоренка (Петровський М. Іван Богун. [Саратов], 1942).

²⁶ Наукова бібліотека ім. В.Стефаніка у Львові НАН України (далі—ЛНБ). Рукописний відділ, ф.5 (Оссолінські), оп.1, спр. 2286 II, арк.10.

²⁷ Там само, спр.189, арк. 329.

них списків, як і з реєстру Війська Запорозького, впорядкованого за тим же договором, видно, що кальницьким полковником був Іван Федоренко. На увагу заслуговують і дві згадки про полковника Федоренка, датовані квітнем^{27а} і травнем 1649 р.²⁸ Йдеться, очевидно, про І.Федоренка²⁹.

Перше пряме джерельне свідчення про Подільський полк знаходимо в літописі Самовидця, де читаємо, що серед 22 козацьких полків, з якими Б.Хмельницький навесні 1649 р. спільно з татарами рушив проти Польщі, був і полк “Могилевській”³⁰, цебто Подільський: Подільський полк у джерелах нерідко, в чому, зокрема, переконаємося в подальшій нашій розповіді у даній статті, іменувався “Могилівським”, а ще й “Подністрянським”: “Могилівським” тому, що його центр знаходився в місті Могилеві, що над Дністром, а “Подністрянським” тому, що сам полк був розташований понад Дністром (на території Летичівського повіту). Територіально-адміністративну тотожність цих понять підмітив ще М.О.Максимович в середині ХІХ ст.³¹ Абсолютно неприйнятним є твердження М.Є. Слабченка, що Могилівський полк інколи існував “незалежно від Подільського або Подністрянського полку”³², як і твердження В.І.Сергійчука, що полкові поняття “Подільський” і “Могилівський” — неідентичні, стосуються різних адміністративно-територіальних одиниць³³. До слова, безпідставним є і твердження Дж.Гаєцького, що до Зборівського договору центром Подільського полку була Вінниця³⁴. При цьому автор посилається на працю М.О.Максимовича³⁵, в якого, однак, про Вінницю як центр Подільського полку нічого не сказано.

^{27а} Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657/Упорядники І.Крип'якевич та І.Бутич. К., 1961, с. 109: лист Б.Хмельницького до кам'янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського; контекст згадки тут про Федоренка дає певну підставу для утожднення його з Іваном Теодоровичем.

²⁸ ЛНБ, ф. 5, оп.1, спр.225, арк.226.

²⁹ Я.Домбровський бездоказово твердить, що кальницьким полковником І.Федоренко був з квітня 1649 р. (Dąbrowski J. Op. cit., s. 62).

³⁰ Літопис Самовидця, с.57.

³¹ Максимович М.А. Указ.соч., с.702.

³² Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении: (Историко-юридический очерк). Одесса, 1909, с.37.

³³ Сергійчук В.І. Військово-територіальна організація народної армії в перший період Визвольної війни 1648-1654рр.//Український історичний журнал. 1982, № 7, с. 89-91.

³⁴ Гаєцьку G. Op. cit., vol. II, p.646.

³⁵ Максимович М.А. Указ. соч., с.702.

На весну 1649 р. припадає повідомлення, що Б.Хмельницький замінив багатьох полковників. Польський інформатор цей крок гетьмана пояснив тим, що “вийшов” річний строк полковництва даних осіб, лічений, напевно, від моменту вибуху визвольного повстання в Україні³⁶. Це повідомлення якоюсь мірою перегукується зі згадкою в хроніці Веспазіана Коховського факту призначення Хмельницьким перед Збараською облогою полковників³⁷. Чи торкнулася ця акція Подільського полку, невідомо.

За Зборівським договором, зайнята до нього Військом Запорозьким територія Подільського воеводства (куди головним чином входив Подільський полк) була повернена Речі Посполитій (за винятком невеличкої частини з містечком Шаргородом)³⁸. Слід підкреслити, що за іншим варіантом Зборівського договору Могилів (очевидно, з навколишньою територією, власне кажучи — терен Подільського полку) мав залишитись у складі Війська Запорозького³⁹.

Б.Хмельницький змушений був піти на розформування Подільського полку, який, внаслідок цього, припинив своє існування. Дж.Гаецький бездоказово і невірно вважає, що ряд сотень (companies) Подільського полку (regiment) як території після підписання Зборівського договору були приєднані до Брацлавського полку⁴⁰. А В.І.Сергійчук щодо безпідставності суджень іде далі Дж.Гаецького: виходячи з помилкового уявлення, начебто в Подільському воеводстві 1649 р. до Зборівського договору було два козацьких полки—Могилівський і Подільський, він твердить, що Могилівський полк, який ним локалізується там, де існував власне Подільський (=Могилівський) полк, був включений після укладення цього договору до складу Брацлавського полку⁴¹; на долі вигаданого ним Подільського полку, котрий він стосовно 1649 р. розміщує на північ від Подільського, що реально існував у той час, В.І.Сергійчук чомусь не зупиняється.

³⁶ Dabrowski J. Op. cit., s.57.

³⁷ Kochowski W. *Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów...* Poznań, 1859, t. I, s.49.

³⁸ Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ... С. 124, 143 + Карта.

³⁹ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. М., 1858, ч. I: 1649-1687, с. 19, 124; Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России: От водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Киев, 1995 (репринт видання 1903 р.), с. 236, 517.

⁴⁰ Gajecky G. Op. cit., vol. II., p. 646.

⁴¹ Сергійчук В.І. Зазн. праця, с.90-91.

Протягом кількох років після Зборівської угоди Подільського полку не було. Це аж ніяк не означає, що козацтво повністю припинило свою присутність у Подільському воеводстві. Неабияким поштовхом для підтримання цієї присутності було, як видається, те, що, як писав 29 січня 1650 р. з Кам'янця тамтешній староста до польського короля, Б.Хмельницький, всупереч Зборівському договору, в Подільському воеводстві “багатьох козаків пописав (очевидно, в “зборівський” реєстр Війська Запорозького.-М.К.) з метою, як можна здогадуватися, щоб підбурювати чернь (conspitatione plebis), аби мати військову перевагу над поляками”⁴².

Не виключено, що частина подільських козаків влилася в Брацлавський полк, котрий безпосередньо сусідив з тереном Подільського полку⁴³. Могли ці козаки влитися і в не передбачені “зборівським” реєстром загони на території Брацлавського воеводства (головним чином в Брацлавському полку), котрі навіть іменувалися полками. Про такі полки, розташовані поблизу Дністра (тому — “подністрианські”) на крайньому південному заході Брацлавського воеводства, впритул біля Подільського воеводства, повідомив з Кам'янця на початку серпня 1651 р. подільський земський суддя Лукаш Мясковський⁴⁴, звичайно добре проінформований про те, що діялось у Подільському воеводстві й оточуючих його землях.

Подільський полк міг бути відтворений 1654 р. десь після тодішньої Переяславської ради, коли Б.Хмельницький прагнув, при допомозі московського війська, розширити козацькі володіння, принаймні відновити їх у “передзборівських” кордонах, зокрема й за рахунок Подільського воеводства. Можливо, дане відтворення відбулося перед прибуттям на контрольовану Б.Хмельницьким територію антиохійського патріарха Макарія. За свідченням сина останнього, архидиякона Павла Алеппського, котрий його супроводжував у подорожі в Україну і Росію, в червні 1654 р., коли патріарх проїздив через українські землі і мав зустріч з гетьманом та його старшиною, у Б.Хмельницького було 18 полковників⁴⁵. А

---

⁴² ЛНБ, ф.5, оп. 1, спр.225, арк.332.

⁴³ Про територію Брацлавського полку у 1648-1654 рр. див.: Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ... Карта.

⁴⁴ ЛНБ, ф.5, оп.1, спр.2286 II, арк.180.

⁴⁵ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию, описанное его сыном, архидиаконном Павлом Алеппским/Перевод с арабского Г.Муркоса//Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі—ЧИОИДР). М., 1897, кн.4(187), с.36.

на час Переяславської ради козацьких полків було 17⁴⁶. 18-им полком у червні 1654 р. міг бути Подільський.

За повідомлення Феодосія Софоновича, яке міститься в його праці “Кройника о земли Полской”, писаній 1673 р. (Ф.Софонович на той час був ієромонахом, ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві), восени 1654 р. поляки на чолі з коронними гетьманами (великим — Станіславом Потоцьким і польним — Станіславом Лянцкоронським) спільно з татарами витіснили з Брацлава полковників—брацлавського (Михайла Зеленського), вінницького (Івана Богуна) та “подньстрьського” (Гоголя), а також іншу козацьку старшину, очевидно, з підлеглими їм загонами, і примусили їх відійти до Умані й закріпитися в ній; а “по Рождествъ Христовом” 1655 р., продовжує Ф.Софонович, поляки з татарами безуспішно облягали Умань, змушені були перервати облогу її, щоб дати відсіч Б.Хмельницькому, котрий ішов на виручку Умані (далі Ф.Софонович розповідає про битву між Б.Хмельницьким і поляками та татарами під Охматовом в кінці січня)⁴⁷. На переконливу думку Ю.А.Мицика, при висвітленні подій воєнно-політичної історії в Україні 1648-1672 рр. у своїй праці “Кройника о земли Полской” Ф.Софонович використовував літопис, автор якого жив в Умані або ж на території Уманського полку; Ю.А.Мицик умовно називає цей літопис “Уманським”⁴⁸. Отже, дуже ймовірно, що вищенаведене повідомлення Ф.Софонович почерпнув з даного літопису і в такому разі воно, напевно, є вірогідним. Слід, однак, мати на увазі, що він при цьому припустився однієї помилки (запозиченої, можливо, з “Уманського” літопису): напад польсько-татарського війська на Брацлав і відступ звідси козаків в Умань припадає не на осінь, а на грудень 1654 р.⁴⁹

⁴⁶ Грушевський М. К истории Переяславской рады 1654 года//Доклады Академии Наук СССР. 1929, Ленинград, 1930, с.299-305; Грушевський М. Історія України-Руси, т.ІХ. Друга половина. с.734-736; Белокуров С.А. Перечень городов, городков, мест и местечек в черкасских полках//ЧИОИДР. 1905, кн.2(213), Смесь, с.28-31; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі—Акты ЮЗР).СПб., 1878, т. X: 1653-1654, с.239-240; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. М.,1953, т. III: 1651-1654, с. 517-518.

⁴⁷ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. К., 1992,с.232.

⁴⁸ Там само, с.28.

⁴⁹ Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий//Его же. Собрание сочинений.Исторические монографии и исследования. СПб.,1904, кн.ІV, т. ІХ-ХІ, с.585-586; Грушевський М. Історія України-Руси, т. ІХ. Друга половина, с.1019,1025; ЛНБ, ф.5, оп.1, спр.189, с.733.

Не виключено, що у Ф.Софоновича, а то й безпосередньо з “Уманського” літопису виклад згаданих подій “перейняв” (і дуже лаконічно їх виклав) козацький літописець Г.Грабянка. У нього, щоправда, вони датуються тільки 1654 р. (до того ж без подання пір року і місяців), проте з контексту видно, що він зачіпив і січень 1655 р.⁵⁰

Гоголь, згаданий Ф.Софоновичем, — то Остап (Євстахій) Гоголь, котрому суджено було як полковнику відіграти визначальну роль в історії Подільського полку. Йому та його діяльності ми присвятимо окреме дослідження, а в даній статті про нього йтиметься в ракурсі її завдання. “Поднѣстрьскій” (у Ф.Софоновича) або “Поднѣстрянский” (у Г.Грабянки) полк, названий у зв’язку з його ім’ям, це, безперечно, відновлений Подільський полк, хоч, можливо, наприкінці 1654—на початку 1655 р. (як і раніше, і пізніше цього проміжку часу) він як військова одиниця був розміщений у межах Брацлавського полку—понад Дністром.

Слід вказати на те, що інші відомі нам джерела, де розповідається про грудневий 1654 р. польсько-татарський наступ на Брацлав і Умань, подаючи імена тамтешньої козацької старшини (І. Богуна, М.Зеленського тощо), з незрозумілої причини не згадують Гоголя⁵¹.

Зустрічаємо подністряньського полковника Гоголя серед козацької старшини і в січні 1655 р., коли вона в Умані витримувала облогу з боку польсько-татарського війська. Правда, про нього у зв’язку з цією подією сказано тільки у вищеназваному літописному зведенні “Краткое описание Малороссии”, укладеному, нагадуємо, десь після 1734 р.⁵²

⁵⁰ Грабянка Г. Дѣйствія... С.132-134.

⁵¹ Грушевський М. Історія України-Руси. т.ІХ. Друга половина, с.1018-1019; ЛНБ, ф.5, оп.1, спр.189, с.733.

⁵² Краткое описание Малороссии, с.242. Відомості цієї компіляції щодо уманської облоги в січні 1655 р. наприкінці XVIII ст. переповіли і, зокрема, згадують Гоголя, історики Ж.-Б. Шерер (Scherer J.B. Annales de la Petite-Russie ou Histoire de cosaques-saporogues et de cosaques de l'Ukraine ou de la Petite-Russie... Paris, 1788, t.2, p.67) і Й.Х.Енгель (Engel J. Chr. Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken. Halle, 1796, S.196). Інші джерельні переліки обложеної в Умані козацької старшини див.: Величко С. Сказаніє...С.115; Лѣтописец, или описаніє краткое знатнѣйших дѣйств и случает, что в котором году дѣялося в Украини Малороссійской обих сторон Днѣпра и кто когда гетманом был козацким (1506-1737)//Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России, изданный Коммиссиею для разбора древних актов. Киев, 1888, с.15; Грушевський М. Історія України-Руси, т.ІХ. Друга половина, с.1041-1042; ЛНБ, ф.5, оп.1, спр.5769 III, с.1055; Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий, с.587.

Отже, вважаємо за потрібне констатувати, що Подільський полк щонайпізніше наприкінці 1654 р. існував⁵³. Мав тому рацію В.Л.Модзалевський, коли, йдучи, напевно, за Г.Грабянкою, зазначив, що Остап Гоголь був подільським полковником з 1654 р.⁵⁴

Згідно з донесенням у Москву російського посланця до Війська Запорозького Абрама Лопухіна, 27 березня (6 квітня) 1656 р. Б.Хмельницький у розмові з ним, яка відбулася в Чигирині, повідомив, що послав під Кам'янець "полковника Гоголя"⁵⁵. Тут ідеться, безумовно, про Остапа Гоголя—полковника подільського⁵⁶. Вперше ж він як саме полковник "подільський" у відомих нам джерелах виступає 29 червня 1657 р.: цим числом датований надісланий з містечка Озаринці (що в південно-східній частині Подільського воєводства) лист до Б.Хмельницького, автор якого, благаючи гетьмана підмогти керованому ним полку, розташованому "на погранич", у боротьбі проти польських загонів і татар в районі Кам'янця, підписався так (подаємо за російськомовною копією): "Астафей Гоголь, полковник войска его царского величества Запорожского подольский"⁵⁷.

Серед полковників Війська Запорозького бачимо О.Гоголя й "при концю живота" Б.Хмельницького в серпні 1657 р.⁵⁸ Після цього для періоду аж до липня 1658 р. відомостей про нього не маємо. Але це не означає, що в той час він не був подільським полковником. На даному міркуванні слід наголосити ось у зв'язку з чим.

---

⁵³ Посилаючись на спогади сучасника козацько-польської війни середини XVII ст. Миколая Ємйоловського (Pamiętnik Mikolaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi, ziemianina województwa bełskiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 społeczne porządkiem lat opowiedziane. Lwów, 1850, s.48), М.І.Костомаров твердить, що в обложеної поляками у листопаді 1654 р. Буші знаходився Подністрианський полк, який туди потрапив з терену Подільського воєводства після зайняття поляками Могилева (Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький, с.583). Але на цитованій ним сторінці спогадів М. Ємйоловського жодним словом про це не сказано.

⁵⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Киев, 1908, 1, с.295.

⁵⁵ Грушевський М. Історія України-Руси, т.ІХ. Друга половина, с.1207; Центральна наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського НАН України, ф. II (Історичні матеріали), спр.15561, арк.143.

⁵⁶ На основі цього повідомлення Дж. Гаецький твердить, що Подільський полк був відновлений з центром у Могилеві 1656 р. (Gajecy G. Op. cit., vol. II, p.646), а Я. Домбровський датує початок перебування О.Гоголя на подільському полковництві квітнем (за н.ст.) 1656 р. (Dąbrowski J. Op. cit., s.62).

⁵⁷ Акты ЮЗР. 1879, т. XI: 1672-1674. Прибавления 1657, с.739. Ймовірно на підставі цього документа І.П.Крип'якевич ґрунтує своє твердження, що "1657 р.... наново розпочато реорганізацію Подільського полку" (Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ... С.143).

⁵⁸ Величко С. Сказаніє... С.164. Вказуючи на це, С.Величко називає Гоголя тільки "Остапом".

Від 31 січня (н.ст.) 1658 р. походить лист, надісланий з міста Меджибожа (що в Подільському воєводстві) волинському каштеляну Станіславу Казімежу Беневському, автор якого підписався: “Teodor Michayłowicz Pułkownik Podolski, strażnik pograniczny, Gubernator Zamku Międzyboskiego”⁵⁹. Базуючись на цьому підписі, М.О.Максимович автора листа вважав звичайним подільським полковником⁶⁰. Услід за ним такої ж думки І.П.Крип’якевич⁶¹, Дж. Гаецький⁶², В.І.Сергійчук⁶³, причому Дж.Гаецький подільське полковництво Федора Михайловича (так автора листа іменують перелічені дослідники) датує безпідставно й 1657 р., а центральним осередком Подільського полку в 1657-1658 рр. вважає Меджибіж. Між тим не звернено уваги на те, що початок даного листа засвідчує: Федір Михайлович у час його написання був подільським полковником наказним. Читаємо в оригінальному звучанні цей початок: “Pisanie do WMPana bez bytności moiey od Pana Daniela Stepanowicza Assawuła Pulku mego Nakaznego na ten czas dirigowane...”. Підкреслені нами слова у російському перекладі, що супроводжує публікацію оригіналу, звучать так: “наказним асаулом мого полка”⁶⁴. Перекладач не заперимітив, що нормативно в польському оригіналі “Nakaznego” стосується “Pulku”, а не “Assawuła”. Федору Михайловичу не було потреби зазначати наказний характер функцій свого асаула, оскільки уряд останнього, як і всієї загальнополкової і сотенної старшини був наказним — ця старшина, в тому числі й наказний полковник, призначалася звичайним полковником, якого, своєю чергою, призначав гетьман⁶⁵.

Слід вважати, що на 31 січня 1658 р. Подільський полк (а скоріше всього — частина його) тимчасово був дислокований в районі Меджибожа на чолі з наказним полковником Федором Михайловичем, якому тут доводилося виконувати “стражницькі” функції,

⁵⁹ Пам’ятники... 1852, т. III. Отдел III: Материалы для истории Малороссии, с.207-209. Копію цього листа див.: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (далі—Bibl.Czart.), rkps 611, s.793-794.

⁶⁰ Максимович М.А. Указ. соч., с.703.

⁶¹ Крип’якевич І.П. Адміністративний поділ... С.144.

⁶² Gajecky G. Op. cit., vol. II, p.646.

⁶³ Сергійчук В.І. Зазн. праця, с.91.

⁶⁴ Памятники... Т.III. Отд. III, с.207.

⁶⁵ Потрібно підкреслити, що в історіографії питання про шляхи зайняття загальнополкових і сотенних старшинських урядів практично не розроблене, що зумовлено надзвичайною скупістю відповідної джерельної інформації. На увагу

тобто захищати південно-західний виступ Війська Запорозького від можливих нападів поляків, і водночас бути начальником (“губернатором”) Меджибізького замку⁶⁶.

У серпні 1658 р. О.Гоголь знову з’являється у джерелах— як подільський полковник, у зв’язку з участю його в невдалій тодішній спробі гетьмана Івана Виговського здобути від росіян Київ⁶⁷.

Джерела засвідчують перебування О.Гоголя на подільському полковництві й у 1659–1661 рр. Натомість жодних відомостей про нього і керований ним полк сформовано 1662 р. виявити не вдалося. У матеріалах 1663 р. він трапляється кілька разів як полковник, проте без означення полку. Все ж, видається, і 1662–1663 рр. О.Гоголь був полковником подільським. Доречно вказати на те, що у 1658–1663 рр. він постійно підтримував як гетьманів Івана Виговського та Юрія Хмельницького. Підтримував він загалом і гетьмана Павла Тетерю у 1663–1665 рр.

У 1664 р. О.Гоголь—полковник брацлавський. Але йому тоді ж була підвладна й територія Подільського полку: його лист до гетьмана великого коронного Станіслава Потоцького з подільського Могилева, датований 11 вересня (н.ст.) цього року, підписаний так: “Eustachi Hohol pułkownik JE^o KMci Woyska Zaporowskiego Braclawski y Podolski”⁶⁸. Чи на той час Подільський полк як діюча військова одиниця існував? Поки що відповідь на це питання дати неможливо.

заслугує такий пункт в інструкції очолюваної П.Тетерею козацької старшини своїм посланцям на варшавський сейм, затвердженій 30 листопада 1664 р. на раді під Лисянкою: полковники у Війську Запорозькому обираються в полках, однак потрібно враховувати при цьому думку гетьмана, бо групові інтереси призводять до використання черні і до того, що справжня кандидатура на полковника не завжди проходить. Сотники ж повинні призначатись і скидатись (ex arbitrio) зі згоди полковників (Bibl. Czart., rkps. 402, s.557). Про виборність полковників Війська Запорозького сказано також, правда, не зовсім виразно, в пункті 7 “нових статей”, затверджених при обранні гетьманом Юрія Хмельницького на Переяславській раді 17(27) жовтня 1659 р. (Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРІ). Собрание 1-е. СПб., 1830, т. I, с.497).

⁶⁶ Друга й остання згадка про Федора Михайловича міститься у надісланій С.К.Беневським польському королю в лютому 1658 р. реляції про події на українській землі; тут про нього сказано: “Teodor Pułkownik...który tam (у Меджибожі.—М.К.) rezjduie”. (Памятники... Т. III. Отд. III, s.230).

⁶⁷ Акты ЮЗР, 1872, т.VII: 1657–1663, 1668–1669, с.253; 1892, т.XV: 1658–1659, с.253–255; Барсуков А. Род Шереметевых. СПб., 1888, кн.5, с.105.

⁶⁸ Памятники... 1859, т.IV. Отд. III: Материалы для истории Малороссии (1660–1664), с.461–463.

Невдовзі після відсилки щойно згаданого листа подільське полковництво О.Гоголя припинилося. Наступником його на цьому уряді став Костянтин Мигалевський (інколи в джерелах— Могилевський, Магилевський, Мигалевич). За його власним зізнанням, даним 4 лютого 1667 р. в Малоросійському приказі у Москві, він — грек, родом з острова (“города”) Хіуса, купецький (“гостин”) син; після смерті своїх батьків перебував на багаторічній службі у “мульгянского” (волоського або молдавського) господаря Матвія; по смерті останнього рік прожив біля Єрусалима, а згодом входив до супроводу антиохійського патріарха Макарія під час його подорожі через українські землі до Москви 1654 р.; коли ж патріарх повертався з Москви через ті ж землі (1656 р), то, зізнавав далі Костянтин, він залишився “в малороссийских городех и учал служить великому государю (російському цареві.—М.К.) при ...Богдане Хмелницком”, а як було обрано гетьманом Війська Запорозького “Пашку” Тетерю, то він, Костянтин, “не похотя при нем быть, с полковником Дроздом⁶⁹ поехали в Магилев (Могилів над Дністром.—М.К.) и, собрав полки, жили в Магилеве, служили великому государю, над неприятельскими людьми над ляхами и над Татары и над изменники Черкасы (козаки.—М.К.) промыслы чинили и на боях многих побивали”; після ж розправи гетьмана Петра Дорошенка над В.Дроздом (то було восени 1665 р.) міщани Могилева, побоюючись Дорошенка, його, Костянтина, як союзника В.Дрозда, видали Дорошенкові, який тримав його в себе в ізоляції два тижні, по чому йому вдалося повернутися в Могилів, і тут він зібрав військо та виступив проти Дорошенка⁷⁰.

Того ж 4 лютого 1667 р. у тому ж приказі обозний Подільського полку Костянтина Тиміш Гудима “в роспросе” сказав, що він у цьому полку почав служити “тому третій год”⁷¹. Враховуючи цю заяву й те, що О.Гоголь 11 вересня 1664 р. перебував в Могилеві як подільський полковник, можна твердити, що Костянтинів Подільський полк виник десь в останні місяці 1664 р.⁷² Очевидно, не

⁶⁹ Василь Дрозд (Дроздовський, Дрозденко) з весни до осені 1665 р.— брацлавський полковник.

⁷⁰ Акты ЮЗР. 1869, т. VI: 1665-1668, с.167,168.

⁷¹ Там же, с.168.

⁷² У світлі цього висновку заява Костянтина 4 лютого 1667 р. в Малоросійському приказі, що Т.Гудима служить в його полку три роки (Там само, с.167), не відповідає дійсності. Не відповідає дійсності й вищенаведена там же й тоді його ж заява, що він і В.Дрозд сформували свої полки в Могилеві після обрання гетьманом П.Тетері: останній став гетьманом задовго до появи Костянтина в подільському Подністров’ї, а В.Дрозд став полковником брацлавським десь через півроку після цієї Костянтинової появи, причому раніше полковником він взагалі не був.

випадково О.Гоголь підписав як тільки полковник брацлавський документ, що містив просьби (supplika) Війська Запорозького на чолі з гетьманом П.Тетерею до польського короля, схвалені на козацькій раді під Лисянкою 30 листопада 1664 р.^{72a}

Хронологічно перша відома нам безпосередньо згадка про Костянтина як полковника подільського міститься в листі від 21 серпня 1665 р. полковника В.Дрозда до київського воеводи князя Микити Львова, відправленому з Брацлава; тут Костянтин названий як такий, що, поряд з Дроздом та іншими особами з козацької старшини, готовий полягти за російського царя⁷³.

Невдовзі по цьому Костянтин переметнувся до гетьмана П.Дорошенка. Згодом кружляла чутка, що Костянтин схилив В.Дрозда зробити те саме і в скрутній для Дрозда ситуації переконав його здатися татарському мурзі, чим по суті спричинився до загибелі Дрозда — мурза видав його Дорошенкові, за чим наказом він був розстріляний⁷⁴.

Костянтинова вірність Дорошенкові тривала до літа 1666 р. Не була вона справжньою: не міг цей полковник забути своє двоїтжене примусове перебування в нього і розправу над В.Дроздом. У червні 1666 р. Дорошенко вирішив з-під Білої Церкви спільно з татарами взяти Київ⁷⁵. Наказав він і Костянтину зі своїм полком прибути під Білу Церкву. На той час до гетьмана стали доходити відомості, що Костянтин щодо нього “замышляет речи не суть успокоенные”⁷⁶, тобто— що задався метою його покинути. Гетьман сприйняв відомості поважно, і коли Костянтин у липні з полком прямував до Білої Церкви, то довідався, що Дорошенко розпорядився, аби він повернув до Чигирина, де була гетьманська ставка⁷⁷. Костянтин занепокоївся; занепокоєння зросло, коли він дізнався, що до нього приставлено Кальницький полк, який мав завдання забезпечити “явку” Подільського полку до Чигирина⁷⁸. Як писав Костянтин у листі до царя з Гадяча 26 вересня 1666 р.,

^{72a} Bibl. Czart., rkps 402, s.586.

⁷³ Акты ЮЗР. 1867, т.V: 1659-1665, с.307.

⁷⁴ Там же, т. VI, с.50,53,166; Костомаров Н.И. Руина: Гетманства Бруховецького, Многогрешного і Самойловича//Его же. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. 1905, кн. VI, т.XV, с.51. Костянтин відкидав будь-яку свою причетність до загибелі В.Дрозда (Акты ЮЗР, т. VI, с.167).

⁷⁵ Акты ЮЗР, т.VI.

⁷⁶ Там же, с.114, див. також с.117.

⁷⁷ Там же, с.127.

⁷⁸ Bibl. Czart., rkps 402, s.673: лист коменданта білоцерківського польського гарнізону генерал-майора Стахорського до коронного хорунжого Анджея Потоцького від 2 серпня 1666 р. з Білої Церкви.

він, “добре дов’давшись зрадецьства Дорошенка”, Кальницький полк розбив, а його полковника “поймал”⁷⁹. Затим Костянтин попрямував до Канева, де було розташоване військо лівобережного гетьмана Івана Брюховецького: він мав намір перейти тут під царську руку. Дорошенкова спроба зупинити Костянтина не вдалася. Прибувши до Канева наприкінці липня або на початку серпня, останній присягнув на вірність цареві⁸⁰. 1 вересня І.Брюховецький повідомив у Гадячі московському посланцеві, що Костянтин Мигалевський прибув до Канева з п’ятьма тисячами “ратных людей”. У цьому повідомленні Костянтин названий “полковником волоским”, прибульцем “з Волох”, а про “ратных людей” сказано, що вони “заднестрськіе козаки и Волохи”⁸¹. Дане свідчення цінне, оскільки дає змогу торкнутися питання про етнічний склад Костянтинового полку. Важливими є уривкові відомості про старшину цього полку. Поза обозним Т.Гудимою, якого згадано вище, до неї належали: наказний полковник Дмитро Гладкий⁸², полковий писар Василь Нечипоренко, сотник Федір Недриленко, піхотний сотник Дмитро Василевич, отаман Семен Голуб⁸³.

Костянтинові з полком дозволено було перебратися на лівобережжя Дніпра. Тут він разом із Чернігівським полком придушив прибічників П.Дорошенка, зокрема, розбив, за його власним визнанням, “польки Чолоб’юлов и Гольнчин”⁸⁴. Полку “велено” було “стоять в Черниговском уезде в селех и деревнях для прокормления”⁸⁵, тобто на терені Чернігівського полку.

Перебування Костянтинового полку на Лівобережжі завдавало чимало клопоту місцевій козацькій і російській адміністрації. Полчани чинили “великие обиды” населенню⁸⁶. У січні 1667 р. І Брюховецький доносив в Москву, що Костянтин намагався накликає татар “в малороссийские (=лівобережні.—М.К.) города” і “все

---

⁷⁹ Российский Государственный архив древних актов (далі—РГАДА), ф.124 (Малороссийские дела), оп.3, ед.хр.162, с.1. У листі, згаданому в попередній виступі, зазначено, що Костянтин “на банкеті у себе” під Лисянкою наказав схопити і “покарати” кальницького полковника, а полк останнього після цього приєднався до Костянтинового полку (Bibl. Czart., rkps 402, s.673).

⁸⁰ РГАДА, ф.124, оп.3, ед.хр.162, с.1-2; Акты ЮЗР, т.VI, с.145-146.

⁸¹ Акты ЮЗР, т. VI, с. 145-146.

⁸² Там же, с. 165.

⁸³ РГАДА, ф.124, оп.3, ед.хр.162, с.3.

⁸⁴ Там же, с.2; Акты ЮЗР, т.VI, с.146.

⁸⁵ Акты ЮЗР, т.VI, с. 165.

⁸⁶ Там же, с.163, див. також с.165.

де козаки Константинова полка говорять: толко б де Татаровя были в малороссийских городех, и нам бы де была великая добычь”.⁸⁷ Цей же гетьман тоді ж відправив Костянтина в Москву, щоб там було вчинено допит його^{87а}.

Костянтин 4 лютого 1667 р. в Малоросійському приказі катеґорично заперечував свої зв'язки з татарами⁸⁸. 2 червня 1667 р. посланець І.Брюховецького осавул Федір Донець, “который был на кошу в Запорогах”, “сказывал словесно” у тому ж приказі: “ныне на кошу войка собралось перед прежними годами много, а болшая де половина казаков тое (правої.—М.К.) стороны Днепра тех, которые пришли на сю сторону Днепра с полковником Константином”⁸⁹.

Костянтинові у Москві вдалося виправдатися^{89а} і “закріпитися” у складі вищої козацької старшини Лівобережжя. Свідченням останнього є, зокрема те, що у вересні 1668 р. він (“Костянтий”) був (як полковник?) серед частини цієї старшини, присутньої на обіді в Ніжині у мстиславського єпископа Мефодія⁹⁰. Зустрінемося ми з ним епізодично і в дальшій нашій розповіді.

Хоч Подільський полк, очолюваний Костянтином, існував на Правобережжі до серпня 1666 р., тим не менше О.Гоголь на козацькій раді, що відбулася при Дорошенкові під Лисянкою в лютому цього ж року, значився серед присутніх на ній як полковник подільський або подністрянський⁹¹. Таке його найменування в той час було, напевно, викликане тим, що Дорошенко не довіряв Костянтинові й тому був не проти титулування Гоголя подільським полковництвом, хоч і усвідомлював, що воно є формальним, доки Костянтин сидітиме в Могилеві. Можливе припущення, що Гоголь на раді був присутній як “Костянтинів” наказний подільський

⁸⁷ Там же, с. 166.

^{87а} Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч., с.268.

⁸⁸ Акты ЮЗР, т. VI, с.168

⁸⁹ Там же, с.189, див. також. с.202.

^{89а} Бантыш-Каменский Д.Н. Указ.соч., с.268.

⁹⁰ Акты ЮЗР, т.VII, с.78.

⁹¹ За інформацією, одержаною Малоросійським приказом у березні 1666 р., на цій раді був присутній полковник “поднестренський” (Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Ч.II: Рада старшини//Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права (далі—ПКВЗРУП). К., 1930, Вип.8, с.291), а в ухваленій на ній козацьким послам інструкції на найближчий сейм Речі Посполитої згадано полковника “подільського” Євстахія Гоголя (Bibl.Czart., rkps 402, s.633). Очевидно, що в обох документах ідеться про одну й ту ж особу.

полковник, потрібно відкинути, оскільки, у світлі відомих нам джерел, шляхи його і Костянтина, під час перебування останнього на подільському полковництві, не перетиналися.

Після відходу Костянтина зі своїм полком на Лівобережжя Гоголь став подільським полковником діючим, справжнім, хоч, можливо, й не одразу. 1667 р. стосується єдина виявлена згадка про нього, проте без зазначення його полковницького уряду. Вона міститься в анонімній віршованій хроніці, написаній в останній чверті XVII ст. якимсь подільським шляхтичем, добре обізнаним з подіями в Подільському воєводстві третьої чверті XVII ст.; згадку наведено при викладі подій у цьому воєводстві 1667 р.⁹², і на цій підставі можна твердити, що в той час Гоголь подільським полковником був. Був він ним і 1668 р. Правда, єдина відома нам згадка про нього стосовно цього року йменує його полковником “брацлавським”⁹³, однак, це— явна помилка: на той же рік у щойно названій віршованій хроніці припадає розповідь про дії в Подільському воєводстві Гоголевого пасинка Балацка, і при цьому сказано, що чинив він свої військові рейди з Могилева⁹⁴, перебуваючи тут, очевидно, тому, що його вітчим займав уряд подільського полковника. 1669 р. Гоголь “виступає” саме як “подільський” (“могилівський”, або ж “подністрянський”) полковник⁹⁵.

Подільський полк існував і 1670-1671 рр. Це насамперед видно з заяви у Паволочі від 3 липня 1670 р. комісарів, призначених П.Дорошенком для ведення переговорів з польськими комісарами в Острозі і прибулих з Острога, так і не зустрівшись там із польською стороною — з вини останньої. Заяву, де, крім того, сказано про можливе призначення Дорошенком своїх “послів” на найближчий сейм для розгляду на ньому козацьких вимог з подальшим їх обговоренням на козацько-польських переговорах в Острозі, — підписали по двоє цих комісарів від дев’яти правобережних полків, у тому числі від Подільського полку Панас Кан-

⁹² Biblioteka PAN w Krakowie. Oddział rękopisów, rkps 1275, k.152-152v.

⁹³ Петровський М. Нариси історії України XVII-початку XVIII століть: (Досліди над літописом Самовидця). Харків, 1930, с.402.

⁹⁴ Bibl. PAN w Krakowie, rkps 1275, k.157. У пізніших документах Балацко названий сином Гоголя.

⁹⁵ Акты ЮЗР. 1877, т.IX: 1668-1672, с.75-76,126; (жовтень; “подільський”); РГАДА, ф.124, оп.1, 1669 г., № 29, с. 5 (жовтень; “подільський”); Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст.ст.//ПКВЗРУП, 1929, вип.6, с.420; (березень; “могилівський”); Bibl. PAN w Krakowie, rkps 1275, k.161; “подністрянський”).

чипський і Григорій Петровський (Неогі Piotrasky)⁹⁶. Принагідно важливо вказати на те, що одна із цих Дорошенкових вимог зводилася до відокремлення (“ограничення”) козацької території у складі Київського і Брацлавського воеводств (а також Чернігівського воеводства, проте ця вимога щодо нього була на той час нездійсненою) від інших володінь Речі Посполитої, причому до складу цієї території мав входити і Подільський полк⁹⁷.

Видно наявність Подільського полку і з датованого 22 лютого 1671 р. листа, що його представники 11 правобережних полків надіслали з ради, котра відбулася в Корсуні, старшині Низового Війська Запорозького, де висловлено здивування з приводу підписання його посланцями угоди з поляками в Острозі. Лист, зокрема, підписав наказний подільський полковник Андрій Зеленський⁹⁸.

Хто був 1670 р. і перед Корсунською радою 1671 р. подільським полковником, нам невідомо. Не виключено, що цей уряд займав О.Гоголь. На час цієї ради він міг бути наказним гетьманом при Дорошенкові: у березні 1671 р. Гоголь тричі у джерелах виступає в такій ролі⁹⁹; згаданий лист до Низового Війська підписав подільський наказний полковник, тоді як у ньому значаться підписи дев'яти звичайних полковників (від Брацлавського полку стоїть підпис полкового судді); отже, видається, бажані були в листі підпи-

---

⁹⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów, dział III, ks.22, s.470.

⁹⁷ Дорошенкова інструкція козацьким послам на сейм від 2 жовтня 1670 р.: Bibl. Czart., гкps 402, s.720,733; Величко С. Літопис/Переклав з книжної української мови В.Шевчук. К., 1991, т.ІІ, с.115; Акты ЮЗР, т. IX, с.305, див. також с.197. Доречно вказати на те, що зазначена вимога щодо Подільського полку в іншій редакції була включена в інструкцію посланцям від Війська Запорозького на коронаційний сейм, прийняту 3 жовтня 1669 р.; тут зазначено, що в Подільському воеводстві козакам повинна належати територія “по Межибож” (Bibl. Czart., гкps 402, s.683), тобто, зрозуміло, — й Подільського полку, оскільки малося на увазі землі на захід до лінії, що прямує від Меджибожа на південь до Дністра (і на північ від Меджибожа).

⁹⁸ Возняк М. Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця?//ЗНТШ. 1935, т.СLIII, с.39-42; Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Dyaryusze, relacje, pamiętniki i t.p. służąc mogące do objaśnienia dziejów krajowych, tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego, z rękopismów zebrane przez Ambrożego Grabowskiego. Kraków, 1845, т.ІІ, s.305.

⁹⁹ Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego/Zebrał i wydał F.Kluczycki. Kraków, 1880, т.1, cz.1: Obejmująca pisma od roku 1629 do roku 1671. s.631-635; Archiwum PAN w Warszawie, III-198 (Archiwum Janusza Wolińskiego), nr 41, s.282.

си звичайних полковників, відсутність же такого підпису від Подільського полку могла бути викликана тим, що після призначення Гоголя наказним гетьманом, на час Корсунської ради уряд звичайного подільського полковника зайнятий ще не був (наказний гетьман як постійно діюча при гетьмані особа, а саме таким, напевно, урядово став Гоголь, міг не бути водночас полковником).

На 12 березня 1671 р. припадає перша відома згадка про подільського полковника Лукаша Бужкевича: цим числом датовано його писаний у Могилеві лист до чернігівського хорунжого Мислішевського, де висловлено обурення діями польських загонів у регіоні, куди входив Подільський полк^{99a}.

28 березня 1671 р. чернігівський каштелян (ним був Габріель Сільницький) листом із Кам'янця довів до відома маршалка коронного і гетьмана великого коронного Яна Собеського, що “подільський полковник” Бужкевич (Buszkiewicz) спільно з татарами воює з польськими загонами на терені Подільського воєводства¹⁰⁰.

Останні згадки про Бужкевича стосуються червня того ж року, причому в одній із них він значиться як полковник “подільський”, в іншій—як полковник “могилівський”^{100a}. З них видно, що він виступав на боці П.Дорошенка.

Наступні за часом стосовно 1671 р. відомості про Подільський полк пов'язані з воєнними діями Яна Собеського в Подільському воєводстві у вересні-жовтні, які мали метою відновлення тут повного панування Речі Посполитої. Плануючи зайняти територію Подільського полку, а його ліквідувати, Ян Собеський на по-

---

^{99a} Archiwum Państwowe m. Krakowa (далі — АРК). Archiwum rodziny Pinocich, nr 372, s.41-42. Лист Л. Бужкевича зберігся в копії, хронологічно близькій до часу його написання (див. додаток до даної статті). Вперше з Л.Бужкевичем зустрічаємось у згаданій вище інструкції козацької старшини своїм посланцем на варшавський сейм, затвердженій 30 листопада 1664 р. під Лисянкою; у ній міститься прохання надати йому як одному з цієї старшини польську шляхетську гідність (Bibl. Czart., gkps 402, s.576). За відомостями 1667-1669 рр. Л.Бужкевич (Бушкевич, Бускевич) — генеральний писар Війська Запорозького, очолюваного П.Дорошенком (Акты ЮЗР, т. VI, с.249,251-253; т. VII, с.93,103,153; 1875, т. VIII: 1668-1669. 1648-1657, с.118,122,143,153,159,161,168,229; т.IX, с.162,168; Источники Малороссийской истории, ч.I, с. 190,193-196; Оглоблін О. До історії руйни// Записки історично-філологічного відділу УАН. К., 1928, кн XVI (1928), с.210).

¹⁰⁰ Pisma do wieku i spraw..., T.I, cz. 1, s.643; Ojczyste spominki..., t.II, s.133 (в цьому виданні прізвище полковника передано інакше—“Buzlarewicz”).

^{100a} АРК. Archiwum rodziny Pinocich, nr 372, s.72 (лист із Кам'янця від 7 червня; полковник “могилівський”), 74-75 (лист звітти ж від 17 червня; полковник “подільський”), 71 (повідомлення з Варшави від 19 червня).

чатку вересня 1671 р. вважав за потрібне (щоб здійснити свій задум якомога швидше і меншими зусиллями) повернути на свою сторону тамтешнього полковника Костянтина (Konstantego) шляхом надання йому польської шляхетської гідності (нобілітування) й “іншими королівськими обіцянками”¹⁰¹. Так зустрічаємось ще з одним подільським полковником. Наступна відома нам згадка про нього міститься в листі Яна Собеського до коронного підканцлера Анджея Ольшовського від 22 вересня того ж року — тут читаємо, що сподівання стосовно Костянтина виявилися марними¹⁰².

Напередодні наступу Яна Собеського на Могилів як центр полку в ньому перебували і Костянтин як полковник, і Гоголь¹⁰³ — мабуть, як наказний гетьман. На початку жовтня 1671 р. Могилів був взятий польським військом. Це призвело до ліквідації Подільського полку. Гоголь, Костянтин і чимало інших козаків втекли у Молдавію. Ян Собеський вимагав від перкулаба, який урядовав в окрузі з центром у місті Сороки, видачі цих утікачів, але той відповів, що без дозволу молдавського господаря їх не видасть і що ті з них, хто бажає, можуть повернутись додому¹⁰⁴.

Яну Собеському невдовзі стало відомо, що Гоголь і Костянтин своїми листами повідомили, що мають намір приєднатися до Михайла Ханенка (з 1670 р. правобережного козацького гетьмана, котрий орієнтувався на Польщу). Польський гетьман у відповідь на це відправив обом охоронні грамоти, щоб забезпечити їхній перехід на сторону М.Ханенка¹⁰⁵. Проте виявилось, що Костянтин своєї обіцянки не дотримав і далі перебував у Молдавії¹⁰⁶. Судячи з наступних подій, Гоголь повівся так само як Костянтин.

Минув якийсь час після ліквідації Подільського полку¹⁰⁷, і М.Ханенко вирішив відновити його як підлеглий своєму гетьманству, призначив подільським полковником Павла Волошиненка. Звістка про це викликала занепокоєння в польських урядових

¹⁰¹ Pisma do wieku i spraw... T.I, cz.1, s.676.

¹⁰² Ibid, s.690; Ojczyście spominki... T.II, s.332.

¹⁰³ Pisma do wieku i spraw... T.I, cz.1, s.699; Ojczyście spominki... T.II, s.335; Ulryka Werduma dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego z r. 1671/Wydał Xawery Liske//Archiwum Komisji Historycznej. Kraków, 1878, t.1, s.234.

¹⁰⁴ Pisma do wieku i spraw...T.I, cz.1, s.700; Ojczyście spminki... T.II, s.335.

¹⁰⁵ Ojczyście spominki...T.II, s.147 (звістка з-під Брацлава від 11 жовтня 1671 р.).

¹⁰⁶ Pisma do wieku i spraw... T.I, cz.1, s.702 (лист Яна Собеського до коронного підканцлера А Ольшовського від 12 жовтня 1671 р.).

¹⁰⁷ У Могилеві був дислокований польський гарнізон (Ibid., s.703 [лист, вказаний у попередній виносці]).

колах, і М.Ханенкові з Варшави був надісланий датований 23 грудня 1671 р. лист від невідомої особи. У листі висловлюється рішуча незгода на відновлення Подільського полку, “оскільки, - сказано там, — на Поділлі не було козацького полку (sic!) і бути не може”, а тому, звертається автор до М.Ханенка, “цю новину (полк.—М.К.) не впроваджуй”¹⁰⁸.

Але М.Ханенко продовжував наполягати на відтворенні Подільського полку: у тексті своєї промови, писаній у Львові 19 лютого 1672 р., котра могла бути воголошена (і була, напевно, виголошена) на сеймі в березні того ж року, Ян Собеський зазначає, що однією з істотних Ханенкових (та й Дорошенкових) вимог до Речі Посполитої є — “аби Подільський полк зараховувався до українських полків (тобто полків, розташованих на контрольованій Військом Запорозьким території.—М.К.) і, отже, аби Могилів був прикордонним українським (козацько-адміністративним.—М.К.) містом”¹⁰⁹. Причому важливо підкреслити, що польський гетьман ставиться, як видно з тональності цього фрагменту його промови, з певним розумінням до даної вимоги.

Можливо, що з дозволу польського уряду (чи не самого Яна Собеського!) Ханенкові вдалося Подільський полк відтворити навесні 1672 р.: за інформацією, одержаною перед 8 травня цього року миргородським полковником Іваном Зуб’ягою, до Ханенкових полків належав і “Могилевский”¹¹⁰. Слід зазначити, що даний полк у той час не міг не існувати під наглядом польського гарнізону, який продовжував перебувати в Могилеві¹¹¹.

І.Зуб’яга тоді ж одержав відомість, що П.Дорошенко послав до турецького султана Афанасія Волошина з проханням наказати сілістрійському паші рушити з білогородськими і буджацькими татарами до Костянтина, котрий, читаємо в листі І.Зуб’яги до генерального осавула лівобережного Війська Запорозького Петра Забіли від 8 травня, “на сей час зостає вигнаним будучи з Могилева Подньстрога у Волоской земль”; “скупившись” з Кос-

¹⁰⁸ Bibl. Czart., rkps 168, s.560.

¹⁰⁹ Pisma do wieku i spraw... 1881, t.I, cz.2: Obejmująca pisma od roku 1672 do roku 1674, s.857. Зазначене у згаданому “вотумі” щодо Подільського полку Ян Собеський, напевно, подає на підставі інструкції М.Ханенка своїм посланцям на варшавський сейм, датованій 26 січня 1671 р., де сказано, що цей полк повинен входити до складу Війська Запорозького (Bibl. Czart., rkps 402, s.692).

¹¹⁰ РГАДА, ф.124, оп. 3, ед.хр.248, л.1 об.

¹¹¹ Маємо згадку про цей гарнізон від 25 травня 1672 р. (Pisma do wieku i spraw...Т. I, cz.2, s.981).

тянтинном, сказано далі в тому ж листі, паша повинен був піти проти Польщі і Ханенка, щоб тим самим допомогти Дорошенкові¹¹². Прохання було задоволено, проте не в повній відповідності з наміром Дорошенка: до Львова перед 3 червня дійшла звістка, що “відомий” козацький полковник (colonel) Костянтин, в недавньому комсдант Могилева і Рашкова, з двома тисячами турків, даними йому згаданим пашею, і “стількома ж волохами і козаками” зробив спробу підмогти Дорошенкові, на шляху до нього взяти, зокрема, Рашків, але Гінкул, один із “волоських” (молдавських.— М.К.) вельмож, котрі втекли під протекцію Речі Посполитої, спільно з тими, хто перебував у Рашкові, не дали здійснитися задумові Костянтина— він був розбитий і йому ледве вдалося врятуватися¹¹³.

А щодо О.Гоголя, то в Кам’янець перед 21 червня 1672 р. дійшла звістка, що він, “відомий полковник-бунтівник”, все ще є в’язнем Ханенка¹¹⁴. Коли і як Гоголь потрапив до Ханенка, невідомо; напевно потрапив за те, що не бажав до Ханенка як гетьмана прилучитися і залишився вірним Дорошенкові.

За Бучацьким мирним договором, укладеним у жовтні 1672 р., Річ Посполита змушена була віддати Османській імперії територію Подільського воєводства і вивести з її міст свої війська. Серед цих міст, зрозуміло, був і Могилів. Очевидно, що залежний від поляків Ханенків Подільський полк, якщо він 1672 р. існував, був ліквідований.

---

¹¹² РГАДА, ф.124, оп.3, ед.хр.248, л.1. Це ж у російськомовному переказі (не зовсім щодо змісту вдалому) листа І.Зуб’яги див.: Акты ЮЗР, т.ХІ, с.887. В оригіналі листа Костянтин названий “индуктор”. Видавець т. ХІІІ “Актів ЮЗР” (1884 р.), де той же Костянтин у 1677-1678 рр. виступає як “индуктор войсковый” у складі Війська Запорозького, очолюваного ліво- і правобережним гетьманом Іваном Самойловичем (с.48,501-502, 540), цей термін тлумачить як “пошлинный сборщик” (с.501-502). З таким поясненням погодитись не можна: “индуктор”, видається, означає уряд воєначальника в Молдавії і Волощині.

¹¹³ Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxio de Hurmuzaki. Bucuresci, 1912, vol. XVI: Corespondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1603-1824)/Publicate după copile Academiei Române de Nerva Hodoș, p.19. Про Гінкула див.: Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672-1676//Studia i Materiały do Historii Wojskowości (далі—SMHW). Warszawa, 1964, t. X, cz.1, s.233; Demel J. Historia Rumunii/Wydanie drugie, poprawione i uzupełnione. Wrocław etc., 1986, s.187

¹¹⁴ Documente privitoare... Vol.XVI, p.21. Видавець цього тому безпідставно твердить, що в цитованому документі Гоголь названий помилково, бо, на його думку, тут ідеться про Гінкула (Ibid.).

У третій декаді січня 1673 р. на прохання П.Дорошенка в Адріанополі був виданий султанський берат, що надавав йому в доживотне володіння Могилів з навколишньою територією¹¹⁵. У лютому 1673 р. в Кам'янець навідався Дорошенків посланець з метою, незнаною для того, хто про це звідти повідомив¹¹⁶. Д.Колодзейчик припускає, що завданням посланця було одержати згаданий берат¹¹⁷.

Видача берата знаменувала не лише повернення Могилева з оточуючим його тереном до складу контрольованих П.Дорошенком українських земель. Вона призвела і до чергового відновлення Подільського полку. Його очолив не раз згадуваний вище Костянтин, що повернувся (годі казати, коли саме) в Україну з Молдавії. 16 березня 1673 р. йому з Москви була вислана царська грамота, де міститься згода взяти його з полком в російське підданство; тут він іменованій “Костантий Волошин”¹¹⁸. Аналогічну грамоту тоді ж було надіслано Дорошенкові та 10 іншим його полковникам: царський уряд сподівався, що Дорошенко та його старшина згодні прийняти російське підданство¹¹⁹. Проте це сподівання не справдилося: Дорошенко та його полковники, серед них і Костянтин Волошин, продовжували орієнтуватись на Туреччину.

Наприкінці березня або на початку квітня 1673 р. подільським полковником знову стає О.Гоголь. До Варшави невдовзі по цьому дійшла інформація про “схильність” його та брацлавського полковника Павла Лисиці до Польщі, і вже 13 квітня на нараді сенату, що відбулася під час варшавського сейму, королівському ротмістру Марціну Богусеві було дано письмове уповноваження на ведення переговорів з ними на предмет переходу їх на службу Речі Посполитої (у цьому документі Гоголь названий полковником “могилівським”)¹²⁰. Чи відбулись ці переговори, невідомо. Якщо й відбулись, то навряд чи на них дійшло до згоди: Могилів і далі

---

¹¹⁵ Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká politika// Casopis Národního Musea. Praha, 1933, č.107, s.42; Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki. 1672-1699. Warszawa, 1994, s.68. Російський переклад турецького оригіналу берата, здійснений у жовтні 1676 р., дату видачі його, подану за мусульманським календарем, помилково позначає 1 грудня 1672 р. (див.: Акты ЮЗР. 1882, т. XII: 1675-1676, с. 760-761).

¹¹⁶ Ojczyście wspominki... T. II, s.199.

¹¹⁷ Kolodziejczyk D. Op. cit., s.68.

¹¹⁸ РГАДА, ф.124, оп.1, 1673 г., №12, с.26.

¹¹⁹ Там же, с.26,29-38.

¹²⁰ Woliński J. Materiały...//SMHW, t. X, cz.2, s.257.

лишався Дорошенковим володінням ¹²¹, а Гоголь залишався тамтешнім полковником¹²².

Як полковника “могилівського” бачимо Гоголя (з полком) у січні 1674 р., коли він був при Дорошенкові в Чигирині¹²³.

На Переяславській раді, що пройшла 17 (27) березня 1674 р. і проголосила Івана Самоловича гетьманом обох сторін Дніпра (М.Ханенко зрікся на ній свого гетьманства, а П.Дорошенко з Чигиринським полком від участі в ній ухилився), старшина 10 правобережних полків присягнула на вірність цареві; серед неї значиться й подільський полковник О.Гоголь¹²⁴.

¹²¹ Свідченням цього є, наприклад, достовірні відомості, які щодо вересня-жовтня 1673 р. дійшли до київського царського воеводи князя Ю.П.Трубецького (Сибирский сборник. Историческая часть. М., 1845, т.30. Малороссийские дела: Отписки за 1673-1674 год киевского воеводы К.Ю.П.Трубецкого с товарищи к царю Алексею Михайловичу, с.41,56,58).

¹²² Pisma do wieku i spraw... Т. I, cz.2, s. 1313-1314 (згадка про Гоголя від 21 жовтня 1673 р. без зазначення його полковництва, проте контекст подій, в який її включено, доводить, що він був полковником подільським).

¹²³ Петровський М. Нариси... С.407.

¹²⁴ У виданнях, де міститься документ (або витяги з нього), що безпосередньо розповідає про цю раду, подано тільки назви заприсягнутих полків, а імена їх полковників— ні (Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. М., 1828, ч. IV, с.303; ПСЗРИ. Собрание 1-е, т. I, с.970; Акты ЮЗР, т.ХІ, с.389-390; Источники малороссийской истории... Ч. I, с.251; Иловайский Д.И. История России. М., 1905, т. V: Алексей Михайлович и его ближайшие преемники, с.380), причому в переліку полків у перших трьох із цих видань сказано “Подольский и Могилевский”, в інших — “Подольский Могилевский”. Безперечно, у всіх цих виданнях Подільський полк виступає і як “Могилівський”; по-перше, тому, що лише із врахуванням цього висновку, заприсягнутих полків є 10 (разом із Чигиринським всіх правобережних полків 1674 р. було 11, і стільки саме їх було в 1670-х роках взагалі); по-друге, тому, що в листі козацької правобережної старшини до царя від 19 березня 1674 р., де йдеться про її прохання захистити Україну від “ляхів”, значиться, серед підписів полковників, підпис О.Гоголя як полковника “подільського”, а про “могилівського” полковника тут нема мови (Акты ЮЗР, т. XI, с.411); по-третє, тому, що у списках правобережних полковників, яким 9 і 10 квітня того ж року було надіслано царську грамоту, де обіцяно “хранить их в царской милости”, так само йменовано тільки О.Гоголя як подільського полковника, а полковника могилівського— ні (Там же, с. 42,142). Потрібно зазначити, що в літописі Самовидця помилково твердиться, що Гоголь ухилився від участі в Переяславській раді 17 березня 1674 р., тому що він, “не хотячи полковництва втратити, держался при рущь Дорошенковой” “над Дньстром” (Літопис Самовидця, с.118). На це свого часу звернув увагу М.Н.Петровський (Петровський М. Нариси...С.318). Доречно вказати на те, що у згаданих списках від 9 і 10 квітня паволоцьким полковником поіменовано Костянтина Мигалевського; це ніхто інший, як колишній подільський полковник Костянтин Мигалевський, котрий, видно настільки встиг прислужитися І.Самойловичу, що цей надав йому паволоцьке полковництво (на

У квітні 1674 р. О.Гоголь відійшов від І.Самойловича, залишившись подільським полковником. І.Самойлович негайно на це відповів призначенням на даний уряд Михайла Зеленського, колишнього багаторічного брацлавського полковника. Проте, скаржився Зеленський в листі до “свого” гетьмана від 5 травня того ж року з-під Ямполя (містечка в Брацлавському воєводстві і полку), Гоголь і не збирається зректися подільського полковництва та відступити йому Могилів з прилеглою територією, мало того — не пускає його, Зеленського, на цю територію, заявляючи, що на захід від Мурафи (лівої притоки Дністра) його, Гоголеве, володіння¹²⁵. За тогочасними відомостями, Гоголь став орієнтуватись на Річ Посполиту¹²⁶, котра після здобутої під Хотином у жовтні 1673 р. перемоги Яна Собеського над турками змогла по суті повернути своє панування на терені Подільського воєводства, щоправда, не спромоглася відібрати в турків Кам’янець. Отже, склалася парадоксальна ситуація — стало два подільських полковники, один дійсний (О.Гоголь), бо контролював давню полкову територію, дугий — ефемерний, бо зі своїм загоном перебував на терені Брацлавського воєводства, точніше — Брацлавського полку¹²⁷. З царської грамоти від 6 червня 1674 р., виданої М.Зеленському як подільському полковнику, бачимо, що адресат свій полк як військову одиницю мав; з ним він здійснив, зокрема, похід “в Волоскую землю”¹²⁸.

Судячи з листа Дорошенка до кримського візира Субана Казиаги, писаного в Чигирині 10 червня 1674 р., де стосовно Могилева сказано з доброзичливістю, що він “ще тримається”¹²⁹, це місто, а значить і “прив’язаний” до нього полк входили до складу терито-

---

час Переяславської ради паволоцьким полковником був Гамалія, котрий відмовився взяти в ній участь і подався до Дорошенка в Чигирин (Костомаров Н.И. Руина... С.244), і тому його полк на раді присягнув без нього [див перелік видань на початку даної виноски]. Д.М.Бантиш-Каменський, очевидно, припускається помилки, подаючи серед учасників Переяславської ради Костянтина Мигалевського (Бантиш-Каменський Д.Н. Указ.соч., с.543). У серпні 1674 р. той же Костянтин Мигалевський виступає як полковник корсунський (Акты ЮЗР, т. XI, с.617-618; Сибирский сборник, т.30, с.221).

¹²⁵ Акты ЮЗР, т. XI, с.470, див. також с.468,473,474. Мурафа відокремлювала Подільське воєводство від Брацлавського.

¹²⁶ Там же, с.472-474.

¹²⁷ Тим не менше І.Самойлович називав М.Зеленського “нынешним полковником могилевским” (Там же, с.468).

¹²⁸ Там же, с.489-490.

¹²⁹ Там же, с.501.

рії, підшадної даному гетьману. З іншого джерела дізнаємося, що в червні Могилів, де в той час перебував О.Гоголь, був обложений Симоїловичевим полковником Мурашкою¹³⁰. У тому ж місяці М.Зеленському вдалося вибити Гоголя з Могилева¹³¹ і прилучити його до “володінь” І.Самойловича, стати таким чином територіально адекватним подільським полковником. Але в такій ролі він виступав тільки приблизно місяць. 15 липня уманський полковник Яворовський у надісланому з Умані І.Самойловичу листі повідомив: “сего 15 дня іюля из Забожья (правобережної, щодо Богу частини Брацлавського воєводства.—М.К.)” непотышная нас вѣдомость пришла, что неприятели бусурмани (турецько-татарське військо.—М.К.) на Забожье вбъжав, край тот безо всякого отпору разоряют, что господин Зеленский, недождався пожитков, унося здоровье и пожитков своих цѣлость, свое подлинное оставил пребывание, а со всеми своими тягостями Бог рьку перешед, идет к Днѣпру”¹³². Так закінчилась кар’єра М.Зеленського як полковника подільського. За допомогою турків О.Гоголю знову вдалось осісти в Могилеві¹³³ і повернути собі тим самим “територіальне” подільське полковництво.

Відтоді і до квітня 1675 р. О.Гоголь — берперервно подільський полковник. До зайняття польським військом Могилева в листопаді 1674 р. він діяв спільно з П.Дорошенком, а згодом перебував на службі Речі Посполитої. З квітня 1675 р. і до своєї смерті на початку січня 1679 р. Гоголь — призначений королем Яном III Собеським гетьман орієнтованого на Польщу правобережного козацтва, в тому числі тієї його частини, яка складала Подільський полк. Після укладення Польщею з Османською імперією в жовтні 1676 р. Журавенського мирного договору, за яким перша зобов’язалась повністю вивести своє військо з території Подільського воєводства, що залишилась за Портою, подільські козаки, разом з козаками інших правобережних теренів, підлеглими Гоголю як гетьману, наприкінці 1676 р. були за рішенням властей Речі Посполитої переведені в північну, поліську частину Київського воєводства, де центральним їхнім осередком стало містечко Димер. Подільський козацький полк вкотре перестав існувати, не цей раз — назавжди.

¹³⁰ Синбирский сборник, т.30, с.191.

¹³¹ Archiwum PAN w Warszawie, III-198, nr 53, k.166; див. також: Woliński J. Materiały...//SMHW. 1966, t. XII, cz.2, s.284,286.

¹³² Акты ЮЗР, т. XI, с.538.

¹³³ Archiwum PAN w Warszawie, III-198, nr 53, k.248.

Отже, крайніми хронологічними межами історії Подільського козацького полку є кінець 1648 або початок 1649 р. і 1676 р. Перший її період охоплює час до Зборівського договору 1649 р.; тодішнім подільським полковником був Іван Теодорович (Федорович); щодо того, хто криється за цим іменем, існують різні думки; не виключено, що тоді ж був й інший хтось на подільському полковництві. Другий період— 1654-1664 рр. (полковник—Остап Гоголь, причому 1664 р. він—полковник брацлавський, а подільським полковником був за “сумісництвом”), третій—осінь 1664-липень 1666 р. (полковник—грек, виходець з острова Хіуса Костянтин Мигалевський; у 1666 р. до липня паралельним, “нетериторіальним” полковником був О.Гоголь), четвертий—серпень або осінь 1666-1671 рр. (полковники: до 1669 р. (і 1670 р.?) — О.Гоголь, 1671 р. - Лукаш Бужкевич і виходець з “Волох” (Молдавії або Волощини) Костянтин Волошин), п’ятий — 1673-1676 рр. (полковники: до кінця березня 1673 р. — Костянтин Волошин, відтоді до квітня 1675 р. — О.Гоголь, він же по суті — до переведення в кінці 1676 р. полку в київське Полісся; у квітні-липні 1674 р. — і ставленик гетьмана Івана Самойловича Михайло Зеленський, полк якого у квітні-червні дислокований був на території Брацлавського полку, а в червні-липні — на території власне Подільського полку). Можливо, в 1672 р. існував відновлений гетьманом Михайлом Ханенком Подільський полк, полковник якого невідомий (якийсь час ним міг бути Павло Волошиненко).

Відомі й деякі наказні полковники Подільського полку: Федір Михайлович (січень-лютий 1658 р.), Олександр Кривonos (грудень 1659 р.)¹³⁴, Дмитро Гладкий (1664-1666), Андрій Зеленський (лютий 1671 р.). Можливо, якийсь час у 1671 р. наказним полковником був Костянтин Волошин.

Підставою для визначення періодів є часова перервність в існуванні полку.

---

¹³⁴ РГАДА, ф.124, оп.1, 1659 г., ед.хр.19, л.3 (перепис Подільського полку 1659 р.)

1671 р., березня 12. Могилів. —

Лист подільського полковника Лукаша Бужкевича до чернігівського хорунжого Яна Міхала Мислішевського з висловленням обурення діями польських військових загонів проти селян і козаків на території Подільського воєводства і вимоги покарати винних та відшкодувати заподіяні збитки

Copia listu Commendanta Mohilowskiego Kozackiego do Pana Mysliszewskiego 12 Marty 1671 r.

*Mc Panie Chorązy Czerniechowski
Moy wielce Mci Panie y Przyjacielu*

Jako pierwszym razem po pisaniu moim declarowalem moy ku Wm mm Panu zyczliwy affect, tak on statecznie z moiey strony chowac usilowalem y znosilem z strony Wmciow zaczepki do woyny quam modestissimi. Pan Pasenkowski w Durniakowcach bydło zabrał, potym Kuczę zrabowano, Olchowiec wtąz z bydła ogotocono, w Kurostowcach nieiaki Wolski y zięc Dołhyckiego z Baru violente y bydło y konie pobrali chłopskie y kozackie. Tandem Postów naszych od Jasnie Wielmoz. Jmci Pana Marszałka W. Koronnego¹ powracaiących pozabiano tyransko po drodze² y wiemy kto taki, z kogo tedy przyczyna do takich dowodow, aliae subsit samego Wm mm Pa menti; nietrzeba tu nikomo pod nos kurzyczy dawac przyczyny, dosc naszej cierpliwosci, ze spalo[no] wszystko Podole y ludzie spokojnego zazywali pomieszkania. A Wmsc sami niezyczycie pokoiiu, gdy takowych concessow Panom Pasenkowskim po Podolu dopuszczacie, ktorzy podobno dla tego chałastry nazbierali, zeby v chłopow a zwłaszcza pod directią Wielmoznego JM Pa Hetmana Woyska Zaporozkiego Regimentu zostaiących nabytki odbierali. Aby tedy nasze impune nieposzło ukrzywdzenie y iawny dishonor staie się to vicem pro vice, niech tedy

¹ Маршалок великий коронний — це Ян Собеський; у той час він був також гетьманом великим коронним.

² Йдеться про забиття польськими військовими хорунжого паволоцького (під м. Ожогівцями) і сотника могилівського (під м. Деражнею), що їх гетьман П. Дорошенко відрядив для ведення переговорів з Яном Собеським (Возняк М. Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця? // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1935, т. CLIII, с. 43-44; Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebrał i wydał F. Kluczycki. Kraków, 1880, t. I, cz. 1: Obejmująca pisma od roku 1629 do roku 1671, s. 613, 624, 625).

powracaią bydło v naszych chłopow pozabierane, z zaboicy Pośta naszego³ niech uczyniona będzie ex vi iustitiae executia, co przy Nieboszczyku pozabierano niech powracaią. Mogą się y chłopom poddanym Wmciow zabrane rzeczy y statki powrocic za rozkazaniem Jasnie Wielmoznego JM Pa Hetmana Woyska JKMcI Zaporozkiego, iezeli nam satisfactia z winnych stanie się. Tedy iawnna iest Wmm Pana obelga nasza y vbogich ludzi vkrzywdzenie nietayno y to że z waszey strony do zaczepki podano ansam; iezeli komu kazano stac na passach, niekazano zadorow ani zaborow czynic. V naszych kupcow iednych wołow u niewinnych ludzi na trzysta zabrano. A zaz to nie krzywda, a sprawiedliwosci niepytay, rozumiey ze Wmm Pan iako chcesz, a ja zas prawde wypisawszy iednego się Pana Boga za nie boię, a nalazłoby się więcey przyczyn do zwady, tylko to wyzszej głowy rozsądkowi rezeruatur. Moie za tym zyczliwe chęci łasce y przyiazni Wmm Pana pilno oddawam. Z Mohylowa d. 12 Marty Anno 1671.

*Wm mego wielce Mciwego Pa zyczliwy Przcil
y powolny sługa Łukasz Buzkiewicz
Pułkownik Woysk JKMcI Zaporozkich.*

Archiwum Państwowe m. Krakowa. Archiwum rodziny Pinoccich, nr 372, s. 41-42.

---

³ Л.Бужкевич має тут на увазі, мабуть, забитого могилівського сотника (див. попередню примітку).

КОЗАЦЬКІ РУХИ XVII СТ. У ПОЛЬСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ
ІСТОРИОГРАФІЇ XVIII-XX СТ.

Олексій Сухий (Львів)

ТРАДИЦІЇ КОЗАЦТВА
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ XVIII СТ.

Українська історична література XVIII ст. відтворила основні етапи козацької історії XVII ст., запровадила в науковий обіг велику кількість джерельного матеріалу, створила позитивний стереотип сприйняття Хмельниччини як епохи у національній історії.

Особливе місце в українській історичній літературі XVIII ст. посідають літописи Григорія Граб'янки і Самійла Величка.¹ Ці твори наслідують попередні козацько-старшинські літописи і продовжують історико-літературні традиції другої половини XVII ст. в нових умовах, котрі теж вчинили на них вплив.

Концептуально твір Г.Граб'янки підпорядкований завданню показати рух козацьких мас на чолі з гетьманом Б.Хмельницьким проти польсько-шляхетських сил і входження українських земель до складу російської держави. Григорій Граб'янка так називає свій твір: "Действия презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетьмана Запорожского с поляки за найяснейших королей польских Владислава, потом Казимира, в 1648 отправатися начатой и за лет десять по смерти Хмельницкого неоконченной, з розних летописцев и из диариуша на той войне писаного, в граде Гадячу, трудом Григория Грабянки собранная и самобитних старожиллов свидетельстви утвержденная. Року 1710".²

Про популярність твору Г.Граб'янки можна судити з того, що як зазначав О.Лазаревський " жоден з малоруських літописців не дійшов до нас у такому значному числі списків, як літопис, що має заголовок презельной брани Богдана Хмельницького".³

¹ Літописами їх називали умовно видавці Київської Тимчасової Комісії для розбору давніх актів. Насправді вони є жанром історичної літератури, дещо відмінним від того, що прийнято називати літописами.

² Летопись Григория Грабянки. Изд. Временною комиссиею для разбора древних актов. К., 1854

³ Киевская старина 1894, кн. XI, с. 299-300.

Твір Г.Граб'янки необхідно розглядати з політичною орієнтацією самого автора, що був відомий серед старшини Гадяцького полку спочатку на посадах полкового осавула, судді, а пізніше полковника. Діяльність Граб'янки відноситься до першої третини XVIII ст. — часів Петра I, правління “временщиків” та Анни Іванівни. Восени 1723 р. на річці Коломаку, де стояло табором козацьке військо, старшини склали Коломацькі статті, в яких поставили свої автономістичні вимоги. Першим із старшин гадяцького полку “Коломацькі чолобитні” підписав полковий суддя Григорій Граб'янка.⁴ Граб'янка їздив у Петербург з цими документами, щоби клопотати про скасування Малоросійської колегії і обрання гетьмана. Та у відповідь був ув'язнений разом з П.Полуботком у столиці, і повернувся на Україну лише після смерті Петра I. Напевно Г.Граб'янка не поділяв поглядів І.Мазепи, бо після обрання гетьманом Скоропадського він належав до прибічників Петра I, одночасно залишаючись на автономістичних позиціях старого гетьманського устрою України під зверхністю російського самодержавства.

Центральною ідеєю, якою просякнутий твір Граб'янки “Действия презельной и от начала поляков крвавшой брани Богдана Хмельницкого”, є ідея козацького автономізму.⁵ Про мету свого твору Г.Граб'янка пише у вступі. Вона у нього зводиться до того, щоб показати народ український як рівний серед усіх народів, описаних в книгах давніми історіографами римськими, польськими, німецькими.

Граб'янка вказує і на територію, яку прагне описати. Це українські землі, розташовані між Північно-Східною і Західною Руссю. До кінця XII ст. українські історики і діячі літератури дуже рідко відрізняли землі українські і білоруські. Довготривале перебування цих земель у складі Великого князівства Литовського та Польщі майже стерло поняття про межі і різницю між Україною і Білорусією. На початку XVIII ст., як бачимо з писань освічених кіл України, це поняття існує. Незважаючи на поділ України за Андрусівським договором 1667 р. і Вічним миром 1686 р., продовжує існувати тверда думка про Україну як цілісне географічне, територіальне і етнографічне поняття, поняття про єдиний народ,

⁴ Материалы по истории, литературе и этнографии Южной Руси. К., 1890, с. 106.

⁵ Наріжний С. “Действия презельной брани”. // Праці Українського історико-філологічного Товариства в Празі. Прага, 1939, Т. II.

що проживає від Дністра до верхів'я Десни з заходу на схід і від Чорного моря до верхів'я Дніпра.

Зрозуміло, що найбільше цікавлять Г.Габ'яку події Визвольної війни. Про них він пише як про героїчну сторінку переможного козацького народу. Під терміном “козацький народ” він розуміє весь український народ (хоча терміну “український народ” не вживає). Боротьба цього народу, за висловом Г.Габ'янки, вкрита “любострастною славицею” під проводом “благоразумного вождя” Богдана Хмельницького. Останньому у заслугу Габ'янка ставить те, що “от тяжчайшого іга лядського козацким мужеством свободившого и російському монарси из стольними гради в первобытность приведшего”⁶. У тексті немає понять на зразок чи то “приєднання”, чи “возз'єднання” в контексті українсько-російських стосунків, як потім писали окремі майбутні історики, спираючись назагал на твір Г.Габ'янки. Повернення українських земель і народу під владу Російської імперії Г.Габ'янка розглядає як повернення до природнього стану, що існував раніше, тобто за часів Русі.

Г.Габ'янка високо оцінив історичний вклад Богдана Хмельницького, починаючи свій твір віршовим панегіриком гетьману, завдяки якому “Україна на ноги повсталала”. Як стверджують дослідники, властиво весь твір був написаний з метою прославити Б.Хмельницького.⁷

У “Действиях презельной брани” Г.Габ'янка прагне також показати, що не лише монархи могли “наповнювати страхом всевіт”, а за справу вітчизни, за її зневагу можуть і раби, тобто народ, проти чужих монархів і завойовників повстати.⁸

Загальна історична концепція Г.Габ'янки не позбавлена провіденціалізму, властивого історикам раннього середньовіччя. Але вона й не тотожна з літописцями церковного напрямку.

У творі Г.Габ'янки висловлена також думка, що історичні знання повинні мати практичну цінність. Вони зобов'язані служити загальній потребі освітнього розвитку людини, а не просто бути духовно-моралізуючим наставленням. Завдання істориків в тому, щоб найвидатніші діяння людей своєї вітчизни не забувалися. Якщо ж історики не відтворять минулого, то сучасні покоління будуть у

---

⁶ Літопис Габ'яки... С. III.

⁷ Полонська-Василенко Н. Українська історіографія. Мюнхен, 1971, С. 41.

⁸ Літопис Габ'янки... С. IV.

цілковитій прірві незнання. Г.Граб'янка підкреслює, що переможців, яких історія глибоко шанує, у нашого народу багато. Наша вітчизна у військових успіхах нічим не відрізняється від інших держав, а тільки подвиги її народу забуті. Граб'янка прагне вивести із забуття історичні знання шляхом показу героїчного минулого “козацького малоросійського народу”.

Більшість дослідників схильні вважати, що станові інтереси старшини у першій третині XVIII ст., в тому числі і у Г.Граб'янки, ще не прослідковуються в тогочасних історичних творах, а тому він пише про єдиний козацький народ.

Основному текстові літопису Граб'янки передують два вірші — “Похвала віршами Хмельницькому от народа Малоросійського” і “Вірш на герб Малоросійський”. Перед першим віршем мусів бути в книзі, на думку історика М.Марченка, портрет Богдана Хмельницького, перед другим — герб війська Запорізького — козак, озброєний мушкетом. Обидва вірші є ніби епіграфами до військової історії козацтва. “Действие презельной брани” Г.Граб'янки можна назвати історією козацких війн від часів появи козаків до 1664 р. у вигляді окремих історичних повістей, оповідань, а далі — короткого переліку важливих подій.

Поруч з твором Граб'янки важливе місце в українській історичній літературі першої третини XVIII ст. займає літопис Величка — “Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского 1720”.⁹

Це літературно опрацьований твір, що складається з великої кількості оповідань, побудованих на значному джерельному матеріалі, а також на власних домислах автора. Перший том називається — “Сказание о войне козацкой з поляками, через Зиновия Богдана Хмельницкого, гетьмана войск запорожских, восьми лет точившойся”.¹⁰ Другий і третій томи озаглавлені — “Повествования летописная с малороссийских и иных отчасти поведениях собранная и zde описанная”. Четвертий том становить додатки з різних документів XVII ст.

---

⁹ Дослідники і видавці назвали твір С.Величка літописом умовно, як і роботу Г.Граб'янки.

¹⁰ Самоил Величко. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. К., 1848, Т. I.

Літопис Величка належить до літератури військово-повістєвого жанру.¹¹ За обсягом це найбільший твір з відомих пам'яток історичної літератури XVII-XVIII століть. Перший том, що починається оповіданням про Національно-визвольну війну під проводом Б.Хмельницького, доведений автором до 1660 р. У додатку до першого тому вміщено ряд документів, що стосуються початку XVII ст., зокрема часів Петра Конашевича-Сагайдачного. Другий том літопису закінчується подіями 1700 р. У третьому томі автор згадує про деякі події 1720-1723 рр. Рукопис літопису оздоблений десятьма портретами гетьманів: Б.Хмельницького, І.Виговського, Ю.Хмельницького, І.Брюховецького, П.Тетері, П.Дорошенка, М.Ханенка, Д.Многогрішного, І.Самойловича, І.Мазепи.

Світогляд Самійла Величка формувався під впливом його праці при дворі генерального писаря В.Л.Кочубея. Його було усунено з посади, як гадають деякі дослідники, після страти його патрона В.Кочубея у 1708 р.

С.Величко, як і все українське козацтво, брав участь у Північній війні з шведами. Він перебував у Польщі, куди козацькі полки, за наказом Петра I, були відправлені на допомогу союзникові Росії польському королеві Августу II. Враження від цього походу знаходимо у літописі, де автор замислюється над історією етнічно українських територій. Його дивувала малочисельність населення на Правобережжі, Волині і у Галичині, де були спустошені міста і села. С.Величко ставить питання: чому “яко красная и всякими благами прежде изобиловавшая земля и отчизна наша Украино-малороссийская во область пустыни богом оставленна и насельници ея, славнии предки наши, безвести явишася.”,¹² тобто чому забуті подвиги предків наших.

У своїй передмові до “чительника” Величко вказує, що нібито в основу літопису він поклав діаріуш Самійла Зорки, секретаря Хмельницького. Оповідаючи про смерть і походження гетьмана Багдана Хмельницького у 1657 р. подає велику риторичну промову Самійла Зорки, яку нібито останній виголосив над труною Хмельницького.

¹¹ Він зберігся лише в єдиному оригінальному примірникові, який під час продажу з аукціону книжок відомого збирача літописів Лаптіна був куплений М.П.Погодіним і подарований ним для друку Київській Тимчасовій Комісії для розбору давніх актів, що опублікувала його, назвавши літописом. — Див.: М.І.Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959, с. 72.

¹² Літопис Величка, т. I, с. 5.

Пізніші дослідники взяли під сумнів існування у Б.Хмельницького секретаря Зорки і взагалі існування такої особи, оскільки крім літопису Величка це ім'я в інших політичних документах не зустрічається.¹³

Загальна історична концепція, якою пройнятий літопис Величка, близька до ідей твору Г.Габ'янки. Проте ці пам'ятки відрізняються одна від одної.

Якщо Габ'янка під українським народом розуміє головним чином козацтво, то Величко визначає народ, як ціле українське суспільство з усіма його верствами. В істріографії вже відзначалося, що у Величка ширше ніж в його попередників показано місце посполитих у суспільному житті.

Водночас у Величка чіткіше, ніж у його попередників, окреслене поняття України і українського народу. Ці назви виступають як цілком визначені територіальні і національні категорії. Україна цьогобічна і тогобічна у нього — це чітке поняття території обох боків Дніпра, населеної українським, менше зустрічається — малоросійським і лише в окремих випадках зустрічається — козацьким народом від верхів'я Північного Дінця до верхів'їв Случі, Горині і Прип'яті із сходу на захід та від Чорного моря до верхів'я Дніпра з півдня на північ.

Окремо пише Величко про Галичину, вживаючи тодішню назву — князівство Руське. Цю землю, разом з Волинню він відрізняє від України малоросійської, хоч населення їх називає своїм народом.

Як і його попередник Г.Габ'янка, Самійло Величко пише про Богдана Хмельницького як про найбільшого героя України, як про її “другого Мойсея”.¹⁴ Твір посилює панегіричне сприймання особи гетьмана і його історичної доби.

Цікавою пам'яткою української істріографії цього періоду є “Коротке описання Малоросії”.¹⁵ Хроніка містить події з історії України від давніх часів до 1734 р. Більш детально оповідання починаються від часу Хмельниччини. Своє завдання невідомий автор вбачає у тому, щоби показати козацьких гетьманів і “дейст-

---

¹³ Петровський М. Псевдодіяріуш Самуїла Зорки // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. К., 1926, т.VII-VIII.

¹⁴ Див.: Н.Полонська-Василенко. Українська історіографія. Мюнхен, 1971, с. 42.

¹⁵ Див.: Горбань М. Нарис з української істріографії. Ч. I. Новий список літопису “Краткое описание Малороссии”. Харків, 1923.

ва українские”. Російського царя Олексія Михайловича він називає “вечнодостоинником”. Переяславську Раду 1654 року трактує як “приведення під високодержавну руку” російського царя.

Автор “Короткого описання Малоросії”, — на думку дослідників, — зумів догодити смакам освічених кіл козацько-старшинської інтелігенції, що цікавились історією свого краю. Серед них цей твір користувався найбільшою популярністю.

Історичну літературу першої половини XVIII ст. представляє також “Чернігівський літопис”, де подано коротку хроніку подій від 1587 до 1725 рр. Саме разом з цим літописом, як додаток, О.Лазаревський вперше надрукував Коломацькі чолобитні, що в свій час стали приводом для арештів генеральної старшини у 1723 р.

Близьким до попереднього літопису є твір “Летописец, или описание краткое, знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося в Украины малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетьманом был козацким”. При надрукванні цього твору В.Антонович довів, що автором його був генеральний обозний 30-х-40-х рр. XVIII ст Яків Юхимович Лизогуб, і назвав цю хроніку Літописом Лизогуба. Від початку XVI ст. до кінця XVII ст. літопис Лизогуба це складена рік за роком хронологія, джерелом якої стали інші козацькі хроніки. Від оповідань 90-х рр. XVII ст. і до кінця твору (1737 р.) джерелом літопису були родинні записи сім’ї Лизогубів. Вони ширше, ніж інші хроніки подають оповідання про участь українських козаків у Північній війні, про страту Мазепою Кочубея та Іскри. Автор літопису належав до генеральної старшини, близької до гетьмана Мазепи, але засуджував його шведську орієнтацію.

Значне місце в Літописі займають історичні записи часів правління временщиків, від смерті Петра I до 1737 р., зокрема оповідання про російсько-турецьку війну часів Анни Іванівни, де описані заслуги генерального обозного Якова Лизогуба, що стояв на чолі козацького війська.

Дана пам’ятка історіографії становить певний інтерес з точки зору поглядів на явища українського життя представників козацької старшини, які, на зразок Якова Лизогуба, історичними мотивами прагнули довести свої заслуги перед російською державою, одночасно не цураючись власних автономістичних поглядів.

У цілому ж, історичні твори першої половини XVIII ст. започаткували панегіричне сприйняття історії козацько-гетьманської

доби.¹⁶ Водночас вони утвердили новий погляд на період Хмельниччини і зокрема Національно-визвольної війни, розглядаючи її як час, що не лише приніс військові перемоги, але й привів до нових адміністративних форм управління, нового рівня соціальних відносин і, нарешті, утвердив у свідомості думку, що Україна є державою.

Головною рисою української старшинської історіографії другої половини XVIII ст. є її компілятивний характер. Компілятивність історичних творів була дуже помітною і в попередні періоди, та в другій половині XVIII ст. ці риси стають визначальними. За ідейним змістом історіографія цього періоду є підсумком козацько-старшинських автономістичних прагнень, ідейно висловлених у творах історичного змісту.

До пам'яток української історіографії другої половини XVIII ст. можна віднести твори Петра Симоновського і Степана Лукомського. П.Симоновський склав у 1765 р. “Коротке описання про козацький малоросійський народ”.¹⁷ Появі цього твору передувало складене Григорієм Покасом у 1751 р. “Описание о Малой России”.¹⁸

Книга починається традиційним у козацькому літописанні з'ясуванням питання про значення імені “козак” і ранньої історії козацтва. Цей розділ “Короткого описання” Симоновського нагадує собою початок “Действия презельной брани” Граб'янки. Граб'янка і Симоновський виводять початок козацтва з території між Каспійським і Чорним морями, а етнічне їх походження від скіфів і хозарів. Обидва вони припускають походження козаків від косогів, тобто від предків черкесів Північного Кавказу.

Оскільки давню Русь до XIV ст. Симоновський вважає спільним періодом в історії російського і українського народів, то виводить із спільних джерел походження російських козаків — донських, уральських, терських та українських — запорізьких. За часом виникнення він вважає останніх старшими. Їх появу Симоновський відносить до давніх часів, а збільшення їх числа і поширення по всьому півдню України — до XIV-XV ст.

---

¹⁶ Див.: М.Грушевский. Об украинской историографии XVIII ст. Несколько соображений // Известия Академии Наук СССР. М., 1934, ч. IV.

¹⁷ Вперше твір видав у 1847 р. О.М.Бодянский.

¹⁸ Оглоблин О. Григорий Покас та його “Описание о Малой России” // Науковий збірник. Нью-Йорк, 1952, т. 1.

“Краткое описание про козацький малоросійський народ” охоплює події від давніх часів до 1751 р., до останнього відновлення гетьманства в особі Кирила Розумовського. Далі автор відмовився від продовження своєї праці, хоча прожив він ще довго і помер на початку ХІХ ст.

Які обставини змусили автора обірвати свою працю саме цією датою? На це питання можна відповісти, проаналізувавши ідейну концепцію Симоновського. Автор є виразним прихильником гетьманського уряду, ідеологом тієї більшості старшини, що із захопленням зустріла відновлення Єлизаветою Петрівною гетьманства і готова була відстоювати до кінця козацький устрій гетьманської України.

Симоновський негативно сприйняв скасування гетьманства у 1764 р. і ліквідацію автономності України. Але виступати з подібними концепціями у вигляді історичного твору означало вступити на небезпечний шлях, тобто стати в суперечність з урядовою політикою Катерини ІІ. У таких випадках більшість освічених представників української старшини воліли поступатися не лише своїми політичними інтересами, але й інтересами цілої нації.¹⁹

В аналізі переговорного процесу 1654 р. між російським урядом і гетьманськими представниками Симоновський прихильник російської орієнтації до того часу, поки царський уряд не зачіпає автономістичних інтересів старшини. Устами своїх героїв говорить, що “не саблю нас узяли”, а ми добровільно приєдналися, тобто добровільно можемо і роз’єднатися.

В особі Петра Симоновського ми бачимо освіченого представника козацької старшини, яка до середини ХVІІІ ст. цілком сформувалася як стаєн і шукає обґрунтування дворянських прав зверненням до своїх заслуг і заслуг своїх предків у минулому.

До історичних творів середини ХVІІІ ст. належить “Зібрання історичне” Степана Лукомського.²⁰ Твір охоплює події в Україні від початку завоювань литовського князя Гедиміна до кінця ХVІ ст. Починається твір, як і багато інших творів того часу з’ясуванням поняття “Що є козак?”. На відміну від Граб’янки і Симо-

---

¹⁹ Див.: М.І.Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.), с. 83.

²⁰ Ершов А. Про літописні джерела історичних праць Степана Лукомського. // Записки Ніжинського ІНО. Ніжин, 1928.

²⁰ Ершов А. Про літописні джерела історичних праць Степана Лукомського. // Записки Ніжинського ІНО. Ніжин, 1928.

новського він розглядає козаків як виходців з місцевого населення і виникнення їх відносить до кінця XIV ст.

Минуле України і її сучасне становище привернуло увагу Г.Ф.Міллера. Йому належить кілька статей з цього питання — “Про початок походження козаків”, а також “Відомості про запорізьких козаків”.

У 1777 р. був надрукований “Короткий літопис Малої Росії” Василя Петровича Рубана. “Літопис” Рубана є не зовсім точною копією “Короткого описання Малоросії”, складеної автором у 30-х рр. XVIII ст. Свій компілятивний твір, що починається викладом від 1506 р., Рубан довів до 1770 р.

Особливе місце в історичній літературі України XVIII ст. займає історія Запоріжжя.²¹ Найбільш узагальнюючою працею, яка лягла в основу дальших історичних творів про Запоріжжя, була “Історія про козаків запорізьких”, складена 1740 р. офіцером, який служив у царській армії на півдні України, князем С.І.Мишецьким. Цією книгою читачі користувались в рукописах, аж поки вона не була надрукована в 40-х рр. XIX ст. О.Бодянським.

Твір Мишецького ліг також в основу праці Олександра Івановича Рігельмана — “Літописне повісткування про Малоросію, її народ і козаків”.²² Книга Рігельмана ілюстрована зображенням українців різних станів — гетьмана Богдана Хмельницького, полковника, сотника, козаків, шляхтича, шляхтянки, знатних панів, простих селян тощо. У додатках вміщено також дві карти — одну періоду роздробленості Русі на удільні князівства, а другу — України і сусідніх з нею земель кінця XVIII ст. Наприкінці книги Рігельман подав короткі свідчення про слобідсько-українські козацькі полки та про козаків донських, уральських, кубанських і терських. Запорожців він вважає найдавнішими з усіх козаків, історію яких він описує. Власної оригінальної концепції в погляді на історію українського козацтва Рігельман не створив.

Дворянські історики кінця XVIII ст., серед них і А.Ф.Шафонський, були вороже настроєні до історії Запоріжжя і козацього устрою. У роботі “Черниговского наместничества топографическое описание”²³ Шафонський виявляє вороже ставлення до запорізько-

---

²¹ Див.: Н.Полонська-Василенко. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. Мюнхен, 1965, т.І. Її ж. До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя (Ле Клер та Болтин) // Там же.

²² Надрукована О.Бодянським у 1847 р.

²³ У 1851 р. видана була у Києві окремою книгою.

го козацтва і прагне ідейно обґрунтувати знищення Катериною II Січі. Він розглядає Запорізьку Січ як “зборище здичавілих людей”. Весь його твір пройнятий намаганням виправдати реакційну кріпосницьку і національно-колоніальну політику царизму в Україні.

Пам'ятниками української мемуарної літератури XVIII ст. є щоденники Миколи Ханенка і Якова Марковича. У них зафіксовані важливі явища соціально-економічного життя козацької старшини часів зміцнення кріпосництва на Україні, занепаду ролі і значення козацтва, закріпачення селянства і перетворення старшини в шляхетсько-дворянський стан.

Історична література XVIII ст. подає багаті матеріали про минуле України, особливо з історії формування і розвитку козацтва. На тлі історичних концепцій даного періоду видно як тодішня історіографія оцінювала найважливіші віхи в житті українського народу, яким був рівень розвитку історичної думки і в якій мірі в сфері історичних знань побутовали козацькі традиції. Пам'ятки української історіографії XVIII ст. показують нам загальне сприйняття епохи тодішньою інтелігенцією, а також доповнюють наші знання про історію посполитих, козаків, міщан та інших верств і станів українського етносу.

**KOZACY I WOJNY KOZACKIE XVII W.
W POLSKIEJ MYŚLI HISTORYCZNEJ DOBY POROZBIOROWEJ
(DO 1864 R.)**

Krwawe wydarzenia, które rozegrały się na Ukrainie w XVII w. stanowiły bolesny cień w świadomości historycznej Polaków. W XIX w. rozpamiętywano je wielokrotnie, zwłaszcza w epoce walk zbrojnych o niepodległość, tj. w latach 1795-1864. Oceniano je różnie, w zależności nie tyle od wyników badań źródłowych, ile — dominujących w danym okresie i danym środowisku naukowym tendencji społeczno-politycznych. Patrzone na przeszłość dawnej Rzeczypospolitej przez pryzmat problemów, którymi żyło społeczeństwo polskie w epoce porozbiorowej¹. Głównym z nich był brak własnego państwa. Dlatego też, wojny — czy jak częściej wówczas pisano “bunty” kozackie — rozważano przeważnie w kontekście katastrof Polski w XVII w. Pytanie o przyczyny jej upadku tak dalece zdominowało polską myśl historyczną iż każde niemal ważniejsze zjawisko historyczne, było w XIX w. rozpatrywane pod tym właśnie kątem widzenia. Wojny kozackie XVII w. nie były tu żadnym wyjątkiem.

Polska myśl historyczna epoki porozbiorowej stawiała sobie za cel nie tylko wyjaśnienie tragedii z końca XVIII w., dążyła także do wypracowania narodowego programu działań na przyszłość. Wyłaniały się tu przede wszystkim dwa pytania: 1) co należy uczynić, aby odzyskać utraconą niepodległość? 2) jaką powinna być ta przyszła, wymarzona Polska (kształt społeczny, ustrój, granice itp.?). Także i w dyskusji nad tymi problemami powracano do dramatycznych wydarzeń w Ukrainie, do wojen kozackich XVII w.

W artykule niniejszym zamierzamy poddać analizie cztery najbardziej reprezentatywne syntezy i parasyntezy dziejów Polski,

---

¹ Ogólną charakterystykę historiografii polskiej w interesującym nas tu okresie dał swego czasu M.H. Serejski (*Historiografia. // Historia nauki polskiej. T. III: 1795-1862/* Pod red. J. Michaskego. Wrocław, 1977; *Naród i państwo w polskiej myśli historycznej.* Warszawa, 1977). Por. także — Grabski A.F. *Myśl historyczna polskiego Oświecenia.* Warszawa, 1976; Królikowska M. *Szkoła naruszewiczowska i jej miejsce w historiografii polskiej XIX wieku.* Warszawa, 1989; Maternicki J. *Warszawskie środowisko historyczne 1832-1869.* Warszawa, 1970; Wierzbicka M. *Dawne syntezy dziejów Polski. Rozwój i przemiany koncepcji metodologicznych.* Warszawa, 1974; Wierzbicka A. *Wschód-Zachód w koncepcjach dziejów Polski.* Warszawa, 1984. Ograniczamy się tu do opracowań podstawowych. Bliższe informacje na temat badań nad dziejami historiografii polskiej XIX w. znaleźć można w pracach J. Maternickiego (*Kultura historyczna dawna i współczesna.* Warszawa, 1979; *Polskie badania w zakresie historii historiografii (1936-1986) // Kwartalnik Historyczny.* 1987, nr 1).

powstałe w epoce porozbiorowej, oczywiście pod kątem interesującego nas tu problemu, tj. ujęcia spraw polsko-kozackich. Epoka, którą pragniemy się zająć wyraźnie rozpada się na dwa okresy: późnooświeceniowy (mniej więcej do roku 1830) i romantyczny (ok. 1830-1864).

W pierwszym z nich w historiografii polskiej dominowała tzw. szkoła naruszewiczowska.² W naszych rozważaniach uwzględniamy dwu jej przedstawicieli: Jerzego Bandtkiego (1768-1835) i Kajetana Kwiatkowskiego (1769-1852). Życie, działalność i poglądy wymienianych tu, i w dalszej części niniejszego artykułu, historyków, są na tyle dobrze znane, że możemy zrezygnować z podawania szczegółowych informacji bio- bibliograficznych.

Ok. 1800 r. J.S.Bandtkie rozpoczął pracę nad podręcznikiem historii Polski dla młodzieży, która w 1810 r. zaowocowała dwutomowym "Krótkim wyobrażeniem dziejów Królestwa Polskiego". W następnym wydaniu, po poprawkach i uzupełnieniach, dzieło to rozrosło się do obszernych, również dwutomowych "Dziejów Królestwa Polskiego" (Wrocław, 1820), które w trzecim jeszcze bardziej "pomnożonym" wydaniu otrzymało tytuł "Dzieje narodu polskiego" (Wrocław, 1835).

Dzieło J.S.Bandtkiego było najbardziej dojrzałą w owym czasie i, jeśli nie liczyć wydanej wcześniej "Historii narodu polskiego" A.Naruszewicza — pierwszą naukową syntezą dziejów Polski.³ "Dzieje Królestwa Polskiego" wyróżniały się bogactwem materiału, rzeczowością i rzetelnością ujęcia omawianych zagadnień, dążeniem do ich należytego wyjaśnienia i dobrze wyważonej oceny szeroko postrzeganej przeszłości. Szlaehecką Rzeczpospolitą J.S.Bandtkie oceniał krytycznie, nie tylko za brak sprawnego rządu, ale także za ucisk warstw niższych: chłopów i mieszczan, jak również — jako protestant — za zbyt dużą dominację Kościoła Katolickiego w państwie. Nie popadł jednak w pesymizm, potrafił m. in. dostrzec osiągnięcia Polaków na polu kultury i ich wkład do ogólnego dorobku Europy w tej dziedzinie.

J.S. Bandtkie uznawał "bunty kozackie" XVII w. za jedno z największych nieszczęść Polski w czasach nowożytnych. Twierdził, że one to właśnie "pierwszą upadku stały się zasadą".⁴

Omawiając ich genezę autor "Dziejów Królestwa Polskiego" kładł nacisk na dwa zjawiska obciążające Rzeczpospolitą: 1) dążenie szlachty, w szczególności panów kresowych do zaostrzenia poddaństwa i narzucenia go wolnym dotąd Kozakom, 2) brutalny ucisk religijny stosowany wobec ludności miejscowej.

² Por. M.Królikowska: Szkoła naruszewiczowska...

³ A.Naruszewicz swoje dzieło doprowadził do 1386 r., J.S.Bandtkie zaś do r. 1696 (późniejsze czasy ujął w formie zwięzłego, kronikarskiego zapisu).

⁴ Bandtkie J. S. Dzieje Królestwa Polskiego. T. II. Wrocław, 1820, c. 227.

Szczególną wagę J.S.Bandtkie przywiązywał do drugiego z tych czynników. Zdaniem historyka krakowskiego “Ruś zniechęcono przez gwałtowne przymuszenie do unii, przez narzucenie unitów władcyków i księży dyzunitów niemiłym, a co aż do buntów kozackich na Wołyniu za powodem Kosińskiego przyszło”.⁵

J.S.Bandtkie miał też pewne zastrzeżenia do postępowania Kozaków. “W zapale, jak zazwyczaj bywa,— pisał,— prześladowani zostawszy na wzajem prześladowcami, zwłaszcza Kozacy na Rusi, zhańbili się równemi występkami, dzieląc wspólną przestępstwa winę. Jak też Kozacy absolutyzm Rosji i Turek nad wolny i swobodny rząd polski przekładać nauczyli się przez bezprawia bezrządu”.⁶ Wina była więc wspólna, ale bynajmniej nie jednakowa, większa bowiem po stronie Rzeczypospolitej.

Motywy prześladowań religijnych dyzunitów powracał w “Dziejach Królestwa Polskiego” wielokrotnie. Ich autor, będąc gorącym orędownikiem tolerancji religijnej, nie mógł przejść obojętnie wobec tego, co spotkało Kozaków i Rusinów w Ukrainie.

Polityka popieranej przez państwo katolicyzacji południowo-wschodnich ziem Rzeczypospolitej doprowadziła do tego, że “... Kozacy choć po wielu i częstych buntach krwawym orężem do posłuszeństwa przyprawieni czekali tylko na dobrą porę jaką do odnowienia spisków i rozterek” — pisał.⁷

Drugim motywem, skłaniającym Kozaków i lud ruski do walki, był ucisk społeczny. Opisując czasy panowania Władysława IV J.Bandtkie pisał: “...A chociaż dysunicy na Rusi przy początku panowania Władysława na tron otrzymali różne wolności... jednak gdy nawracanie do unii stało się zysku prywatnego przedmiotem przez podnoszenie pańszczyzny i danin, i tak nie ustały prześladowania. Uciemnione na Rusi chłopstwo łączyło się z Kozakami, a ci uprzykrzywszy sobie rząd polski o zbudowanie fortecy Kudak jawny bunt podnieśli roku 1638 pod dowództwem Pawliuka”.⁸

“Bunty”kozackie osłabiały siły narodu polskiego. Historyk krakowski w ostrych słowach potępiał egoistyczną politykę szlachty, w szczególności magnatów kresowych. W tym kontekście osadzał “bunt kozacki Bogdana Chmielnickiego”, który “zatrząsnął potęgą całej Polski” i dał początek prawie osiemdziesięcioletniej wojnie, “która zakończyła się osłabieniem największym narodu polskiego, podziałem Ukrainy, a nareście zniesieniem samych Kozaków”.⁹ Nie było więc w tej wojnie zwycięzców: przegrali zarówno Polacy jak i Kozacy.

⁵ Ibidem, s. 231.

⁶ Ibidem, s. 233.

⁷ Ibidem, s. 280.

⁸ Ibidem, s. 294-295.

⁹ Ibidem, s. 308.

Opisując przebieg powstania Chmielnickiego autor "Dziejów Królestwa Polskiego" z odrazą odnosił się do okrucieństwa stron, wytykał Polakom nieudolność, Kozakom zawieranie przymierzy z wrogami Rzeczypospolitej. Większy nacisk zdawał się jednak kłaść na co innego, a mianowicie na: 1) szerokie poparcie dążeń wyzwoleniczych Kozaków ze strony "ludu ruskiego", 2) egoistyczną politykę szlachty, która mimo zagrożenia żywotnych interesów narodowych myślała głównie o własnych majątkach i korzyściach z nich płynących.

Nie chcemy stwarzać wrażenia, że J.S.Bandtkie całą winę za dramat ukraiński przypisywał jedynie stronie polskiej. Tak nie było. W "Dziejach Królestwa Polskiego" znajdujemy także wiele uwag krytycznych, skierowanych pod adresem Kozaków. Dostało się także Chmielnickiemu, m.in. za "obludność" i nadmierne ambicje. Parokrotnie też pojawia się w syntezie myśli, że wojny z Rzeczpospolitą nie Kozakom nie dały, że wręcz przeciwnie — pogorszyły ich los. Nie to wszakże zasługuje na największą uwagę, ale otwarta postawa historyka krakowskiego wobec konfliktu ukraińskiego, jego wyostrzony krytycyzm wobec polityki polskiej w Ukrainie. Zasadniczą winę za niszczące Polskę wojny kozackie ponoszą sami Polacy, a nie Kozacy czy Rusini — tak można ująć krótko główną myśl wywodów J.S.Bandtkiego na ten temat. Łączyła się ona z krytycznym nastawieniem oświeceniowej myśli historycznej wobec szlacheckiej Rzeczypospolitej, z potępieniem ucisku ludu i nietolerancji religijnej. Nie pochwalał Bandtkie emancypacyjnych dążeń Kozaków i "ludu ruskiego", ale je rozumiał, uznawał za naturalne, a nawet — w ówczesnych realiach społecznych, politycznych i religijnych — w pewnym stopniu usprawiedliwione. Bolał nad tym, że nie udało się obu stronom porozumieć ze sobą i rozwiązać problem na drodze rozsądnego kompromisu.

W podobnym duchu wypowiadał się tłumacz literatury obcej, publicysta, bibliofil i historyk Kajetan Kwiatkowski. W przeciwieństwie do profesjonalisty J.S.Bandtkiego miał raczej skromne przygotowanie do pracy badawczej w dziedzinie historii. W poglądach na dzieje Polski pozostawał pod silnym wpływem "monarchicznej" koncepcji A.Naruszewicza. Dzieło Kwiatkowskiego "Dzieje narodu polskiego za panowania Władysława IV..." niemal w całości poświęcone było sprawom politycznym i militarnym.

Rozruchy, bunty i wojny kozackie były, zdaniem K.Kwiatkowskiego, rezultatem "uciemnienia" Kozaków przez panów polskich. Na plan pierwszy wysuwał "przymuszanie gwałtowne Kozaków do robocizn poddańskich" oraz najprzeróżniejszych danin feudalnych.¹⁰ Dodawał

---

¹⁰ K.Kwiatkowski Dzieje narodu polskiego za panowania Władysława IV, króla polskiego i szwedzkiego. Warszawa, 1823, s. 172.

do tego "różne zdzierstwa" i "prześladowania z powodu ich [Kozaków — J.M.] wiary greckiej, nie unickiej którą lud pospolity w tamtych stronach równie z Kozakami wyznawał".¹¹ Osobno wspominał o "przymuszaniu gwałtem" i "uwodzeniu różnymi sposobami księży greckich ruskich do odstąpienia od swej religii i pociągnięcia do tego podległego sobie ludu..." oraz innych gwałtach ze strony Polaków.¹² Wszystko to, zdaniem K.Kwiatkowskiego "wprawiało serca Kozaków w nieubłaganą nienawiść ku panom jako absolutnym tyranom".¹³

Początkowo Kozacy upominali się jedynie "o lepszy swój byt pod krajowym ówczesnym rządem".¹⁴ Kwiatkowski dowodził, że Kozacy, "mając za sobą słuszość chcieli dochodzić zrazu sprawiedliwości "drogą przyzwoitą". Wielce panowie polscy, posiadający ogromne dobra na Ukrainie nie byli jednak skłonni do spełnienia ich postulatów. Dało to asumpt do pierwszych wystąpień kozackich, które za panowania Władysława IV przekształciły się w otwarte wojny polsko-kozackie. W wielkim, historycznym sporze między "panami polskimi", a Kozakami K.Kwiatkowski przyznawał rację tym ostatnim, zajmował, jeśli tak rzec można, stanowisko prokozackie. Nie aprobował wszystkich poczynań Kozaków (wytykał im m. in. przesadne okrucieństwo), ale rozumiał motywy ich działań.

Potępienie egoistycznej polityki "panów polskich" w Ukrainie pozostawało oczywiście w bezpośrednim związku z ogólną krytyczną oceną szlacheckiej Rzeczypospolitej, było jednym z ważnych jej komponentów. Potępiano wszystko, co osłabiało państwo, pogłębiało nierząd i prowadziło kraj do upadku. Związek zawinionych przez szlachtę, a wyniszczających Polskę wojen kozackich z katastrofą rozbiorów jawił się historykom polskim doby późnego Oświecenia w sposób bardzo wyraźny. Oczywiście nie wszyscy stawiali sprawę tak jednoznacznie, tak bezkompromisowo, a nawet drapieźnie jak J.S.Bandtkie, a zwłaszcza K.Kwiatkowski; byli tacy, którzy formułowali swoje sądy w sposób znacznie łagodniejszy, a winą za krwawy konflikt obarczali w równej mierze szlachecką Rzeczpospolitą jak i samych Kozaków. Nikt jednak nie bagatelizował tego wielkiego dramatu, nie prowadził do intrygi rosyjskiej czy austriackiej, jak to później bywało. Myśl historyczna czasów księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego żywo jeszcze odczuwała swój związek z wielowiekową i bogatą tradycją polskiego życia państwowego, nie miała więc zbyt wielu zahamowań przed odsłanianiem ciemnych stron dawnej państwowości polskiej.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem, s. 174.

¹⁴ Ibidem, s. 174-175.

Idea pisania historii "ku pokrzepieniu serc" dopiero się rodziła i przed 1830 nie miała jeszcze zbyt wielu zwolenników.

Sytuacja ta uległa dość istotnej zmianie po klęsce powstania listopadowego. W okresie nasilających się represji politycznych, stosowanych przez wszystkich trzech zaborców, wzmożło się niebezpieczeństwo osłabienia świadomości narodowej Polaków, także ich aspiracji niepodległościowych. Historia miała teraz uczyć nie tyle politycznego myślenia, ile krzepić narodowe samopoczucie, podtrzymywać nadzieję na lepszą przyszłość. Dla romantyków była potwierdzeniem wartości narodu i jego niewyczerpalnych zasobów duchowych.¹⁵ Główna uwaga historyków skupiła się teraz nie na państwie ale na narodzie.¹⁶ Problem przyczyn upadku Polski w XVIII w. stracił na znaczeniu, równie doniosłym stało się pytanie o źródła siły duchowej narodu. Na tym tle wyrósł w okresie międzywojennym nurt apologetyczny, kładący nacisk na pozytywne zjawiska w dziejach Polski, m.in. jej zasługi cywilizacyjne na Wschodzie.¹⁷ Te ostatnie nabierają znaczenia w miarę rozwoju świadomości narodowej Ukraińców. Ważną cezurą w tej dziedzinie był rok 1848, w którym doszło — jak to ujął S.Kieniewicz — do "przebudzenia narodu ukraińskiego w Galicji Wschodniej, a fakt ten stawiał pod znakiem zapytania dominujące dotąd stanowisko Polaków w tej części prowincji".¹⁸

Zasygnalizowane wyżej procesy, dokonujące się w życiu społeczno-politycznym i kulturze, także w historiografii i świadomości historycznej Polaków, nie pozostawały bez wpływu na formułowane w okresie romantyzmu oceny wojen kozackich.

Zwróćmy najpierw uwagę na to, co sądził o nich najwybitniejszy niewątpliwie historyk polski tej doby — Joachim Lelewel (1786-1861). Przypomnijmy tylko, że uczony ten przeciwstawił naruszewiczowskiej "monarchicznej" koncepcji dziejów Polski własną "republikańską" ich wizję. Zgodnie z koncepcją "samotnika brukselskiego", idee republikańskie i związane z nimi wartości: wolność i braterstwo, nadały właściwy kierunek dziejom Polski, zapewniły demokratyczną formę rządu, możliwości wszechstronnego rozwoju, a także wybitną pozycję w Europie.

J.Lelewel jest, jak wiadomo, autorem kilku całościowych ujęć historii Polski. W dalszych wywodach skupimy się na najdojrzałszej jego syntezie, tj. nad "Uwagami nad dziejami Polski i ludu jej". (T. III. Poznań, 1855).

¹⁵ Por. Janion M., Żmigrodzka M. Romantyzm i historia. Warszawa, 1979.

¹⁶ Por. Serejski M.H. Naród a państwo w polskiej myśli historycznej..., s. 93 i n.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Kieniewicz S. Historia Polski 1795-1918. Warszawa, 1968, s. 190.

Poglądy J. Lelewela na Kozaków i wojny kozackie XVII w. nie wolne były od pewnych sprzeczności. Bliskie mu było kozackie umiłowanie wolności. Z uznaniem pisał też o "gminowładztwie" kozackim, które wiązał zresztą z polskim, a przeciwstawiał moskiewskiemu despotyzmowi. Z drugiej jednak strony J. Leleweł wytykał Kozakom anarchizowanie Rzeczypospolitej, osłabianie jej sił wewnętrznych. Miał im także za złe, że niekonsekwentnie bronili sprawy ludu i zbyt pochopnie przeszli pod panowanie Moskwy.

J. Leleweł, zgodny ze swym stanowiskiem metodologicznym, zasadniczy nacisk położył na społeczne aspekty kozaczyzny i wojen kozackich XVII w. Kozacy — "niekatolicycy, schizmatycy, plemie wojenne nieszlacheckie, co wojny rozniecało, dawało przytułek ludowi położeniem swym znękanemu..." — pisał.¹⁹ Z czasem namnożyło się "kozackiego narodu", pojawił się też "kozacki lud rolniczy", dzierżawiący na stałe ziemię, mający swobody i przywileje, obowiązany "z bronią w rękę Rzeczypospolitej służyć". Było to "plemię rolniczego ludu Rzeczypospolitej, który uchodził spod jarzma od szlachty nałożonego". Początkowo byli to "wieśniacy ruscy", później także zbiegli wieśniacy polscy, a nawet "biedna, niedostatnia szlachta".²⁰

J. Leleweł miał wiele sympatii dla Kozaków, ale obok zalet, dostrzegał także ich wady. Podkreślał wyraźnie, że głównym motywem ich działalności była "chciwość łupu". Raził go brak lojalności Kozaków wobec Rzeczypospolitej (m.in. służenie Austrii), nie mniej przecież autor "Uwag" podkreślał, że "przez lat sześćdziesiąt (1510-1578) Litwa i Polska, a mianowicie ziemie ruskie, cieszyć się mogły usługą zaporozców co kraj zasłaniali od tatarskich zagonów". Później jednak, swoją niesfornością "namnożyli Polsce utrapienia", bowiem razem z magnatami szarpali ją od wewnątrz".²¹

Wspominając o tym, że po zgonie Zygmunta III Kozacy wystąpili z "wnioskiem" o zrównanie ich w prawach ze szlachtą, J. Leleweł wyraził żal i dezaprobatę, że tak się nie stało. W jego argumentacji zaznaczał się polski punkt widzenia ma konflikt kozacko-polski, ale nie było to spojrzenie wąskie, wręcz przeciwnie — szerokie, uwzględniające także interesy drugiej strony, tj. Kozaków.

Autor "Uwag" stosunkowo szeroko opisywał pogarszanie sytuacji ludności rolniczej w Ukrainie, na którą szlachta nakładała coraz nowe ciężary. Zaznaczał też udział w tym jezuitów i Żydów, realizujących na

¹⁹ Leleweł J. Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej // Polska, dzieje i rzeczy jej. T. III. Poznań, 1855, s. 352.

²⁰ Ibidem, s. 355, 256. Wyraz "Rzeczpospolita" J. Leleweł pisał z małej litery, zaznaczając w ten sposób, że chodzi mu bardziej o ustrój państwa niż o jego nazwę.

²¹ Ibidem, s. 360, 361.

tych terenach swe cele ideowe i ekonomiczne. Pasja, z jaką J.Lelewel formułował swe oskarżenia, świadczy najlepiej o tym, że głęboko przeżywał dramat polsko-kozacki, w pełni doceniał doniosłość problemu, który podobnie jak to było w przypadku J.S.Bandtkiego i K.Kwiatkowskiego — wiązał ze sprawą upadku Rzeczypospolitej. Dla autora “Uwag” nie ulegało wątpliwości, że głównym winowajcą tragedii była polska szlachta, a nie Kozacy. “Powstania kozackie i ludu ruskiego były wypadkiem [skutkiem — J.M] nadużyć i gwałtów” — stwierdzał dobitnie J.Lelewel.²²

Z pełnym zrozumieniem motywów wypowiadał się J.Lelewel o powstaniu Chmielnickiego. Wskazywał przy tym na zaplecze społeczne, które stanowił zniewolony lud ruski (ukraiński). Stawiając jakby kropkę nad “i” J.Lelewel pisał: “Bunt kozacki jest powstaniem ludu. ... Rzadki w dziejach widok, widok wspaniały a przerażający”.²³

Ciepło wypowiadał się J.Lelewel o Bohdanie Chmielnickim: “Umiał się,— czytamy,— do zwyczajów kozackich zastosować, przejąc je, utrzymać wziętość, wpływ, i wyższość we wszystkich zmiennych swego życia położeniach. Wodzi rej w gminie szlachcie nienawistnym, niepodejrzany, a u szlachty dochowuje coś zaufania, stan rycerski coś na niego liczy. Jego dla Rzeczypospolitej życzliwość, przychyłność nieustępliwa, jeśli nie zdołał nawrócić do niej kozaczyzny, nie jego to wina, wina to stanu rycerskiego”.²⁴ Współdziałanie Chmielnickiego z wrogami Polski nie było w owym czasie czymś wyjątkowym. Ataman naśladował więc w tym tylko polskich panów — twierdził “samotnik brukselski”.

Stawiał jednak J.Lelewel Chmielnickiemu i Kozakom jeden zarzut poważny, a mianowicie zaniedbywanie z czasem sprawy ludu. Przyczyniło się to zdaniem autora “Uwag” do osłabienia sił powstańczych; stygła przychyłność “roboczego ludu przy widocznym dla niego zawodzie”.²⁵ Chmielnicki bojąc się, iż nie sprosta siłom polskim, szukał wsparcia na zewnątrz. Lelewel zaznaczał przy tym, że umowa z Moskwą zawarta została przez Kozaków “z odrazą i wstrętem”.²⁶

Konsekwencje tego factu, tj. poddania się Rosji, były “nieszczęśliwe” nie tylko dla Rzeczypospolitej, ale i dla samych Kozaków, którzy “wnet smutnych z tego doznali następstw”.²⁷ Chcąc tego dowieść, J.Lelewel

²² Ibidem, s. 395. W innym miejscu, omawiając późniejsze wypadki autor stwierdzał: “Przerażające zdarzenia ukraińskie w imię religii zdziałane, rozbojem poparte, były zemsta za ucisk...” Ibidem, s. 427.

²³ Ibidem, s. 372-373.

²⁴ Ibidem, s. 374

²⁵ Ibidem, s. 380.

²⁶ Ibidem, s. 383.

²⁷ Ibidem, s. 384-385.

dość szczegółowo przedstawiał nieprzychylną Kozakom politykę Moskwy, sprawiającą, że “młodzieńczy naród kozacki był nieszczęśliwy”.²⁸

Dla J. Lelewela nie ulegało wątpliwości, że “duch kozacki” był bliski “duchowi polskiemu”, wyrażał podobne zasady życia zbiorowego: wolność, równość, braterstwo. Oddanie się despotycznej Rosji było dla największego polskiego historyka romantycznego decyzją wymuszoną okolicznościami, ale jednocześnie spieczną z wolnościowym duchem kozaczyzny, w sytuacji, kiedy Rosja wprowadziła w Ukrainie “niewolnictwo”. Bardzo znamieną jest refleksja końcowa, zamykająca wcześniejsze rozważania J. Lelewela na interesujący nas tu temat. Jej wymowa jest dość optymistyczna. Otóż, zdaniem autora “Uwag” w tradycji kozackiej przetrwała pamięć, że “stracone już swobody zrodziły się w dawnej Polsce...”.²⁹

Ten duch optymizmu wyrastał z marzeń o przyszłej, wolnej i sprawiedliwej Polsce, która egzystując w historycznych granicach, zapewni wszystkim zamieszkującym ją narodom, także “narodowi kozackiemu” (ukraińskiemu), możliwość nieskrępowanego rozwoju.

Oceniając poglądy J. Lelewela na Kozaków i wojny kozackie XVII w. stwierdzić należy, iż, ogólnie rzecz biorąc, nie odbiegały one zbytnio od zapatrywań cytowanych wcześniej przedstawicieli szkoły naruszewiczowskiej. Stanowisko autora “Uwag” wobec polityki polskiej w Ukrainie było zdecydowanie krytyczne. Cała niemal odpowiedzialność za wybuch i tragiczne — dla Rzeczypospolitej i Kozaków — skutki wojen kozackich spadła, zdaniem J. Lelewela, na szlachtę, magnatów, jezuitów. Analizując genezę dramatu ukraińskiego zasadniczy nacisk kładł J. Leleweł na sprawy społeczne.

Zjawiskiem w znacznej mierze nowym było zwrócenie uwagi na pokrewieństwo ducha polskiego i kozackiego. Nie doszło jednak do porozumienia z Kozakami. Szlachta nie chciała przyznać im tych samych praw, którymi sama się szczyciła. Potępiając egoizm stanu rządzącego J. Leleweł zwracał jednocześnie uwagę na to, iż przynajmniej po części wypływał on z “wieku usposobienia”,³⁰ a więc miał pewne uwarunkowania obiektywne. Owo powoływanie się na ducha czasu, na pojęcia i usposobienia właściwe XVII stuleciu, osłabiało w jakiejś mierze ostrze krytyki lelewelowskiej. Z całości wywodów J. Lelewela dość jednoznacznie wynika, że problem kozacki był trudny, a być może nawet niemożliwy do pokojowego rozwiązania na gruncie wyobrażeń i pojęć panujących w XVII w. W końcu pragniemy zwrócić uwagę na mocno podkreślaną przez autora “Uwag” tezę o pogorszeniu się sytuacji

²⁸ Ibidem, s. 385.

²⁹ Ibidem, s. 434.

³⁰ Ibidem, s. 387.

Kozaków i "ludu ruskiego" po ich przejściu pod panowanie rosyjskie. Towarzyszyła temu naiwna nieco wiara w to, że "lud ruski", mimo doznanych krzywd, dobrze wspomina czasy polskie. Budowano przy tym nadzieję na podjęcie wspólnej walki o wolność Polski i Rusi. Tak więc oświeceniowy krytycyzm J. Lelewela współistniał z romantyczną wiarą w możliwość wskrzeszenia Polski w dawnych jej granicach, tyle tylko, że w nowym kształcie społecznym i przy pełnym poszanowaniu praw wszystkich narodów.

Do reprezentowanych wyżej poglądów J. Lelewela nawiązał m.in. związany z Wielkopolską Jędrzej Moraczewski (1802-1855). Nie był on badaczem fachowym, raczej półprofesjonalistą. Zaliczamy go do czołowych przedstawicieli tzw. szkoły lelewelowskiej, stanowiącej główny nurt historiografii w okresie międzypowstaniowym. Podzielał ogólny, "republikański" punkt widzenia J. Lelewela na dzieje Polski, ale w wielu sprawach zajmował odrębne stanowisko. Dostrzegamy pewną różnicę w tym, co J. Moraczewski pisał o Kozakach przed i po r. 1848. W tomach napisanych przed 1848 r. wypowiadał się o nich nieco cieplej, niż później, kiedy w Galicji ujawniły się w pełni dążenia narodowe Ukraińców. Towarzyszyła temu wyraźna tendencja do "wybielania" polityki polskiej na Ukrainie.

J. Moraczewski nawet i po r. 1848 potrafił się zdobyć na życzliwe słowo o Kozakach, chwalił ich umiłowanie wolności, waleczność i wysoki poziom moralny.³¹ Zarówno przed 1848 r. jak i później mocno też akcentował ich zasługi wojenne dla Rzeczypospolitej. Po r. 1848 dostrzegamy jednak w poglądach J. Moraczewskiego mniej życzliwe dla Kozaków rozłożenie akcentów. J. Moraczewski wytykał też Kozakom niesforność, niszczenie ziem polskich, narażanie na szwank interesów Rzeczypospolitej łupieżczymi wyprawami na państwa pograniczne.³²

Dostrzegamy istotną, jak nam się wydaje, różnicę pomiędzy poglądami J. Lelewela i J. Moraczewskiego na genezę wojen kozackich. Autor "Uwag" na plan pierwszy wysuwał ucisk społeczny "ludu ruskiego", autor "Dziejów Rzeczypospolitej Polskiej" podnosił przede wszystkim wagę ucisku religijnego.

O prześladowaniach religijnych w Ukrainie, w szczególności o narzucaniu siłą unii, pisał J. Moraczewski wielokrotnie, upatrując w tym, jak się wydaje, główną przyczynę niezadowolenia a nawet nienawiści

³¹ Por. np. J. Moraczewski. *Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej*. Wyd. drugie. T. VIII. Poznań, 1866, s. 20.

³² Por. np.: tenże. *Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej z drugiej połowy szesnastego wieku*. [T. V.]. Poznań, 1848, s. 274, 282; tenże. *Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej*. Wyd. drugie. T. VI. Poznań, 1864, s. 136, t. VII, s. 119, 141-143, 172, 316, t. VIII. Poznań, 1866, s. 18.

Kozaków i Rusinów do Polski i Polaków. Według niego “ gwałtowna przemoc ludu katolickiego a zarazem polskiego bez szanowania drugich” wyrządziła Polsce ogromne szkody, osłabiała ją od wewnątrz, powodowała utratę części ziem, narażała kraj na rozpad.³³ Nie brak jednak w “Dziejach Rzeczypospolitej Polskiej” sformułowań osłabiających wymowę powyższych oskarżeń, świadczących o tym, że krytycyzm autora miał swoje granice. Sprowadzały się one na ogół do konstatacji, że sytuacja na Ukrainie nie była odosobniona, a nawet zdarzają się bardziej konfliktogenne obszary. J.Moraczewski powoływał się także na wyroki Opatrzności “wybielając” tym szlachtę. Daleko odsunął się tym od J.Lelewela, który — jak pamiętamy — zasadnicze źródło konfliktów na Ukrainie upatrywał w egoistycznej polityce szlachty, w ucisku “ludu ruskiego”.

J.Moraczewski jeszcze mocniej, niż J.Lelewel, podkreślał ludowy charakter powstania Chmielnickiego. Kozacy chcieli niepodległości, a dążenia te popierał “lud ukraiński”. O samym B.Chmielnickim wypowiadał się jednak mniej życzliwie, a czasami nawet nie bez pewnych uszczypliwości. “Chmielnicki myślał o utworzeniu państwa pod swoją dynastią, nie miał dobrych zamiarów względem Rzeczypospolitej...” — twierdził.³⁴

W opisie powstania Chmielnickiego nie szczędził autor oskarżeń kierowanych pod adresem obu stron, także strony polskiej. Poddanie się Kozaków i Rusinów Moskwie było, według J.Moraczewskiego, “ciężką karę za deptanie religii i praw Rusi”.³⁵ W ten sposób autor “Dziejów Rzeczypospolitej Polskiej” zbliżył się ponownie do krytycznej i równie gorzkiej refleksji J.Lelewela, z tą wszakże różnicą że jak to już wcześniej o tym była mowa, nacisk położył nie na ucisk społeczny, ale religijny Kozaków i Rusinów.

Wymowa wywodów J.Moraczewskiego na temat Kozaków i wojen kozackich XVII w. nie jest jednoznaczna. Nie zawsze są one dostatecznie klarowne, a czasami pełne sprzeczności. Ogólnie rzecz biorąc, wydaje się, iż historyk wielkopolski wykazywał mniej życzliwości dla mieszkańców Ukrainy, za to więcej niż J.Lelewel znajdował zrozumienia dla szlachty polskiej i jej polityki na tych terenach. Konflikt polsko-ukraiński był postrzegany przez J.Moraczewskiego przez pryzmat polskiej racji stanu. Nie było to jednak stanowisko ciasno nacjonalistyczne, choć nie jest tak otwarte jak w przypadku J.Lelewela.

---

³³ Tenże. Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej... T. VIII, s. 359.

³⁴ Ibidem, s. 35. Moraczewski częściowo jednak rozgrzeszał Chmielnickiego; że został on oszukany przez Polaków, musiał się liczyć z wolą ludu etc.

³⁵ Ibidem, s. 125.

Można zaryzykować stwierdzenie, że o ile J. Lelewel widział w wojnach kozackich konflikt społeczno-narodowy, o tyle J. Moraczewski — religijno-narodowy. Wynikało to, jak sądzimy, z nieco odmiennych postaw ideowych obu historyków. Demokratyzm “samotnika brukselskiego” był bez porównania głębszy, bardziej radykalny, niż demokratyzm autora “Dziejów Rzeczypospolitej Polskiej”, cechującego się większym umiarkowaniem w stawianiu kwestii społecznych.

Porównując stanowiska obu historyków brać również należy pod uwagę, że ich dzieła powstały w różnym czasie: “Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej” w 2 połowie lat 30-ch i na początku 40-ch (ostateczna redakcja), zaś interesujące nas tomy “Dziejów Rzeczypospolitej Polskiej” — po r. 1848. Polacy byli już wówczas poważnie zaniepokojeni dążeniami Rusinów-Ukraińców do wyzwolenia się spod kurateli polskiej.

W nowej sytuacji, jaka wytworzyła się po r. 1848, stanowisko prokozackie stało się w historiografii polskiej coraz mniej popularne. Wynaradawiająca polityka zaborców skłaniała coraz bardziej ku “optymistycznej” wykładni dziejów Polski. Konsekwencją tego było m.in. “wybielanie” polityki szlachty polskiej w Ukrainie. Głównym jednak źródłem tego zjawiska, którego załączki czy też pierwsze objawy dostrzec już można przed powstaniem styczniowym było poczucie zagrożenia interesów polskich przez rozwijający się w Galicji ukraiński ruch narodowy.

**КОЗАЦТВО В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
РАНЬОГО ПЕРІОДУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ
(ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.).**

Українська історіографія першої половини ХІХ ст. досягла значних успіхів. Її розвиток відбувався в тісному зв'язку з потребою краю в піднесенні інших галузей науки і освіти. Відкриття у Харкові, в Києві, а пізніше в Одесі університетів відіграло важливу роль у підготовці наукових сил істориків.

Серед представників української історіографії першої половини ХІХ ст. певне місце займають два брати — Яків і Олександр Марковичі, що походили зі старшинського роду, який здобув права російського дворянства.

Наукова спадщина старшого брата — Якова Михайловича Марковича — залишилася незначною. Вона становить лише один невеликий твір “Записки про Малоросію, її жителів та виробництва”. Слід погодитися з думкою О.Лазаревського, який підкреслив у свій час, що, “незважаючи на малий обсяг книжки, вона як по задуму, так і по виконанню являє собою ученно-літературну працю, автор якої у всякому разі не повинен залишатися забутих”.¹ Обминувши улюблену для всіх істориків ХVІІІ і ХІХ століть тему про героїчну історію козацтва він перейшов до найближчих часів — до стислого викладу становища України в часи царювання Катерини ІІ і Павла І.

Творчість іншого дослідника — Олександра Марковича — припадає на 30-40-ві роки минулого століття. Його історичні праці за життя вченого переважно не друкувалися; лише частина їх була видана пізніше, вже після його смерті. Перші його праці являли собою упорядковану збірку паперів сімейного архіву. У ній були надруковані документи, які стосувалися соціально-економічних і побутових явищ історії Лівобережної України ХVІІ-ХVІІІ століть. Це були, зокрема, невідомі до того часу гетьманські універсали другої половини ХVІІ і першої половини ХVІІІ століття про земельні надання і маєтності, про торгівлю і промисли, мемуари і листування старшини, які розкривали важливі факти побутового характеру, родинних відносин старшинських родин тощо.

¹ Див.: Марченко М.І. Українська історіографія. К., 1959, с. 127.

Серед представників української історіографії першої половини ХІХ століття помітне місце посідає Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський, головною працею якого була “Історія Малої Росії” у чотирьох томах, що вийшла вперше з друку у Москві 1822 р.² У 1830 р. вийшло друге видання в трьох частинах і 1843 р. — третє. Праця охоплювала період з найдавніших часів до скасування гетьманства в Україні.

Важливе місце в праці Бантиш-Каменського займає питання про історію козацтва, національно-визвольної війни. Воно є центральним у першій частині “Історії Малої Росії”. При викладі цього питання Бантиш-Каменський спирався на велику кількість джерел з архівів іноземної колегії, Малоросійського приказу тощо. Він використовував також усі відомі йому літописи, мемуари й інші пам’ятки літератури ХVІІ-ХVІІІ ст. як друкovanі, так і рукописні.

Історик зробив спробу розв’язати питання про походження козацтва. Проте в цьому напрямку йому не вдалося зробити серйозного кроку вперед порівняно із своїми попередниками. Він дотримується думки, відомої з Київського “Синописа”, що козаки походять від касогів або черкесів, ідеалізує реєстрове козацтво. Головною силою козацтва, на його погляд, є старшини реєстрових. Вони для автора “Історії Малої Росії” становлять провідну силу. Запорожці, тобто найширші низи козацтва не заслуговують уваги.

Безперервні битви розглядаються Бантиш-Каменським як прагнення українського народу звільнитися від тяжкого польського католицького поневолення. Отже, для нього це війна перш за все національно-релігійна. Хоча, слід підкреслити, що у Бантиш-Каменського антипольська тенденційність далеко слабкіша, ніж у інших істориків — його попередників і сучасників.

Друга частина “Історії Малої Росії” містить у собі матеріал з історії України другої половини ХVІІ ст., від Переяславської Ради до обрання на гетьманство І.Мазепи в 1687 р.

Остання, третя, частина “Історії Малої Росії” присвячена розкриттю основних подій політичної історії України від кінця 80-х років ХVІІ ст. до 60-х років ХVІІІ ст., від обрання гетьманом

---

² Бантиш-Каменский Д.Н. История Малой России со времен присоединения к Российскому государству, при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. М., 1822.

І.Мазепи до скасування гетьманства. Вона є найбільшою за розміром. Крім того, вона містить великий за обсягом (майже третина книги) додаток з примітками й публікаціями використаних автором джерел. Вони становлять значну цінність “Історії Малої Росії”.

Бантиш-Каменський накреслює концепцію історії України XVIII ст., котра є виразно монархічною, вірнопідданською щодо російського царизму. Історія цього періоду постає перед нами в уособленні представників російської держави і козацьких правителів — Петра I, Меншикова, Мазепи, Скоропадського, Полуботка, Апостола, Разумовського та інших діячів з генеральної і полкової старшини. Головними постатями в історії кінця XVII і початку XVIII ст. у Бантиш-Каменського виступають Петро I і І.Мазепа. Першого історик явно ідеалізує, другого зображає в різко негативному висвітленні. Меншиков в “Історії Малої Росії” показаний як користололюбивий і негативний тип, хоч автор не позбавив його також певних рис вірного помічника Петра I.

Більш стриманим у оцінці політики російського царизму в Україні Бантиш-Каменський стає лише від опису подій, пов’язаних з обмеженням гетьманської влади, утворенням Петром I в 1722 р. Малоросійської колегії і до скасування автономного устрою 1764 р., хоча, очевидно, на догідливість Миколі I, якому автор присвятив своє друге і подальше видання “Історії Малої Росії”, він виправдовує все це таким чином: “Зради Виговського, Юрія Хмельницького, І.Мазепи і запорожців вложили Петрові думку перетворити Малоросію... Внутрішній неустрій в часи І.Скоропадського виправдав здійснення цього велетенського наміру”.³ У оцінці діяльності старшини Бантиш-Каменський наслідує концепції попередніх дослідників і поширює популярність чернігівського полковника та наказного гетьмана. В усіх випадках відновлення гетьманства — Данила Апостола, Кирила Разумовського — Бантиш-Каменський повертається до характеристики політики царизму і гетьманського уряду. Проте в нього пробуджуються автономістичні симпатії до минулого, ліквідованого Катериною II козацько-старшинського устрою і того укладу суспільного життя України XVIII ст., до якого вже не було вороття. У автора “Історії Малої Росії”, незважаючи на його ідейні хитання в бік автономізму, все ж у історичному викладі перемагає вірнопідданська концепція. Він задоволений своїми уявленнями про те, що його батьківщина —

³ Бангыш-Каменский Д. История Малой России, ч. 1, с. 152.

Малоросія цілком увійшла до складу Росії і, перетворена спочатку на намісництво, а потім в губернії, “не взяла ніякої участі в заколотах запорожців, але в усякій час зберігала непохитливу відданість російському престолу”.⁴

Заслуга Бантиш-Каменського полягає в тому, що він здійснив задум багатьох своїх попередників-істориків, звівши виклад історичного матеріалу від давніх часів до 60-х років XVII ст. в певну систему цілісної історії України. Особливо це видно з останнього розділу “Історії Малої Росії”, який містить загальний огляд розвитку України у XVIII ст. Тут подано географічне розташування України, її ґрунти, чисельність населення, стан промисловості, землеробства, тваринництва, торгівлі, характер і звичаї українців, стани українського суспільства (козаки, шляхетство, міщани, посполиті), описи міст, мову, культуру і освіту.

Одним з представників української історіографії другої чверті XIX ст. був Микола Андрійович Маркевич. Його п'ятитомна праця “Історія Малоросії” вийшла у Москві 1842 року.

У поглядах на козацтво Маркевич дещо відрізняється від своїх попередників. Він засудив погляди тих істориків, які не хотіли бачити у козацтві нічого, крім гультьяства і розбоїв, тих, що в угоду монархічним концепціям розглядали народні рухи, в тому числі козацькі, як руйніницькі заколоти.

В одному з листів до М.П.Погодіна Маркевич писав: “Увійшло в моду у деяких з дослідників вітчизняних стародавностей нападати на Південну Русь, особливо на козаків. Деякі навіть малоросіяни (Маркевич мав на увазі Д.Бантиш-Каменського) до того розлютувались проти невинного козацького стану, що титулували козаків втікачами, розбійниками, набродом бродяг і посилаючись на свої крихітні пізнання у вітчизняній історії, ганьбили імена захисників православ'я від католицизму, визволителів народу від магнатів”.⁶ У спеціальній статті, присвяченій історії козацтва, Маркевич окремо підкреслює історичні заслуги козацтва у відстоюванні національних та соціальних прав народних мас України.⁷

---

⁴ Там само, с. 210.

⁵ Багалій Д. Нарис української історіографії. К., 1923-25, т. 1-11.

⁶ Маркевич Н. О козаках // Чтения в обществе истории и древностей Российских. М., 1858, т. IV.

⁷ Василенко Н.П. Осип Максимович Бодянский и его заслуги для учения Малороссии // Киевская старина. К., 1904.

Видне місце серед харківських романтиків у літературі й історіографії 30-40-х рр. ХІХ ст. належить гуртку Ізмаїла Івановича Срезневського. Наслідком більш як семирічного вивчення Срезневським народної творчості була його збірка “Запарожская старина”, в якій він вмістив уривки з козацьких літописів, неопублікованої ще тоді “Історії Русів”, повісті, історичні пісні і думи про героїчне минуле українського народу ХV-ХVІІ століть тощо. У першій частині першої книги ми зустрічаємо уривки з “Історії Русів” про права і надання польських королів українському козацтву, уривки з літописів і народної творчості, про перші козацько-селянські повстання — Косинського, Наливайка, Лободи, Остриниці, про походи козаків на Туреччину, подвиги Сагайдачного і його смерть, думу про трьох братів. У другій частині Срезневський вмістив пісні і думи про події та історичних осіб від часів Б.Хмельницького до гетьманства Мазепи.⁸

Перший ранній період історичної творчості Срезневського закінчується восени 1839 р. у зв'язку з його поїздкою в наукову подорож по слов'янських країнах. Після повернення з-за кордону в 1842 р., зайняття кафедри російської філології Харківського університету, а особливо після переведення на кафедру славистики в Петербурзький університет, увага вченого переключилась на питання російської і слов'янської філології.

З діяльністю Одеського товариства історії і древностей та міста Одеси пов'язана творчість члена цього товариства Аполлона Олександровича Скальковського. Після придушення польського повстання 1830-31 рр. були конфісковані великі архівні фонди учасників повстання. Цей матеріал використав Скальковський для написання книги про гайдамацькі рухи в Україні.⁹ Скальковський не лише заперечив народний характер гайдамацьких рухів, але й дав їм негативну оцінку. Особливо гостро він засуджував селянський рух Коліївщини, заперечував національно-визвольні вимоги гайдамаків, розглядав їх виступи як розбійницькі дії “натовпу, що озброївся просто для розбою і грабунку, задля однієї лише користи”.¹⁰

Козацтво в цілому, особливо запорізьке Скальковський розглядав як реакційне явище в українській історії. Його дії він вип-

⁸ Полонська-Василенко Н. Українська історіографія. Мюнхен, 1971, с. 68-69.

⁹ Скальковський А. Наезды гайдамаков на Западную Украину в XVIII ст. 1733-1768. Одесса, 1845.

¹⁰ Скальковський А. Наезды гайдамаков на Западную Украину в XVIII ст.

равдове лише з точки зору захисту православ'я проти мусульманства і католицизму та як силу, що захищала Російську імперію під час війн XVIII ст. Що ж торкається соціальних і національно-визвольних рухів Запорожжя, то їх Скальковський оцінює різко негативно; саме існування Запорожжя в цьому плані він вважає явищем негативним, а скасування його царизмом цілком виправданим.¹¹

З точки зору поширення історичних знань про минуле і сучасне Південної України певне значення мають невеликі праці і статті Скальковського, написані в 40-50-х рр. Такі, наприклад, як “Зносни Запоріжжя з Кримом в 1749 р.”, про колонізацію Південної України і Бессарабії виходцями з інших країн, його напівлітературні твори “Похорон козака”, “Ясир”, чотири випуски історичних нарисів “Порубежники. Канва для романів”, а також “Дунайці”.

Наукова творчість Михайла Олександровича Максимовича в галузі історії вчинила величезний вплив на еволюцію історіографії у XIX ст. У висвітленні історії України XVI-XVII ст. вчений великої ваги надав саме козацтву. Він перший піддав науковій критиці концепції норманістів та скептиків на походження і характер козацтва. Довів, що українське козацтво не було особливим плем'ям. “Скажу виразніше,— писав він в “Листах до Погодіна”,— в Україні обох боків Дніпра козацтво розвинулось з XVI ст., як особливий стан малоросійського народу серед інших станів тобто духовенства, шляхетства, міщанства і поспільства”.¹² Максимович зараховує козацтво не до племінної, а до соціальної категорії української народності, визначає його як окремий стан поруч з шляхтою, міщанством, духовенством і посполитими. Виникнення цього стану він пов'язує з певними історичними умовами розвитку українського народу і відносить його до початкового етапу визвольної боротьби українського народу. Він перший в українській історіографії звернув увагу на козацтво як в своїй основі військовий стан та показав дальший поділ його на поселенців-козаків, що жили на волості, і військовий табір — Запорожжя.

Історії козацтва і народних рухів в Україні присвячено значне число творів Максимовича, зокрема, “Повідомлення про літопис Григорія Грабянки, виданий 1854 р. Київською Тимчасовою комі-

---

¹¹ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. Одесса, 1885. Ч. I-III.

¹² Максимович М. Собр.соч. К., 1876, т. III, с. 261-162.

сією”, “Про причини взаємного озлоблення поляків і малоросіян в XVII ст.”, “Історичні листи про козаків Придніпровських”, “Замітки про козацьких гетьманів”, “Дослідження про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного” та праця, що близько прилягає до цього дослідження, — “Сказання про Петра Сагайдачного”, “Спогади про Богдана Хмельницького” та ін.¹³ Серед праць Максимовича слід згадати “Огляд городових полків і сотень, що були на Україні з часів Богдана Хмельницького” та “Бубнівська сотня”. У них автор подав опис історико-географічного і адміністративно-політичного становища України в період національно-визвольної війни.

Згадана група творів Максимовича починається розглядом одного з важливих джерел з історії України — літопису Григорія Граб'янки. Критично проаналізувавши цю історичну пам'ятку початку XVIII ст., він виявив у ній багато фактичних помилок і недоречностей, які сприймалися істориками протягом півтора століть років як правдиві факти. Праці Максимовича “Повідомлення про літопис Григорія Граб'янки” та “Повідомлення про південно-руські літописи, що видані Миколою Білозерським у Києві в 1856 році” становили для свого часу значний внесок в українську історіографію.

Погляд на характер національно-визвольної війни українського народу у XVII ст. Максимович висловив у зв'язку з історією козацтва та оцінкою історичних діячів цього руху — Наливайка, Павлюка, Острянина, Петра Конашевича-Сагайдачного, а особливо Богдана Хмельницького. В уявленні Максимовича це був загально-народний рух українського народу проти польського гноблення. Соціальним класовим мотивам цього руху відводилась другорядна роль. На погляд Максимовича, навіть в тих випадках, коли народ виступав проти руського панства, то він спрямовував свій удар проти таких же “ляхів від племені і коліна руського”.

Причини появи козацтва Максимович бачив у зовнішньому чиннику — нападах татар і гнобленні з боку Литви і Польщі. Саме це, на думку Максимовича, й послужило приводом для створення козацтва за “Дніпровськими порогами, там, де войовничий Святослав поклав свою голову, цей прообраз голів козацьких... Запорожжя було гніздом, де родилась дружина, відважна ватага вільних козаків плодилась без матері, бо для неї була Січ мати, а Великий

¹³ Максимович М. Собр.соч. К., 1876, т. I, с. 317-320.

Луг батько. Козаків водила жадоба волі, помсти, битви, здобичі, і всякий виходець, хто б він не був, міг стати їх братом, товаришем, якби тільки приніс з собою бойову відвагу, щоб він прийняв віру і мову їх”.¹⁴

Таким чином, першу половину XIX ст. ми характеризуємо як особливий і, певною мірою, новий етап в розвитку української історіографії, біля підстав якого були процеси українського національного відродження, поширення нових методів історичного дослідження, що дозволяли по-новому оцінити значення козацтва і історії українського народу. Щоправда, праці більшості істориків першої половини XIX ст. мали ще не рідко “любительський” характер. Історики багато уваги приділяли збиранню, поступовому нагромадженню історичного матеріалу, особливо з тих часів, котрі відбилися у історичній пам’яті і традиції як героїчна сторінка народних діянь.

---

¹⁴ Максимович М. Собр. соч., т. I, с. 837.

КОЗАЧЧИНА У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ.

У другій половині ХІХ століття серед науковців точилася дискусія щодо місця, ролі і значення козацтва в історії. У цій суперечці приймали участь значні представники т.зв. державницького і народницького напрямків в історіографії. До першого належала більшість російських і польських істориків, другий напрям представляли українські вчені. “Державники” оцінювали козацтво як анархічну, руйнівну силу, твердили, що козаки були станом антидержавним і тому на спроби як Польщі, так потім і Росії щодо приборкання козацької волі слід дивитися як на захист державного елементу проти вторгнення диких, руйнівних побуджень.

Одним з перших проти таких тверджень виступив М.І.Костомаров, якого справедливо називають засновником української народницької школи. У важливій з наукового боку статті “Про козацтво” вчений взяв на себе сміливість довести, що “козацтво, при всіх тимчасових відхиленнях, було наслідком ідей чисто демократичних”. Історик вважав, що козацтво у широкому розумінні — це не особливий рід війська, а та маса народу, яка шукала волі, і в цьому понятті воно виражало протест народу проти державних тягот.¹

Вагоме місце у творчій спадщині Костомарова посідають праці “Про причини і характер унії в Західній Росії”, “Думки про історію Малоросії”, “Богдан Хмельницький” та інші, в яких досліджуються питання визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст. Притягують увагу погляди вченого на стан України напередодні повстання під проводом Б.Хмельницького, на процес його підготовки, рушійні сили, характеристика ним керівників повсталих та інше.

Науковим досягненням Костомарова стало те, що він одним з перших показав визвольну війну як закономірне і неминуче явище, підготовлене попередніми десятиліттями і яке вилилося у боротьбу українського народу проти політичного, економічного і релігійного гніту. Цікаво, що історик розглядав визвольну війну середини ХVІІ ст. і як “козацьку революцію”. Головною причи-

¹ Костомаров Н.И. Собр.соч. Исторические монографии и исследования. Спб., 1904, кн. 4, т. 9, с. 16.

ною, яка породила визвольну війну українського народу, Костомаров вважав боротьбу народних мас за “права і вольності”. Досить зваженими були підходи Костомарова до характеристики особи Б.Хмельницького. Важко, скажімо, заперечити думку про гетьмана як виразника народних прагнень, обранця народу, зняряддя потреб свого часу, своєї країни. Не гетьман був діючою особою, писав учений, а народ, не він підняв народ до повстання, а народна необхідність вивела Хмельницького з бездіяльності. За Костомаровим, цей діяч зовсім не був одним із тих рубак, яким необхідна була війна, як рибі глибина водяна, як птаху широчінь повітряна. Це була людина політична, муж ідеї.

Загалом праці М.Костомарова стали значним внеском у дослідження історії українського козацтва, за його визначенням “цвіту та матеріальної сили руського народу”.

Козаччина, і особливо доба Хмельниччини, посідають важливе місце в історичній концепції одного з найвидатніших українських істориків другої половини ХІХ ст. В.Б.Антоновича. На основі аналізу суспільного життя українського народу Антонович доходить висновку, що його провідною ідеєю є “принцип вічовий, принцип широкого демократизму і признання рівного права політичного задля кожної одиниці суспільства”² Однак втілити в життя свій “одвічний демократизм” українцям ніколи не вдавалось сповна. Причина цього, на думку історика, — в недостатньому запасі культури як народу в цілому, так і його вождів. Найпереконливіше підтвердження своїх висновків Антонович знаходив у повстанні під проводом Б.Хмельницького, коли “історичні обставини сприяли найліпше, одначе увести в життя провідну ідею українського народу не довелося, бо на те не стало культурного розвитку, переконань та витривалості”³

Під кутом зору цих концептуальних положень Антонович і розглядав весь історичний процес в Україні, причому генетично пов’язував добу пізнього середньовіччя з історією Київської Русі.

Періоду історії Київської Русі Антонович дав досить позитивну оцінку, оскільки вважав, що в той час український народ значно еволюціонував по шляху прогресу, особливо в галузі культури та суспільного життя. Але історик не сприймав ті часи як ідилію. Виходячи із своєї концепції “боротьби ідей”, він стверджував, що

---

² Антонович В. Про козацькі часи на Україні. К., 1991, с. 18.

³ Там же, с. 19-20.

і тоді спостерігається гостре протистояння “громади” і “дружини”, тобто демократичних та централістських тенденцій у сфері суспільно-політичного життя. Усі симпатії історика на боці громади, основні засади якої (вічове вирішення справ та рівноправність членів) він вважає за той споконвічний ідеал суспільного життя, “до якого постійно, іноді суто інтуїтивно, прагне український народ”.

Вистоявши у боротьбі проти князівсько-дружинного елемента, громада, за Антоновичем, продовжила своє існування і в період Литовської доби. Вона адаптувалась до нових історичних умов і дістала своє продовження в організаційних основах українського козацтва. Однак на перешкоді руху українського народу до свого споконвічного ідеалу стала Люблінська унія 1569 р. Запровадження після її укладення шляхетського устрою в Україні призвело до руйнування тут громадського ладу. Проте викоринити “вольності громад” шляхті так до кінця і не вдалося. З людей, невдоволених чужими, не притаманними українському життю порядками, утворилося запорозьке козацтво. У ньому з новою силою акумулювалася ідея демократизму. На думку Антоновича, саме в організаційних основах Запорозької Січі, які увібрали в себе кращі риси староруської громади, і полягає причина популярності серед українського народу. З часу оформлення Запорозької Січі починається новий виток української історії, на якому головним є боротьба двох елементів — аристократичного (шляхта) та вічового (козацтво).

Козаччина містила в собі українську національну ідею, яка однак мала одну хибу, що і призвела в кінці кінців до невдачі. Козацькі рухи ставили перед собою лише завдання збереження прав вузько козацьких, ігноруючи права стану кріпацького, не рахуючись власне з усією масою українського народу. Отже, поки в XVI та в першій половині XVII століття козацтво змагало переважно за свої станові військові права, воно не мало належного успіху, а коли козацтво заклиало до боротьби селянські маси, то тоді вони разом доходять до перемоги. Але перемога ця не привела козацтво, особливо його керівників до усвідомлення цієї боротьби як боротьби народної, за народні ідеали. Козацькі гетьмани і старшина після перемоги йдуть знову до мети вузької, групової, вони хочуть із себе створити нове шляхетство на взірць польського. Народ відчув і зрозумів ці тенденції інстинктивно і його довіра до козаків стала щезати.

Кульмінаційному моменту козацької боротьби, коли відбувся союз козацтва з народними масами — Хмельниччині, В.Антоно-

вич не присвятив якоїсь великої історичної праці, однак оригінальні думки з цього приводу висловив. На його погляд Хмельницький не був проіннятий народними ідеалами і не розумів іншого суспільного ладу, як тільки той, в якому він виріс і який був йому відомий. Поряд з цим Антонович зазначав, що хиби Хмельницького і недостатнє усвідомлення ним можливостей епохи та інтересів народу коренилися не в особистих характері або інтересі гетьмана, а були виявом загальнорозумового і суспільного рівня розвитку українського народу на ту епоху і на ті часи.

Український народ не був тоді на такому рівні розвитку, коли шляхом розумової роботи відкидаються вироблені історією форми побуту і утворюються нові, кращі за попередні. Без достатньої освіти і культури, на думку Антоновича, не може скластися ідея нових громадських форм, не може вирости нова політична форма суспільного устрою. Тому робив помилки Хмельницький, тому і сама Хмельниччина не привела до створення нових суспільних форм життя, які були б кращими і поступовішими, рівняючи їх до попередніх відносин.

Дехто із сподвижників, послідовників і наступників Хмельницького, на думку Антоновича, намагався стати на ґрунт демократичний, спираючись на народний інстинкт, але недостатня громадська підготовка народу не дала тим діячам навіть змоги як слід сформулювати свої устремління. Ці діячі мусять або, як Мартин Пушкар та Іван Попович, впасти в нерівній боротьбі, або приневолені зробитись демагогами, як Брюховецький, або, нарешті, після неймовірних зусиль мусять визнати свої прагнення, як Петро Дорошенко, нездійсненими.

Протягом майже двох століть після Переяславської ради 1654 р. "ідея демократизму", на думку Антоновича, йдучи в розріз з інтересами Московської держави та провідною ідеєю російського народу (абсолютизм), переживала в Україні стан летаргії. І лише нова українська інтелігенція в особі Кирило-Мефодіївського братства викликала її пробудження. Безпосереднім продовженням цього процесу був, за Антоновичем, громадівський рух другої половини ХІХ ст. в Наддніпрянській Україні.

Особливу позицію щодо оцінки українського козацтва займав П.Куліш. У молоді роки він багато в чому, зокрема в національно-патріотичних, освітніх та інших поглядах сходився з Т.Шевченком, дружив з ним; але їхні програми мали принципові відмінності. Якщо Шевченко ставив за мету сприяти своїм художнім словом

революційному визволенню українського народу від російського царизму, від кріпосницького поневолення, то Куліш головним завданням вважав піднесення культурно-духовного рівня свого народу як основи для майбутнього мирного будівництва української державності. Усі сили — не на революційну перебудову життя, а на мирне піднесення українського народу до рівня західноєвропейських народів з найрозвиненішою культурою.

З цих позицій Куліш засуджував і “Гайдамаччину”, кровопролитні повстансько-бунтарські рухи “низів” з їх, як він вважав, варварством та жорстокістю, владолюбними амбіціями та загребущістю “верхів”. Вони, на його думку, були головними національними перешкодами для культурного і державного становлення України, зокрема після доби Б.Хмельницького, в час так званої Руїни.

Від раннього романтичного захоплення козачиною Куліш приходять у своїх історичних творах (“История воссоединения Руси”, “Отпадение Малороссии от Польши”, “Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року”) до переважно негативної оцінки козацько-селянських повстань та їх провідників. Тут він засуджує оспівування козащини у фольклорі й літературі, вивіщує культураносну місію польської шляхти і російського царизму в Україні. Стихийна, озлоблена сила темної дикої “черні”, вважає Куліш, руйнує культуру, досягнення цивілізації.

У своїх творах Куліш застерігає проти “демона тьми”, свавілля низів, проти нових “панів” і бюрократів, які після перемоги повсталих можуть прийти на зміну старим, скинутим, проти загрози неуцтва і занедбання загальнонародської моралі.

Слід мати на увазі, що в 70-80 рр. XIX ст. цілком назріла критична переоцінка романтичної ідеалізації козащини. Під пером Куліша пізній романтизм нещадно розправлявся з ілюзіями та ідеалами своєї молодості. При цьому Куліш не вберігся від нових крайностей — категоричного осуду і навіть злісного знеславлення Запорозької вольниці. Проте чимало діячів української культури зуміли побачити у викличних екстравагантних поглядах Куліша прояв більш реалістичного, ніж доти, підходу до зображення козащини. Так, М.Драгоманов зазначав: “Безспірно, добродій Куліш пересолив і наговорив багато зовсім чудного, та все-таки зміна його поглядів свідчить по крайній мірі, про те, що настав час, коли не можна цінити історію нашої України з погляду одного тільки національного, а надто перемішаного з православним...”. І

далі Драгоманов писав, що необхідно осмислити історію та культуру України в європейському контексті, з орієнтацією на вселюдські цінності. “Тільки таким же способом можна оказати правдивий суд і почасти над нашим козацтвом, — над його вартістю і хибами, над причинами його смерті... і над тим, що воно залишило по собі цінного в нашому народі, котре може ще дати свій плід, а що в ньому є такого, котре треба просто здати в архів і признати навіть шкідливим для поступу”.⁴

Негативні риси тогочасного козацтва, твердив Куліш, є виявом здичавіння нащадків русичів давньої княжої доби внаслідок ярма “чингісхановичів”, втрати українським народом колишнього високого культурного рівня в умовах тодішнього і пізнішого чужинського поневолення.

З різних причин у Кулішевих оцінках змісту й характеру боротьби таких провідників українського визвольного руху, як Косинський, Наливайко, Павлюк, Острянин переважають негачії. Тенденційно спотворені характеристики цих та деяких інших українських історичних діячів частково запозичені Кулішем з польських і російських джерел. Загалом на його історичній концепції позначився вплив праць російського історика С. Соловйова з їхнім великодержавницьким тлумаченням української історії. М. Грушевський зазначав, наприклад, що Куліш продовжив ультрадержавний погляд Соловйова на козачину як “елемент руйнний, протигородський і протидержавний, що не хотів працювати, а бажав жити чужим коштом”.⁵

Чимало негативного спостерігається в Кулішевих оцінках повстання під проводом Б. Хмельницького і самого гетьмана: Куліш дорікає Хмельницькому, що він не використав державотворчих традицій, “культурних інстинктів” давніх русичів і “розіграв роль стихійної сили, яка зникає без благодірного сліду після руйнівної своєї дії...”⁶ Однак при всьому суб’єктивізмі характеристик, Куліш відзначає, що Хмельницький “показав на поляках” силу українського генія, що гетьмановим “стратегічним, організаторським і політичним здібностям скривджені від них дивуються більше ніж ми, які восторжествували над ними”.⁷ Загалом Б. Хмельниць-

⁴ Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. К., 1970, т. 2, с. 348.

⁵ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Український історичний журнал. 1992, №4, с. 121.

⁶ Куліш П. Отпадение Малороссии от Польши, т. 3, с. 132.

⁷ Там же, т. 3, с. 231.

кий виступає у цьому творі Куліша як мудрий державний діяч з надзвичайно активною, гнучкою міжнародною політикою.

П. Куліш намагається якнайпереконливіше і наочніше показати, що внутрішнім, національним фактором, який ослаблює Україну в час лихоліття, губить її, є відсутність об'єднуючої злагоди між різними суспільними верствами. Цю слушну думку він наполегливо демонструє на різноманітному матеріалі з історичного минулого.

Як мислитель, Куліш порушує питання людської історії — про співвідношення гуманістичної моралі і класових, національних та особистих інтересів, наголосивши при цьому на пріоритеті загальнолюдських цінностей. Палкий прихильник свободи, він застерігав проти її ототожнення із сваволею, анархією, акцентував увагу на необхідності суспільного порядку і вихованні культури людського співжиття. Саме тогочасна дійсність змушувала Куліша повсякчас замислюватися над шляхами досягнення справедливих міжнаціональних взаємин. Він гостро відчув потребу в опануванні рідним народом загальноєвропейської культури при збереженні своєї національної самобутності.

Великий інтерес викликає погляд на козаччину ще одного видного українського мислителя — М.П. Драгоманова. Як відомо, цей вчений широко застосовував у своїх історичних творах порівняльний метод і не раз критикував тогочасних українських істориків саме за відсутність у їх дослідженнях цього універсального прийому. М. Драгоманов, наприклад, тонко підмітив хиби в історичних працях Куліша і рекомендував йому для їх усунення використовувати метод порівняльних студій. “Куліш,— писав Драгоманов,— один з найбільших наших національників і козаколюбців, став дуже гостро нападати на наше козацтво, називаючи його чистим розбишацтвом, похваляти польських панів, що не хотіли терпіти козацтва, та Петра I й Катерину II, що зруйнували Січі й т.ін. (Розбишаками вийшли козаки в д. Куліша, між іншим через те, що він, як звичайно наші вчені, огляда історію без порівняння з історією народів). Тим часом в історії західно-європейських народів можна знайти факти, з котрих методом д. Куліша можна довести, що всі корпорації й класи — рицарі, міщани, студенти, навіть монахи, а нарешті й інституція королів — були розбишаки, і всі революційні рухи, як і державні війни, були розбоями”.

М. Драгоманов рішуче заперечує погляд на козаків, який визнає їх розбишаками. У козаччині він вбачає позитивні моменти: про-

тест проти тяжких для народу суспільних порядків та оборони руської землі від чужинців. На думку вченого, українське козацтво в свою кращу пору прийняло в свої ряди не лише простих селян та міщан, але й освічені і культурні верстви українського народу і тим самим розширило свідомість національно-визвольних змагань. Зростанню свідомості сприяло й те, що боротися українським козакам, на відміну від російських, довелося проти чужої, а не своєї держави. Боротьба українського козацтва з Польською державою була “боротьбою принципів”, тоді як заколоти й виступи великоруського козацтва залишалися виключно “боротьбою інстинктів”. У боротьбі з Туреччиною українські козаки, на думку вченого, виступали представниками самостійної народної політики.

Отже, історики другої половини XIX ст. М.Костомаров, В.Антонович, П.Куліш, М.Драгоманов висловили багато слушних та оригінальних думок і суджень про українське козацтво, які змусили сучасників і наступні покоління ставити розгляд цього соціального феномену у більш широкі суспільно-політичні і культурно-цивілізаційні рамки.

**PORTRETY BOHDANA CHMIELNICKIEGO
W POLSKIEJ POWIEŚCI HISTORYCZNEJ XIX WIEKU**

Postać wielkiego wodza Kozaków posiada długą, bo trzechsetletnią tradycję w piśmiennictwie i literaturze polskiej. Zapoczątkowali ją współcześni, uczestnicy i świadkowie tej straszliwej i krwawej epoki, zwłaszcza "sarmacki Wergiliusz" w swej epoce heroicznej, zwłaszcza w wielkim eposie historycznym — *Wojnie Domowej*.

Przypomnieli w początkach XIX stulecia J.U.Niemcewicz, następnie J.Słowacki, ale rozślawili dopiero znakomici prozatorzy w ostatnich dekadach ubiegłego wieku. Nie bez wyraźnych inspiracji wybitnych dziejopisów i (jednocześnie) niezrównanych stylistów tej miary co Karol Szajnocha czy Ludwik Kubala. Fascynowała wyobraźnię twórców niezwykłość Bohdana Chmielnickiego, a zwłaszcza **tragiczny i demoniczny** zarazem wymiar tego — jak pisał w znanej i bardzo krytycznej recenzji "Ogniem i mieczem" Bolesław Prus — "człowieka niepospolitych zdolności", który "mógł być jednym ze sławnych wodzów Rzeczypospolitej, a stał się jej nieszczęściem", demiurgiem straszliwej, krwawej burzy dziejowej, wreszcie (także) pomysłodawcą pierwszych planów rozbiorowych, projektów likwidacji państwowości polskiej. Autor "*Lalki*" widzi w nim "jednego z najtragiczniejszych w historii ludzkości" tytana buntu ("męża buntu"), należącego do "wielkiej rodziny buntowników", godnego stanąć w tym samym szeregu co "Lucyfer i Adam, Kain, Mojżesz, Spartakus i Katylna, Luter i Wilhelm Tell, Cromwell, Robespierre aż do Waszyngtona i wielu [...] innych".¹ Postać ta domaga się więc kreacji na miarę giganta-buntownika.²

Przyjrzyjmy się jednak, jak przedstawiła hetmana kozackiego polska powieść historyczna minionego stulecia.

Trzy portrety, wizerunki, podobizny, trzy kreacyjnie różnorodne i odmienne **konterfekty** Bohdana Chmielnickiego, ukazane w powieściach: Tomasza Teodora Jeża "*Z burzliwej chwili*" (1880-1882), Henryka Sienkiewicza "*Ogniem i mieczem*" (1883-1884) i Józefa Ignacego Kraszewskiego "*Boży gniew*" (1886), zwracają uwagę badacza literatury z kilku powodów.

Interesująca jest bowiem zarówno koncepcja i kreacja wielkiej i fascynującej postaci historycznej — wpisanej na zawsze w tragiczne

¹ Por.: Prus: B. "Ogniem i mieczem" — *Powieść z dawnych lat Henryka Sienkiewicza // Trylogia Henryka Sienkiewicza: Studia, szkice, polemiki; wyb. i oprac. T. I Jodełka-Burzecki. Warszawa, 1962, s. 190.*

² *Ibid.*, s. 193.

dzieje narodu — **artystycznie nobilitowanej** przez znakomitych pisarzy, jak i krąg rzadko dostrzeganych dotąd związków, wyznaczających **nowe konteksty** arcydzieła literatury narodowej, pierwszej części Sienkiewiczowskiego cyklu trylogicznego. Trzy powieści, nieczęsto zestawiane w dotychczasowych badaniach — *“Z burzliwej chwili”*, *“Ogniem i mieczem”*, *“Boży gniew”* — nie są tylko przypadkowym następstwem chronologicznym, lecz **artystyczną konstelacją** w dziejach polskiej powieści historycznej ubiegłego stulecia. Jest to w pełni uzasadniona sugestia i problem do dalszych szczegółowych rozważań.³

I.

Opublikowana w odcinku *“Przeglądu Tygodniowego”* (1880-1882), zapomniana przez czytelników i nie doceniana przez badaczy, trzytomowa powieść historyczna T.T. Jeża pt. *“Z burzliwej chwili”*, prezentuje bohaterów wielkiego i krwawego dramatu dziejowego z lat 1648-1657: Krzczowskiego, Barabaszeńkę (Barabasa), Tuhaj-bega (Tuhaj-beja), Czaplifńskiego, chorążego Koniecpolskiego, Krzywonośa i Wyhowskiego, wojewodę Kisielę i hetmana Janusza Radziwiłła, a przede wszystkim Bohdana Chmielnickiego i jego najstarszego syna, Tymoszka. Postaci te, tak dobrze znane, poza wyjątkami, z Sienkiewiczowskiego arcydzieła, potraktowane zostały przez autora *“W Uskokach”* głównie jako osoby **prywatne**.⁴ Ukazują one przeto, najbardziej osobiste rysy swojego oblicza, nie przysłonięte maską konwenansu. I nawet wówczas, gdy występują w rolach bardziej oficjalnych, nie zanikają cechy ich własnej spontanicznej naturalności. Stąd też dominują w powieści sceny i sytuacje pełne domowej intymności, rodzinnej poufałości, nieskrępowanej codzienności, nadając utworowi T.T. Jeża daleką od patetycznego uniesienia wizję historii, odległą od koturnowej stylizacji wymiar jej głównych aktorów.

³ Por. Szwejkowski Z. *“Trylogia” Sienkiewicza. Szkice*, Poznań, 1961 (rozdz. 2). Rozwinął tę sugestię L. Ludorowski w monografii — *Sztuka opowiadania w “Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza*, Warszawa-Poznań, 1977, s. 103, a następnie w kolejnych rozprawach: *Tropy Sienkiewiczowskie w “Bożym gniewie” J.I. Kraszewskiego // Trylogia — Sobieski — Victoria wiedeńska* / red. L. Ludorowski, cz. 1; *Trylogia w stulecie dzieła*. Lublin, 1985, s. 113-132; *Historia prywatna Bohdana Chmielnickiego w powieści T.T. Jeża “Z burzliwej chwili”* // Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Nr. 741. Katowice, 1986, s. 7-21; *“Boży Gniew” J.I. Kraszewskiego w kręgu “Ogniem i mieczem”* // Romanów i Kraszewski / Red. L. Ludorowski. Lublin, 1989, s. 135-158; *Późne powieści historyczne J.I. Kraszewskiego wobec Sienkiewiczowskiej “Trylogii”* // Józef Ignacy Kraszewski. Twórczość i recepcja / Red. L. Ludorowski (w druku); *“Sędziwy Parys”*. // Folia Societatis Scientiarum Lublinensis. Vol. 29. Lublin, 1991, s. 3-18.

⁴ Por. Ludorowski L. *Historia prywatna Bohdana Chmielnickiego*, s. 8-9.

Otwarcie Świata powieściowego *in medias res* wprowadza czytelnika od razu w centrum tragedii dziejowej. Oto, na łożu śmierci, kona najszlachetniejszy i najgorętszy rzecznik pojednania obu narodów, wojewoda Adam Kisiel. Jeszcze się łudzi, że zdoła swoim autorytetem moralnym — odwołując się do sumienia Chmielnickiego i “**na trzeźwo** (podkr. L.L.) złożonej przezeń niegdyś (tj. w roku 1649) przysięgi nie wymuszonej” (że zaniecha on, na żądanie wojewody, misji wyznaczonej mu przez los “bicza bożego”, gdyby przebrał miarę w karaniu szlachty i Lachów) — odwieść hetmana zaporoskiego od dalszego rozlewu krwi. Wysła więc zaufanego emisariusza, lirnika stepowego (występującego w tej powieści częściowo także jakby w roli romantycznego Wernyhory) Sawę Bandurę z misją pokoju i pojednania do wodza Kozaków z pierścieniem Chmielnickiego — “pierścieniem skruchy”, symbolicznym znakiem “obudzonego sumienia” i żalu za nadmiar krwi przelanej w bratobójczej wojnie domowej, wręczonym przed laty osobiście wojewodzie — chociaż obaj wiedzą, że posłannictwo to jest spóźnione i całkowicie już niewykonalne. Od pięciu lat trwa bowiem straszliwa burza dziejowa, *bellum civile*, na Ukrainie, a siły Chmielnickiego nie zostały złamane. Jest rok 1653. To dopiero prolog, wprowadzenie przedstawiające w trzech początkowych rozdziałach tomu 1 genezę i skutki powstania kozackiego oraz rolę i działalność jego wodza, Bohdana Chmielnickiego.

Bezpośrednie spotkanie z bohaterem wielkiej historii nastąpi jeszcze nieprędko; po starannym i szczegółowym przygotowaniu czytelnika. W drugiej fudze narracyjno fabularnej⁵ (rozdziały IV-VI) relator powieściowy — zgodnie z przyrodniczymi metodami badania i wyjaśniania historii (“ewolucjonizmu przyrodniczego”)⁶ — wprowadza wątek kontrapunktujący, opowiada *ab ovo* historię pojawienia się w życiu Chmielnickiego tajemniczej kobiety⁷, która stała się **bezpośrednią przyczyną** jego wystąpienia na arenie dziejów. *Prima*

⁵ Pojęcia tego używamy zgodnie z rozumieniem przedstawionym w monografii — *Sztuka opowiadania w “Ogniem i mieczem”* ...

⁶ Por.: Ostrowska M. T.T. Jeż (*Zygmunt Miłkowski*). *Życie i twórczość*. Kraków, 1936, s. 544.

⁷ Należy zaznaczyć, iż ów znamienity sąd autora omawianej powieści o decydującym znaczeniu osobistych przyczyn podjęcia działalności polityczno-militarnych przez Chmielnickiego nie jest bynajmniej lekceważony przez współczesną historiografię polską. W dwutomowym “*Zarysie dziejów Ukrainy*” L. Podhorodecki pisze: “[...] podstarości czehryński, Daniel Czaplński, popadł w zatarg z Bohdanem Chmielnickim o wdzięki jakiejś panny. Kozak wygrał konkury, ale krewki szlachcic

mobile kobieta, "Łaszka", "piękna Helena". To ona swoją urodą rozbudziła fascynacje erotyczne "podstarzałego Parysa"⁸ i rozpętała w nim całe piekło miłosnych pożądań, jego "starcze chucie".

Kobieta fatalna (której T.T.Jeż świadomie nadał imię "kochanki Parysa"), kochana przez czterech mężczyzn: Sawę, Tuhaj-bega, Tymka i Bohdana, pojawiła się w życiu Chmielnickiego jako rezultat długiego łańcucha przyczyn i konsekwencji, by stać się głównym powodem bratobójczej wojny. Toteż od połowy tomu 1 (pomijając interwałowy tom 2, ukazujący przede wszystkim sprawy sercowe i przygody urodziwego Tymoszką w Jassach i Bachczyseraju) wielki, dramatyczny i tragicznie zakończony śmiercią "pięknej Heleny" (powieszony przez pasierba w bramie czechryńskiego dworku) romans Bohdana Chmielnickiego jest nieomal zasadniczym przedmiotem ilustracji fabularnej i stałym wątkiem dyskursu autorskiego, odsuwającym w cień zdarzenia historii politycznej lub oświetlającym je z tego właśnie punktu widzenia.

Wprowadzeniu postaci Chmielnickiego do akcji powieściowej w rozdziale VII (tomu 1) towarzyszy bardzo wyraziście utrzymana perspektywa prywatności, wyznaczona przez postać obserwatora,

---

zebrał watahę rzezimieszków i napadł na futor zaporoskiego pułkownika, porywając mu żonę i pałac zabudowania. Gby pokrzywdzony Chmielnicki począł dochodzić sprawiedliwości, został aresztowany pod zarzutem współpracy z Tatarami. Po pewnym czasie uwolniono go z więzienia, ale poprzysiągł już zemstę całej polskiej szlachcie" (L.Podhorodecki. *Zarysi dziejów Ukrainy*. T. 1. Warszawa, 1976, s. 260). Podobnie, choć z pewną niekonsekwencją, ujmuje tę kwestię autor ostatniej pracy o Chmielnickim: "Na Ukrainie zaś zimą 1647/1648 r. dobiegł tragicznego końca zatarg setnika czechryńskiego Bohdana Zenobiusza Chmielnickiego z zarządzającym z ramienia chorążego koronnego Aleksandra Koniecpolskiego starostwem czechryńskim Danielem Czaplńskim. Drobną, tak typową zreszłą dla XVII w., spór o **kobietę** (podkr. L.L.) dał początek prawdziwej burzy, jaka rozpętała się nad Rzeczpospolitą". Z pewną niekonsekwencją, ponieważ w dalszej części wywodów teza ta zostaje osłabiona (J.Kaczmarczyk. *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław-Warszawa-Kraków- Gdańsk-Łódź, 1988, s. 38, por. też s. 39-40). Nowsze opracowania ukraińskie wskazują na doniosłe znaczenie prywatnych krzywd Chmielnickiego, a zwłaszcza intryg Czaplńskiego, który chciał go pozbawić ojcowizny w Subotowie, wspieranych przez starostę Koniecpolskiego i spisków na życie Bohdana; podkreślają jednak głównie ekonomiczny wymiar konfliktu. Rola Czaplńskiej-Chmielnickiej natomiast przedstawiona jest bardzo negatywnie — jako kobiety, która trwonila majątek hetmana, spiskowała przeciwko niemu ze szlachtą polską, za co Tymosz skazał ją na karę śmierci. Tego rodzaju opinie feruje monografia ukraińskiego historyka I.P.Krypjakewycza pt. "*Bohdan Chmielnicki*". Kijów, 1954: W jeszcze gorszym świetle przedstawia postać "pięknej Heleny" (ukazująca zresztą wszystkich Polaków w sposób szczególnie ujemny), powieść ukraińskiego pisarza N.Rybaka pt. "*Rada perejastawska*" (wyd. polskie: Warszawa, 1954).

⁸ Por. Ludorowski L. *Sędziwy Parys...*

scenerię i atmosferę teatru zdarzeń oraz wymiar fizyczny i psychiczny głównego aktora. Scenę tę — usytuowaną w czechryńskiej karczmie (przypominającą podobną, choć inaczej funkcjonującą scenę **skandalu towarzyskiego** w *Ogniem i Mieczem*)⁹ — oglądamy właśnie oczyma innej postaci powieściowej, pana Michała, ojca “pięknej Heleny”, świeżo przybyłego w te okolice jakiegoś tajemniczego banitę, człowieka nowego, spoza “towarzystwa”, nie zorientowanego w miejscowych stosunkach i nie znającego powiatowych notabli, bo odwiedzającego miasto tylko z okazji dorocznych jarmarków. Stąd ostrość tego spojrzenia.

Pierwszemu wejściu bohatera historycznego towarzyszy jego inicjalny, wizualnie ukształtowany (tylko ogólnie) portret, sygnalizujący znamienne cechy osobowości postaci nie tylko przez określone rysy wyglądu, ale zwłaszcza przez charakterystyczne zachowanie.

“[...] Mężczyzna w sile wieku, wzrostu średniego, wyglądu dobrego, rysów oblicza regularnych i wyrazu w oczach zdradzającego wolę i rozum”, — lawiruje zręcznie między stołem kozackim i szlacheckim do chwili najkorzystniejszego dla siebie zaproszenia do koła szlachty i dowcipnie konwersującego na obie strony — budzi dociekliwe zainteresowanie obserwatora. W jego ocenie (Michała) rotmistrz czechryński jest to “dziwny i nieznanany [...] mąż, zażywał powszechnego poważania; z Kozakami jest Kozakiem. ze szlachcicami szlachcicem, a wygląda raz na szlachcica, raz na Kozaka, mówi po polsku, po rusku i po łacinie [...] po tatarsku”.¹⁰

Ten bardzo znamienity portret wprowadzający **portret w ruchu** — podkreśla przede wszystkim zagadkową wieloznaczność postaci, jej proteusową zdolność adaptacyjną, sztukę stałego zmieniania szczerlnie przylegających masek. Tą zresztą cechą Chmielnickiego, kameleonowa zdolność przystosowywania się, także wielokrotnie akcentowana, mistrzowska chytryść, przezorność, wyrafinowana, cyniczna przewrotność stanowią **dominujący** element postawy, planów działania, całej jego strategii osobistej (i politycznej).

W interpretacji T.T.Jeża pytanie: “Kim naprawdę jest Chmielnicki: obojętnym synem Cerkwi, cichym wyznawcą wiary bisurmańskiej, a może nawet Żydem”? — stanowi przedmiot powracających w powieści rozważań, np. oceny młodego starosty, Aleksandra Koniecpolskiego, zbierającego (w rozdziale VII tomu 3) o nim opinie duchownych obojga obrządków, szlachty, Żydów, Czaplńskiego (już uwikłanego w konflikt ze swym wielkim rywalem). Będzie też Chmielnicki tematem ironicznej

⁹ Por.: Ludorowski L. *Sztuka opowiadania w “Ogniem i mieczem”*, s. 87.

¹⁰ Jeż T.T. *Z Burzliwej chwili, powieść historyczna*. Warszawa, 1880, T. 1-3, t. 1, s. 203. Wszystkie cytaty tekstu utworu podaję według niniejszej edycji.

polemiki pisarza z historykami zaprzeczającymi polskości hetmana, polemiki opartej na niezbitym dowodzie... twardości czaszki Bohdanowej, której nie zdruzgotało uderzenie obucha (ten fakt autentyczny zdarzył się w roku 1647, podczas próby, czy nie jest on "charakternikiem" (rozdział XI, tomu 3), ponieważ tylko "łeb polski" mógł znieść taki — roztrzaskujący zazwyczaj głowę — cios bronią tego rodzaju.

W prywatnej i nieoficjalnej, osobistej i intymnej przestrzeni domu rozgrywa się większość scen czy epizodów z udziałem bohatera historycznego w tomie 2 i 3 i nieczęsto otwiera się w nich perspektywa publiczna i oficjalna. Autor przedstawia więc Chmielnickiego przede wszystkim w rolach związanych z osiadłym, ziemiańskim (głównie) — a zatem **domowym** trybem życia, w rolach oficjalnych czy też naturalnych dla tego rodzaju bytowania: gospodarza, męża, ojca oraz w rolach intymnych, tajonych przed światem — intryganta, kochanka, wiarołomcy, uwodziciela. I dlatego też **dom** w powieści T.T.Jeża jest jednocześnie miejscem otwartym, gościnnym, dającym dostęp obcym do swojej prywatności, czyli jest domem opiekuńczym, ale jest także miejscem zamkniętym, odizolowanym; pułapką, miejscem złowieszczej intrygi. Z dwóch siedzib Chmielnickiego futor w Subotowie ma charakter domu opiekuńczego, natomiast zbudowany na złość Czaplińskiemu, okazały dwór w Czehrynie stanie się właśnie domem — pułapką, miejscem nieszczęścia, a w końcu też osobistej kłęski hetmana i jego umiłowanej żony, "pięknej Heleny".

Chmielnicki demonstruje tu zawsze postawę nobliwego, zacnego gospodarza, troskliwego męża, dobrego, zapobiegliwego ojca rodziny, budzącego zaufanie i szacunek przyjaznym i życzliwym stosunkiem do ludzi, gościnnością, otwartością domu w Subotowie, czego przejawem jest stała obecność gości (nawet zagranicznych, jak Tuhajbeja) oraz spotkania lokalnych dygnitarzy, przyjęcia i uczy. Ale tej polityce domu otwartego przewodzi gra wyrachowanych korzyści, szybko procentujących zysków, perspektywicznej opłacalności. I w imię takich właśnie rachub Chmielnicki udziela kilkumiesięcznej gościny córce pana Michała, "pięknej Helenie" (do czasu osiedlenia się ich w Czehrynie), gościny brzemiennej najpoważniejszymi konsekwencjami.

Towarzyski, otwarty styl życia w Subotowie manifestują (jak wspomnieliśmy) spotkania, wspólne posiłki, przyjęcia, uczy. Trzy zespoły zdarzeniowe o szczególnej doniosłości uzyskały taką właśnie konstrukcję — scen zbiorowego spotkania oraz wspólnego posiłku: przybycie Heleny do Subotowa i prezentacja obecnych tam gości (rozdział IX tomu 1 *W gościnie*), pojawienie się wśród czehryńskich dygnitarzy nowej, niepokojącej figury — Daniela Czaplińskiego (w tymże

tomie rozdział XI *Osobistość zagadkowa*) oraz uczta wydana na cześć młodego starosty, Aleksandra Koniecpolskiego (*Horiszczce*, rozdział VII tomu 3).

Historyczni aktorzy tych scen ukazani są tu w swojej prywatnej, w pełni "obnażonej" codzienności. Bywalcy towarzyskich spotkań: jowialny Barabaszeńko, opanowany Wyhowski, inteligentny "kum" Krzeczowski, pobudliwy, gwałtowny Tymek, żarłoczny, z ospowata twarzą i wiechciowatymi wąsami Krzywonos, niesympatyczny, potężny, zwalisty Czaplński — szlachcic o "byczym spojrzeniu".¹¹ Goście ci, uprawiający z początku dworną i polityczną konwersację — w miarę pochłaniania kolejnych potraw i trunków bełkoczą, jęczą, wreszcie walą się pod stół w pijackim zamroczeniu. Chmielnicki, upijający się na równi z innymi, przewyższa wszystkich swą inteligencją i sprytem oraz mocniejszą głową i zdolnością natychmiastowych otrzeźwień. Pijaństwo, podkreślane zresztą także w innych powieściach o Chmielnickim, w *"Ogniem i mieczem"*, *"Bożym gniewie"*, a starannie przemilcane w apologetycznym przedstawieniu tej postaci przez ukraińskiego pisarza Natana Rybaka w *"Radzie Perejastawskiej"*¹², jest wedle T.T. Jeża — charakterystycznym rysem prywatności hetmama kozackiego, czynnikiem izolacji i konsolacji, wygodną maską i rodzajem alibi, jakby swoistej "niepoczytalności", ułatwiającej mu rozgrywki osobiste i polityczne.

* * *

Drugi krąg prywatności Chmielnickiego wypełniają rodzinne zawikłania, z wolna odsłaniane tajemnice alkowy małżeńskiej Bohdana i Anny, schorowanej i słabnącej fizycznie matki trojga dzieci: Tymka, Jurka i Oleńki, starzejącej się, od dawna już nie kochanej kobiety, przeżywającej mocno dramat swojej samotności, zbędności i opuszczenia. Tajemnice te poznaje czytelnik za pośrednictwem wyznań obojga małżonków przed "piękną Heleną" (uczynionych wszakże w innych okolicznościach).

Emocjonalne zwierzenia pani Chmielnickiej nadają najważniejszym wydarzeniom biografii męża i własnego losu sprzed dwudziestu paru lat osobisty bolesny wymiar, wspomnienia o rychłym po ślubie wyjeździe Bohdana ze swoim ojcem pod Cecorę, o śmierci teścia Michała w boju i w tejże samej godzinie narodzinach jej pierwszego dziecka, o niewoli męża, powrocie z jasyru, o dalszym jego udziale w wojnie chocimskiej i wyprawie smoleńskiej ożywają w tonacji refleksyjnego wzruszenia. Podkreśla go także prywatny rachunek czasu — poprzez pośrednie

¹¹ Jeż T.T. *Z burzliwej chwili*, t. 3, s. 330.

¹² Por.: Rybak N. *Rada perejastawska*.

czy porównawcze datowanie przeszłości. Tworzy to niedokładną i przybliżoną chronologię zdarzeń — wyznaczaną wedle dwóch orientacyjnych znaków czasu historycznego: roku 1653 i bitwy ochmatowskiej w roku 1644 — niejasno liczony wiek metrykalny wielu postaci, rozciągliwie ujmowane miary młodości i starości. Ale taką właśnie “nie unormowaną” gospodarkę czasem i jego prywatny obrachunek tłumaczy, teoretycznie uzasadniona w Słowie wstępnym i konsekwentnie realizowana, poetyka “właściwej” powieści historycznej, w której nie obowiązuje kronikarski porządek temporalny.¹³

* * *

Wejście “pięknej Heleny” wikła stosunki w domu Chmielnickich. Matka, zatrwożona o los porywczego Tymka, snuje plany małżeństwa syna, urealnione pełną wzajemnością uczuć obojga. Zakochany w Helence i zafascynowany urodą księżniczki Rozandy Lupulanki w Jassach Tymosz marzy o obu pięknościach równocześnie, nie wiedząc, że tym samym jest potencjalnym rywalem własnego ojca, a staje się nim rzeczywiście w momentach wspólnych uniesień miłosnych z macochą, którą unicestwi z całą bezwzględnością gby ta próbuje zatrzymać pasierba w wyprawie po piękną Wołoszankę. Jeszcze bardziej skomplikowana sytuacja stawia Bohdana w roli zalotnika, uwodziciela i kochanka, konkurenta własnego syna i sprytniejszego rywala Czaplińskiego, z cynicznym spokojem czekającego na śmierć własnej żony, by spełnić się miały zamiary nowego związku. T.T. Jeż ukazuje więc miłosną dyplomację Chmielnickiego, skryte amory rozbudzające kobiecość Helenki, następnie przewrotny plan dyskredytujący Tymka (za niestałość miłosnych uniesień) jako zupełnie nieodpowiedniego partnera, a przeciwstawiający dojrzałą, stateczną pewność własnych uczuć, które zagwarantują jej oddaną miłość i szczęście. Różnicę wieku (zaznaczmy: wedle rachunku historycznego w roku 1644 Bohdan ma już prawie 50 lat, Helena zaś — 17) Chmielnicki potrafi także zinterpretować jako fakt pomyślny dla ich przyszłości; podaje przykład swego małżeństwa z “rówieśniczką” Anną (obecnie bliską śmierci) wsparty paradoksalnym wywodem że to właśnie... jego ojciec powinien był poślubić swoją synową — wówczas nie zginąłby pod Cecorą, lecz został w domu i kochał młodzietką zóńkę. Tymi argumentami odwołuje się “do rozumu”, a “lekcją” miłości podnosi Chmielnicki męską wartość swojej osoby, osłabiając równocześnie uczucie do syna i rozterki moralne wobec pani Anny, ostatecznie skłania “piękną Helenę” do cierpliwego oczekiwania przez dwa, trzy lata na projektowane małżeństwo.

¹³ Por. Jeż T.T. *Z burzliwej chwili*, t. 1, s. VI-VII.

Sukcesy pierwszego aktu planów miłosnych Bohdana podkreśla autor prywatnym planem sceny wymarszu roty czechryńskiej na kampanię ochmatowską, w której Helena w towarzystwie ojca, zafaszczynowana wyłącznie osobą Bohdana, nie zwraca wcale uwagi na entuzjastycznie witanego księcia Jeremiego Wiśniowieckiego. ale te sukcesy romansowe mają również swoje groźne następstwa i powikłania, prowokują bowiem naganę księcia Jaremy, hańbiącą rotmistrza publicznie przed sotnią za spóźnienie i niedopatrzenie obowiązków, a Capiłńskiemu (także skrzyżczanemu za nieodpowiedzialność) uświadamiają, iż przyczyną kompromitacji były złe rady udzielone mu celowo przez Chmielnickiego, co skłania go ostatecznie do odwetu, przy pomocy biegłego i uznanego już w Czehrynie jurysty — pana Michała, ojca “pięknej Heleny”.

Tak więc finał I aktu historii osobistej przyszłego hetmana ma podwójną pointę: ciągnący z wojskiem Chmielnicki, przeżywający w milczeniu ból i gorycz swego poniżenia, powoli uspokaja się recytując odę miłosną Horacego do Glicery i tłumaczy niedouczonemu Tymkowi sztukę własnej mądrości życiowej — niepoddawania się ciosom. Pointę drugą wyznacza niespodziewane przybycie podstarościego do domu pana Michała z zamiarem wciągnięcia go do intrygi przeciwko Chmielnickiemu (o podważenie jego praw do Subotowa). I odtąd staje się on także głównym przeciwnikiem Chmielnickiego w dramatycznej rywalizacji o “piękną Helenę”, rywalizacji, — której najważniejsze wydarzenia (przedstawione w tomie 3) rozgrywają się w latach 1646-1648.

Mają one walor szczególnej przyczynowości: ukończenie budowy wystawnego dworu w Czehrynie (na złość Czaplińskiemu i dla podkreślenia własnego prestiżu) i śmierć żony (w rzeczywistości w roku 1647). Ten zwłaszcza fakt — zupełnie nie dostrzegany przez historyków (stwierdza T.T. Jeż w polemicznym wywodzie) ma znaczenie przełomowe — “jest kluczem do zagadnień dziejowych”,¹⁴ pani Anna oddziaływała bowiem uspokajająco na męża i dzięki niej nie brał on udziału w poprzednich powstaniach kozackich.

Teraz zdarzenia toczą się już szybko: swaty Chmielnickiego — sprytnie i podstępnie wysłane w imieniu nieobecnego Tymka — i kontrswaty Czaplińskiego, przyjęte przez ojca Helenki; nagłe zniknięcie panny uprowadzonej przez Bohdana i trzymanej w domu-pułapce, obłęd jej ojca (spowodowany utratą córki), powrót Heleny z “horiszczą” do domu; oświadczyny Czaplińskiego i jego gwałtowne starcie z Chmielnickim (z powodu publicznej enuncjacji o pozostawionym pod jego dachem wianuszku dziewczęcym), następnie uroczysty ślub

¹⁴ Jeż T.T. *Z burzliwej chwili*, t. 3, s. 378.

Czaplińskiego z Heleną, zakłócony nagłym pojawieniem się Tymka i jego wychłostaniem na rozkaz podstarościego.

Rozpacz z powodu utraconej Heleny, nienawiść za doznane krzywdy — w interpretacji T.T.Jeża — pchnęły więc Chmielnickiego (gby nie pomogły odwołania do urzędów Rzeczypospolitej i samego majestatu królewskiego Władysława IV) do ucieczki na Sicz i do wszczęcia powstania z pomocą chana krymskiego, ale w konsekwencji doprowadziły do odzyskania ukochanej po zdobyciu przez hetmana Chęrynia w roku 1648 i do połączenia się z nią (po uznaniu za nieważne małżeństwo “lackie”) uroczystym ślubem udzielonym przez metropolitę korynckiego Joasafa. Zdarzenia te wyczerpają właściwie obecność “pięknej Heleny” w “prywatnym” losie Chmielnickiego. Stanowią jednak podstawę do uogólnień wyrażających się w historiozoficznym dyskursie własny sposób wyjaśniania, szukania odpowiedzi na pytanie “dlaczego” tak potoczyły się dzieje.

Zdaniem autora powieści, małżeństwo z Heleną zawiązało się za późno. Gdyby nastąpiło o “półtora roku wcześniej, nie byłoby takich bezprzykładnych klęsk, jakie sprowadził na Polskę Chmielnicki. W człowieku tym, obdarzonym zdolnościami ogromnymi, i tym pijaku genialnym, było coś demonicznego, wywołanego (...) nie czym innym, jeno rozdrażnieniem miłosnym”.¹⁵ I dlatego w kobiecie pożądanej, a nie posiadanej (dowodzi pisarz) “tkwi węzeł zagadki dziejowej, oblanej krwią, obiluminowanej pożogami i zniszczeniem kraju [...]”.¹⁶ Ale można jednak — swierdza T.T.Jeż — przypisywać Helenie dodatni wpływ na hetmana, jak np. hamowanie agresywnych działań przeciwko wyjątkowo osłabionej, prawie bezbronnej, Rzeczypospolitej po klęsce Piławiec, wstawianie się za jeńcami polskimi czy uratowanie od śmierci poselstwa Kisiela i samego wojewody (o czym wspomina on w prologowej rozmowie z Sawą). Jest wreszcie Helena jakby natchnieniem militarnej i politycznej działalności Chmielnickiego, który załamuje się nagle po jej tragicznej śmierci.

Energia hetmana trwa do rozprawy pod Batohem. Do tego momentu dzielny, niespożyty, niezmordowany — od tej chwili — występuje jako starzec niedołężny. Postarzał się z dziś na jutro. Żywioły przezeń poruszone fermentują, burzą się, lecz on już ani zużytkować onych, ani nadać im kierunku nie umie. “Gaśnie — płacze”.¹⁷

* * *

Historii prywatnej Chmielnickiego (splatającej się w nierozzerwalną całość z historią oficjalną), w której tak wielką, a nawet rozstrzygającą

¹⁵ Ibid., s. 444.

¹⁶ Ibid., s. 445.

¹⁷ Ibid., s. 447.

rolę odgrywa (zdaniem pisarza) jej żywioł romansowy czy wyeksponowany wręcz w tomie 3 kompleks erotyczny; przenikający całą osobowość hetmana określany mianem "starczego pożądania", "rozchełznanej namiętności", "starczej chuci" (bez względu na stopień jej rzeczywistej wiarygodności)¹⁸ — stara się nadać T.T.Jeż rys prawdziwie ludzki, przejmujący. I rzeczywiście, cel ów osiąga, zwłaszcza w finałowym, dramatycznym, przeblyskującym posępny i tragicznymi tonami rozdziale XV pt: "*Zmierzch gwiazdy*". Dlatego też powieść "*Z burzliwej chwili*" przynosi bardziej personalną wizję historii, uczłowieczony, psychiczny sposób wyjaśniania genezy i wydarzeń wielkiego procesu dziejowego. Takie ujęcie konterfektu, a właściwie portretu o prawdziwie bogatym uposażeniu osobowościowym, wielkiej postaci, bohatera wielkich, tragicznych wydarzeń enigmatycznie zapisanego w dokumentach historii, bez pewnej daty i miejsca urodzenia, pochodzenia i wykształcenia (coż za pusta "ankieta personalna" aż do roku 1648!)¹⁹ — "czyni go zrozumialszym i bardziej ludzkim", człowiekiem "żywym".²⁰

W kreacji swego bohatera rozbudował powieściopisarz analizę psychicznych motywów ludzkich działań, spojrzawszy nań z perspektywy "wczuwania" się w rekonstruowany świat duchowy człowieka z przeszłości — jakby w zgodzie z postulatem badawczym współczesnego metodologa historii.²¹ Portret Chmielnickiego ujął więc w kategoriach, które za znakomitym filozofem kultury Ernstem Cassirerem można określić po prostu mianem interpretacji antropologicznej.²²

II

Sienkiewiczowska kreacja Bohdana Chmielnickiego stanowi całkowite przeciwieństwo portretu nakreślonego przez T.T.Jeża. Jest to bowiem kreacja utrzymana w wielkim stylu eposowym²³, eksponująca prawie wyłącznie oficjalny aspekt biografii bohatera historycznego. Autor "*Ogniem i mieczem*" odrzuca przede wszystkim tę sferę prywatności, która dominuje w powieści "*Z burzliwej chwili*"²⁴.

¹⁸ Prawdziwość rekonstrukcji osobowości swego bohatera uzasadnia pisarz wyeksponowaną w Słowie wstępnym do powieści tezą o niezmienności natury ludzkiej (por. *Z burzliwej chwili*, t. 1, s. IV-V).

¹⁹ Podkreślają to autorzy właściwie wszystkich biografii Bohdana Chmielnickiego: N.Kostomarow (1884), F: Rawita-Gawroński (t. 1, Lwów 1906, t. 2, Lwów 1909), I.P: Krypjakewycz (1954), J.Kaczmarczyk (1988).

²⁰ Ostrowska M. *T.T.Jeż (Zygmunt Miłkowski)*... s. 169.

²¹ Topolski J. *Metodologia historii*. Warszawa, 1968, s. 372.

²² Cassirer E. *Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury*. Warszawa, 1977, s. 351 i n.

²³ Por.: Ludorowski L. *O postawie epickiej w "Trylogii" Henryka Sienkiewicza*. Warszawa, 1970 (zwłaszcza rozdz.: *W kręgu bohaterów*).

²⁴ Por.: Ludorowski L. *Historia prywatna Bohdana Chmielnickiego*...

Nie ma wątpliwości: odrzuca świadomie i celowo, stosując zespół aluzyjnych przywołań, charakterystycznych zbieżności. A jest ich niemało.

Poza generalną zbieżnością — zbieżnością samego tematu wydarzeń dziejowych i ich głównych bohaterów (co sygnalizowano już w części I studium) wystarczy wymienić tylko niektóre — te najbardziej charakterystyczne i oczywiste w swej wyrazistości. Oto najpierw motyw pierścienia (występujący zresztą w początkowych partiach obu powieści), ów pierścień “skruchu” ofiarowany przez Chmielnickiego Kisielowi (u T.T.Jeża) i pierścień “wdzięczności” — darowany Skrzetuskiemu za uratowanie życia, pierścień święty z “zamkniętym w jego oczku prochem z grobu Chrystusa”.

Znak ocalający. Następnie, jakże charakterystyczna scena w czechryńskiej karczmie, wyeksponowana w obu powieściach (warta szczegółowej interpretacji), dalej, wspólny (lecz odmiennie komponowany) motyw zamachu na osobę przyszłego hetmana kozackiego. Z kolei, motyw poselstwa pokojowego Kisielea z roku 1649 (pojawiającego się we wspomnieniach umierającego wojewody w utworze T.T.Jeża), rozbudowany w *Ogniem i mieczem* do rozmiaru dłuższego epizodu, o własnej przejmującej dramaturgii, zakończony ponownym, trzecim spotkaniem pana Jana z Chmielnickim i nowym gestem ojcowskiego niemal rewanżu hetmana, ułatwiającego polskiemu rycerzowi dalsze poszukiwania Heleny.

Ale istnieją także szczególne sygnały nawiązania odrzucającego. Znaki polemicznego sprzeciwu. Symptomy polemicznego parodiowania. Koncentrują się one wokół postaci heroiny dramatu miłosnego, przedstawionej w powieści “*Z burzliwej chwili*” — Heleny. Sienkiewicz nadaje swojej bohaterce również to samo imię. I wspaniała, fascynująca urodę. Zaiste, nieprzypadkowo. Trudno bowiem o większy kontrast, o bardziej wykluczające się niepodobieństwo, sprzeczność. Helena z “*Ogniem i mieczem*” jest absolutnym zaprzeczeniem “pięknej Heleny” T.T.Jeża. Pod każdym względem. Psychicznym, charakterologicznym, etycznym. Jest także usytuowana wyłącznie w prywatno-indywidualnym planie Sienkiewiczowskiego dzieła i tylko jako dama, o którą rywalizują rycerze należący do wrogich sobie obozów. Stąd też sygnałem odrzucenia i unieważnienia — i to sygnałem szczególnie wymownym — jest parodystycznie potraktowana sprawa wojny o kobiety²⁵ — jako główna przyczyna wojen hetmana kozackiego z Rzeczpospolitą.

---

²⁵ Ludorowski L. *Sztuka opowiadania w Ogniem i mieczem...*, s. 143.

Jadący wśród grona przyjaciół na podjazd przeciwko Krzywonosowi pan Zagłoba wyklada ciężko myślącemu Podbipięcie w takiej oto aluzyjnej i dowcipnej formie główny powód spotykających ich nieszczęść: "Przez cóż Troja zburzona? he? Albo to i ta wojna nie o **ryżą kosę** (podkr.L.L.)? Zachciało się Chmielowi Czaplńskiej czy też Czaplńskiemu Chmielnickiej, a my dla ich żądź grzesznych karki kręcimy".²⁶ A "ryża kosa" to właśnie znak rozpoznawczy "pięknej Heleny" z powieści T.T.Jeża.²⁷

Sienkiewicz pomija albo ogranicza prywatne czynniki życia osobistego i rodzinnego przyszłego hetmana zaporoskiego do krótkich tylko wzmianek o konflikcie z Czaplńskim i o prześladowaniach ze strony podstarościego, "złego sąsiada", "[...] który (jak skarży się Chmielnicki w pierwszej rozmowie ze Skrzetuskim) substancję mi zniszczył, z włości mnie ruguje, syna mi zbił — i ot — [...] na szyję moją nastawał".²⁸ Nie ma także w "Ogniem i mieczem" pełniejszej biografii pana na Subotowie, poza krótkim napomknięciem Zaćwilichowskiego, rekomendującego Chmielnickiego jako jednego z bohaterów potrzeby cecorskiej, żołnierza nadzwyczajnej "eksperencji w wojskowych rzeczach", "hetmańskiej głowy", "człeka wielkiej ręki i wielkiego rozumu", cieszącego się wielkim autorytetem "całego Kozactwa".²⁹ Bardzo wyraźnie i jednoznacznie zostaje odrzucona teza o wyłącznie prywatnej, osobistej przyczynie wystąpienia Chmielnickiego, a zwłaszcza jego rywalizacji z Czaplńskim o "piękną Helenę" w rzeczowej, wyważonej interpretacji sędziwego rycerza o nieposzlakowanej szlachetności i prawdomówności. W lekcji udzielonej Skrzetuskiemu Zaćwilichowski wyklada: "Koty ze starostką Czaplńskim darli, ale to furda! Zwyczajnie szlachcic szlachcicowi z nieprzyjaźni sadła zalewał. Niejeden on i niejednemu jemu. Mówią przy tym, że żonę starostce bałamucił, starostka mu kochanicę odebrał i z nią się ożenił, a on mu ją za to później bałamucił, a to jest podobna rzecz, bo zwyczajnie... **kobieta lekka** (podkr. L.L.). Ale to są tylko pozory, pod którymi głębsze jakieś praktyki się ukrywają".³⁰

Jedynym motywem prywatności (często eksponowanym) jest natomiast motyw skłonności alkoholicznych hetmana kozackiego³¹, wyzyskiwany głównie jako czynnik stylizacji wyolbrzymiającej lub

---

²⁶ Sienkiewicz H. *Ogniem i mieczem*, t. 1-2. Warszawa, 1956, t. 2, s. 55. Wszystkie cytaty tekstu powieści podaję według tego wydania.

²⁷ Ludorowski L. *Historia prywatna Bohdana Chmielnickiego...*, s. 13.

²⁸ Sienkiewicz H. *Ogniem i mieczem*, t. 1, s. 15.

²⁹ *Ibid.*, s. 23.

³⁰ *Ibid.*, s. 23-24.

³¹ Ludorowski L. *Historia prywatna Bohdana Chmielnickiego...*, s. 16.

demonicznej. Sygnalizowany już jakby na początku powieściowych wydarzeń (Chmielnicki z lubością cuci się "flaszka gorzałki" i rozmawia następnie z całkowitą swobodą umysłową ze Skrzetuskim), motyw ten zostaje wyeksponowany dopiero w scenie polemicznej i burzliwej dyskusji ideowo-politycznej hetmana z polskim rycerzem, toczonej w izbie koszowego na Siczy (rozdział XII tomu 1) i podkreśla raczej towarzyski, nieoficjalny klimat spotkania, gby pan Jan, ocalony i wykupiony z niewoli Tuhaj-beja, odzyskuje — przynajmniej formalnie — wolność. Podobny zresztą charakter posiada jeszcze inna scena w tomie 2, kiedy to Chmielnicki z prawdziwą radością rozpoznaje i wita Skrzetuskiego w orszaku poselskim Kisiela, oświadcza mu swą przyjaźń (przepijając doń miodem), traktuje po ojcowsku i zezwala na poszukiwanie kniaziówny w Kijowie.³²

Oczywiście, są **bardzo pozytywne** rysy jego osobowości, podkreślane przez autora powieści, nie zawsze jednak dostrzegane.

Motyw picia, upojenia alkoholowego, pojawia się także jako czynnik charakteryzujący osobowość bohatera historycznego i — jednocześnie — nastrój półoficjalnej uczty Chmielnickiego i jego pułkowników ze swiątą wojewody Kisiela przybyłego do poselstwem do Perejaśławia.³³

Pijaństwo — to czynnik szczególnie mocno i trwale wpisany w osobowość kozackiego hetmana, element wewnętrznego rozdarcia, motoryki sprzecznych sił, nasilającego się coraz bardziej dramatu decyzji i działań. To przede wszystkim stymulator destrukcji, jakby dezintegracji osobowości, rozterek, przeżywanego "zwątpienia", niewiary, załamania, niepewności, czy zdoła on zrealizować swoje plany militarne, swoje ambicje polityczne, czy zdoła?... "Gby takie myśli opadały ciężką głowę hetmana, naówczas zamykał się w swej kwaterze i pił dnie całe i noc".³⁴

Alkohol pcha go do znęcania i okrucieństw, do wydawania "po pijanemu krwawych rozkazów", których "żałował później". Ale jest także czynnikiem konsolacji, uspokojenia. W gorzałce szuka on przecież ucieczki przed zmorami własnego sumienia, szuka zapomnienia i pociechy, wyciszenia dramatu własnego życia; alkohol pozwala osiągnąć stan pewnej, często absolutnie koniecznej izolacji, obrony przed otoczeniem. Wie dobrze o tym Chmielnicki i dlatego z niezwykłą wprost zręcznością wyzyskuje stany upojenia alkoholowego jako swoistą tarczę ochronną dla swojej działalności, zwłaszcza dyplomatycznej, politycznej. Jest to jego sprytne alibi, niezawodna

³² Ludorowski L. *Sztuka opowiadania w Ogniem i mieczem...*, s. 175-176.

³³ Por. interesujące uwagi na temat pijaństwa Kozaków w książce W.A.Serczyka. *Na dalekiej Ukrainie. Dziej Kozaczyzny do 1648 roku*. Kraków, 1984, s. 208 i n.

³⁴ Sienkiewicz H. *Ogniem i mieczem*, t. 1, s. 405.

nieodpowiedzialność, prawie “niepoczytalność”, dzięki której może z kameleonową zręcznością wycofać się z każdej podjętej już decyzji, wykręcić się od każdego zobowiązania, wywinąć z każdego przyrzeczenia, złamać każdą przysięgę.

Wspólny w obu portretach powieściowych (*Z burzliwej chwili, Ogniem i mieczem*) motyw pijaństwa wyraża u Sienkiewicza odmienną jednak koncepcję artystyczną i ideową. Jest bowiem znaczącą cechą osobowości wodza, męża stanu, polityka — ale także wielkiego człowieka, wybitnej jednostki — i dlatego wpływa na jego decyzje i czyny o znaczeniu zbiorowym, zyskując bardzo często wymiar historyczny. Właśnie. W przeciwieństwie do kreacji T.T.Jeża — autor “Trylogii” prezentuje Bohdana Chmielnickiego prawie od razu w jego historycznej roli, ograniczając do minimum sferę spraw prywatnych, sprowadzając ją właściwie tylko do sytuacji człowieka skrzywdzonego, prześladowanego, walczącego o życie. Pierwsze wydarzenie genetyczne — jego ucieczka na Sicz, tzn. pierwszy krok ku przyszłej karierze politycznej, tylko pozornie mający charakter prywatny, jest decyzją historyczną. Stąd też charakterystyczne otwarcie świata powieściowego “Ogniem i mieczem”, moment inicjacji wątku hetmana kozackiego. Wprowadzony jakby w wymiarze pozornie prywatnym, niewiele znaczącej “małej wojny stepowej”, napadu — ocalony od śmierci ów tajemniczy “mąż prawie olbrzymiej budowy ciała i uderzających rysów”, o “twarzy potężnej zwiastującej odwagę i dumę”, o cechach “pociągających i odpychających zarazem”, “hetmańskiej powadze ożenionej z tatarską chytryością, dobrośliwością” i dzikością — już w końcu tej sceny urasta, potężnieje do wymiarów apokaliptycznego proroka. Proroka, wieszczącego nadejście dnia sądu i zagłady, z którego “oblicza biła jakaś moc (podkr. L.L.) utajona, jak żar od płomienia, jakaś wola nieugięta.”³⁵

Odtąd też Chmielnicki będzie kreowany w wielkim stylu, jako heros, jako bohater patetycznej epopei historycznej. W takim ujęciu zobaczymy go w scenach i sekwencjach o charakterze oficjalnym, polityczno-historycznym. Podczas obrad, dyskusji politycznych, przyjęć dyplomatycznych, następnie w scenach polityczno-militarnych oraz w epizodach batalistycznych.

Podstawowymi zasadami Sienkiewiczowskiej kreacji hetmana kozackiego są różnego typu zabiegi uniezwyklające i wyolbrzymiające. Chmielnicki w “Ogniem i mieczem” to postać wyróżniająca się swoją mocą i potęgą rozwiniętą do najwyższych wymiarów. Stąd bardzo częste ujęcia hiperbolizujące i równocześnie demonizujące. Podczas obrad

³⁵ Ibid., s. 12, 19.

na Siczy (rozdział XI, tom 1) “nie był to już Chmielnicki pokrzywdzony, uciekający [...] przez Dzikie Pola, ale Chmielnicki hetman, krwawy duch, mściciel krzywdy na milionach”.³⁶

Po zwycięstwie żółtowodzkim i zajęciu Czehryna hetman kozacki “szedł już wśród buntu, rzezi i ognia. [...] Szedł jak lawina niszcząc wszystko po drodze [...] Szedł jak mściciel, jak legendowy smok. Kroki jego wyciskały krew, oddech wzniecał pożary”.³⁷

Powieściopisarz wielokrotnie uwypukla demonizm tej postaci, upodabiającej się przez swoje przerażające czyny do złego ducha, okrutnego prześladowcy, mściciela i potwora. Tak właśnie jest w pamiętnym porównaniu Chmielnickiego do upiora. Porównaniu, którym objęci są przecież wspólnie (warto to jeszcze raz przypomnieć i podkreślić) hetman kozacki i książę Jarema. Oto, w interpretacji odautorskiej, “po obu stronach Dniepru błądziły podówczas dwa upiory: jeden dla szlachty — Chmielnicki, drugi dla zbuntowanego ludu — książę Jeremi”.³⁸

Ale skala wyolbrzymiających stylizacji hetmana zaporoskiego jest jeszcze większa. Potęguje się ona aż do wymiarów kosmicznych. Jego postać i czyny uzyskują nieomal rangę jakiejś kosmogonii lucyferycznej, diabolicznego buntu piekielnych potęg, arcyszatana, Lucyfera (i aż tych właśnie cech nie dostrzegł w Sienkiewiczowskiej kreacji Chmielnickiego wnikliwy Bolesław Prus, cech “męża buntu”!).

“A z tych wszystkich klęsk, mordów, jęków, dymów i pożarów podnosił się tylko jeden człowiek coraz wyżej i wyżej, olbrzymiał coraz straszliwiej, zaciemniał już niemal światło dzienne, rzucał cień od morza do morza”.³⁹

Rysy diaboliczne eksponuje również świetny portret hetmana, otwierający epizod wręczania insygniów władzy i darów przez poselstwo wojewody Kisielea w rozdziale XVIII tomu 2. “Chmielnicki przez ten rok bojów postarzał się nieco, ale się nie pochylił — olbrzymie jego ramiona zdradzały zawsze siłę zdolną przewracać państwa lub tworzyć nowe: ogromna twarz, zaczerwieniona od nadużycia trunków, wyrażała wolę nieugiętą, dumę niepohamowaną i zuchwałą pewność, którą jej dawali zwycięstwa. Groza i gniew drzemały w fałdach tej twarzy i poznałeś łącznie, że gdy się rozbudzą, lud chyli się pod ich straszliwym tchnieniem jak las przed burzą. Z oczu okolonych czerwoną obwódką strzelało mu już zniecierpliwienie, że komisarze nie przybywali z darami dość rychło, a z nozdrzy wychodziły na mrozie dwa kłęby pary jak dwa dymy z

³⁶ Ibid., s. 166.

³⁷ Ibid., s. 232.

³⁸ Ibid., s. 360.

³⁹ Ibid., s. 241.

nozdrzy Lucypera — i w tej mgle własnych płuc siedział cały purpurowy, posepny, dumny, obok posłów, wśród pułkowników, mając na oku morze czerni”.⁴⁰

Różne barwy czerwieni (także w stroju hetmana w tej scenie), stygmaty twarzy, otaczający go purpurowy obłok mgły — owe znaki diaboliczności — i symbolika skontrastowanych kolorów (czerwieni-czerni) podkreślają przejmujący nastrój przedstawionych wydarzeń. Nastrój inferna. Lucyferyczno-demoniczna stylizacja naznacza silną ekspresją bitewną heroikę kozackiego wodza, prowadzącego osobiście potężny szturm na wały Zbaraża: “A z nim sam Chmielnicki — w ogniu jak szatan czerwony, szeroką pierś na kule wystawiający, z twarzą lwa, okiem orla — w chaosie, dymie, zamieszaniu, rzezi i zwichrzeniu, w płomieniach na wszystko baczny, wszystkim rządzący”.⁴¹

Zresztą kosmogoniczny czy metafizyczny wymiar mają także niektóre epizody batalistyki zbaraskiej. Należy też zaznaczyć, iż w epickim portrecie swego bohatera wyzyskuje pisarz również zabiegi stylizacji animalistycznej,⁴² upodabniające go (jak w cytowanym wyżej przykładzie) do zwierząt, najczęściej do lwa i orła (siłą, potęgą, śmiałość, bohaterstwo, obwaga) zamieniającego się w lisa lub węża (symbole konsekwencji, wytrwałości, chytryści i podstęp).

Bohdan Chmielnicki — jako bohater wielkiej historii w “Ogniem i mieczem” — jest **wspaniałą** kreacją artystyczną. Narzuca się wyobraźni czytelnika niezwykłą siłą ekspresji, nie dzięki wskazanym tu środkom wyrazu, ale także dzięki **stałej** obecności w całym dziele. Od pierwszej niezapomnianej, wspaniałej sceny wprowadzenia po apokaliptyczne wizje patetycznego Epilogu jest obecny nieustannie i przez mistrzowsko komponowany wątek postaci, sukcesywnie wplataną w wielką polifonię świata powieściowego. Występuje on bowiem aż w 54 rozdziałach (w niektórych wielokrotnie) na 63 tworzące cały tekst dzieła, a w 11 rozdziałach jest głównym aktorem wielkich, potężnych i wspaniałych scen.

Tak więc, redukując cechy “prywatności” tworzy Sienkiewicz postać hetmana kozackiego głównie jako **herosa polityki i wojny**. Toteż prezentuje go w rolach prawie wyłącznie “oficjalnych” — jako polityka, wodza, rycerza, triumfatora, w ujęciach uniezwykłych, monumentalizujących, demonicznych czy wręcz infernalnych, a zatem w

⁴⁰ Sienkiewicz H. *Ogniem i mieczem*, t. 2, s. 231.

⁴¹ *Ibid.*, s. 359.

⁴² Ludorowski L. *Językowo-stylistyczne wyznaczniki postawy epickiej w “Trylogii” // Trylogia Henrika Sienkiewicza. Historia-Dzieło-Recepcja. Materiały z sesji naukowej “W dziewięćdziesiątą rocznicę “Trylogii” Henrika Sienkiewicza” / Red. L. Ludorowski. Warszawa-Poznań, 1978, s. 108-109; także Ludorowski L. *Artyzm Trylogii Henryka Sienkiewicza*. London-Lublin, 1993, s. 176-232.*

konsekwentnie realizowanych kategoriach **stylu epopeicznego**, w pełnej estetycznej **harmonii z eposową** koncepcją i strukturą części I trylogicznego cyklu.

III

Postać Bohdana Chmielnickiego w "Bożym gniewie"⁴³ Józefa Ignacego Kraszewskiego utrzymana w kategoriach osobiwej poetyki. Zastosowaną bowiem przez pisarza konstrukcję trafniej byłoby chyba określić mianem "zawiadomienia o istnieniu" postaci historycznej Chmielnickiego czy "Chmiela" (jak najczęściej nazywa go w powieści narrator autorski), niż ujmowanie jej w kategoriach tzw. "portretu" w rozumieniu dość powszechnie przyjętym w literaturoznawczej praktyce badawczej. Można by zastosować jeszcze inne pojęcie, nieco paradoksalną formułę **portretu bezwyglądowego**. Na czym polega jego konstrukcja?

Otóż, w przeciwieństwie do pozostałych bohaterów wielkiej historii: Jana Kazimierza, Marii Ludwiki, Hieronima Radziejowskiego, Jeremiego Wiśniowieckiego — jest Chmielnicki figurą w ogóle **nie przedstawioną** w sposób unaoczniony, nie prezentowaną obrazowo ("wyobrażeniowo"), lecz ukształtowaną wyłącznie pojęciowo, wywiedzioną ze schematu myślowego. I, inaczej niż w portretach przedstawionych w powieściach T.T. Jeża i Sienkiewicza, jest postacią pozbawioną jakichkolwiek cech "życia własnego", a także wszelkich właściwości charakterologicznych. Chmielnicki Kraszewskiego jest także postacią całkowicie gotową, ukształtowaną już przez historię, przywołaną z otchłani czasu bez jakiegokolwiek przygotowania i objaśnienia, usytuowaną na dalekim horyzoncie fabuły i nie ujawniającą **ani razu** w bezpośrednim działaniu czy osobistej aktywności mówionego słowa.

Umieszczenie wodza powstania kozackiego od razu w centrum tragicznych wydarzeń (po śmierci Władysława IV, po hańbiących klęskach Żółtych Wód, Korsunia, Piławic, rozgrywek i intryg predelekcyjnych 1648 r.) pozwala rozpoznać celowy zabieg kompozycyjny autora powieści. Pisarz ustanawia tu bowiem relacje swoistej aluzyjności, założonego nawiązania do innego (innych?) dzieła i tworzy jakby jego kontynuacje czy dopełnienia, jakby paralelne,

---

⁴³ Kolejna edycja tej powieści [*Boży gniew*, wyd. 4, Warszawa 1989, z Przedśłowiem T.Olszewskiego (zawierającym szereg dość dziwnych uwag o twórczości Sienkiewicza) i z przedrukowanym bez zmian *Postłowie* zmarłego przed kilku laty śp. docenta Antoniego Jopka] skłania mnie do podtrzymania w pełni sformułowań wypowiedzianych w pracach: *Tropy Sienkiewiczowskie w "Bożym gniewie" J.I.Kraszewskiego*, "Boży gniew" J.I.Kraszewskiego w kręgu "Ogniem i mieczem", *Późne powieści historyczne J.I.Kraszewskiego wobec Sienkiewiczowskiej "Trylogii"*.

uboczne wersje zdarzeń, wariacyjne ujęcia historii. A może nawet (jak to sugerowaliśmy w innych rozprawach) podejmuje z nim współpracę? W tym procederze zawiera się jak gdyby pewien pakt porozumienia z czytelnikiem, zakładający, iż właśnie fragment dziejów ojczystych i jego główni aktorzy są już odbiorcy dobrze znani z wcześniejszych poczytnych powieści: *“Z burzliwej chwili”* (możliwe?), z *“Ogniem i mieczem”* (z pewnością!), a także z prac historyków — K.Szajnochy czy L.Kubali. Twórca czuje się więc zwolniony z obowiązku dodatkowego komentowania historii, z pełnego przedstawiania swojego bohatera, może zatem skoncentrować się i ograniczyć do jednej tylko dziedziny jego aktywności — do działalności jako polityka i wodza, może także przerwać opowieść o bohaterze w wybranym momencie. Koncepcję tę potwierdza również zakończenie obecności Chmielnickiego w *“Bożym gniewie”*. Podobnie jak jego główny przeciwnik, książę Jeremi Wiśniowiecki, hetman kozacki znika całkowicie po epizodzie beresteckim, chociaż sama Ukraina nie przestaje gorzeć w ogniu straszliwej bratobójczej wojny domowej. Pisarz zapomina o nim zupełnie, zaprzątnięty rozwijającą się sprawą Hieronima Radziejowskiego i tę właśnie postać sytuje w centrum swojego powiadania.

* * *

Od pierwszego wprowadzenia (w relacji dialogowej starosty Butlera i Tyzenhauza o klęsce piławieckiej w rozdziale III tomu 1) aż do ostatniego momentu swojej obecności w powieści jest ów bezwyglądowy portret czy też “konterfekt” Chmielnickiego obrysowany grubą, ostro prowadzoną “kreską”. Uwydatnia ją natarczywa, nieustannie wybijana we wszystkich fazach utworu, jakże charakterystyczna, przez swoje ekspresywne i semantyczne nacechowanie, i stosowana tylko wobec tej jednej postaci — augmentatywna forma **“Chmiel”**. Daje ona techniką “pogrubienia” efekt przedstawieniowy, który można by (si licet comparare) zestawiać ze swoistym parasyłwetowym “wyobrażeniem” postaci; ponadto, kształtowanie samego przedmiotu nieustannie powtarzaną formułą *przezwiskową* wprowadza z reguły negatywne konotacje, tworzy wyraźnie karykaturalne potraktowanie desygnatu.

Postać kozackiego wodza — uobecniona osiemdziesiąt dwa razy w całym utworze (zarówno w słowie narratora autorskiego, jako i w przytoczeniach różnych postaci) — aż sześćdziesięciopięciokrotnie zostaje przywołana właśnie w *przezwiskowej* formule: “Chmiel”. Pozostałe przypadki użycia rzeczownika własnego w funkcji *nominis propri* — “Chmielnicki” — tylko siedemnaście razy (!) — w nieznacznym stopniu łągodzą karykaturalne akcenty konterfektu tej figury.

Konterfektu — w przeciwieństwie do portretów stworzonych przez T.T.Jeża i H.Sienkiewicza — zdecydowanie jednostronnego i artystycznie ubogiego.

Występują bowiem w tym wyłącznie zrelacjonowanym, eseistycznie komponowanym wizerunku kozackiego hetmana charakterystyczne skupienia kilku persewerujących, negatywnych i karykaturalnych cech. Ekspozuje je cała fuga jaskrawych inwektyw, pejoratywnych określeń. A więc "Chmiel" (np. w bezpośredniej wypowiedzi Jana Kazimierza) "ten niegodziwy chłop", "Kozaczysko prosty", "Chmiel pijany" (często, jakże często pijany, stale pijany); "Chmiel", niesłuchanie przebiegły, nieustannie "knujący zdrady i podstępny", niezrównany mistrz "kłamstwa", "najprzewrotniejszy szalbierz", demoniczny "oszust", "łamiący najświętsze przysięgi, zdradzający zawsze wszystkich", mistrz najzręczniejszego maskowania swoich prawdziwych intencji udawanym "gburostwem", "chłoptwem", mającym na zawołanie to płacz, to "strwożenie", przestrasz, to znowu "bezrozumność".

"Chmiel" — to człowiek o nie dającej się uchwycić tożsamości, jakby bez własnej twarzy, starannie zasłaniający ją nieustannym kamuflażem. To człowiek o stu maskach, zdolny do błyskawicznych przepoczwazzeń, człowiek o proteusowej zręczności i nieuchwytności "kameleonowego oblicza", "raz zlanego łzami skruchy, nazajutrz płonącego wściekłością i szałem"; "umyślnie dziki i bezrozumny, to znowu pokorny, grozący i przerażający, zionący okrucieństwem". Ta ogromna łatwość przystosowania się do każdej okoliczności, natychmiastowe metamorfozy dają mu zawsze przewagę nad przeciwnikiem i nad ... sojusznikiem, możliwość wyjścia z każdej porażki i osłabienia skutków każdej klęski. Wyzyskuje wszystkich, umie nawet wykorzystać sukces militarny swoich... wrogów. Kieruje się przy tym — jak podkreśla Kraszewski — tylko "prywatą, marzeniem o własnym, udzielnym księstwie".

Ale szczególne znaczenie osiąga w owym karykaturalnym wizerunku Chmielnickiego — **historycznie** udokumentowana cecha pijaństwa. Stanowi ono ościnatowy, uporczywy motyw we wszystkich trzech tomach "*Bożego gniewu*", ale nie jako czynnik charakterologiczny, właściwość struktury osobowościowej samego portretu (jak w powieści T.T.Jeża czy H.Sienkiewicza), lecz jako swoisty, nadzwyczaj zręczny instrument polityczny działań kozackiego wodza. Jest więc w powieści Kraszewskiego (jeśli tak można rzec) cały temat z wariacjami o pijaństwie Chmielnickiego, ekspozowany zarówno w trybie tzw. *communis opinio* czy w orzeczeniach indywidualnych postaci, jak wreszcie w odautorskim komentarzu. Hetman jest pijany zawsze: gdy

tryumfuje i gdy ponosi porażki. Jest pijany, gdy ma z tego korzyści. Bo alkohol i pijaństwo stanowią bardzo wygodne alibi w jego nieustającej makiawelicznej grze politycznej. Dyskutują o tym wciąż bohaterowie powieściowi, rozważa tę kwestię stale narrator.

I tak tryumfujący po piławieckiej klęsce wojsk polskich "pijany Chmiel rzuca plugawę obelgę na szlachtę".⁴⁴ Obozujący w Lublinie przed wyprawą berestecką polscy rycerze z bólem mówią o upadku potęgi "strasznej za Zygmunta III Rzeczypospolitej, której dziś pijany Chmiel naigrawając się dyktuje warunki".⁴⁵ A przytaczając powszechnie powtarzane (w trybie tzw. informacji "audytywnej") "o tym Chmielu, że proste chłopisko jest i opój" — jeden z rycerzy, Święcki, interpretuje jego pijaństwo i "gburostwo" jako perfidne i zręczne oszustwo, którym potrafi wywieść w pole najwytrawniejszych polskich "statystów". Jak mówi tenże rycerz: "On nas wszystkich oszukuje tym gburostwem swym, boć dotąd więcej rozumu okazał niż nasi kanclerze i panowie Kisiele i ile ich tam z nim się jeździło umawiać. Wszystkich on w kamysz zapędził".⁴⁶ Zresztą, nie tylko polskich "statystów" w "kamysz" zapędził. Także swego sojusznika, chana Islama Gereja III.

Poświęcając wiele uwagi (w przeciwieństwie do Sienkiewicza, ale zgodnie z formułą swojego utworu jako historycznej powieści o polityce) bitwie pod Zborowem, a zwłaszcza towarzyszącej jej dyplomacji, kontrowersyjnym i wyszydzanym przez rycerstwo i szlachtę zawartym tam paktom, narrator autorski podkreśla także przewagę Chmielnickiego w tej dziedzinie nawet nad arcyprzebiegłym sojusznikiem, chanem. Islam Gerej "wolał z królem do czynienia mieć niż z Chmielem, który tak samo jak komisarzy polskich, tak i Tatarów łudził obietnicami i na swoją korzyść wyzyskiwał".⁴⁷

Dla Kraszewskiego taką probierczą sytuacją jest udział i zachowanie się Chmielnickiego w dyplomacji zborowskiej. Na tej podstawie formułuje pisarz z eseistyczną swadą ocenę kozackiego hetmana, polemizującą zresztą z osądami jego współczesnych — jak stwierdza autor "*Bożego gniewu*" — "cale go nie rozumiejących". Nie mogąc odciągnąć chana od przymierza z królem "natychmiast zmienić ton i postępowanie".⁴⁸

"... Widać w nim najprzewrotniejszego szalbierza, który oszukuje wszystkich z kolei: któła polskiego, Tatarów, własne wojsko i

⁴⁴ Kraszewski J.I. *Boży gniew* / Przygotowanie do druku, posłomie i przypisy Antoni Jopek. T. 1-3. Warszawa, 1958, t. 1, s. 63. Wszystkie cytaty tekstu powieści podaje według niniejszego wydania.

⁴⁵ Ibid., t. 2, s. 203.

⁴⁶ Ibid., t. 2, s. 204.

⁴⁷ Ibid., t. 2, s. 148.

⁴⁸ Ibid., t. 2, s. 148.

wszystkich, z którymi ma do czynienia. Jego kameleonowskie oblicze jednego dnia zalane łzami skruchy, drugiego wściekłością się pieni, potem szalem jakimś jak mgłą osłania, ale niczemu wierzyć nie można, oszukuje wszystkich i zwodzi. Z nadzwyczajną zręcznością okazuje się umyślnie szalonym, dzikim, aby mu wszystko było wolno... To **pijaństwo**, o którym często jest mowa, widocznie jest dla niego doskonałym **środkiem urągania** się z ludzi. Widać **dzisiaj** (podkr. L.L.) — konkluduje pisarz — że pijanym był zawsze, gdy mu to posłużyć mogło”.⁴⁹

Tak więc w karykaturalnym wizerunku Chmielnickiego Kraszewski mocno eksponuje cechę pijaństwa jako maski dla własnej pozornej niepoczytalności bohatera, jego nieodpowiedzialności, stałego usprawiedliwienia, swoistego alibi. Inaczej niż w psychologicznie uformowanych portretach hetmana w powieściach “Z burzliwej chwili” oraz “Ogniem i mieczem”, w “Bożym gniewie” właściwość ta zyskuje wykładnię wyłącznie polityczną; stanowi bardzo skuteczny, opanowany do perfekcji instrument w najniebezpieczniejszej nawet grze dyplomatycznej.

Równie mocno akcentuje Kraszewski (podobnie jak dwaj pozostali autorzy) genialną wprost zdolność Chmielnickiego do nieoczekiwanych wolt, makiawelicznej przebiegłości i chytrości wyprowadzającej przeciwnika w pole, przenikliwej znajomości wroga. Świadczy o tym cała taktyka wodza zaporoskiego pod Zborowem i Beresteczkiem. W pierwszym przypadku Chmielnicki potrafi dostosować się natychmiast do pokojowej dyplomacji Chana (wobec niemożliwości zbrojnego rozstrzygnięcia), ale też głównie do zmienionej już niekorzystnie sytuacji wskutek klęsk zadanych Kozakom przez hetmana litewskiego Janusza Radziwiłła (o czym nie wiadano jeszcze w obozie królewskim), a co właściwie zmusza go do przedsięwzięcia rzekomych inicjatyw pojednawczych i łatwą zgodę na wyreżyserowaną scenę skruchy i poddania.

“Nagły zwrot ze strony Chmiela — ironizuje pisarz — król i kanclerz przypisali własnej dyplomacji i wieszowali sobie przebiegłości”⁵⁰, podczas gdy “jowialiści obozowi” swym “prostym rozumem” trafniej wy tłumaczyli przyczyny gwałtownej wolt kozackiego wodza (którą potwierdził sam chan, gratulując Janowi Kazimierzowi zwycięstw Radziwiłłowych).

Zwycięstwo pod Beresteczkiem, zdobycie obozu kozackiego i zdumiewające odkrycie w tajnej kancelarii hetmana równie tajnych dokumentów, “doniesień i raportów”, “co się na dworze króla i na

⁴⁹ Ibid., t. 2, s. 148-149.

⁵⁰ Ibid., t. 2, s. 149.

pokojach mówiło”, “doniesień ze wszech stron, z Wiednia, nawet z Rzymu”⁵¹ — dowiodło znakomitego funkcjonowania służby wywiadowczej w siatce szpiegowskiej zorganizowanej przez Chmielnickiego w całej ówczesnej Europie. Rzeczpospolita nie może przeciwstawić” onemu Chmielowi, prostaka udającego, nic nie rozumiejącego pijaka, chłopstwem jak maską przyodzianego” równego mu mistrza makiawelicznej dyplomacji.⁵² Nie ma tak znakomitego polityka; “on w polityce bystrzejszym jest, niż my” — powie kanclerz biskup Leszczyński.⁵³ A ksiązę Jeremi Wiśniowiecki stwierdzi: “Chmiel nad statystów naszych”.⁵⁴

Chmielnickiego można pokonać tylko orężem. Ostateczne zniszczenie potęgi kozackiej staje się więc najwyższym nakazem polskiej racji stanu i wyłącznym programem ocalenia Rzeczpospolitej. A szanse powodzenia daje jedyny człowiek — szczęśliwy, zwycięski wódz, pogromca Kozaków — Jeremi Wiśniowiecki. To przed nim czuje respekt, boi się go i nienawidzi hetman zaporoski. “Jemu jednemu w oczy spojrzeć by nie śmiał Chmiel, bo ten go przenikał do kości...” — stwierdza narrator powieściowy Kraszewskiego, — i “przed nim Chmiel drżał, imię jego słysząc, i krwi się jego domagał”.⁵⁵

Epizod berestecki kończący obecność Chmielnickiego w “Bożym gniewie” wnosi więc do wizerunku bohatera wielkiej historii podsumowującą ocenę w formie jakby **negatywnej pochwały**, dokonywanej zarówno przez narratora autorskiego, jak też przez dwie postaci wyróżnione najwyższym autorytetem ideowym w utworze — przez kanclerza biskupa Leszczyńskiego i księcia Jeremiego Wiśniowieckiego. Ale nie zmienia to już w niczym całościowego sposobu ujmowania podobizny hetmana zaporoskiego, utrzymanej konsekwentnie w tonacji wizerunku **karykaturalnego**.

* * *

Czas na uwagi podsumowujące. Analizowany w ostatnim fragmencie rozprawy konterfekt Chmielnickiego ma charakter wyłącznie informacyjny, powiadamiący, nieunaoczniiony, niefiguratywny, **bezwyglądowy**, afabularny i “aprywatny”; jest więc całkowicie — wolno sądzić — świadomie **antynomiczny** wobec portretów stworzonych przez T.T. Jeża i H. Sienkiewicza.

Kreacja postaci Chmielnickiego w poszczególnych dziełach stanowi wyraźną konsekwencję odmiennych tez historiozoficznych. W powieści

⁵¹ Ibid., t. 3, s. 370.

⁵² Ibid., t. 3, s. 370.

⁵³ Ibid., t. 3, s. 370.

⁵⁴ Ibid., t. 3, s. 373.

⁵⁵ Ibid., t. 2, s. 254.

“Z burzliwej chwili” wyznacza ją zasada indywidualnego personalnego wyjaśniania historii poprzez pryzmat prywatnego życia bohatera. W “Ogniem i mieczem” łączą się czynniki indywidualne i ogólne; stąd ukazania bohatera jako inicjatora, sprawcy i głównego aktora wielkiej tragedii dziejowej, działającego zarówno z pobudek osobistych (doznane krzywdy, prześladowanie, zagrożenie życia, ale także niepohamowane ambicje), jak też posiadającego nadzwyczajne zdolności włączenia własnej sprawy w nurt historycznych uwarunkowań, świadomość możliwości formowania losów zbiorowych, przecucia własnej misji “dziejotwórczej” — jako narzędzia nieubłaganej sprawiedliwości, “bicza Bożego”. Kraszewski natomiast nie daje szczegółowych i odrębnych uzasadnień; Chmielnicki jest potraktowany jako postać już “gotowa”, a jego działalność ma doprowadzić do stworzenia własnego państwa — w sensie zaś historiozoficznym — stanowi przejaw “gniewu Bożego” za grzechy zbiorowe całego narodu szlacheckiego.

Całkiem odmienna jest faktura artystyczna trzech interpretowanych portretów. W powieści T.T.Jeża jest on najbogatszy psychologicznie i najbardziej analitycznie uszczegółowiony; ukazuje całą złożoność osobowości Chmielnickiego. Portret stworzony przez Sienkiewicza ma charakter selektywny, cechuje go wielka ekspresja charakterologiczna i znamienne wystylizowanie eposowo-uniezwykające, zwłaszcza w rolach wodza i polityka. W powieści Kraszewskiego wizerunek hetmana kozackiego otrzymał jednostronne karykaturalne naświetlenie. Pisarz stworzył go środkami językowej inwektywy, pejoratywów, określeń augmentatywnych, stylistyką publicystycznego eseju i propagandowego artykułu. Uporczywe powtarzanie tych samych negatywnych ocen, przezwiskowych zwrotów nadają powieściowej podobiznie Chmielnickiego charakter wyraźnie propagandowego pamfletu.

Jak wspomniano na początku, omawiane dzieła tworzą konstelację, jakby dialektyczną triadę połączoną relacjami wzajemnego przyciągania i odpychania, nawiązania i odrzucania. Negacja i odrzucenie wyznaczają stosunek powieści Sienkiewicza do utworu T.T.Jeża — sygnalizowany zespołem aluzji, parafrazami przejętych motywów, sytuacji i wydarzeń. Natomiast orbita nawiązania, kontynuacji, “współpracy” czy jakby też swoistego “uzupełniania” — przy zachowaniu odrębności własnej wizji i interpretacji historii — łączy “Boży gniew” z “Ogniem i mieczem”.

Zaprezentowane tutaj dosyć szczegółowe i dotąd nie przedsiębrane przez badaczy zestawienie trzech tak różnych pod względem artystycznym powieści pozwala dostrzec ważną problematykę polskiej powieści historycznej ubiegłego stulecia (i nie tylko) w nowym świetle.

ДОСЛІДЖЕННЯ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІІ ХХ СТ. (ДО 1939 Р.).

Наприкінці ХІХ ст. в українських дослідженнях над історією Визвольної війни середини ХVІІ ст. почав зароджуватися новий напрям, який мав вирішальний вплив на вивчення теми про Б.Хмельницького в Україні періоду перших чотирьох десятиліть ХХ ст. Тут йдеться про ювілейний том “Записок Наукового Товариства ім.Т.Шевченка”, що вийшов у 1898 р. Він був присвячений 250-й річниці від початку повстання.

У цьому збірнику у статті М.Грушевського вперше була обґрунтована концепція, котра ставила питання про державне будівництво Війська Запорозького у середині ХVІІ ст.¹ Великої уваги вчений надав відомостям зі щоденника В.М’яковського від лютого 1649 р., згідно з яким гетьман висловлював радикальні думки про встановлення влади, окремої від Речі Посполитої. Але водночас історик констатував, що ці вислови, зафіксовані польським комісаром, були не конструктивними, хаотичними і не підкріпленими конкретною програмою дій. На думку М.Грушевського, наприкінці Хмельниччини такі плани були більш виразними і 1657 р. ми вже маємо справу в сутності з Руським князівством.

Той же том “Записок НТШ” вміщував статтю С.Томашівського про народні рухи в Галицькій Русі під час першого походу козацького війська на Львів у 1648 р.² Тема дослідження була рекомендована молодому вченому М.Грушевським і ґрунтувалася на вивченні матеріалів судових актових книг міст Східної Галичини — Львова, Перемишля, Белза, Буська, Жидачева та ін. Автор простежив, що протягом цілого 1648 р. у Галичині не було якихось помітних заворушень до тих пір, поки Б.Хмельницький не зробив свій марш на Львів. Вчений, однак, не звернув увагу на державницькі або автономістичні погляди козацького гетьмана, а в наступних працях категорично відкинув гадку про будь-які самостійницькі плани Б.Хмельницького: “...Так не думав поважно ніколи ні Б.Хмельницький, ні його помічники...” — підкреслював дослідник.³ Політична мета Б.Хмельницького в його оцінці виг-

¹ Грушевський М. Хмельницький і Хмельнищина // Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. Львів, 1898, т. 23-24, с. 1-30.

² Томашівський С. Народні рухи на Галицькій Русі // Там само, с. 1-138.

³ Його ж. Перший похід Хмельницького в Галичину. Львів, 1914, с. 9.

лядала наступним чином: "...Вибороти й удержати автономію України в державно-правнім зв'язку з Польщею".⁴

На початок ХХ ст. припадає наплив популярних нарисів історії України М.Антоневича, В.Будзиновського, Д.Коренця, Г.Коваленка, Б.Барвінського, Д.Дорошенка та ін. авторів.⁵ "Часам Хмельниччини, — свідчив І.Крип'якевич, — пощастило в останнім часі: наша історіографія може похвалитися новими працями, що посувають значно наперед студії над тою великою епохою і приносять нову оцінку та переоцінку діяльності Богдана Хмельницького".⁶

Серед цих популярних праць можна виділити дослідження В.Будзинського, який чи не єдиний в українській науці відстоював тезу про те, ніби Б.Хмельницький ще від 1648 р. прагнув утворити українську державність: "Ідеалом Богдана Хмельницького була самостійна держава Руська... в межах держави Володимирі і Ярослава".⁷

Київський історик І.Каманін також присвятив кілька праць українській історії середини XVII ст., вивчаючи питання соціального становища українського народу в період повстання, його дипломатичну сторону.⁸ Перед Зборовом, на думку дослідника, Військо Запорозьке добивалося незалежності від Польщі, відстоюючи повну політичну самостійність. Нові елементи державного життя І.Каманін вбачав в умовах Зборівського договору.⁹

Важливе значення мають праці В.Липинського, який зумів перенести на тло історії України головні положення польської "краківської школи" про потребу сильної монархічної влади, негативний вплив на державу великого магнатського землеволодіння та роль

⁴ Його ж. До історії перелому Хмельниччини. К., 1927, с. 7.

⁵ Антоневич Н.И. Зиновий Богдан Хмельницький // Изд. общества им.М.Качковского. Львов, 1900, ч. 293 (май), с. 1-61; Його ж. Гетьман Богдан Хмельницький и его наследники (приемники). Львов, 1909; Будзиновский В. Наши гетьмани. Тернопіль, 1990 (2-е вид.); Коренець Д. Короткий огляд української історії. Відень, 1915; Коваленко Г. Українська історія. К., 1912; Барвінський Б. Історія українського народу. Львів, 1922; Дорошенко Д. Короткий курс історії України. Катеринослав-Ляйпціг, 1923; Його ж. Нарис історії України. Львів, 1991.

⁶ Крип'якевич І. Хмельниччина в новім освітленню // Діло. 1914, ч. 26.

⁷ Будзиновський В. Вказ. пр., с. 30.

⁸ Каманін И. Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Архив Юго-Западной России. К., 1914, ч. 3, т. 4; Його ж. Договори Богдана Хмельницького с Польшей, Швецией и Россией // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. К., 1916.

⁹ Його ж. Договори Богдана Хмельницького... с. 107.

шляхти в державному будівництві. 1912 р. за його редакцією вийшла збірка “Z dziejów Ukrainy”, і тоді ж окремою монографією був виданий розділ “Станіслав Михайло Кричевський”.¹⁰ У цих дослідженнях було висвітлено, головним чином, вагомий внесок української шляхти у розвиток суспільно-політичного і національного життя України середини XVII ст. Свої думки історик розвинув у пізнішій монографії “Україна на переломі”.¹¹

В.Липинський поділяє увесь період Хмельниччини на два етапи: автономістичний та незалежнення. Останній настає після 1654 р. Однак помилковим було б твердження, ніби вчений оцінював Б.Хмельницького як автономіста у доперейславський час. Як вважав історик, козацький гетьман мусив іти на компроміси з широкими верствами населення, котрі не були готові до прийняття державної програми, що йшла в розріз з козацьким усталеним традиціоналізмом: “У першій добі повстання свідомість Хмельницького зіткнулася з козацькою”, — зауважував В.Липинський.¹²

Торкаючись питання влади, вчений підносив на високий щабель проблему українського абсолютизму, який визрівав у гетьмана ще від 1648 р. Власне те, що тодішні політичні діячі не змогли встановити міцної та дідовичної влади в Україні, на думку історика, стало однією з причин поразки повстання.¹³

Наукові праці В.Липинського одразу ж привернули увагу сучасників. Під вплив його теорій потрапив Д.Дорошенко, дещо менше — І.Крип'якевич. Ідеї гетьманського монархізму не прийняв М.Грушевський, котрий вважав їх відбиттям політичних тенденцій, що проявилися в Україні протягом перших років XX ст.¹⁴

Після 1898 р. М.Грушевський збагатив українську науку узагальнюючими працями з історії Хмельниччини, у яких виклав власне бачення явища. Остаточні підсумовуючі висновки про цю епоху він помістив у XIII розділі II частини “Історії України-Руси”. Козацький гетьман, в оцінці історика, не є неперевершеною фігурою тої епохи. Поряд з ним були талановиті і освічені політичні діячі, поміж якими чільне місце займав І.Виговський.

---

¹⁰ Lipiński W. Z dziejów Ukrainy. Kijów, 1912; Його ж. Stanisław Michał Krzyczewski. Kraków, 1912.

¹¹ Його ж. Україна на переломі. Київ-Відень, 1920.

¹² Там же, с. 92.

¹³ Там же, с. 65, 117

¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1931, т. IX, ч. II, с. 1369.

У всенародній боротьбі М.Грушевський бачив головну тенденцію даної епохи. Однак у внутрішньому розвитку її суцільність порушувалася внаслідок соціальної боротьби між козацтвом і селянством, сірою і старшиною.

Козацька програма, котрої гетьман дотримувався у 1648 р., вичерпала себе наприкінці того ж року. Після цього Б.Хмельницький прагнув досягнути повної державної незалежності України. Але впровадити ці плани в життя було надзвичайно важко. Звідси — його хитання і відсутність якоїсь чіткої лінії у зовнішній та внутрішній політиці. У багатьох суперечностях дипломатії гетьмана дослідник бачив впливи близьких до гетьманського осередку людей. Віддаючи належне Б.Хмельницькому, як головному “потрясителєві” тієї епохи та герою української історії, М.Грушевський, однак, не розглядав цю велич в площині будівництва Нової Європи: “В нім занадто багато від Азії, від... фундаторів держав-Орд”, — підкреслював вчений.¹⁵

І якщо В.Липинський зображував Б.Хмельницького як неперевершеного творця і будівничого української держави, то в інтерпретації М.Грушевського ми бачимо героя типу досарматських часів походу Дарія на Скіфію. Однак у головному питанні між цими видатними вченими не було розбіжностей — гетьман свідомо й цілеспрямовано скерував свою енергію на розбудову незалежної України.

Праця М.Грушевського справила великий вплив на подальший розвиток науки. Однак чи не єдиним, хто підтримав таку його контроверсійну оцінку постаті Б.Хмельницького був львівський історик В.Герасимчук.¹⁶ М.Василенко натомість вважав, що М.Грушевський перебільшував впливи київського середовища кінця 1648-початку 1649 рр. на формування політичних поглядів гетьмана. Вони могли сформуватися раніше під впливом перших визначних перемог 1648 р.¹⁷

У 1920-х рр. з’явилася перша після М.Костомарова праця, спеціально присвячена зв’язкам України з Туреччиною, в якій автор — В.Дубровський — простежував проблему підданства Війська Запорозького Османській імперії.¹⁸ У пізніших дослідженнях В.Дуб-

¹⁵ Там же, с. 1496.

¹⁶ Герасимчук В. [Рец.на:] Грушевський М. Історія України-Руси, т. IX, ч. II // ЦДІА у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1220, арк. 1-34.

¹⁷ Василенко М. Михайло Грушевський. Історія України-Руси, т. VIII, ч. III // Україна. 1925, ч. 5, с. 156.

¹⁸ Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // Східний Світ. 1928, № 5, с. 172-183.

ровський відстоював, зокрема, тезу, згідно з якою у 1654 р. Б.Хмельницький перейшов у підданство московського царя, звільнившись не від польського короля, а від турецького султана.¹⁹

У міжвоєнний період вагомий внесок у вивчення Хмельниччини зробив І.Крип'якевич, присвятивши свій доробок дипломатичній історії середини XVII ст., різним соціально-економічним та суспільно-політичним аспектам цієї епохи.²⁰ У питанні про революцію поглядів гетьмана вчений пішов слідом за М.Грушевським, підтвердивши думку про зміни в свідомості Б.Хмельницького після завершення осінньої кампанії 1648 р.²¹ Зборівська умова, на думку історика, підтвердила формальну незалежність Війська Запорозького від Речі Посполитої.²² До державного будівництва гетьман почав залучати шляхту, а дипломатичними заходами зміцнював міжнародне становище України.

До засигналізованих вище праць української історіографії слід було б ще додати втрачені монографії, котрі також відбивали стан розвитку досліджень окресленого періоду. Це машинопис праці В.Дубровського "Богдан Хмельницький і Туреччина", реферат якої був надрукований вже після смерті вченого, та монографія Д.Оляничина "Дипломатична діяльність Данила Олівеберга", написана на підставі переважно архівних матеріалів зі сховищ міст Німеччини та Східної Пруссії.

Таким чином, можна зробити висновок, що протягом перших десятиліть XX ст. українські дослідження з історії Визвольної війни середини XVII ст. поповнилися вагомими працями, насамперед М.Грушевського, С.Томашівського, В.Липинського та І.Крип'якевича. М.Грушевський назвав цей період української історіографії "конструкційним", бо, на відміну від історіографії XIX ст., головний наголос у дослідженнях робився на проблемах, пов'язаних з державним будівництвом в епоху Хмельниччини. Самого М.Грушевського без сумніву можна вважати одним з засновників такого напрямку.

---

¹⁹ Його ж. Богдан Хмельницький і Туреччина (з приводу статей Я.Рипки) // Центральний державний історичний архів України у м.Львові. Ф. 309. Оп. 1. Од. зб. 1318; Його ж. Україна і Крим в історичних взаєминах. Женева, 1946; Його ж. Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. Нью Йорк etc., 1975, № 3-4, с. 22-27.

²⁰ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ. Львів, 1931, т. 151.

²¹ Його ж. Історія Української держави XVII-XVIII ст. (літографовані лекції, читані у Львівському університеті). Львів, 1922, с. 41.

²² Його ж. Студії над державою... с. 136.

**WOJNY KOZACKIE
W POLSKIEJ HISTORIOGRAFII PRZEŁOMU XIX I XX W.**

Przełom XIX i XX stulecia miał dla polskiej historiografii znaczenie wyjątkowe. W okresie tym stopniowo wygasła aktywność warszawskiej szkoły historycznej, która reprezentowała i związana była z nurtem pozytywistycznym w historiografii polskiej. Historycy tej szkoły (T.Korzon, W.Smoleński, A.Pawiński, A.Rembowski) rozpoczęli aktywność naukową na przełomie lat 70-80 XIX w., zaś apogium ich działalności naukowej przypadło na lata 80-90 tego wieku.¹ Ogólnie rzecz biorąc w polskiej historiografii prąd pozytywistyczny stał się zjawiskiem dominującym na przełomie lat 60-70 i utrzymał tę pozycję aż do końca XIX w. Lata 1868-1898 określane są jako trzydziestolecie pozytywistyczne.² Równocześnie około 1890 r. zapoczątkowany został w polskiej historiografii "przewrót", który przyniósł narodziny nowego prądu historiograficznego zwanego neoromantyzmem. Prąd ten rozwinął się zwłaszcza w pierwszych latach XX stulecia i dominował przynajmniej do 1980 r., czyli do momentu odzyskania przez Polskę niepodległości.³

Narodziny nowego prądu historiograficznego warunkowane były różnymi czynnikami; jednym z nich było pojawienie się nowych osobistości twórczych, bez których postęp nauki byłby niemożliwy. Pokolenie historyków, które rozpoczęło swoją działalność naukową na przełomie XIX i XX w. (S.Zakrzewski, W.Sobieski, F.Bujak, W.Tokarz, S.Kutrzeba, M.Handelsman, W.Konopczyński) przypuściło atak na pozycje historiografii pozytywistycznej i przesądziło o zwycięstwie prądu neoromantycznego.⁴

Równoległe z nurtem neoromantycznym rozwijał się nurt modernistyczny. Historycy w większym stopniu interesowali się problematyką teoretyczną i metodologiczną historii. W badaniach naukowych zmierzano do większego zespolenia historii z rozwijającymi

---

¹ Zob.: Grabski A.F. Orientacje polskiej myśli historycznej. Studia i rozważania. Warszawa, 1972, s. 272-273.

² Zob.: Maternicki J. Kultura historyczna dawna i współczesna. Studia i szkice. Warszawa, 1979, s. 22; Tegoż, Historiografia i kultura historyczna. Studia i szkice. Warszawa, 1990, Vol. 1, s. 225.

³ Maternicki J. Kultura historyczna..., s. 29. Autor ten proponował przedłużenie okresu neoromantyzmu w polskiej historiografii aż po rok 1939 a nawet do 1948 r. // Tamże, s. 30.

⁴ Tamże, s. 22.

się naukami społecznymi: socjologią, antropologią, ekonomią i tp.⁵ W historiografii okresu neoromantyzmu daje się wyodrębnić trzy podokresy: pierwszy to lata 1900-1906/7; drugi — lata 1908-1914; trzeci okres obejmuje lata I wojny światowej.⁶

Co nowego przyniósł ów nurt neromantyczny? Przede wszystkim odchodzenie od poglądów i zapatrywań historyków szkoły krakowskiej i umacnianie się „optymistycznej” wizji dziejów narodowych. Charakterystyczne było rozszerzenie zainteresowań badawczych, np. zwrócenie uwagi na zanedbane dotąd dzieje Polski w okresie rozbiorów, wyodrębnienie się takich dyscyplin jak historia gospodarcza, historia wojskowości oraz kontakty historiografii polskiej z nauką europejską.⁷

Okres ten miał istotne znaczenie dla badań nad problematyką ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, w tym i stosunków polsko-kozackich w XVII w. Wcześniejszy dorobek w tym zakresie — dorobek lat 70-80-tych — był dość skromny. Prace dawne — historiografii okresu romantyzmu (T. Czacki, J. Lelewel, T. Narbutt czy J. I. Kraszewski) — były już mocno przestarzałe, a nowych było niewiele.⁸ Jakie były przyczyny zainteresowania się historią ziem wschodnich, w tym historią Ukrainy? Były one różne — wynikały nie tylko ze wspólnego dziedzictwa przeszłości, ale także z przesłanek natury politycznej czy określonych wizji przyszłości Polski. Ważną rolę odegrały poglądy wyrażane przez przedstawicieli nauki historycznej rosyjskiej, ukraińskiej i litewskiej. Krytycznie oceniano wspólną przeszłość z Polską w historiografii litewskiej; urzędowa historiografia rosyjska i jej liczni przedstawiciele podjęli krytykę unii polsko-litewskiej i jej następstw. Przeszłość przedstawiano jako jedno wielkie pasmo przemocy polskiej i wyzysku ziem litewsko-ukraińskich. Bardzo krytyczne poglądy wyrażała historiografia ukraińska, zwłaszcza Michał Hruszewski niechętnie odnoszący się do wszystkiego co polskie, kwestionujący akcentowaną w polskiej historiografii rolę cywilizacyjną Polaków na wschodzie. W tej sytuacji strona polska poczuła się niejako zmuszona do rozwinięcia badań nad dziejami ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej.⁹

Problematykę interesującą autora niniejszego referatu podejmowali przed I woj. św. historycy pracujący tak w Królestwie Polskim jak i

---

⁵ Zob.: Maternicki J. *Historiografia polska XX wieku*. Cz. 1. Lata 1900-1018. Wrocław, 1982, s. 7.

⁶ Maternicki J. *Idee i postawy. Historia i historyki polscy 1914-1918. Studium historiograficzne*. Warszawa, 1975, s. 17-19.

⁷ Maternicki J. *Historiografia polska...* S. 7

⁸ Maternicki J. *Historiografia i kultura historyczna...* Vol. 1, s. 125.

⁹ Tamże, s. 125-130.

Galicji. Dominowali uczeni z zaboru austriackiego, gdzie nastąpił znaczny rozwój badań nad dziejami unii polsko-litewskiej i ziem wschodnich. Zainteresowanie sprawami litewskimi i ruskimi spowodowane zostało m. in. — jak pisał Władysław Konopczyński — “pod sugestią życia i budzącego się z depresji życia polskiego na kresach”.¹⁰ Epoka upadku (lata 1648-1763) nie budziła większego zainteresowania u młodszych historyków; zajmowali się nią głównie badacze starszego pokolenia: Aleksander Jabłonowski, Ludwik Kubala, Franciszek Rawita-Gawroński ale też Wiktor Czermak, Aleksander Czołowski czy Tadeusz Korzon.

Najstarszym z nich był A. Jabłonowski (1829-1913), urodzony na Mazowszu. Studia uniwersyteckie rozpoczął w 1847 r. w Kijowie na Wydziale Filologiczno-Historycznym, potem przeniósł się do Dorpatu. Od 1853 r. pracował jako nauczyciel w Kijowie; w l. 1859-1860 odbył podróże zagraniczne połączone ze studiami w Berlinie, Paryżu, Wiedniu i innych miastach.¹¹ Przypominały one raczej — jak pisze A.F. Grabski — wojażowanie zamożnego szlachcica.¹² Jabłonowski był wydawcą źródeł (razem z A. Pawińskim), znawcą Ukrainy: studiował ją jako w warszawskim “Ateneum”, “Kwartalniku Historycznym”, prowadził polemikę z historykami ukraińskimi. Jest autorem zarysu dziejów Ukrainy (“Po licholeciu do ruiny” Ateneum 1877, t. III), artykułów: “Etniczna postać Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z Koroną” (Kw. Hist. 1893), “Kozaczyzna a legitymizm” (Ateneum 1896, t. III). Pod koniec życia wydał Jabłonowski (Historię Rusi Południowej (Kraków, 1912). Na określenie wiarygodności i wartości naukowej tego dzieła (książka została wydana bez przypisów, bo komitet redakcyjny ograniczył cytowanie źródeł) T. Korzon przytoczył opinię innego wybitnego historyka Stanisława Smolki, który określił pracę, jako “jędrną syntezą pracowitych dociekań A. Jabłonowskiego w zakresie dziejów Rusi, cenną busołą w poglądzie na kwestię ruską, na jej przeszłość i stan obecny”.¹³ Problematyka wojen kozackich została omówiona dość gruntownie w rozdziałach obejmujących trzy okresy: od unii lubelskiej do wybuchu powstania B. Chmielnickiego; od 1648 r. do traktatu w Karłowicach oraz upadku wolnego kozactwa około 1712 r.; i od zaniku wolnego

¹⁰ Konopczyński W. Rozwój badań nad dziejami Polski nowożytnej 1506-1795 / Kwartalnik Historyczny. 1937, Roczn. LI s. 296.

¹¹ M. Nałęcz Dobrowolski. Aleksander Jabłonowski. Zarys żywota i przegląd dzieł 1829-1913 // Przegląd Historyczny. 1913, T. XVII, s. 241-243; Korzon T. Aleksander Jabłonowski // Kwartalnik Historyczny. 1914, Roczn. XXVIII, s. 146-147.

¹² Grabski A.F. Op. cit., s. 182.

¹³ Korzon T. Aleksander Jabłonowski, s. 176-177.

¹⁴ Jabłonowski A. Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. Kraków, 1912, s. 171.

kozactwa na prawobrzeżnej Ukrainie do 1795 r.¹⁴

Młodszy od Jabłonowskiego był Ludwik Kubala (1838-1918), urodzony w Kamienicy pod Limanową. Po ukończeniu gimnazjum (Nowy Sącz i Kraków) zapisał się w 1857 r. na Wydział Prawa UJ; po roku przeniósł się do Wiednia, ale w 1861 r. powrócił do Krakowa na studia historyczne. Doktoryzował się w 1867 r. Pracował jako nauczyciel we Lwowie (krótko też w Złoczowie), ale nie zaniechał pracy naukowo-badawczej. Prowadził badania nad wiekiem XVII, wyniki ogłaszał w formie artykułów w czasopismach — złożyły się one na dzieło "Szkice historyczne" seria 1-2, wydane w 1880r. W 1883 r. wydał monografię "Jerzy Ossoliński". Te dwie książki ugruntowały jego pozycję jako historyka znanego nie tylko w kołach specjalistów, ale czytwanego przez szeroką publiczność.¹⁵ Dalsze prace poświęcone wiekowi XVII ogłosił Kubala po blisko 30 latach — w 1910 r. ukazał się we Lwowie zbiór szkiców dających obraz walk Polski z Moskwą w latach 1654-55 pod zbiorowym tytułem "Wojna moskiewska".

Prace Kubali spotkały się z życzliwym przyjęciem czytelników, ale spowodowały krytykę w środowisku historyków. Znany warszawski historyk Władysław Smoleński przestrzegał, iż naukowej wartości "Szkiców historycznych" nie można przeceniać. Surowo osądzał Kubalę jako historyka pisząc m. in., że nikt "o przebiegu sprawy kozackiej nie nabierze pojęcia".¹⁶ Podobnie z surową oceną spotkała się książka o J.Ossolińskim. Krytycznie o pisarstwie Kubali wypowiedział się krakowski historyk Michał Bobrzyński, który postawił mu cały szereg zarzutów odnoszących się zarówno do głoszonych przez autora poglądów, jak i jego warsztatu naukowego.¹⁷

Przeszłością Ukrainy i jej stosunkiem do Polski zajmował się Franciszek Rawita-Gawroński (1846-1930), agronom, literat, etnograf. Jego przodkowie Gawrońscy herbu Rawicz (stąd pseudonim literacki Rawita) osiedli na Ukrainie w XVI w. Urodził się w Stepaszkach (wieś nad Bohem), uczył w Kijowie, brał udział w powstaniu styczniowym, był więziony w twierdzy kijowskiej. Studia rolnicze odbył w Dublanach, ale miał także ambicje literackie. Zaczął pisać w latach 80-tych, wpływ na to miało zetknięcie się Gawrońskiego z Zygmuntem Miłkowskim (Teodorem Tomaszem Jeżem). Poznał jego córkę Antoninę i ożenił się z nią. Przez pewien okres czasu Gawroński przebywał w Królestwie —

¹⁵ Czaplinski W., Wereszycki H. Kubala Ludwik, działacz powstańczy (1863), historyk // Polski Słownik Biograficzny (dalej cyt. — PSB), t. XVI. Warszawa, 1971, s. 2-5; Reederowa D. Z historiografii Ludwika Kubali // Przegląd Socjologiczny. 1977, T. 29, s. 182-184.

¹⁶ Tamże, s. 184.

¹⁷ Tamże, s. 185.

w Warszawie pracował jako dziennikarz w redakcji "Kłosów". W 1892 r. Gawroński przeniósł się do Lwowa.¹⁸ Rawita jako pisarz — w powieściach o tematyce zaczerpniętej z dziejów Ukrainy ("Na kresach", "Na krasnym dworze", "Pan hetman Mazepa") — głosił idee solidaryzmu polsko-ruskiego opartego na wspólnym dążeniu do wolności.¹⁹ Stopniowo jednak postawa Gawrońskiego ulegała zmianie. Wpływ na to miał fakt, iż rozwiewały się tak w Galicji, jak i pod zaborem rosyjskim nadzieje na porozumienie z rozwijającym się narodowym ruchem ukraińskim. Duże znaczenie zaczęły zdobywać sobie ugrupowania radykalne, zbliżone do socjalizmu bądź socjalistyczne, których program łączył zasady niezależności i rewolucji społecznej i przekreślał rachuby zwolenników hasła "nie masz Polski bez Ukrainy, a Ukrainy bez Polski". Nie bez znaczenia były także wystąpienia historyków szkoły kijowskiej (zwłaszcza Hruszewskiego).²⁰

Gawroński był właściwie historykiem-amatorem, pisał jednak dużo, sięgając zarówno do źródeł drukowanych jak i rękopiśmiennych.²¹ Swoją cykl "Dzieje Kozaczyzny w stosunku do Rzeczypospolitej" zamierzył autor jako bardzo obszerny, w 6 tomach. Pierwszy z nich to dzieje Kozaczyzny do okresu panowania Stefana Batorego, drugi — Kozaczyzna upaństwowiona — do śmierci Władysława IV. Tom trzeci zamierzał poświęcić okresowi Kozaczyzny wybijającej się — w dwóch częściach — aż do śmierci Bohdana Chmielnickiego. Kolejny tom to upadek Kozaczyzny (od 1657 do pocz. XVIII w.). Tom piąty miał nosić tytuł: Kozaczyzna na tle stosunków wewnętrznych Rzeczypospolitej od XVI do końca XVIII w., wreszcie tom szósty objąć miał dzieje kozackie w XVIII a nawet XIX stuleciu.²² Gawroński wydał najpierw "Historię ruchów hajdamackich" (t. 1-2, 1899-1901), następnie "Studia i szkice historyczne" (t. 1-2, 1900-1902), monografię w dwóch tomach "Bohdan Chmielnicki" (1906-1909), pracę poświęconą Jerzemu Chmielnickiemu pt. "Ostatni Chmielniczenko" (Poznań, 1919) oraz dzieło "Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku. Zarys polityczno-historyczny (Warszawa, 1922). Ogólnie charakteryzując twórczość Gawrońskiego, J. Maternicki pisał: "Prace te wiele spraw poruszały po raz pierwszy i w ten sposób torowały drogę przyszłym badaczom. Ich wartość naukowa była jednak mocno

---

¹⁸ Ziębarska J. Franciszek Rawita-Gawroński // Literatura polska w okresie realizmu i naturalizmu. Warszawa, 1969, t. III, s. 441-444.

¹⁹ Tamże, s. 449.

²⁰ Maternicki J. Historiografia polska... S. 94.

²¹ Maternicki J. Historiografia polska... S. 94.

²² Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza. Lwów, 1906, s. 5.

ograniczona, zarówno ze względu na niedostatki metody, jak też daleko posunięty konserwatyzm i nacjonalizm autora, który uniemożliwił mu obiektywne spojrzenie na złożone problemy kozaczyzny i stosunków polsko-ukraińskich”.²³

Problematyka wojen kozackich i stosunków polsko-kozackich obecna była w twórczości innych również historyków, jakkolwiek w mniejszym zakresie. Należał do nich Aleksander Czołowski (1865-1944), badacz dziejów Rusi Czerwonej i Lwowa, autor “Bitwy pod Gródkiem... 1655”, “Relacji o oblężeniu miasta Lwowa przez B.Chmielnickiego”. Czołowski pozostawił po sobie szereg zarysów historycznych i opisów kresowych twierdz i zamków (Lwów, Trembowla, Zbaraż, Żółkiew, Kudak).²⁴

Historykiem uprawiającym tematykę XVII wieczną był Wiktor Czermak (1863-1913), autor pracy “Plany wojny tureckiej Władysława IV”, uważanej za jego najwybitniejsze dzieło. Drobniejsze studia i artykuły z lat 1888-1892 zostały wydane pt. “Z czasów Jana Kazimierza. Studia historyczne” (Lwów, 1892) oraz jako “Studia historyczne” (Kraków, 1901).²⁵ Również problematyka wojen kozackich znalazła miejsce w dziele Tadeusza Korzona “Dzieje wojen i wojskowości w Polsce” t. II (Kraków, 1912), zwłaszcza w rozdziałach IV i V jako Kozaczyzna za Zygmunta III i Władysława IV oraz Bunt Chmielnickiego. Nie pomijano też owych wydarzeń w opracowaniach syntetycznych. Warto przypomnieć tu “Zarys historii Polski i krajów ruskich z nią połączonych” Anatola Lewickiego (wyd. II Kraków, 1888), czy “Dzieje narodu polskiego” Władysława Smoleńskiego (cz 1-2, Kraków, 1897-1898) wydanych pod pseudonimem W.Grabieński.

Niewątpliwie najbardziej skrajne poglądy na kwestię kozacką w dziejach Rzeczypospolitej zaprezentował F. Rawita-Gawroński, który w swoich dziełach konsekwentnie przedstawiał kozaczyznę jako siłę wroga, skłoną do destrukcji, samowoli i swawoli oraz anarchii. Nie krył przy tym, iż zagadnienia te patrzył i oceniał je zajmując stanowisko państwowe, polskie.²⁶ Bardzo wyraźnie występował i polemizował z poglądami takich zwłaszcza historyków, jak Karol Szajnocha (“Dwa lata dziejów naszych 1646, 1648”), który uważał m. in. że Opatrzność

²³ Maternicki J. Historiografia polska... S. 94.

²⁴ Zieliński J. Aleksander Czołowski. W czterdziestolecie pracy archiwalnej, konserwatorskiej i naukowej 1891-1931 // Studia Lwowskie. Lwów, 1932, s. 368-370; Tegoż, Aleksander Czołowski (1865-1944) // Kwartalnik Historyczny. 1939-1945, RL. III, s. 459-460.

²⁵ Czaplinski W. Czermak Wiktor // PSB, t. IV, Kraków, 1938, s. 336-337; Kersten A. Wstęp // W. Czermak. Ostatnie lata Jana Kazimierza. Warszawa, 1972, s. 10 i nn.

²⁶ Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukraińska... S. VI.

pokarała Polaków utratą niepodległości za krzywdzoną jakoby Kozaczyzną. Pisał że żaden z historyków — jak Szajnocha — “błędnie nie rozumiał ducha owej kozaczyzny, nie stał na takim sentymentalnym stanowisku, nie był skłonny do ciskania gromów na własne społeczeństwo i żaden nie był jak on dalszym od prawdy”.²⁷ Gawroński pisał: “W dziejach naszych kozaczyzna ma znaczenie siły fatalistycznej... Losy dziejowe sprzęgły tę siłę z naszym życiem politycznym nierozzerwalnym i węzłami. Wieszala się ona na szali naszej państwowej przeważając ją bezwiednie ku dobremu i bezwiednie ku złemu, aż nareszcie dzięki naszej małej odporności straciliśmy za wiele win w sobie, a chętnie rozgzeszaliśmy z nich innych”.²⁸

Wiele uwagi poświęcił autor zasadniczej kwestii, tj. przyczynom konfliktów polsko-kozackich. Winą obciążył stronę kozacką. Pisał: “... Doszedłem do zupełnie innego przekonania w poglądach moich na kozaczyznę i jej walki niż większość moich poprzedników. Jeśli o winach może być mowa, to winnymi byli kozaki i ich przywódcy pozbawieni wszelkiego zmysłu politycznego...”.²⁹ Winą była skłonność do samowoli i anarchii, “nienawiść do wszelkiej władzy ... do wszelkiego porządku społecznego”. Kozacy to “... falanga niezadowolona z każdego stosunków państwowych, rozhukana na bezbrzeżnej, rozbójniczej swawoli, rozkochana w tej swawoli, w niej widząca cel życia”.³⁰ Ową skłonność do samowoli, anarchii wiązał Gawroński ze strukturą etniczną ludności ukraińskiej. Negatywne cechy kozaczyzna “nabyła” od normandzkich przybyszów, którzy dotarli na tereny słowiańskie i założyli zawiązki państwowe w Nowogrodzie i Kijowie. Miała być kozaczyzna spadkobierczynią “najgorszych instynktów panowania normandzkiego”.³¹ Z drugiej strony ujemne rysy wiązał Gawroński z etnicznymi pierwiastkami turańskimi, tkwiącymi we krwi ukraińskiego społeczeństwa, które wybuchały od czasu do czasu i były jedną z ważniejszych przyczyn “rzucających to społeczeństwo w objęcia bezbrzeżnej samowoli i czyniący z niego bardzo niepewny i mało przydatny materiał do pracy państwowej”.³²

Niebezpieczne dla państwa było to, że kozaczyzna “wyrobiła sobie zupełnie odrębny sposób życia, żyła wojną i z wojny tworząc z niej osobny proceder, a w niej i z niej czerpiąc środki do życia. Wytworzenie się takiej warstwy, takiego skupienia zorganizowanego samoistnie bez

---

²⁷ Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki, t. 1, s. 2.

²⁸ Tamże, s. 1.

²⁹ Tamże, s. 6.

³⁰ Tamże.

³¹ Tamże, s. 9-11.

³² Rawita-Gawroński F. Historia ruchów hajdamackich, t. 1, s. VI.

związku z organizacją wojskową lub o związku bardzo wątplym, stawało się coraz groźniejsze dla państwa”.³³ Sytuacja stawała się tym bardziej niebezpieczna, że “Zaporoże stawało się pewnego rodzaju ogniskiem skupiającym wszystkie niespokojne żywioły”, a życie kozactwa nieskrępowanego żadną kontrolą nęciło innych “ściągało ogromną masę ludności rolnej, niechętniej jakiegokolwiek pracy zależnej”.³⁴

Obciążając kozactwo winą za konflikty z Rzeczpospolitą, aprobował Gawroński postępowanie władz wobec ludności ukraińskiej. Zauważał wprawdzie, iż rządy polskie na tych terenach nie były idealne, bo nie ma rządów idealnych, a niesprawiedliwość może dziać się wszędzie. Nadużycia owszem istniały, pozwalali sobie na nie starostowie czy dzierżawcy, a jeśli władze nie mogły ich powstrzymać i poskromić, to dlatego, że wynikało to z niedoskonałej organizacji państwowej;³⁵ Z drugiej strony nie miał Gawroński wątpliwości, że “trzeba ... było ... poskromić swawolę kozacką, a ze względów spokoju państwowego wewnątrz, nie pozwalać jej rozrastać się i stać się źródłem ciągłych wicherzeń, ciągłego podniecenia ludności spokojnej, rolniczej osiadłej wprawdzie, a jednak skłonnej zawsze do zerwania się i awantury...”³⁶ Wszelkie zarządzenia władz dla powstrzymania “swawoli kozackiej” uważał Gawroński za krok roztropny, dążący do zabezpieczenia spokoju i rozwoju wewnętrznego.³⁷ Celem Rzeczpospolitej — jak pisał — było, aby “kozaczyzna przedstawiała regularną, uporządkowaną siłę wojskową, zlokalizowaną, aby ją można było uważać za wojsko, nie zaś za jakąś odrębną kastę, za siłę obronną państwa, nie zaś za kadry dla wszelkiego hultajstwa i swawolników napływających z całej Rusi nad Dniepr dla awanturniczego życia”.³⁸ Dążność kozactwa do swobodnego życia, nie poddanego ograniczeniom i kontroli ze strony państwa, z drugiej zaś strony polityka władz zmierzająca do ograniczenia swobód i wolności — to najistotniejsze według Gawrońskiego przyczyny ciągłego wrzenia i buntów kozackich.³⁹

Inaczej nieco pisał o tych problemach L. Kubala. Charakteryzując kozactwo nie ustrzegł się wprawdzie określeń i opinii negatywnych typu: “Lud dziki mieszanej narodowości ... wrogą wszelkiej organizacji społecznej”,⁴⁰ ale z drugiej strony podkreślał krzywdy jakich kozacy

---

³³ Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki, t. 1, s. 54.

³⁴ Tamże, s. 55.

³⁵ Tamże, s. 56.

³⁶ Tamże, s. 60.

³⁷ Tamże, s. 62.

³⁸ Tamże, s. 63.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Kubala L. Szkice historyczne, seria III, s. 3.

doznali ze strony "samowolnych gwałtowników" i to, że zarówno król jak i Rzeczpospolita nie byli w stanie powściągnąć owej samowoli właścicieli czy dzierżawców.⁴¹ Krytykował ograniczenia wobec kozaków, np. postanowienia sejmu z 1638 r. zwracając uwagę na fakt, iż poczynania takie zwracały się przeciwko Rzeczypospolitej. Wyraźnie stwierdzał, iż przyczyną powstań kozackich, zwłaszcza w 1648 r była niekonsekwentna polityka: "Polska ... kozaków zaspokoić nie chciała i nie mogła — przeto wybuch powstania był tylko kwestią czasu".⁴²

Zasadnicze błędy widział po stronie polskiej A. Jabłonowski, który zresztą patrzył na problematykę konfliktów polsko-kozackich bardziej obiektywnie. Dostrzegał, że konflikt ów powstał "skutkiem samej natury rzeczy, zbiegu fatalnego okoliczności oraz błędów polityki". Złożyły się na to: oderwanie od W. Ks. Litewskiego bez potrzeby Kijowszczyzny z Ukrainą, nieszczęsne następstwa niewprowadzenia hierarchów wschodnich do Senatu oraz rozpasanie wybujałego "możnowładztwa, niedopuszczającego w swym samolubstwie stanowym do przyznania praw pełnego obywatelstwa warstwie osiadłej wojennego ludu, która na domiar złego przybrała ... miano kozactwa".⁴³ Jabłonowski szczególnie mocno podkreślał owo rozpasanie się możnowładztwa, liczne wojny prowadzone przez magnatów, spory sądowe, wyprawy zbrojne na własną rękę nawet poza granice Rzeczypospolitej. Pisał, że za tym przykładem szli inni, szlachta, a dalej "rozzuchwalało się wszystko, co mogło bezkarnie chwytać za broń". Następstwem tego stanu rzeczy był niepokój domowy.⁴⁴ Błędna polityka wobec kozactwa polegała przede wszystkim na tym, iż władze nie umiały doprowadzić do przekształcenia się części społeczności na Ukrainie w warstwę ziemiańską, obywatelską, tak choćby jak stało się to np. na Wołyniu.⁴⁵ Pisał Jabłonowski: "... Nie domyślano się konieczności urzędowego, zasadniczego przyznania pełnego prawa ziemiaństwa, żywiolowi, który mimo wszystko zmierzał coraz usilniej do stania się ziemiaństwem faktycznie".⁴⁶ Tymczasem "widoki ... głębszej polityki Rzpltej nakazywały ująć żywotniejsze pierwiastki onego (kozactwa — M.M.) w gotowe już formy powszechne powiatowego ziemiaństwa ... powołać te żywioły do życia obywatelskiego, pierwiastki hultajskie okiełznać, nie dopuszczając by miano kozak miało przybrać znaczenie jakiejś uprawnionej, odrębnej klasy społecznej". Niestety — ubolewał autor — "rozumu politycznego nie starczyło!"⁴⁷

⁴¹ Tamże, s. 5.

⁴² Kubala L. Jerzy Ossoliński, t. 2, s. 134-138.

⁴³ Jabłonowski A. Historia Rusi... S. 172-173.

⁴⁴ Tamże, s. 186-187.

⁴⁵ Tamże, s. 206.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Tamże, s. 216.

Z innych historyków dość spokojnie formułował oceny W. Smoleński, autor „Dziejów narodu polskiego”. W swoim dziele pisząc o powstaniach kozackich nie uważał ich jedynie za bunt.⁴⁸ Rozpatrując przyczyny konfliktów w XVII w. zwrócił uwagę na postanowienia sejmu z 1638 r. i stwierdził: „Konstytucja ... bezwzględnie obeszła się z kozakami rejestrowymi, pomimo tego, że w buntach udziału nie brali. Powstanie pod wodzą Ostrzanina i Huni uznał właśnie za reakcję na konstytucję 1638 r.”⁴⁹ Za niekorzystny stan Rzeczypospolitej w XVII w. nie winił obcych, ale naród szlachecki. Pisał, że naród szlachecki za czasów Władysława IV „pragnął zabezpieczyć sobie spokój i używanie dobrobytu”.⁵⁰

Skrajność poglądów i ocen np. w przypadku Rawity-Gawrońskiego wpływała wyraźnie na sposób przedstawiania w jego pracach samego przebiegu konfliktu, czy prezentowania postaci. Skoro winni wszystkim byli kozacy oraz ich przywódcy, to wizerunki wodzów powstań malowane były czarną kreską. Trudno znaleźć u Gawrońskiego cokolwiek pozytywnego o Nalewajce, Łobodzie, Szawule, a zwłaszcza o Chmielnickich, tak Bohdanie jak i Juraszce. Jedynie o Krzysztofie Kosińskim pisał Gawroński dość ogólnie, może dlatego, iż był on szlachcicem polskim z Wołynia.⁵¹ Inaczej pisał Kubala, dla którego Chmielnicki był człowiekiem „pod każdym względem nadzwyczajnych wymiarów — przerażał ludzi wysoko uzdolnionych do tego stopnia, że wkraczał w dziedziny niepochwytne”.⁵² Zdecydowanie korzystniej niż u Gawrońskiego rysuje się też postać Chmielnickiego w pracy Jabłonowskiego.⁵³

Poglądy Rawity-Gawrońskiego na temat kozaczyzny wyrażone w jego pracach spotkały się raczej z krytyką zawodowych historyków. Najostrzej oceniał jego dokonania Tadeusz Korzon (sam przecież zajmujący się historią XVII wieku). W recenzji omawiającej „Historię ruchów hajdamackich” zwrócił uwagę na akcentowaną przez Rawitę przyczynę kozackiej „bezbrzeżnej samowoli”, która miała wziąć się z pierwiastków etnicznie turańskich tkwiących we krwi ukraińskiego społeczeństwa. Pytał: „A dlaczego krew turańska Madziarów (Madziarów — M.M.), którzy wywodzą się nawet od Hunów nie przeszkodziła im do wyrobienia się na materiał przydatny do pracy państwowej”.⁵⁴

⁴⁸ Grabski A.F. Op. cit., s. 426-427.

⁴⁹ Smoleński W. Dzieje narodu polskiego, cz. 1, s. 211.

⁵⁰ Tamże, s. 208.

⁵¹ Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukraińska... S. 51-55.

⁵² Kubala L. Op. cit., s. 8.

⁵³ Jabłonowski A. Op. cit., s. 251-254. Przegląd różnorodnych opinii o przywódcy powstania z 1648 roku przedstawił ostatnio Janusz Kaczmarczyk autor dzieła „Bohdan Chmielnicki” (Wrocław, 1988), w artykule „Bohdan Chmielnicki — szatan czy mesjasz” (Studia Historyczne. R. XXXIV, z. 3, s. 369-385).

⁵⁴ Kwartalnik Historyczny. 1902, R. XVI, s. 657.

Uważał, że Gawroński nie udowodnił, ani nie mógł udowodnić wątpliwej tezy, że kozacy byli potomkami Tatarów. Zwrócił natomiast uwagę, że "dla wyrozumowania genezy i charakteru kozaczyzny przydałoby się przestudiowanie porównawcze z gromadami dońską i jaicką".⁵⁵ Poważne zarzuty sformułował Korzon recenzując książkę Rawity o Chmielnickim. Uznał m. in. za głośne protesty Gawrońskiego wobec też zawartych w dziele Szajnochy oraz historyków szkoły kijowskiej.⁵⁶ Ponadto zarzucił mu brak znajomości podstawowych dzieł historyków ukraińskich m. in. pracy Kulisza ("Otpadnienie Małorossii ot Polszy"), "dzieła niepospolitej wartości naukowej i moralnej"⁵⁷, a czerpanie przede wszystkim z prac Kubali i Czermaka. Nie do przyjęcia zdaniem Korzona jest metoda badawcza autora, który gromadząc materiały "uwierzył, że zna źródła i umie korzystać z nich sam, bez pomocy opracowań lub odkryć pojawiających się w literaturze naukowej i czasopiśmiennictwie bieżącym". Niedostateczna krytyka źródeł nie pozwoliła autorowi dotrzeć do prawdy naukowej w odtwarzaniu faktów i stosunków".⁵⁸ Korzon wytykał Gawrońskiemu tylko najbardziej rażące błędy w rezultatach jego rozważań, kończąc swe uwagi opinią, iż krytycy mogą umilknąć pod warunkiem, że autor zgodzi się zaliczyć swoje dzieło do literatury popularnej.⁵⁹ Łagodniej potraktował Rawitę znany pisarz Teodor Jeske-Choiński, ale zwracał uwagę na pobłażliwość autora "dla błędów politycznych naszej przeszłości", krytykował też Gawrońskiego za jego ujęcie niektórych elementów biografii B. Chmielnickiego.⁶⁰

Podobnie krytycznie odnosił się do pisarstwa Gawrońskiego (w recenzji z pracy "Ostatni Chmielniczenko") Władysław Konopczyński. Powtórzył znany już zarzut o tym, iż autor słabo wykorzystał prace w języku rosyjskim (np. Kostomarowa), a nie zna zupełnie prac młodszych historyków ukraińskich. Brakuje mu krytycznego podejścia do wykorzystywanej literatury czy źródeł; zastrzeżenia budziły też umiejętności warsztatowe Gawrońskiego.⁶¹ Korzystniejszą dla autora ocenę jego dorobku dał natomiast Ludwik Kolankowski recenzując w 1924 r. "Kozaczyznę ukraińską". Powoływał się wprawdzie na słowa Konopczyńskiego, który krytykował Rawitę, ale równocześnie nazywał go "głównym i prawie jedynym pracownikiem po śmierci Jabłonow-

⁵⁵ Tamże, s. 659.

⁵⁶ Ziętarska J. Op. cit., s. 453.

⁵⁷ Kwartalnik Historyczny. 1908, R. XXII, s. 727.

⁵⁸ Tamże, s. 727-730.

⁵⁹ Tamże, s. 732.

⁶⁰ Błuszcz. 24 XI 1907, nr 47, s. 528.

⁶¹ Kwartalnik Historyczny. 1920, R. XXXIV, s. 149-150.

skiego, Korzona, Kubali na niwie dziejów ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej”.⁶² Kolankowski uznał dorobek Gawrońskiego za bardzo poważny, zwłaszcza cenił prace wydane w latach 1907-1914. Pisał, że dzieła te “dawały wprawdzie niejednokrotnie wymagającej krytyce słuszne uzasadnienie jej zarzutów metodycznych i prostowania szczegółowych usterek — nie mniej są istotnym i trwałym dorobkiem naszej nauki”.⁶³

Złagodnienie krytyki wobec Kubali a zwłaszcza wobec Rawity-Gawrońskiego nie trwało długo. W okresie międzywojennym twórczość obu tych autorów krótko, ale jednoznacznie ocenił Olgierd Górka. Napisał on m. in.: “Znajomość tych czasów i wypadków (lat 1648-1649) mimo wzrostu opublikowanego materiału historycznego, pod wpływem fantazji Kubali i nieprawdopodobnych nienaukowych wywodów Rawity-Gawrońskiego, cofnęła się po prostu w nauce polskiej”.⁶⁴ Najnowszy historycy podtrzymują np. zarzuty o niedostatku krytycyzmu naukowego u L. Kubali,⁶⁵ a inny historyk, znawca polskiej historiografii, książki Gawrońskiego mimo wielu ich walorów naukowych lokuje na pograniczu nauki i publicystyki historycznej.⁶⁶

---

⁶² Tamże, 1924, R. XXXVIII, s. 356.

⁶³ Tamże, s. 357.

⁶⁴ Górka O. “Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna. Opracował, postłowie i przypisami opatrzył W. Majewski. Warszawa, 1986, s. 157.

⁶⁵ Czaplinski W., Wereszycki H. Op. cit., s. 4.

⁶⁶ Maternicki J. Historiografia polska... S. 94.

**WOJNY POLSKO-KOZACKIE XVII WIEKU
W HISTORIOGRAFII POLSKIEJ OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO
(1918-1939)**

Podjmując powyższą problematykę należy zwrócić uwagę na dwa jej aspekty. Pierwszy, to ten, że dwadzieścia lat to okres nader krótki nie tylko w dziejach każdego państwa i narodu, ale też historiografii. Drugi, to fakt, iż lata 1918-1939 to bardzo ważny etap w historii Polski. Po 123 latach-odzyskaliśmy wszak niepodległość. I to właśnie ten problem skupił przede wszystkim na sobie uwagę całego społeczeństwa polskiego. Musiało to znaleźć odzwierciedlenie w ówczesnej historiografii polskiej.

Wojny kozackie XVII stulecia nie stanowiły więc na pewno najpoważniejszy obiekt badawczy historyków tego okresu. Należały niemierniej do tych wydarzeń, które dość często gościły na łamach książek i czasopism naukowych. Zainteresowanie tą problematyką wzrosło szczególnie w 1934 r., kiedy to Olgierd Górka swoimi publikacjami, dotyczącymi zgodności z rzeczywistością wydarzeń historycznych opisanych przez Henryka Sienkiewicza w powieści *"Ogniem i mieczem"*, wywołał ożywioną polemikę na łamach prasy i czasopism naukowych. Będzie o tym mowa w dalszej części niniejszego szkicu.

Do autorów okresu międzywojennego poruszających tę problematykę zaliczyć należy m. in. Michała Antonowa¹, Aleksandra Czołowskiego², ks. Ludwika Frąsia³, Franciszka Gawrońskiego-Rawitę⁴,

---

¹ Antonów M. Przyczynki do dziejów Kudaku // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego, Lwów, 1934, s. 284-294; Rola Stanisława Koniecpolskiego w przygotowaniu komisji kurukowskiej 1625 // Prace historyczne Akademickiego Koła Historyków. Lwów, 1929, s. 265-280; Stanisław Koniecpolski, hetman wielki koronny a Kozaczyzna. 1617-1646 // Sprawozdania TN we Lwowie. Lwów, 1932. R. 12.

² Czołowski A. Kudak. Przyczynki do założenia i upadku twierdzy // Kwartalnik Historyczny. 1926, s. 161-184; Rzeczywistość historyczna dra Olgierda Górki // Kurier Literacko-Naukowy. 22 1 1934, s. III-IV; Z dziejów chmielniczyzny na Podkarpaciu. Lwów, 1931.

³ Frąs L. Bitwa pod Zborowem // Kwart. Hist. 1932. R. 46, s. 344-370; Obrona Zbaraża w r. 1649. Kraków, 1932; Obrona Zbaraża według "Ogniem i mieczem" w świetle prawdy historycznej. Kraków, 1934.

⁴ Rawita-Gawroński F. Geneza i rozwój idei kozactwa i Kozaczyzny w XVI wieku. Warszawa, 1922; Książę kozacki. Poznań, 1919; Ostatni Chmielniczenko. Zarys monograficzny. 1641-1679. Poznań, 1919; Sprawy i rzeczy ukraińne. Warszawa, 1932; Żydzi w historii i literaturze ludowej na Rusi. Warszawa, 1924.

Olgieda Górkę⁵, Antoniego Hniłko⁶, Władysława Konopczyńskiego⁷, Wacława Sobieskiego⁸, Zdzisława Strońskiego⁹, Artura Śliwińskiego¹⁰, Władysława Tomkiewicza¹¹, Kazimierza Tyszkowskiego¹², Leona Wasilewskiego¹³ i Janusza Wolińskiego¹⁴.

Nie wszystkie oczywiście wojny kozackie cieszyły się jednakowym zainteresowaniem tych badaczy. Uwagę swoją skupiali oni przede wszystkim na powstaniu Bohdana Chmielnickiego. Znajdzie to także odzwierciedlenie w niniejszym artykule. O innych walkach jeśli pisano, to krótko i lakonicznie, na ogół bez żadnych komentarzy.

Ramy niniejszego artykułu nie pozwalają na szczegółowe omówienie problematyki będącej przedmiotem rozważań jego autora. Dlatego ograniczył się on do ukazania stanowiska polskiej historiografii dwudziestolecia międzywojennego wobec następujących zagadnień: podłoża wojen polsko-kozackich w XVII w., powstania Chmielnickiego, głównych uczestników tych zmagania i ich ostatecznego rezultatu.

Geneza wojen.

Genezy wojen polsko-kozackich historycy polscy zgodnie doszukiwali się w ukształtowaniu się w XVI wieku nowej warstwy

⁵ Górka O. "Ogniem i mieczem" a rzeczywistość historyczna. Warszawa, 1934.

⁶ Hniłko A. Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem. Warszawa, 1922; Wyprawa cudnowska w 1660 roku. Warszawa, 1931.

⁷ Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej, T. I-II. Warszawa, 1936; Polska a Szwecja od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej. 1660-1795. Warszawa, 1935; Polska a Turcja. 1683-1792. Warszawa, 1936; Rozwój badań nad dziejami Polski nowożytnej. 1506-1795 // Kwart. Hist. 1937. R. 51, s. 289-302.

⁸ Sobieski W. Dzieje Polski. T. I. Warszawa, 1923; Historia Polski. Kraków, 1931; Polska pod rządami królów elekcyjnych // Polska, jej dzieje i kultura. T. II, ks. III, rozdz. 1-19. Warszawa, 1931, s. 3-215.

⁹ Stroński Z. Swawola ukraińska u schyłku XVI w. // Kwart. Hist. 1924, s. 311-330.

¹⁰ Śliwiński A. Król Władysław IV. Warszawa, 1925.

¹¹ Tomkiewicz W. Dzieje Unii Hadziackiej // Sprawy Narodowościowe. 1937, z. 1/2, s. 1; Jeremi Wiśniowiecki (1612-1651). Warszawa, 1933; Jerzy Ossoliński. Lwów, 1939; Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638 // Kwart. Hist. 1930, s. 125-175; Powstanie kozackie w roku 1630 // Przegląd Powszechny. 1930, t. 167, s. 104-128; Ukraina między Wschodem a Zachodem // Sprawy Narodowościowe. 1938, nr 1-2, s. 1-41.

¹² Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605-1618) // Przegląd Historyczno-Wojskowy. 1935, z. 1; Wojna o Smoleńsk. 1613-1615. Lwów, 1933.

¹³ Wasilewski L. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. Warszawa, 1934; Ukraińska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym. Warszawa, 1925.

¹⁴ Woliński J. Komisja andruszowska 1674 r. // Księga pamiątkowa ku uczczeniu dwudziestopięcioletnia działalności naukowej prof. Marcelego Handelsmana. Warszawa, 1929, s. 501-512; Król Jan III a sprawa Ukrainy. 1647-1675 // Sprawy Narodowościowe. 1934, nr 4, s. 6-7; Polska a kościół prawosławny. Lwów, 1936.

społecznej, Kozaczyzny i polityce wobec niej władz polskich. Kozaczyzna ich zdaniem narodziła się jako nieunikniony rezultat najazdów tatarskich, jako konieczna samoobrona ludności kresów wschodnich przeciw najeźdźcom krymskim. Gorzej, jak zauważył Tomkiewicz, że w zetknięciu się z tym wrogiem Kozacy przejmować poczęli jego cechy i stali się dla państwa polskiego ciężarem nie mniejszym niż sami Tatarzy.¹⁵ Duży wpływ na ukształtowanie się awanturniczego charakteru Kozaczyzny mieli też polscy starostowie pograniczni, którzy dokonując rabunkowych najazdów (bardziej niż broniąc granic), wciągali w ten proceder także Kozaków.

Stopniowo, z grupy swawolnych ludzi Kozaczyzna rozwinęła się w swojego rodzaju samodzielny stan społeczny. Zaczęła też tracić charakter konglomeratu etnicznego. Wreszcie od końca XVI w. zarysowywać się począł jednolity charakter klasowy całej Kozaczyzny. Zaczęła też stawać się reprezentantką całego narodu ruskiego. Dużą rolę odegrał w tym procesie sojusz Kozaczyzny z Kościołem prawosławnym. Historycy polscy zwrócili uwagę, że początkowo była ona nie tylko „*religionis nullius*”, ale „*nullius nationis*”.¹⁶ Po unii brzeskiej zaczęła ona jednak przybliżać się do prawosławia. Sojusz z tym wyznaniem wciągnął Kozaczyzę w orbitę spraw ogólnoruskich. Przyniósł też doskonałe wyniki obu stronom. Prawosławie zyskało silną „podstawę fizyczną”, Kozacy zaś stając się obrońcami „greckiej wiary”, mogli na swych sztandarach wywiesić hasła wyznaniowe, które w opinii publicznej dodawały im powagi. Od tej pory stawała się Kozaczyzna egzekutywą walczącego prawosławia.

W tym miejscu warto zwrócić uwagę na refleksję Tomkiewicza, iż istniała realna szansa przecięcia węzła łączącego Kościół prawosławny z Kozaczyzną. Można było to osiągnąć, jego zdaniem, za panowania Władysława IV, którego zręczna polityka, uznająca de iure hierarchię prawosławną, mogła umożliwić osiągnięcie tego celu.¹⁷

Historycy polscy podkreślali też wielką rolę, jaką odegrał w kształtowaniu się Kozaczyzny rejestr Kozacki. Stał on się jednocześnie źródłem konfliktów z Polską. „*Utworzenie kilkutysięcznej Kozaczyzny oficjalnej, — pisał Tomkiewicz, — wraz zjednoczonym tolerowaniem całej masy Kozaków nieoficjalnych na Niżu, wytworzyć musiało stałe zarzewie przyszłych konfliktów*”.¹⁸

Rejestr spowodował systematyczny wzrost siły militarnej Kozaków. Ci zaś szybko zdali sobie z tego sprawę. Zrozumieli też, że są potrzebni

¹⁵ Tomkiewicz W. Jerzy Ossoliński, s. 56.

¹⁶ Tomkiewicz W. Ukraina między ..., s. 24.

¹⁷ Tomkiewicz W. Jerzy Ossoliński, s. 20.

¹⁸ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki, s. 21

Rzeczypospolitej. Tak było w rzeczywistości. Rzeczpospolita potrzebowała Kozaków w toczonych przez siebie wojnach. Tylko, że np. wojny z Moskwą na pocz. XVII w., jak zauważył Konopczyński, "rozwydrzyły Kozaków".¹⁹ Także Kazimierz Tyszkowski akcentował, że wojny moskiewskie wytworzyły bardzo pomyślną koniunkturę dla Kozaków. Wiązały one ręce Rzeczypospolitej i zmuszały króla szukania u nich pomocy. Ci zaś wiedząc o tym, dopuszczali się olbrzymiej samowoli. Król musiał ją tolerować, tym bardziej, że korzystając z usług Kozaków nie zawsze im płacił.²⁰

Tyszkowski zwrócił uwagę na jeszcze jeden aspekt związany z udziałem Kozaków w tych wojnach. Udział ten przyniósł im mianowicie nowe, bogate doświadczenia w rzemiośle żołnierskim. *"Długoletnia wólczyca po Moskwie,— pisał Tyszkowski,— przechodzenie z obozu do obozu /.../ , ustawiczne, bezprzestankowe boje i walki, zdobywanie grodów, partyzantka, dalekie rajdy i zagony łupieżcze, służba pod znakomitymi wodzami tego czasu, /.../ wszystko to wywarło wielki wpływ na wykształcenie wojskowe, wyrobienie męstwa rycerskiego wśród Kozaków zaporoskich, którzy odznaczałi się nim zawsze, a teraz mieli pole do zdobycia większego, rozleglejszego jeszcze doświadczenia".*²¹

Po wojnach moskiewskich problem kozacki stał się jeszcze trudniejszy do rozwiązania. Nie było bowiem co począć z tą olbrzymią masą kozacką. Trudno było, co podkreślali badacze, owo rycerstwo zaporoskie nawrócić do pługa i roli. Nie znalazło ono też legalnego zajęcia w Rzeczypospolitej. W rezultacie wzmogły się ich najazdy na ziemię tureckie. Szczególnie, że jak zauważył Franciszek Suwara, tylko ten kierunek ekspansji Kozakom pozostał. Moskwa się wzmacniała po latach "smuty", a rabować Polski nie śmieli.²²

Żywioł kozacki coraz liczniejszy i coraz bitniejszy nadużywał więc swobody — w pozornej zgodzie z polityką polską, tj. z ekspansywną dążnością magnatów kresowych. *"Wolno było Potockim napastować za Dniestrem dzierżawy sułtana, to wolno i Kozakom szarpać bisurmanów za morzem".*²³

Te wyprawy stały się, jak wiadomo, jedną z przyczyn wojny polsko-tureckiej, a w konsekwencji tragedii cecorskiej. Historycy II

¹⁹ Konopczyński W. Dzieje Polski... T. I, s. 243.

²⁰ Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach... S. 12.

²¹ Tamże, s. 17-18.

²² Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620. Kraków, 1930, s. 4.

²³ Konopczyński W. Dzieje Polski... T. I, s. 243.

Rzeczypospolitej podkreślali to, zarzucając Kozakom, że przyczynili się do wojny, a mimo to odmówili później Żółkiewskiemu pomocy.²⁴ Jedyne Suwara starał się bronić ich, przekonując iż to Żółkiewski z niezrozumiałych powodów nie wziął ze sobą wszystkich Kozaków, których miał do dyspozycji. Krok ten mógł być podyktowany, zdaniem Suwary, dwoma względami. Hetman mógł mianowicie obawiać się przewagi liczebnej Kozaków nad Polakami. Mógł też przypuszczać, że Kozacy swoim postępowaniem zrażą do Polaków Wołochów. Tymczasem zależało mu na pozyskaniu tych ostatnich do wojny z Turcją.²⁵

Historycy polscy dostrzegali też inne przyczyny wojen polsko-kozackich. Jedną z nich upatrywali w polityce magnatów kresowych wobec tamtejszej ludności. Przyznawali, może poza Rawitą-Gawrońskim, że to wzrastający ucisk społeczny spowodował powszechne niezadowolenie mas ludowych. Zygmunt Stroński podkreślał wielkie apetyty kresowych królewiatek, zmierzających do zagarnięcia ziemi i wolności bezpańskich dotąd osadników.²⁶

Ekspansję magnaterii kresowej krytykował również Wacław Sobieski. Głównie za to, że odbywała się kosztem polskiej polityki bałtyckiej. "Zamiast walczyć o Bałtyk,— pisał,— ciągnęły panów kresowych wielkie obszary stepowe, hen za Dnieprem, gdzieby, od chłopów mogli brać dziesięcinę z bydła i wysyłać stada wołów do Wrocławia".²⁷

Kolejną przyczyną wojen polsko-kozackich była, zdaniem polskich historyków, błędna i niekonsekwentna polityka władz polskich wobec Kozaczyzny. Państwo polskie nie zdobyło się na jakiś stały plan postępowania wobec Kozaków, pisał Tomkiewicz, lecz działało od wypadku do wypadku. Często chwyciło się wobec nich środków represyjnych, lecz było to działanie na krótką metę.²⁸

Konopczyński zwracał zaś uwagę na fakt, że Polacy chcieli Kozaków trzymać w ryzach, wykorzystywać przeciwko Tatarom, a nie umieli ich przywiązać do wspólnej macierzy.²⁹ Identyczną opinię wyrazili Artur Śliwiński³⁰ oraz Tomkiewicz.³¹ Pierwszy z nich widział niekonsekwencję Polaków także w tym, że po każdym buncie Kozaków starano się zmniejszyć rejestr kozacki, ale wobec każdego niebezpieczeństwa wzywano pomocy niedawnych buntowników i chętnie korzystano z ich usług. W ten sposób przyzwyczajano ich do lekceważenia rządów polskich.³²

²⁴ Sobieski W. *Dzieje Polski...* T. I, s. 123.

²⁵ Suwara F. *Wyd. cyt.*, s. 83.

²⁶ Stroński F. *Wyd. cyt.*, s. 321.

²⁷ Sobieski W. *Historia Polski*, s. 196.

²⁸ Tomkiewicz W. *Ograniczenie swobód...* S. 125.

²⁹ Konopczyński W. *Dzieje Polski...* T. I, s. 192.

³⁰ Śliwiński A. *Wyd. cyt.*, s. 8-9.

³¹ Tomkiewicz W. *Kozaczyzna ukraińska*, s. 83.

³² Śliwiński A. *Wyd. cyt.*, s. 9.

Konkretny przykład postępowania podawał Tomkiewicz. Otóż w 1617 r. nakazano Piotrowi Konaszewiczowi Sahajdacznemu zredukować rejestr do 1 tysiąca osób. Wkrótce jednak przygotowujący wyprawę na Moskwę, Władysław IV ucieszył się gby Sahajdaczny przyproceedził ok. 20 tysięcy Kozaków.³³

Zarzucano władzom polskim również to, że zbyt długo patrzyły one na wystąpienia kozackie jedynie jako na wyraz swawoli i samowoli, jako na rozpętanie zbójeckich instynktów. Nie umiały dostrzec głębszych czynników, które wywoływały ukraiński ferment. Tymczasem, zauważył Stroński, gdyby postępowanie Kozaków było tylko podyktowane chęcią rozbojów i mordów, nie znaleźliby tak szerokiego oparcia na Ukrainie.³⁴

Ta postawa władz polskich była wynikiem ich niechęci do poważniejszego traktowania problemu kozackiego. *“Niechęć kompetentnych czynników polskich do jakichkolwiek poważniejszych ustępstw na rzecz Kozaczyzny — z jednej, a poczucie pewności siebie i połączona z tym nieustępliwość u Kozaków z drugiej strony, tworzyły zaród nieuniknionego, jak się w bliskiej przyszłości okazało, orężnego starcia”* — pisał Michał Antonów.³⁵

Tymczasem, przekonywali historycy polscy, problem kozacki można było rozwiązać w XVII w. na różne sposoby. Jedni uważali, że należało rozprawić się z Kozaczyzną siłą. Zwolennikiem takiego rozwiązania był Zdzisław Stroński. Rząd polski, jego zdaniem, miał tylko dwa wyjścia: przystąpić do energicznego zlikwidowania kozackich rozruchów, lub dać się przez nie terroryzować.³⁶ Także Konopczyński dostrzegał szansę takiego rozwiązania. Widział ją po stłumieniu powstania Semena Nalewajki. Niestety projekt ten poparł chan tatarski co wydało się Polakom podejrzane i zrezygnowali ze swych zamiarów.³⁷ Również Tomkiewicz wyrażał żal, że niemoc i bezradność władz polskich nie pozwoliły im rozprawić się z Kozaczyzną.³⁸

Inni badacze polscy najlepszy sposób rozwiązania kwestii kozackiej w XVII stuleciu, widzieli w nadaniu Kozaczyźnie praw politycznych a nawet przyznaniu jej szlachectwa. Orędownikiem takiej koncepcji był Tomkiewicz. Swoje stanowisko uzasadniał tym, że Kozaczyzna była faktycznie nową warstwą społeczną, nie szlachecką i nie chłopską. Nie ponosiła ciężarów społecznych, nakładanych na chłopów, a

³³ Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukraińska, s. 35.

³⁴ Stroński F. Wyd. cyt., s. 321.

³⁵ Antonów M. Rola Staniaława... S. 267.

³⁶ Stroński Z. Wyd. cyt., s. 311.

³⁷ Konopczyński W. Dzieje Polski... T. I, s. 194.

³⁸ Tomkiewicz W. Ograniczenie swobód... S. 125.

jednocześnie pozbawiona była wszelkich praw politycznych, przysługujących szlachcie. Sytuacja taka była anormalną. Ustrój ówczesnej Rzeczypospolitej opierał się bowiem na stanach, w których Kozaczyzna jako stan czwarty pomieścić się nie mogła. Państwo stanęło więc przed alternatywą: albo Kozacy ulegną schłopieniu, albo ich zrównać ze szlachtą. Wybrano pierwsze rozwiązanie i to był, zdaniem Tomkiewicza, błąd. Lepsze było rozwiązanie drugie. Powiększenie stanu szlacheckiego (i tak liczne) o kilka tysięcy rodzin, nie mogło zaszkodzić strukturze społecznej państwa. Kozacy zaś poczuli by się obywatelami państwa, związanymi z nim i za niego odpowiedzialnymi. Nie bez znaczenia był tu też fakt, jak pisał Tomkiewicz, że wśród nich było wiele osób, które inteligencją swą przerastały różną "szlachtę hołotę". Na przeszkodzie takiemu rozwiązaniu stanął niestety egoizm szlachecki.³⁹

Obok Tomkiewicza również Konopczyński widział w nadaniu Kozakom szlachectwa jedno z rozwiązań kwestii kozackiej w XVII stuleciu.⁴⁰

Kolejnym rozwiązaniem, zdaniem części autorów, mogło być zdobycie Krymu i zlikwidowanie Tatarszczyzny. Jasno postawił tę kwestię Tomkiewicz. Kozaczyzna powstała wskutek istnienia niebezpieczeństwa tatarskiego. Jego likwidacja spowodowałaby więc, że Kozaczyzna straciłaby rację bytu.⁴¹

Krótko wyjaśnił istotę tego rozwiązania Konopczyński: "*Póki istniała drapieżna Tatarszczyzna, istniały Dzikie Pola; póki kusity Dzikie Pola, odradzała się i pleniła Kozaczyzna, póki było gdzie "kozakować" ferment socjalny na Rusi nie dawał się uciszyć po myśli interesów szlachty i królewiał*".⁴²

Dosadnie uzasadniał swoje stanowisko Wacław Sobieski: "*Krym był to rak, który na Ukrainie usadowił się i ssał soki z całej pracy kolonizacyjnej, niszcząc je rokrocznie*".⁴³ Także Tyszkowski przekonywał swych czytelników, że "pchnięcie" Kozaczyzny na Krym, było racjonalnym sposobem rozwiązania kwestii kozackiej.

Były to najczęstsze refleksje nad sposobami rozwiązania kwestii kozackiej w XVII w. Nie oznaczało to, że nie padały inne pomysły. Autorem kilku dalszych był wspomniany już kilkakrotnie Tomkiewicz.

Sugerował, np. że kwestia kozacka mogła być rozwiązana przez "rozumną" politykę kolonizacyjną. Pisał, że gdyby na wzór Podola, stała

³⁹ Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukraińska, s. 31.

⁴⁰ Konopczyński W. Dzieje Polski... T. I, s. 192.

⁴¹ Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukraińska, s. 30.

⁴² Konopczyński W. Polska a Turcja... S. 11.

⁴³ Sobieski W. Historia Polski, s. 197.

się Ukraina prowincją małych i średnich jednostek gospodarczych, a nie ojczyzną obszarników, gdyby kolonizacja kierowana była stale ku stepom czarnomorskim, a nie na Zadnieprze; gdyby szlachta zdobyła się na należyłą reformę skarbowo-wojskową i ustanowiła stały podatek, który by pozwolił na utrzymanie poważnej siły wojskowej, gwarantującej bezpieczeństwo Ukrainy; gdyby wreszcie Rzeczpospolita zdecydowała się zlikwidować gniazdo tatarskie na Krymie — wówczas niezawodnie wojskowa organizacja kozacka nie miałaby racji bytu”.⁴⁴

Kolejnym potencjalnym rozwiązaniem, zdaniem Tomkiewicza, mogło być utworzenie z Ukrainy oddzielnej jednostki terytorialnej, wchodzącej w skład Rzeczypospolitej na takich warunkach jak Litwa. Na tę koncepcję Rzeczpospolita zdobyła się wprawdzie w akcie unii hadziackiej, ale było to, według autora, przynajmniej o ćwierć wieku za późno.

Zdaniem Tomkiewicza kwestia kozacka w ogóle pojawiła się w Polsce o jedno pokolenie za późno, tj. wówczas gdy szlachta, zdobywszy się na najwyższy wysiłek twórczy za czasów ostatniego Jagiellona, zapragnęła już w spokoju spożywać owoce “złotej wolności”, pogrążając się coraz bardziej w obojętności dla spraw ogólnopaństwowych.⁴⁵

Powstanie Chmielnickiego

Powstanie Chmielnickiego było tym, o którym historycy II Rzeczypospolitej pisali najczęściej. Nie oznacza to bynajmniej, że wnieśli wiele nowego do wcześniejszych ustaleń. Jeśli już, to nastąpiło to dopiero w 1934 r., kiedy to Olgierd Górka opublikował dwa artykuły: “Dziejowa rzeczywistość a racja stanu Polski na południowym Wschodzie” oraz “Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna”.⁴⁶ Uznano je za sąd nad Sienkiewiczem, choć sam autor podkreślał, że jest to sąd nad wcześniejszą historiografią, na której pisarz się opierał. Wywody Górki wywołali żywy odgłos opinii publicznej, gorące polemiki w prasie, zorganizowano szereg prelekcji, otwartych zebrań dyskusyjnych itp. Polemizowali z nim m. in. Stanisław Zakrzewski, Franciszek Bujak, Marcei Handelsman, Władysław Konopczyński, Stefan M. Kuczyński, Jerzy Pogonowski, Marian Kukiel, Antoni Czołowski.

Ramy niniejszego artykułu nie pozwalają na szczegółowe omówienie tejsze polemiki. Uczyniła to zresztą Halina Kosętko w bardzo interesującej książce pt. “Z dziejów recepcji “Trylogii” Henryka Sienkiewicza w dwudziestoleciu międzywojennym. Wokół polemik z Olgierdem Górką”.⁴⁷

⁴⁴ Tomkiewicz W. *Kozaczyzna ukraińska*, s. 83.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Górka O. *Dziejowa rzeczywistość a racja stany Polski na południowym Wschodzie // Polityka Narodów*. 1933, z. 1-2; Tenże. “Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna // *Pion*. 21.X. 1933, s. 6-7.

⁴⁷ Kosętko H. *Z dziejów recepcji “Trylogii” Henryka Sienkiewicza w dwudziestoleciu międzywojennym. Wokół polemik z Olgierdem Górką*. Kraków, 1985.

Wspomnę więc tylko, że Górką m.in. piętnował „*militarne cuda*”, od których rola się literatura historyczna tego okresu. Urealniał np. liczebność wojska tatarskiego. Udowadniał, że Tatarzy nawet na największe wyprawy wyprowadzali nie więcej niż 15-20 tysięcy ludzi.⁴⁸ Do tej pory pisano zaś o setkach tysięcy. Zmieniło to automatycznie ocenę jakości jazdy tatarskiej. Okazało się, że zamiast pierzchliwej kilkuset tysięcznej ordy mieliśmy do czynienia ze stosunkowo nieliczną, ale świetną kawalerią.

Górką odbrażawiał też bitwy pod Zborowem i Zbarażem. Uznał ponadto, iż prawdziwym bohaterem walk kozacko-polskich lat 1648-49 była nie szlachta polska, lecz „*cham*” polski, więc mieszczanin i chłop.⁴⁹ W konsekwencji doszedł do wniosku, że w wojnach tych decydującą rolę po stronie polskiej odgrywała nie jazda szlachecka lecz artyleria i piechota.⁵⁰

Największy sprzeciw wywołała jednak totalna krytyka jednego z głównych uczestników tych walk — księcia Jeremiego Wiśniowieckiego. W oczach Górkę był to „*banita, podstępny rabuś, okrutnik, knujący jak większość magnatów, zdrady na prawo i lewo, uciekający raz za razem przed wrogiem z poharńbieniem najbardziej zasadniczych obowiązków żołnierza i wodza*”.⁵¹ Widział w nim uosobienie najgorszych cech szlachty; warchoła ambitnego ale tchórzliwego i sprytnego. Zarzucał mu nawet zdradę, przekonując, że w początkowym okresie powstania pozostawał w zmowie z Chmielnickim.⁵² Górkę bronił za to Jana Kazimierza, uważając że był on jednym z najtragiczniejszych, a zarazem najdzielniejszych naszych królów. Miał, zdaniem Górkę „w palcu więcej doświadczenia i wiedzy wojskowej niż kilku hetmanów polskich tego czasu ... w głowie”.⁵³

Pomijając ten gorący rok 1934, nie spotykamy się z żywszymi polemikami dotyczącymi powstania Chmielnickiego. Stało się tak zapewne dlatego, że autorzy prac mu poświęconych, na ogół ograniczali się do podawania faktów lub powielania wcześniejszych ocen.

Zgadzano się, że powstanie było wielką, dziejową tragedią dla obu stron. Nie budziły też zastrzeżeń przyczyny wybuchu powstania. Dominował pogląd, że zadecydowały tu niezrealizowane przez Władysława IV plany wojny z Turcją, bardzo trudna sytuacja ludności ukraińskiej oraz krzywda doznana przez Chmielnickiego. Tomkiewicz

---

⁴⁸ Górkę O. „Ogniem i mieczem” a rzeczywistość... S. 13.

⁴⁹ Tamże, s. 46-48.

⁵⁰ Tamże, s. 46.

⁵¹ Tamże, s. 33.

⁵² Tamże, s. 57.

⁵³ Tamże, s. 42.

nie wykluczał np., że gdyby nie ta krzywda, to Chmielnicki byłby do końca życia lojalny wobec Polski. Artur Śliwiński i W. Konopczyński podawali jeszcze jeden powód wystąpienia Chmielnickiego. Miał nim być fakt, że zbyt mocno zaangażował się osobiście w plany Władysława IV. Gdyby te nie wypaliły groziła mu kompromitacja w oczach Kozaków.⁵⁴

Historycy polscy mocno akcentowali przy tym fakt, iż Chmielnicki wystąpił nie przeciwko Rzeczypospolitej i królowi lecz przeciw królewietom kresowym.⁵⁵ Zgadzała się też, że jego pierwsze sukcesy militarne były w dużej mierze efektem nieudolności polskich hetmanów. W tym miejscu przytoczyć należy jedno ze spostrzeżeń Władysława Tomkiewicza, związane z tym etapem walk. Otóż uznał on, że błędem strony polskiej było nieprzekazanie po klęsce korsuńskiej dowództwa nad wojskiem hetmanom litewskim. Taki był bowiem zwyczaj, że gdy zabrakło hetmanów koronnych władza zwierzchnia nad wojskiem przechodziła w ręce hetmanów litewskich. Tym razem tak się nie stało, gdyż kanclerz Jerzy Ossoliński mianował trzech regimentarzy. W efekcie Litwa się obraziła, a przecież uderzenie wojsk litewskich od strony Polesia, zdaniem Tomkiewicza, zaszachowałoby pochód wojsk Chmielnickiego w głąb Rzeczypospolitej.

Pierwszy etap powstania skupiał na sobie w ogóle sporą uwagę. Część autorów uznała go nawet za najtragiczniejszy dla stosunków polsko-kozackich. Należał do nich Olgierd Górka, według którego kontynuowanie walki w dwóch pierwszych latach (do śmierci Ossolińskiego 9 X 1650 r), było nie tylko bratobójcze, nie tylko bezcelowe, ale dla oby stron szkodliwe. W tym bowiem okresie interes Polski był zbieżny z interesem Kozaków. Obie strony zamiast walczyć między sobą, powinny wspólnie wystąpić przeciwko władzy hetmańskiej i królewietom kresowym.⁵⁷

Także dla Konopczyńskiego ten etap walk był decydujący, tyle że z innego powodu. Chodziło mu o fatalną postawę Polaków w tym okresie. O to, jak pisał, że część zaciekłych zwolenników represji, a jednocześnie głównych winowajców nieszczęść, odbierała nadzieję racjonalnej polityki na Wschodzie po ewentualnym zwycięstwie, a łatwowierność poczciwego Kisiela i zbyt wiarę w układy Ossolińskiego paraliżowały samą obronę polskość. Dlatego uznał, że śmierć Ossolińskiego, była prawdziwym szczęściem dla Polski. Przewagę na dworze uzyskali

---

⁵⁴ Śliwiński A. Wyd. cyt., s. 206; Konopczyński W. Dzieje Polski... T. I, s. 335.

⁵⁵ Tomkiewicz W. Ukraina między... S. 24.

⁵⁶ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki, s. 184.

⁵⁷ Górka O. "Ogniem i mieczem" a rzeczywistość... S. 92-93.

bowiem rzecznicy obrony kresów z Andrzejem Leszczyńskim i Wiśniowieckim na czele.⁵⁸

Inni autorzy podkreślali wagę tego okresu ze względu na to, że to wówczas nastąpiła zmiana charakteru powstania i celów Chmielnickiego. Początkowo nie miało ono bowiem charakteru narodowego. Dopiero niespodziewane sukcesy oraz uzyskanie szerokiego poparcia chłopstwa i Kościoła prawosławnego rozszerzyło, ich zdaniem, "*widnokrag polityczny*" hetmana. Miał zrozumieć, jak pisał Tomkiewicz, że stoją przed nim zadania wyższe, że los wysuwa go na czoło jeśli nie całej Rusi, to przynajmniej Ukrainy. Pojął, że nie może być już tylko wodzem kozackim, że musi się stać czymś więcej, szermierzem walki narodowo-wyzwoleńczej i religijnej. Toteż podczas rozmowy z Kisielą powiedział wprost: "*Wybiję z lackiej niewoli naród ruski wszystek*".⁵⁹

Odmienne i to zdecydowanie zdanie na temat charakteru powstania miał Rawita-Gawroński. Walka Chmielnickiego, według niego, była od początku niczym innym, jak wybuchem jego osobistej miłości własnej, jego osobistego niepowodzenia. Wybuch jednak trafił na olbrzymią masę materiału palnego. Kozacy bowiem postanowili wówczas rozszerzyć swoje pretensje do panowania na całym terytorium od Siczy po Słucz. Na drodze do ich realizacji stała szlachta polska, będąca obrończynią władztwa polskiego. Szlachta stała się więc intruzem, którego należało się pozbyć.

W walce z Rzeczpospolitą, nie przewodniczyła więc żadna idea państwa jasno określona, lecz klasowa. Była to walka społeczeństwa młodego, silnego fizycznie, obdarzonego wielkimi przymiotami, a zupełnie pierwotnego pod względem kultury. Była to, kontynuował Gawroński, uporczywa walka dwóch prądów cywilizacyjnych, reprezentowanych do pewnego stopnia przez dwa odmienne wyznania religijne, oparta o dwie odrębne podstawy życia społecznego i kulturalnego.

Początkowo jednak, akcentował autor, wojna ta była bezplanową, obliczoną na szczęście. Chmielnicki szedł naprzód, gnany własnym impulsem sił, energii, nie wiedział gdzie się zatrzyma. Zdobywał łatwo miasta i miasteczka bo nie było obrony. Zdobywszy, wyrzynał załogę, przede wszystkim Żydów, a mienie ich rabował. Wiedział on ponadto, że prędzej czy później kampanię swoją przegra. Szukał więc sojuszników w Moskwie, w Turcji, u Tatarów, Szwedów a nawet u Rakoczego — byle pokonać Polskę.⁶⁰

⁵⁸ Konopczyński W. Dzieje Polski... T. II, s. 4, 11.

⁵⁹ Tomkiewicz W. Ukraina między... S. 25.

⁶⁰ Rawita-Gawroński F. Żydzi w historii... S. 132-133, 155, 164.

Innym ważnym epizodem w dziejach powstania, który skupiał na sobie uwagę badaczy polskich, była ugoda zborowska z 1649 r. I w tym przypadku przeważała zgodna opinia, że była ona dla Polski bardzo niekorzystna. Tomkiewicz określił ją nawet jako hańbiącą. Dodawał jednak od razu, że była jedynym wyjściem z sytuacji, w jakiej znalazł się wówczas Jan Kazimierz. Podkreślał też, że także Kozacy byli z niej niezadowoleni.⁶¹

Również ks. Ludwik Fraś przekonywał, że ugoda ta nie zadawała żadnej ze stron. Uważał on zresztą, iż już bitwa zborowska była obopólną klęską. Pisał: *“Dwie ściany uderzyły na siebie, lecz żadna z nich nie upadła — za to obydwie się chwiały”*. Chmielnicki upokorzył się przed królem, lecz to jego upokorzenie nic nie znaczyło. Większe znaczenie dla polski miało to, że Chmielnicki uznawał się poddanym królewskim, że o ruskiej czerni zapomniał, a o niezależnym państwie ruskim widocznie nie myślał. Z tych samych powodów ugoda zborowska nie radowała nikogo.⁶²

Leon Wasilewski podkreślał z kolei duży wpływ ugody zborowskiej na dalsze plany Chmielnickiego. Miała ona mu uzmysłowić fakt, iż bez zmiany ustroju w Rzeczypospolitej Kozaczyzna nie uzyska praw, których się domaga.⁶³

Nie mniejsze od ugody zborowskiej zainteresowanie historiografii polskiej tego okresu wywołała ugoda perejaśławska z 1654 r. Wydawać się by mogło, że oceny jej będą bardzo krytyczne i negatywne. I byłoby to zrozumiałe i uzasadnione. Rzeczywistość okazała się jednak nieco inna. Unia ta nie wywoływała co prawda aplauzu polskich historyków, lecz i jej krytyka nie była zbyt ostra. Wyłamywał się tu oczywiście Rawita-Gawroński, który uznał akt unii perejaśławskiej za bezprawny.⁶⁴ Był to jednak głos odosobniony. Zdecydowanie przeważał pogląd, że do ugody doszło z inicjatywy Chmielnickiego, a nie Moskwy. Konopczyński zwracał uwagę, że prośby hetmana spotykały zimną reakcją cara i jego otoczenia. Jedynie patriarcha Nikon był od razu orędownikiem podporządkowania Rosji Ukrainy.⁶⁵ Inicjatywę Chmielnickiego akcentował również Miron Korduba.⁶⁶

Podkreślano oczywiście fakt, iż decyzja Chmielnickiego o podporządkowaniu Ukrainy Rosji była podyktowana względami

---

⁶¹ Tomkiewicz W. Jerzy Ossoliński, s. 68.

⁶² Fraś L. Bitwa pod Zborowem, s. 370.

⁶³ Wasilewski L. Kwestia ukraińska... S. 18.

⁶⁴ Rawita-Gawroński F. Żydzi w historii... S. 184.

⁶⁵ Konopczyński W. Dzieje Polski... T. II, s. 19.

⁶⁶ PSB. T. III. Kraków, 1937, s. 332.

⁶⁷ Wasilewski L. Kwestia ukraińska... S. 19.

taktycznymi. Wasilewski określił ją nawet jako rozpaczliwą.⁶⁷ Tomkiewicz przekonywał z kolei, że w zamyśle hetmana miało to być rozwiązanie przejściowe.⁶⁸ Zgadzano się też, że ugoda perejasławska spowodowała umiędzynarodowienie kwestii ukraińskiej. Doprowadziła do długotrwałej wojny polsko-ukraińskiej, a w konsekwencji do podziału Ukrainy, upadku Kozaczyzny i zaprzepaszczenia idei samodzielnego państwa ukraińskiego.

Obydwie powyższe ugody przewyższyła stopniem zainteresowania historyków polskich dwudziestolecia międzywojennego ugoda hadziacka z 1658 r. Jest to zresztą w pełni zrozumiałe. Była ona bowiem, niestety niewykorzystaną szansą wydarcia Ukrainy spod zwierzchnictwa Moskwy i związania ją ponownie z Rzeczpospolitą. Historycy polscy II Rzeczypospolitej wysoko oceniali unię hadziacką. Aktem „o wielkim znaczeniu moralnym” nazwał ją Tomkiewicz.⁶⁹ Otwierała ona przed dwoma zainteresowanymi narodami nowe horyzonty dziejowe i tak to było po obu stronach odbierane. *“Nikt w Warszawie nie wątpił,— pisał Tomkiewicz,— że tak się stanie. Także posłowie kozaccy wesóło wracali na Ukrainę, wioząc jej zapowiedź lepszego, jak się zdawało, jutra”*.⁷⁰ Bardzo pozytywnie oceniał unię Konopczyński, uznając ją za *“rozumny, sprawiedliwy kompromis”*.⁷¹

Akcentowano przy tym, że ugoda hadziacka nie była jedynie manewrem podyktowanym polityczną koniunkturą. Przyznawano oczywiście, że miała też, szczególnie na Ukrainie, przeciwników. *“Już wówczas,— pisał Tomkiewicz,— stanęły w dwóch obozach dwie Ukrainy, o dwóch odmiennych obliczach psychicznych i kulturalnych: jedna z nich ciążyła ku Wschodowi, druga ku Zachodowi; jedna pragnęła zespolenia z “bratnim narodem o wspólności religijnej, druga rozumiała swą odrębność kulturalną i pragnęła jej bronić”*.⁷² Szczególnie przeciwny unii miał być, zdaniem Tomkiewicza, lud ukraiński, któremu obce było poczucie narodowości i państwa. *“Lud ten ciemny i niedotknięty żadną pracą kulturalną,— pisał autor,— z natury niespokojny i burzliwy /.../, wytrącony ostatecznie przez Chmielnickiego z równowagi, zamiłowany w chaosie, po turańsku pojmujący wolność, był wrogiem wszystkiego, co oznaczało jakiś ład i stabilizację stosunków”*.⁷³ Do przeciwników unii zaliczał Tomkiewicz także czerń kozacką oraz niższe duchowieństwo prawosławne.⁷⁴

⁶⁸ Tomkiewicz W. Ukraina między... S. 1.

⁶⁹ Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukraińska, s. 71.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ Konopczyński W. Dzieje Polski... T. II, s. 37-38.

⁷² Tomkiewicz W. Ukraina między... S. 2.

⁷³ Tamże, s. 38.

⁷⁴ Tamże.

Za upadek unii hadziackiej obwiniano jednoznacznie stronę ukraińską. Uważano bowiem, że Polacy zrobili wszystko, co było w ich mocy, w obronie unii.⁷⁵ *“Polska podała dłoń zgody Rusi i chciała z nią żyć w zgodzie, jak z Litwą po unii lubelskiej”*, — pisał Sobieski.⁷⁶

Tymczasem, jak pisał Tomkiewicz, Kozacy wyrosli na ideałach tatarskich, zdemoralizowani dziesięcioletnimi walkami, nie rozumieli potrzeby ustalenia stosunków, nie doceniali już idei państwowości. Zaprawieni w chaosie walki, wyobrażali sobie, że chaos może być stanem niezmiennym. W gruncie rzeczy nie chcieli oni ani zwierzchnictwa króla, ani zwierzchnictwa cara. Nie zdawali sobie jednak sprawy z tego, że nie zdołają już teraz utrzymać swej niezawisłości między walczącymi mocarstwami, że wreszcie mocarstwa te, wyczerpane walką, będą musiały się porozumieć i podzielić ostatecznie Ukrainą.⁷⁷

Analogiczną ocenę przyczyn upadku unii hadziackiej sformułował Rawita-Gawroński. *“Wicher kozacki nie miał w sobie zarodków praworządności”*, — pisał.⁷⁸ I precyzował, że unia upadła gdyż społeczeństwo ruskie nie posiadało, poza duchowieństwem, tyle dojrzałej politycznie inteligencji, która zrozumiałaby doniosłość tego aktu i umiała z niego skorzystać dla rozwoju narodowego.⁷⁹ Konopczyński zwracał z kolei uwagę na fakt, iż unia miała na Ukrainie zbyt wielu przeciwników godziło się na nią nie z sympatii i przekonania, lecz pod presją.⁸⁰

Konsekwencją niepowodzenia unii hadziackiej i wojen polsko-rosyjskich był, jak wiadomo, podział Ukrainy. Nastąpiło ty w 1667 r. na mocy traktatu w Andruszowie. I do niego musieli się więc ustosunkować autorzy polscy piszący o tych wydarzeniach. Oceny były różnicowane lecz przeważały te krytyczne. Według Rawity-Gawrońskiego traktat ten był *“gromem z jasnego nieba”*. Szczególnie dla tych, którzy zrozumieli szybko czym grozi podział Ukrainy dla jej dalszych losów.⁸¹ Inni historycy próbowali spokojniej podchodzić do tego wydarzenia. Należał do nich Sobieski, który akcentował, że następstwa traktatu andruszowskiego były odmienne dla Ukrainy lewobrzeżnej, odmienne dla prawobrzeżnej. Z jednej strony pozostałe w granicach Rzeczypospolitej prawosławie odcięte od swego głównego

⁷⁵ Konopczyński W. Dzieje Polski... T. II, s. 39.

⁷⁶ Sobieski W. Dzieje Polski, t. I, s. 143.

⁷⁷ Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukraińska, s. 84.

⁷⁸ Rawita-Gawroński F. Ostatni Chmielnicznko... S. 11.

⁷⁹ Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukraińska... S. 121.

⁸⁰ Konopczyński W. Dzieje Polski... T. II, s. 59.

⁸¹ Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukraińska... S. 130.

ogniska Kijowa, od stolicy metropolii, zaczęło tracić na sile, gasnąć, a unia brzeska brać górę — grzebiąc przez to coraz większą przepaść między Polską i Rusią a Moskwą i Ukrainą Zadnieprzańską. Z drugiej strony Kijów ze swą akademią mohylańską dostał się w obręb Moskwy, a sam przesiąknięty kulturą polską, zaczął ją przeszczepiać nad Wołgę. W tej akademii uczono łaciny i języka polskiego, a rektor tej akademii Baranowicz drukował po polsku utwory poświęcone carowi Aleksemu. Wpływ tej kultury nie malał, ale rósł aż do czasów Piotra I.⁸² Inni autorzy przyznając, że traktat miał następstwa negatywne także dla Polski, przekonywali, że była ona zmuszona go podpisać ze względu na bardzo trudną sytuację wewnętrzną i zewnętrzną w jakiej się znalazła. Ponadto była wówczas przekonana, że jest to rozwiązanie przejściowe i w przyszłości odzyska utracone terytoria.⁸³

Przywódcy.

Historycy polscy okresu międzywojennego pisząc o wojnach kozackich musieli poświęcić mniej lub więcej uwagi ich przywódcom. Ze zrozumiałych względów najczęściej pisano o Bohdanie Chmielnickim. Na ogół też pozytywnie. Doceniano go jako wodza, polityka a także człowieka. I tak za osobistość *“niewątpliwie bardzo wybitną”* uważał przywódcę kozackiego Leon Wasilewski.⁸⁴ Tomkiewicz z kolei widział w nim wielkiego i zręcznego dyplomatę, działającego planowo i perspektywnie: *“Ten niepospolity człowiek, — pisał, — przerastający bezsprzecznie wszystkich współczesnych mu ludzi w Polsce, obok wielkich talentów wojskowych posiadał jeszcze większe zdolności dyplomatyczne”*.⁸⁵

Olgierd Górka natomiast doceniał Chmielnickiego jako wyjątkowo zdolnego wodza.⁸⁶ Podobną opinię wyrażał Antoni Hniłko, wskazując, że Chmielnicki potrafił utrzymać Kozaków w ryzach i dyscyplinie, co było w XVII stuleciu wielką sztuką. *“Trzymał wszystkich w żelaznych rękawiczkach i za wszystkich myślał”* — pisał.⁸⁷ Powiełał te słowa ks. Ludwik Fraś pisząc, że Chmielnicki *“umiał jako wódz żelazną energija utrzymać w posłuszeństwie masy chłopske i pułki kozackie”*.⁸⁸ Fraś podkreślał ponadto wielką popularność jaką się cieszył Chmielnicki w Ukrainie. Miano go tam przyjmować *“jako posłańca z nieba, jako oswobodziciela ludu ukraińskiego z ciężkiej i długiej niewoli”*.⁸⁹

⁸² Sobieski W. Dzieje Polski, t. I, s. 143.

⁸³ Woliński J. Komisja andruszowska 1674 r., s. 502.

⁸⁴ Wasilewski L. Kwestja ukraińska... S. 15.

⁸⁵ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki, s. 205.

⁸⁶ Górka O. “Ogniem i mieczem” a rzeczywistość... S. 64.

⁸⁷ Hniłko A. Wyprawa cudnowska... S. 64.

⁸⁸ Fraś L. Obrona Zbaraża w r. 1649, s. 71.

⁸⁹ Fraś L. Bitwa pod Zborowem, s. 344.

Pozytywnie o hetmanie wyrażał się także Konopczyński, choć uważał go za zaprzysiężonego wroga Polski.⁹⁰ Izydor Edmund Chrząszcz nie uważał co prawda Chmielnickiego za wroga Polski, ale podkreślał jego nieufność do niej.⁹¹ Z kolei Artur Śliwiński pisał o Chmielnickim jako o polityku ostrożnym i nadzwyczaj chytrym, obdarzonym wielkim rozumem i talentem politycznym, ambitnym bez granic, ale dyszącym nienawiścią i zemstą, przejmującym się swoją rolą i myślącym o wyzwoleniu Ukrainy spod panowania polskiego.⁹²

Raczej negatywnie pisał natomiast o Chmielnickim Waclaw Sobieski. Zarzucał mu, że pierwsze sukcesy zbyt szybko przewróciły mu w głowie. Oskarżał go o zmienność a nawet zdradę wobec swych sojuszników. W 1648 r. miał zbradzić Polskę, rok później w Zborowie — czerń kozacką. Kwestionował również rzekomą popularność hetmana na Ukrainie.⁹³

Obszerną charakterystykę przywódcy kozackiego dał Miron Korduba, autor biogramu Chmielnickiego zamieszczonego w Polskim Słowniku Biograficznym. Zwrócił m. in. uwagę na fakt, że do 1648 r. należał Chmielnicki do polityków umiarkowanych, dążących do utrzymania spokoju na Ukrainie. Miał też opinię dzielnego gospodarza i zamożnego ziemianina. Dopiero osobista krzywda, której doznał pchnęła go do wystąpienia przeciwko Rzeczypospolitej. Była to dla niego bardzo tragiczna decyzja. Pisał: „Człowiek wżwyż 50-letni, ojciec licznej rodziny, dotychczas zamożny, lojalny względem państwa obywatel, niedawno zaszczycony osobistym zaufaniem któla i kanclerza, obecnie wskutek samowoli warchoła kresowego i jego protektorów /.../ poszedł szukać ratunku na drodze, której dotychczas starannie unikał”.⁹⁴

W operacjach wojennych cechowały go rozwaga i roztropność. Największy podziw wywołuje, zdaniem Korduby, jego geniusz organizatorski. Wśród ogólnego chaosu potrafił zorganizować administrację, finanse, sądownictwo, policję. Słowem stworzyć cały aparat państwowy, zapewnić wojsku dostarczanie żywności i amunicji. *“Skoro we współczesnych listach i pamiętnikach czytamy,— pisał Korduba,— że w zdobytych pozycjach kozackich zdobywano obfite zapasy żywności i sprzętu wojennego, a w kasie hetmańskiej nigdy nie brakowało pieniędzy, skoro mobilizacje kozackie odbywały się szybko i gładko, skoro podróżujący w 1653 przez Ukrainę archidiałom Paweł z Aleppo*

⁹⁰ Konopczyński W. Dzieje Polski... T. II, s. 35.

⁹¹ Chrząszcz J.E. Stosunki kozacko-tatarskie z uwzględnieniem stosunków z Turcją, Mołdawią i Siedmiogrodem w I połowie 1649 roku // Prace historyczne Akademickiego... S. 302.

⁹² Śliwiński A. Wyd. cyt., s. 207.

⁹³ Sobieski W. Historia Polski, s. 200-201.

⁹⁴ PSB. T. III, s. 330.

wyraża podziw dla panującego tam ładu i bezpieczeństwa, to widocznie ten kozacki aparat państwowy funkcjonował wcale sprawnie”.⁹⁵

Korduba zwracał też uwagę na to, że Chmielnicki posiadał przy gwałtownym temperamencie niespożyty zasób energii. Potrafił on przy zmiennych kolejach losu przez 10 lat wytrwać na swym trudnym stanowisku i umierając przekazać buławę hetmańską synowi. On jedyny umiał masy kozackie i włościństwo utrzymać w karności, posłuszeństwie i jedności na zewnątrz, uzgadniać sprzeczne interesy klasowe, czego żaden z jego następców nie potrafił. Wreszcie odznaczał się umiejętnością dobierania sobie odpowiednich pomocników i wykonawców swej woli. “Możemy więc,— konkluduje autor,— nie popadając w przesadę, uznać Chmielnickiego za najwybitniejszą osobistość ówczesnej Europy wschodniej”.⁹⁶

Kontrastowały z tymi ocenami opinie formułowane przez Rawitę-Gawrońskiego. Autor ten nie ukrywał swej niechęci do Chmielnickiego. Gmatwał jego życiorys. Nie wykluczał nawet jego żydowskiego pochodzenia. Mocno akcentował osobiste pobudki, które skłoniły go do wystąpienia przeciwko Polsce. Pomniejszał jego zdolności dowódcze, za to chętnie akcentował jego barbarzyństwo. Bardzo negatywnie oceniał też rezultaty poczynań Chmielnickiego. “Walczył o wolność i jedność Ukrainy,— pisał,— a pozostawił ją w niewoli, podzieloną i rzuconą na pastwę rozdarcia i walk wewnętrznych. Słowem wszystkich pokłócił ze sobą, wszędzie zawichrzył, dookoła rozniecił płonące żagwie i pożar wywołał, stając się strasznym symbolem zniszczenia i ruiny własnego kraju, wcielenia idei nienawiści, którą naród swój zaraził jak trądem, skazując go na igraszkę dziejową używaną do wszelkich intryg politycznych Moskwy, Turcji i Krymu. Jedni mu byli radzi stawiać pomniki jako bohaterowi idei, którą podsuwali sami, drudzy — jako geniuszowi, który wyrwawszy naród swój z małej i dającej się poprawić niewoli, oddał go w niewolę wielką, wielowiekową, w zależność żelazną, odbierając powoli i systematycznie wszystkie soki żywotne narodowi”.⁹⁷

Inni przywódcy kozaccy nie skupiali na sobie już tyle uwagi historyków polskich. Pisano o nich lakonicznie, zdawkowo, rzadko podejmując próby ich oceny. A i wówczas były to oceny raczej jednostronne i schematyczne. Krzysztof Kosiński był najczęściej ukazwany jako “awanturniczy szlachcic wołyński” bez jasno sprecyzowanych planów i celów.⁹⁸ Jedynie Konopczyński dostrzegał w nim prekursora

⁹⁵ Tamże, s. 333.

⁹⁶ Tamże.

⁹⁷ Rawitę-Gawroński F. Kozaczyzna ukraińska... S. 80 i nast.; tenże. Ostatni Chmielniczenko... S. 1-2.

⁹⁸ Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukraińska, s. 22.

Chmielnickiego, potrafił bowiem pertraktując z polakami, poddawać się jednocześnie Moskwie i sprowadzać na pomoc Tatarów.⁹⁹

O Semencie Nalewajce, Dymitrze Pawluku, Jacku Ostrzaninie czy Dymitrze Huni jeśli już wspomniano, to jako o „*zuchwałych watażkach*” i buntownikach.¹⁰⁰

Negatywnie oceniano również Juraszkę Chmielnickiego. W oczach badaczy polskich był on figurantem bez znaczenia. Antoni Hniłko powtórzył nawet opinię jadnego z wcześniejszych historyków polskich, że lepiej nadawał się Juraszko „*do pasania gęsi niż hetmanowania*”.¹⁰¹ Także Miron Korduba uważał go za człowieka nie nadającego się do roli, do której zmusiły go okoliczności dziejowe. W jego charakterze miały się kojarzyć rażące przeciwieństwa: lękliwa nieśmiałość i brutalna gwałtowność, brak samodzielności i upór.¹⁰²

Bardzo krytycznie oceniał syna Chmielnickiego oczywiście Rawita-Gawroński. Pisał: „Całe życie nieszczęśnik ten był igraszką ludzi i wypadków — hetman, mnich, więzień wreszcie operetkowy książę ruski z ramienia Turcji, skończył życie jak zwyczajny hultaj”.¹⁰³

Łatwiejszy do oceny był Wyhowski. Przynajmniej tak się wydawało. Był przecież przeciwnikiem politycznym syna Chmielnickiego i zwolennikiem, przynajmniej na pewnym etapie, utrzymania przez Ukrainę związków z Rzeczpospolitą. Praktycznym wyrazem tego była unia Hadziacka. „Wolał polską „złotą wolność” niż despotyzm cara”— pisał Wacław Sobieski.¹⁰⁴ Inni podkreślali, że był człowiekiem świadomym swych zamiarów. Wtajemniczony we wszystkie arkana polityki kozackiej, a wyćwiczony w giętkiej sztuce dyplomatycznej, umiał doskonale lawirować i usypiać czujność swoich przeciwników.¹⁰⁵ Nawet Rawita-Gawroński obchodził się z nim nader łagodnie. Starał się nawet wytłumaczyć jego postępowanie. Pisał: „*Wahał się między Polską a Rosją. Rosji bał się, Polsce nie ufał. Dlatego ciągle grał podwójną rolę*”.¹⁰⁶ Przyznawał jednak, że nie miał on miru u kozaków. Powodem miała być polska kultura Wyhowskiego, z którą nie mogli pogodzić się pułkownicy i setnicy wysunięci z szeregów prostego kozactwa.¹⁰⁷

---

⁹⁹ Konopczyński W. Dzieje Polski... T. I, s. 19.

¹⁰⁰ Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach... S. 7; Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukraińska... S. 53; Stroński Z. Wyd. cyt., s. 311.

¹⁰¹ Hniłko A. Wyprawa cudnowska... S. 64.

¹⁰² PSB. T. III, s. 336.

¹⁰³ Rawita-Gawroński F. Ostatni Chmielniczenko... S. 121.

¹⁰⁴ Sobieski W. Historia Polski, s. 214.

¹⁰⁵ Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukraińska, s. 67.

¹⁰⁶ Rawita-Gawroński F. Ostatni Chmielniczenko... S. 11.

¹⁰⁷ Tamże, s. 14.

Najkrytyczniej na tym tle zabrzmiał głos Konopczyńskiego, przekonujący, iż był to co prawda taktyk bardzo ambitny, lecz bez przewodniej zasady w polityce.¹⁰⁸

Kontrowersyjną postacią wydawał się badaczom polskim Piotr Doroszenko. Wasilewski widział w nim np. polityka przerastającego o głowę współczesnych działaczy ukraińskich. Z kolei Tomkiewicz miał go za człowieka dwulicowego, niechętnego Polsce. Zgadzał się jednak, że był to ostatni prawdziwy kozak.¹⁰⁹ Konopczyński zaś akcentował fakt, iż hetman ten począwszy od ugody podhajeckiej konsekwentnie i przebiegle zmierzał do zjednoczenia obu Ukrain i uniezależnienia ich zarówno od Polski jak i Moskwy.¹¹⁰ Starał się dostrzec w Doroszenku zarówno pozytywne jak i negatywne cechy Eugeniusz Latacz.¹¹¹ Zarzucał więc hetmanowi brak zmysłu organizacyjnego. Nie uważał go też za dobrego stratega. Doroszenko, jego zdaniem, żył resztą kapitału pozostawionego przez Bohdana Chmielnickiego, któremu mimo usilnych starań nie dorównywał nawet w przybliżeniu. Latacz nie odmawiał jednak Doroszenku pewnych zdolności dyplomatycznych i tego, że był patriotą ukraińskim.

Historycy polscy byli za to zgodni co do oceny Piotra Konaszewicza-Sahajdacznego. Opinie o nim były oczywiście pozytywne. Akcentowano np. że był jednym z nielicznych wówczas przywódców kozackich zdolnych do prowadzenia umiarkowanej polityki. Potrafił też skupić Kozaków przy Rzeczypospolitej.¹¹² Bardzo pochlebnie o Sahajdacznym pisał Tyszkowski: *“Jeśli Chmielnicki jest symbolem niepodległości kozackiej wobec Polski, — pisał, — i w tradycji pozostaje wyrazicielem idei niezawisłego państwa, które w pewnym zakresie udało mu się zrealizować, to Sahajdaczny, jego poprzednik w sławie i znaczeniu buławy hetmańskiej wojska zaporoskiego przeszedł do tradycji jako obrońca Rzeczypospolitej i prawostawia. Dzieło jego nie było trwałe, ale i warunki w których żył i działał, były zgoła odmienne aniżeli w momencie wybuchu buntu Chmielnickiego. Niemniej jako wódz i polityk, wojownik i rycerz niewiele ustępował swemu następcy”*.¹¹³ Sahajdaczny, według Tyszkowskiego, stał się również symbolem polsko-ruskiej współpracy i wierności Kozaków dla Rzeczypospolitej.¹¹⁴ Za oddanego Polsce uważał Sahajdacznego również Artur Śliwiński.¹¹⁵

¹⁰⁸ Konopczyński W. Dzieje Polski... T. II, s. 35.

¹⁰⁹ Wasilewski L. Kwestja ukraińska... S. 30; Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukraińska, s. 75.

¹¹⁰ Konopczyński W. Dzieje Polski... T. II, s. 75.

¹¹¹ PSB. T. V, Kraków, 1939-1946, s. 336-340.

¹¹² Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukraińska... S. 68.

¹¹³ Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach... S. 41.

¹¹⁴ Tamże.

¹¹⁵ Śliwiński A. Wyd. cyt., s. 25.

Rezultaty

Historycy polscy II Rzeczypospolitej byli zgodni co do tego, że rezultaty wojen polsko-kozackich w XVII stuleciu były zgubne dla obu stron. Dla Polaków kwestia kozacka była jednym z najtrudniejszych zagadnień wewnętrznych. I jakkolwiek powstania kozackie nie stały się bezpośrednią przyczyną upadku Rzeczypospolitej, to jednak przyczyniły się do upadku jej pozycji mocarstwowej, obnażyły jej słabość wewnętrzną i stały się *“pierwszym gwoździem”* do trumny naszego bytu państwowego.

Jeszcze poważniejsze następstwa miały one dla Ukrainy i Kozaczyzny. Tomkiewicz wyrażał np. że obok najazdów tatarskich, były one największym ciosem dla rozwoju cywilizacyjnego Ukrainy.¹¹⁶ Nie ulega też wątpliwości, iż walki te spowodowały upadek Kozaczyzny i krach dążeń niepodległościowych Ukrainy.

Za moment przełomowy w tym procesie historycy polscy uznali śmierć Bohdana Chmielnickiego i odsunięcie od władzy Wyhowskiego. Do głosu doszły wówczas ambicje poszczególnych przywódców kozackich, które doprowadziły do anarchii w Ukrainie. Chmielnicki jak i Wyhowski mieli bowiem, jak pisał Tomkiewicz, dzięki dwulicowej polityce i ustawicznej zmianie sojuszników, ostatecznie zdemoralizować Kozaków, którzy zaczęli się dzielić na wrogie sobie stronnictwa i rzucili się w wir wojny domowej.¹¹⁷ *“W płomieniach i ruinie własnego kraju hetmanowie kozaccy szukali zaspokojenia swoich ambicji i nazywali to walką o wolność”*, — pisał Rawita-Gawroński.¹¹⁸ W innej zaś publikacji dodaje: *“Ciagle rozbrzmiewało nad nią (Ukrainą — L.P.) hasło kozackiej wolności, ale nie było w tem społeczeństwie rozwichrzonem ani jednego człowieka patrzącego trzeźwo w przyszłość i pragnącego uśmierzyć tę burzę wewnętrzną w której ścierały się przewrotne charaktery, niestałe i mniej ważne przekonania, małe ambicje i wielkie intrygi ludzi próżnych i chciwych władzy, umysłów pospolitych. Wśród tych walk błysnęła nieraz jasnym światłem idea hadziacka, ale coraz bardziej krąg jej światła malał, a w dymach i ogniu wzajemnej walki zacierała się jej treść żywotna”*.¹¹⁹

Efektorem tych walk był podział Ukrainy między Polską i Rosją. Rezultat tego podziału był jednaki dla obu jej części. *Jeszcze tylko przez jakiś czas byli Kozacy, ale nie było już Kozaczyzny*, — tak przynajmniej pisał Rawita-Gawroński.¹²⁰ *I tak po urzędowym zniesieniu*

¹¹⁶ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki, s. 21.

¹¹⁷ Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukraińska, s. 84.

¹¹⁸ Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukraińska... S. 144.

¹¹⁹ Rawita-Gawroński F. Ostatni Chmielniczenko... S. 119.

¹²⁰ Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukraińska... S. 186-187.

*Kozaczyzny przez Polskę, Kozacy tworzyli już tylko milicję nadworną poszczególnych panów. W ten sposób, pisał Gawroński, "z wyżyn kozackiej sławy zeszli na niziny służby dworskiej i jako pajuki, hajduki itp. stawali się tylko ozdobą orszaków pańskich i magnackich /.../. Tak smutnie zakończyła Kozaczyzna swoje życie polityczne, rozpoczęte szumnie, butnie i swawolnie".*¹²¹

Nieco inaczej zapatrywał się na losy Ukrainy prawobrzeżnej Tomkiewicz. Potrafił on dostrzec w upadku Kozaczyzny w tej części Ukrainy również pozytywne skutki. Miały one dotyczyć sfery kulturalnej. Otoż jego zdaniem, Ukraina prawobrzeżna zdziesiątkowana liczebnie, zniszczona ekonomicznie, wyszła jednak z tej zawieruchy bardziej polska niż kiedykolwiek. Zniknęły różnice i rozdźwięki narodowościowe, szlachta ukraińska masowo się rzuciła ku polskości, diecezje prawosławne zaczęły przyjmować unię kościelną, za klerem polonizowało się mieszczaństwo. W konsekwencji w końcu XVIII w. cała inteligencja ukraińska stała się na prawobrzeżu polską, a moskiewską na Zadnieprzu. Ruski pozostał lud.¹²²

Nielepiej, zdaniem badaczy polskich, powiodło się Kozaczyźnie na Ukrainie lewobrzeżnej. Rosji wcale nie chodziło bowiem o to, by Kozaczyzna była silną i rozwijała się w duchu narodowyń. Wprost przeciwnie, chciała Ukrainy słabej, posłusznej, uległej i zawsze zależnej. Moskwa przyłączając do siebie olbrzymi obszar Ukrainy rozumiała ponadto doskonale doniosłość tego faktu dla jedności narodowej, religijnej i terytorialnej w przyszłości. Tymczasem Kozaczyzna nie miała pojęcia o tym, że wchodząc w skład państwa samodzielnego, o silnej, scentralizowanej władzy, musi jako wychowana w ideach konstytucyjnej Rzeczypospolitej, stanąć z tym państwem do wieloletniej walki, aby w końcu przegrać.¹²³

Rawita-Gawroński wysunął nawet tezę, iż po podziale Ukrainy, Polska i Rosja miały wspólny cel — pacyfikację Kozaczyzny i Ukrainy. Zdawały sobie sprawę bowiem z tego, że jak długo Ukraina nie będzie doprowadzana do równowagi umysłowej i politycznej, tak długo nie będzie można oczekiwać wewnętrznego spokoju w obydwu państwach. Nie wykluczone więc, że obydwaj sąsiedzi "udzielali sobie wzajemnie nasuwających się planów i myśli w celu zgniczenia" wichrowatego" sąsiada".¹²⁴

¹²¹ Rawita-Gawroński F. Żydzi w historii... S. 186-187.

¹²² Tomkiewicz W. Ukraina między... S. 40.

¹²³ Rawita-Gawroński F. Ostatni Chmielniczenko... S. 31.

¹²⁴ Tamże, s. 31.

**PROBLEM KOZACKI XVII W. W POLSKICH PODRĘCZNIKACH
HISTORII OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO**

Znawca problematyki ukraińskiej Władysław A. Serczyk zauważył przed laty, że "losy Ukrainy i Ukraińców splotły się z naszymi [polskimi — A.S.] w stopniu bez porównania większym niż losy jakiegokolwiek terytorium i jakiegokolwiek narodu".¹ Mimo oczywistości tej tezy faktem jest, iż problematyka polsko-ukraińskiego sąsiedztwa nadal nie znalazła w naszej historiografii należnego sobie miejsca, aczkolwiek problematyką tą zajmuje się coraz więcej ośrodków naukowych tak na Wschodzie jak i na Zachodzie.²

Potencjalnych badaczy tych zagadnień nie zachęca — jak się wydaje — niesłychana zawilość i emocjonalne, nie wolne od stereotypów, zabarwienie wzajemnych związków oraz występowanie w naszej świadomości wielu wartości i tęsknot przejętych od partnera.³

Wymogiem obecnych czasów jest wyzbycie się narosłych przez lata stereotypów, prowadzących do "olbrzymiej ignorancji, niewiedzy, uprzedzeń, fobii czy nawet nienawiści".⁴ Zadaniem historyków polskich (ale i ukraińskich) jest naukowe przedstawięcie aspektów historycznego dziedzictwa obydwu narodów, wykraczającego poza uwarunkowania polityczne z naturalnymi dla nich konfliktami i wzajemnymi pretensjami. Historiografia zachodnia dawno pokonała już ten próg. Polska i Ukraina przestały być tam postrzegane jako dwie, zwaśnione wspólnymi dziejami strony. W globalnym ujęciu, widziane są jako naturalny pomost pomiędzy chrześcijańskim Zachodem a mongolsko-tureckim i bizantyjsko-chrześcijańskim Orientem.⁵ Znamiennym

¹ Serczyk W.A. *Historia Ukrainy*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1978, s. 5; por. też: *Dawne krzywdy nie mogą przesłaniać perspektywy* // *Dziennik Kijowski*. 1992, nr 4, s. 5; Torzecki R. *Gdzie Sicz, gdzie Wisła* // *Gazeta Wyborcza*. 1995, nr 218, s. 12-13.

² Ukrainian Research Institute of Harvard University od 1977 r. wydaje m. in. półrocznik pt. "Harvard Ukrainian Studies". Rada redakcyjna periodyku składa się głównie z uczonych amerykańskich i zachodnioeuropejskich. Spośród polskich badaczy wchodzi do niej: W.A. Serczyk (FUW Białystok) i Michał Lesiów (UMCS). Interesujący dorobek w tym zakresie posiada także S. Velychenko: *Sharpening Identity in Eastern Europe and Russia. Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914-1991*. New York, 1993; tenże: *National History as Cultural Process. A Survey of Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from Earliest Times to 1914*. Edmonton, Alberta, 1992.

³ Por.: Wilkanowicz S. *Bogactwo kultury pogranicza. Dyskusja o kulturze ukraińskiej* // *Znak*. 1988, nr 4, s. 3-28.

⁴ *Ibidem*, s. 4.

⁵ *Ibidem*, s. 10.

faktem jest, że np. w "Harvard Ukrainian Studies" tereny zamieszkiwane przez polską i ukraińską nację często nazywa się terminem *Commonwealth*, właściwym dla Brytyjskiej Wspólnoty Narodów połączonej tożsamością interesów politycznych, gospodarczych, kulturalnych i in. Nie jest moją intencją apologia tych poglądów. Mogą one zostać jeszcze zweryfikowane przez naukę. Pragnę jedynie zwrócić uwagę na różnorodność postaw metodologicznych, ujawniających się w postrzeganiu polsko-ukraińskiego współistnienia w różnych środowiskach naukowych.

Przełamanie stereotypowego myślenia o sprawach Polaków i Ukraińców nie może się dokonać bez naukowej analizy historiografii, od wieków będącej pożywką dla kształtowania się charakterystycznej dla obu nacji świadomości historycznej.⁶

Prezentowany referat jest próbą szukania "korzeni" współczesnej świadomości. Przedmiotem moich zainteresowań stały się podręczniki historii z zakresu szkoły powszechnej i średniej doby Polski Odrodzonej. Podręczniki są specyficznym wytworem pracy historyka.⁷ Niemal jak w zwierciadle odbijają się w nich panujące tendencje polityczne, pożądane typy postaw, systemy wartości itp.⁸ Wybór okresu, z którego pochodzą wybrane źródła historiograficzne, też nie jest przypadkowy. Podręczniki II Rzeczypospolitej najmocniej — w moim przekonaniu — odcisnęły się na świadomości historycznej **współczesnych** Polaków. Powodów tego stanu rzeczy jest kilka. Po pierwsze, wyrosło na nich niemal całe starsze pokolenie dzisiejszych Polaków (także wielu Ukraińców). Wzięli oni na siebie trud wychowania i kształcenia młodszej generacji, zaszczepiając jej wiele własnych poglądów i doświadczeń. Po drugie, w czasach tych funkcjonowało wiele konkurencyjnych podręczników, reprezentujących wszystkie niemal opcje polityczne,

---

⁶ Na użytek niniejszego opracowania przyjmuję definicję świadomości historycznej sformułowaną przez Jerzego Maternickiego. Uważa on, że "świadomość historyczna jest zjawiskiem wielowarstwowym. Obok jej /1/ warstwy zewnętrznej, "faktograficznej", na którą składają się wyobrażenia o konkretnych wydarzeniach i postaciach historycznych (lub quasi-historycznych w przypadku świadomości typowo mitologicznej), wyróżnić w niej można /2/ sferę sądów ogólnych, syntetycznych, "dotyczących, całokształtu dziejów i ich mechanizmach". Por. Maternicki J. *Wielokształtność historii. Rozważania o kulturze historycznej i badaniach historiograficznych*. Warszawa, 1982, s. 241-242.

⁷ Szerzej na ten temat m. in. Glimos-Nadgórska A. *Jednostka a społeczeństwo w podręcznikach szkoły podstawowej w Polsce Ludowej // Wybitni i przeciętni przywódcy a lud i społeczeństwo w dziejach*. Pod red. S. Michalkiewicza. Katowice, 1985, s. 116.

⁸ Stępnik A., Wróbel-Lipowa K. *Wrzesień 1939 r w polskich podręcznikach historii // Życie i Myśl*. 1989, nr 9, s. 45.

światopoglądowe itp. Pozwala to na lepsze uchwycenie ówczesnego spojrzenia na stosunki polsko-ukraińskie, zwłaszcza w XVII w.

Dla potrzeb niniejszego opracowania analizie poddanych zostało 37 najczęściej używanych podręczników dla szczebla podstawowego i średniego z polskim językiem wykładowym (patrz: Aneks). W większości wyszły one spod piór dydaktyków historii, nie będących badaczami *sensu stricto*. W konsekwencji tego interesujące nas podręczniki są na ogół kompilacją, a tym samym wykładnią typowych dla ówczesnego świata historycznego poglądów na temat polsko-ukraińskiego sąsiedztwa na przestrzeni dziejów oraz funkcjonujących postaw metodologicznych. Autorzy interesujących nas opracowań reprezentowali zróżnicowane opcje polityczne i światopoglądowe. Związani byli rodzinnie i zawodowo ze wszystkimi niemal regionami kraju. Pozwala to na sformułowanie szeregu uogólnień oraz zrekonstruowanie zbiorowego widzenia stosunków polsko-ukraińskich. Należy przy tym poczynić jedno, poważne zastrzeżenie. Analiza wybranych przeze mnie podręczników szkolnych ukazuje niemal wyłącznie polski punkt widzenia. Ich autorzy (poza Włodzimierzem Jaroszem, który był przekonany o swym ukraińskim pochodzeniu) reprezentowali bowiem narodowość polską.

Generalnie rzecz biorąc, historycy II Rzeczypospolitej uświadamiali sobie rangę problematyki polsko-ukraińskiego sąsiedztwa w daleko większym stopniu niż twórcy współczesnych opracowań szkolnych, lecz mniejszym niż to miało miejsce w podręcznikarstwie XIX stulecia. Potwierdza to fakt, że sprawom ukraińskim i polsko-ukraińskim poświęcono w podręcznikach polskich okresu międzywojennego ok 3% miejsca (przy wskaźniku 4,6% w okresie Oświecenia i 4% w czasach romantyzmu). Wśród historyków polskich największym zainteresowaniem cieszyły się wystąpienia kozackie XVII w., a zwłaszcza powstanie Bohdana Chmielnickiego, które zajmowało aż 1,13% treści zawierających się w podręcznikach omawiających czasy nowożytne. Prezentowany przez nie obraz nie był oryginalny ani obiektywny. Ideowe podstawy szkoły wpływały bowiem w znacznym stopniu na deformowanie obrazu wspólnego bytowania tych dwóch narodów na wspólnym terytorium.

Szkolny wykład historii, ogólnie rzecz ujmując, prezentując problematykę powstań kozackich zmierzał przede wszystkim do ukazania w sposób pośredni genezy i rozwoju narodu ukraińskiego, egzystującego przez wieki obok Polski i dzięki Polsce. Miał też na celu ukazanie wspólnego pnia kulturowego obydwu nacji, co predysponowało je do spełniania podobnej roli w dziejach Europy. Podręczniki, nie dyskontując istniejących różnic pomiędzy nimi, zmierzały do zaznaczenia tych momentów procesu dziejowego, które podkreślały

bliskość i wspólnotę interesów Polaków i ludności Ukrainy. Zmierzały do konstrukcji przesłania o dziejowej potrzebie wzajemnego współdziałania w przyszłości.

Co do kwestii początków Ukrainy i narodu ukraińskiego nie było zgodności wśród autorów podręczników historii. Zaznaczają się w tym zakresie dwa — niezbyt zresztą klarowne stanowiska. Pierwsze (charakterystyczne dla opracowań z lat dwudziestych i modelu wychowania “narodowego” w szkole), wyrażało przekonanie, że naród ukraiński zaczął kształtować się ewolucyjnie już od czasów podziału Rusi w XIV w., głównie pod wpływem kultury polskiej. Drugie (typowe raczej dla późniejszych prac i systemu wychowania “państwowego”), sytuowało ten proces w XVII stuleciu i wiązało go z impulsem, jakim były bunty kozackie. Genezę narodu ukraińskiego prezentowało jako syntezę tradycji ruskiej, polskiej i kozackiej. Ten kierunek refleksji historycznej, ze zrozumiałych względów, jest przedmiotem naszego zainteresowania.

Wiązał on jego początki procesów narodowo- i państwowotwórczych w Ukrainie z wykształceniem się charakterystycznej dla jej mieszkańców odrębności.⁹ Proces ten zdaniem autorów większości podręczników (np. Natalii Gąsiorowskiej, Anny Fischerówny, Mariana Janelego, Czesława Nankego) — rozpoczął się wraz z powstaniem Kozaczyzny i przebiegał początkowo dość spontanicznie na stepach Ukrainy nad dolnym Dniestrem, Bohem i Dnieprem, które zgodnie z tradycją literacką nazywano Dzikimi Polami.¹⁰ Rozwijał się on wraz z poszerzaniem się terytorium, znajdującego się pod jurysdykcją kozacką. Stworzyło to warunki do kształtowania się nowej grupy etnicznej, z

---

⁹ Podobnie jak profesor uniwersytetów amerykańskich i kanadyjskich Ivan Łysiak-Rudnickij uważam, że “charakter narodu jest tożsamy ze swoistym sposobem życia, kompleksem wartości kulturowych, zasadami zachowania i systemem instytucji właściwych danemu narodowi. Charakter narodowy formuje się historycznie i można wyznaczyć te czynniki, które przyczyniły się do jego poznania. Kiedy charakter narodowy zdąży się już skryształizować, zaczyna wykazywać dużą stabilność i umiejętność odrzucania albo asymilowania oddziaływań destrukcyjnych. Bardzo ważna jest druga sprawa: charakter narodowy nigdy nie przedstawia sobą czegoś absolutnie unikalnego i oryginalnego a więc raczej indywidualną kombinację cech, które są szeroko rozpowszechnione w świecie i wspólne wielu narodom”. Cyt. za I. Łysiak-Rudnickij. *Ukraina między Wschodem i Zachodem* // Znak. 1988, nr 1, s. 38-47; szerzej na ten temat: tenże. *The Ukraine between East and West. Das Ostliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart. Acta Congressus historiae Slavicae Salisburensis in Memoriam SS Cirili et Methodi anno 1963 celebrati*. Wiesbaden, 1963; tegoż: *Miż istorieju a politkoju*. Munchen, 1976.

¹⁰ Por.: Fischerówna A. *Opowiadania z dziejów ojczystych dla ludu i młodzieży*. Przemysł, 1921, s. 33.

typowymi dla niej cechami charakterologicznymi. Tego rodzaju spojrzenie przyczyniło się do spopularyzowania nazwy "Ukraina", która stopniowo wyparła nazwę "Rus" (wywodzącą się z czasów średniowiecza) lub "Małorus" (rodem z konserwatywnej historiografii rosyjskiej).

Cechy te — nie istniały w tej kwestii rozbieżności — były konsekwencją warunków, w jakich zachodził proces osadnictwa w Ukrainie w XVII w. Wpływały na nie przede wszystkim motywy przybywania osadników na ziemie ukraińskie (chęć posiadania własnej ziemi, zbiegostwo przed pańszczyzną, chronienie się przed prawem, chęć zdobycia majątku drogą rozboju, przeżycia heroistycznej przygody itp.), przenikanie się cech narodowych nowych osadników (Rusinów, Polaków, Tatarów, Wołochów, Ormian, Turków, Żydów i in.) oraz warunki codziennej egzystencji (obcowanie z permanentnym niebezpieczeństwem, konieczność posiadania broni, brak zwyczajowych i prawnych norm postępowania, brak względnej nawet stabilizacji itd.). Nie bez znaczenia były też możliwości polityki polskiej na tych terenach, ściślej — pewnej próżni politycznej.

Przesłanki te sprawiły, że na terenach Ukrainy zaczął wykształcać się lud z tatarską zwanym Kozakami, co oznaczało wojowników, włóczęgów lub ludzi wolnych nie posiadających ziemi.¹¹ Był to czynnik etniczny — zdaniem autorów podręczników — w znacznej części napływowy, różnej wiary i narodowości (Gebertowie, Krotoski), dzielny i bitny (Janelli, Jarosz, Pini, Zakrzewski), dumny i gotowy na wszystko (Janelli, Kisielewska, Szelałowski), pracowity (Bobek, Jarosz), kierowany przez wodzów odznaczających się niepospolitą męstwem i poświęceniem (Nanke, Ryniewicz), rozmiłowany w niczym nie skrzepowanej swobodzie (Nanke, Pohoska, Wysznaćka), nie uznający nad sobą żadnej państwowej władzy (Bałaban, Nanke), skory jednocześnie do buntu, zbrady i rozboju (Bobek, Krotoski, Nanke, Szelałowski), pozbawiony głębszej świadomości politycznej lecz potrafiący wchodzić w korzystne dla siebie sojusze (Gąsiorowska, Grzymałowski, Nanke, Wysznaćka), żyjący w poczuciu rzeczywistej lub urojonej krzywdy (Drewnowski, Nanke). Lud ten oraz *ethos* jego życia miał — zdaniem wspomnianej grupy historyków — pewien wpływ na wykształcenie się zespołu cech charakterystycznych dla całej ludności ukraińskiej. Ścisłe splatanie się jej losów z wydarzeniami doby buntów kozackich pogłębiało to zjawisko, prowadząc do jej emancypacji.

Kozaczyzna, jako źródło późniejszych, poważnych kłopotów Rzeczypospolitej, w widoczny sposób wzbudzała wśród autorów

---

¹¹ Grzymałowski W. *Dzieje Polski w krótkim zarysie, dla użytku młodzieży*. Wyd. 12 poprawione i uzupełnione przez M.A. Warszawa, 1922, s. 88; Krotoski K. *Op. cit.*, s. 78.

wszystkich podręczników ambiwalentne odczucia. Względy dydaktyczno-wychowawcze (będące pochodną asymilacyjnej polityki narodowościowej państwa) powstrzymywały ich jednak od szermowania epitetami, tak charakterystycznymi dla historiografii przełomu XIX i XX w.

W latach 1918-1939 — przypomnijmy — władze oświatowe zalecały, by “w szkołach do których uczęszcza młodzież mniejszości narodowych [...] szczególnie podkreślić [...] momenty, które wykazują ich zbiorowy i jednostkowy twórczy udział w państwowym życiu Polski, możliwość rozwijania własnej kultury w ramach państwowości polskiej oraz zasad tolerancji narodowej i wyznaniowej, wytyczną polityki Polski”.¹² Dla realizacji tego celu — dodajmy jeszcze — Sekcja Dydaktyczna Oddziału Lwowskiego PTH wydała “*Materiały i wskazówki do nauczania historii Ziemi Czerwieńskiej*” w opracowaniu Ewy Maleczyńskiej i Aleksego Gilewicza.¹³ W pracy tej stonowanie ocen rzeczywistych konfliktów polsko-kozackich miało, zgodnie z intencją autorów, wiązać ludność kresową z macierzą, dawać wyraz znaczeniu polskiej i ukraińskiej kultury na kresach oraz zaszczepiać wzajemny szacunek, jak też neutralizować wrogi stosunek do Polski.¹⁴

Obraz szlachetnego, aczkolwiek nie pozbawionego wad, Kozaka nie udało się utrzymać na kartach podręczników przy prezentacji mniejszych powstań kozackich (Kosińskiego, Nalewajki, Łobody, Sulimy, Pawluka i in.), a zwłaszcza powstania Bohdana Chmielnickiego. Inspiratorów tych wystąpień oskarżano powszechnie o tragiczne w skutkach wyniszczenie kraju, sprowokowanie wojen z Tatarami, Turcją, Moskwą i pośrednio ze Szwecją oraz nieposzanowanie zasad chrześcijańskich. “Chłopi na Ukrainie, Podolu, Wołyniu i Rusi Czerwonej,— pisał np. W.Grzymałowski,— powstałi przeciwko swym panom i za ucisk doznawany wywierali zemstę straszliwą. Połączywszy siz Kozakami, palili wsie i miasteczka, wyżyłali szlachtę i Żydów, dopuszczali się niestychanych okrucieństw, gwałtów i zbrodni.”¹⁵

Krwawe te wydarzenia próbowano w polskim podręcznikarstwie okresu międzywojnia zinterpretować tak, ażeby — mimo wszystko — uzasadnić nie tylko polski stan posiadania na Wschodzie, ale także

---

¹² Por.: *Program nauki w gimnazjach państwowych. Historia. (Projekt)*. Lwów, 1933, s. 8-9; *Program nauki w Publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia. Historia. (Projekt)*. Lwów, 1933, s. 8.

¹³ Lwów, 1933.

¹⁴ Ibidem, s. 2-4; por. też: Kwapiszewski M. *Kozak romantyczny // Dzieje Lubelszczyzny*. T. 5: *Między Wzchodem i Zachodem*. Cz. 2: *Piśmiennictwo pogranicza*. Pod red. R.Łużnego i S. Nieznanowskiego. Warszawa, 1991, s. 271-283.

¹⁵ Grzymałowski W. Op. cit., s. 120-121.

ukazać swego rodzaju symbiozę kulturową ludności polskiej (będącą motorem postępu cywilizacyjnego na tych terenach) i ukraińskiej. W związku z tym pojawił się problem oceny odpowiedzialności za wyniszczające walki na Ukrainie. Mając na uwadze wyżej sprecyzowane cele, próbowano nadać tym wydarzeniom wymiar rebelii, rozpętanej przez niecywilizowanych “hultajów”, która wciągnęła w swe tryby rzesze, żyjących z poczuciem krzywdy, mieszkańców pogranicza.

I tak liczbę buntowników szacowano na ok. 300 000.¹⁶ Nie było więc powodów do oskarżania całej ludności Ukrainy (zwanej przez Adama Szelańskiego i oficjalną historiografię rosyjską — Małorusinami) o ogrom zaistniałych nieszczęść.¹⁷ Obok “dzikiej tuszycy” funkcjonowały na kartach podręczników rzesze “dobrych Ukraińców”. Wśród nich wymieniało się wierne hufce Kozaków rejestrowych i ich oświeconych przywódców (Sahajdaczny-Konaszewicz, Jan Wyhowski), a przede wszystkim mieszkańców *semper fidelis* Lwowa, którzy oręcznie przeciwstawili się zagonom Chmielnickiego w obronie uznawanych przez siebie wartości Zachodu.

Także nie wszystkich Kozaków obwiniano za rozegraną tragedię. “Kozacy stanowili,— w ujęciu mesjanistycznej historiografii F.Konecznego,— [...] ledwie piątą część tego tłumy, a pięć razy tyle było rozmaitej czerni, której część nie miała zbiegła się dla rabunku, a część dla uniknięcia jasyru; ta część także wolała sama rabować, niż dać się rabować. A wszystko to ciemne, dzikie, wyuzdane, pijane, gotowe do wszelkich bezeczeństw, byle dostać wódki, której po kilkadziesiąt kuf stało zawsze w obozie Chmielnickiego. Czern ta podszywając się pod nazwą Kozaków, sprawiła zachowaniem się swym w walce i u siebie w obozie, że wyraz Kozak, począł znaczyć tyle, co opój, bezecnik, rabuś, barbarzyńiec, nie szanujący żadnego przykazania boskiego, ni prawa ludzkiego”.¹⁸ O tej grupie uczestników powstania wyrażano się jednak w podręcznikach nawet z pewnym współczuciem, traktując ją jako ofiary intryg Chmielnickiego i jego agitatorów oraz istniejących wówczas stosunków społeczno-politycznych. Wskazywano na brak rozwiniętej świadomości politycznej ludu ukraińskiego. W związku z tym hasła antyszlacheckie, antyjezuickie i antyżydowskie znajdowały wśród niego podatny grunt.

---

¹⁶ Ibidem, s. 124.

¹⁷ Por.: Szelański A. *Dzieje powszechne w zarysie. Podręcznik do nauki historii na stopniu wyższym szkół średnich. Część trzecia obejmująca dzieje nowożytne z 56 rycinami*. Wyd. 2 przejrzone i dostosowane do programu MWRiOP. Warszawa, 1923, s. 68.

¹⁸ Koneczny F. Op. cit., s. 180.

Autorzy podręczników dawali wyraz przekonaniu, że powstanie to stanowiło tragiczny epizod w dziejach wzajemnego bytowania ludności polskiej i ukraińskiej, wywołany przez "synów marnotrawnych" Rzeczypospolitej. Odpowiedzialnością za krwawe żniwo największego z powstań obarczono (szczególnie w nowszych podręcznikach) samego Bohdana Chmielnickiego — pisarza wojsk zaporoskich, nie zaś ukraińskiego przywódcę. W związku z tym pojawiła się tendencja do podkreślania, że najslynniejszy z atamanów został wychowany w polskim i katolickim kręgu kulturowym. Powszechnie informowano, o jego edukacji w szkołach jezuickich Jarosławia oraz udziale (po stronie polskiej) w bitwie pod Cecorą. Wyrażano przekonanie, że wywołanie powstania było konsekwencją osobistej krzywdy, której doznał Chmielnicki ze strony podstarościego czechryńskiego Daniela Czaplińskiego. Powstanie to — jak sugerowali autorzy podręczników — **nie wybuchło z pobudek narodowościowych**. Dowodem tego miał być pierwotny sojusz Chmielnickiego z Tatarami, a nie miejscową ludnością. W późniejszym okresie ataman także dążył do rozstrzygnięcia zaistniałego konfliktu przy pomocy najgroźniejszych wrogów Rzeczypospolitej — Turcji i Rosji. Udział miejscowej ludności w powstaniu miał jedynie to rozstrzygnięcie przyspieszyć i być kartą przetargową w kontaktach z siłami mogącymi doprowadzić do oderwania Ukrainy od Polski i zagwarantowania tam władzy Chmielnickiego.

W swych ocenach autorzy podręczników (zwłaszcza późniejszych) unikali określania tych wydarzeń jako konfliktu polsko-ukraińskiego. Traktowali je jako wojnę domową pomiędzy obywatelami tego samego państwa, mającymi rozbieżne interesy.¹⁹ Bunt na Ukrainie uważali (tak jak historycy romantycy) za "kłótnię w rodzinie", wspólne, aczkolwiek bolesne doświadczenie obydwu bratnich sobie narodów.

Losy powstania — wyjaśniano — stały się zarzewiem przyszłych konfliktów, ale i okazją do wykształcenia się zrębów nowożytnej świadomości narodowej Ukraińców. Lata walki — będącej szkołą charakterów i wartości — sprawiały, że "wśród bardziej oświeconych Kozaków dojrzywało przekonanie, że wolna kozaczyzna nie może istnieć w ramach Turcji, ani Moskwy, mającej rządu despotyczne, lecz tylko Polski, gdzie, ze względu na jej ustrój, idea swobód narodowych i religijnych najłatwiej mogła znaleźć zrozumienie."²⁰

Opis końcowego etapu powstania Chmielnickiego przyniósł zbliżenie stanowisk wszystkich autorów polskich podręczników

---

¹⁹ Por.: Nanke Cz. Op. cit., s. 150, 156.

²⁰ Ibidem, s. 156.

historii. Różniąc się w kwestii początków kształtowania się narodu ukraińskiego, zgodnie wyrażali opinię, że w drugiej połowie XVII w. Koronę i Ukrainę zamieszkiwały dwa różne narody, ukształtowane odmiennymi warunkami procesu dziejowego. Wówczas to na dworze polskim i wśród starszyny kozackiej dojrzywała koncepcja uregulowania wzajemnych stosunków poprzez utworzenie autonomicznego "księstwa ruskiego", obejmującego trzy województwa: kijowskie, braclawskie i czernihowskie. Ugoda zawarta w 1658 r. w Hadziaczu (porównywana do unii lubelskiej), według autorów podręczników szkolnych z lat 1918-1939, była przełomowym momentem współżycia obydwu narodów. Ugruntował on poczucie odrębności mieszkańców Ukrainy oraz uświadomił Polakom konieczność zaakceptowania tej odmienności. Był ważnym krokiem do pojednania i przyjęcia nowych norm współżycia obu nacji. Szkolny wykład historii wzbogacił się przy tej okazji o nowy element: obok pojęcia narodu zamieszkującego Ukrainę pojawił się **obszar** przez niego zajmowany.

W podręcznikach historii okresu międzywojennego nie znajdujemy jednolitego obrazu Ukraińca drugiej połowy XVII wieku wraz z jego cechami narodowymi. Nie pojawił się też termin "Ukraińiec". Ważna analiza opracowań szkolnych skłania do sformułowania wniosku, że w opinii większości historyków dwudziestolecia międzywojennego południowo-wschodnie tereny Rzeczypospolitej były zamieszkiwane przez ludność (której nie odmawiano praw narodowych) utożsamiająca się z tradycją dawnej Rusi, Polski i Kozaczyzny.

W opinii części interesującej nas grupy dziejopisów oblicze narodowe Ukraińców kształtowało się głównie po buntach kozackich i licznych wojnach prowadzonych przez Rzeczpospolitą o zachowanie swego stanu posiadania na Ukrainie. Walki te w poważnym stopniu zniszczyły tu dawną kulturę ruską oraz polską i przyczyniły się do kształtowania się nowej "kultury pogranicza". Powstała ona w wyniku spotkania wielu kultur w warunkach braku stabilizacji politycznej.

Proces ten był możliwy od 1671 r. — jak można wyczytać w podręcznikach — tylko na terenach włączonych do Polski na mocy rozejmu andruszowskiego 1667 r. Demokratyczny ustrój oraz tradycyjna tolerancja pozwalały na kształtowanie się życia narodowego. Inaczej przedstawiała się sytuacja na ziemiach Ukrainy zadnieprzańskiej, pozostałej w rękach moskiewskich. Tam carowie nie wdawali się w żadne układy z nowymi poddanymi i surowo tłumili wszelkie przejawy niezależności.²¹ Tam "Ugoda Hadziacka stała się tylko

²¹ Por.: Ryniewicz A. Op. cit., s. 142; Janelli M., Kisielewska J. *Z dziejów ojczystych. Zbiór opowiadań dla młodzieży szkół powszechnych i średnich z 35 rycinami i mapką*. Wyd. 3. Lwów-Warszawa, 1924, s. 75.

pięknym snem, o którym śnili ci, którzy przedkładali zgodę nad niezgodą, braterstwo nad rozterki, miłość Ojczyzny nad prywatę i egoizm”.²²

Na podstawie podręczników historii z lat 1918-1939 trudno jest sprecyzować na czym wspomniany rozwój życia narodowego miał polegać. Jego przejawów historycy upatrywali właściwie w stopniowym odchodzeniu ludności południowo-wschodnich ziem Rzeczypospolitej od orientalnego kręgu kulturowego. Często — świadomie lub nieświadomo mieli na myśli zjawisko polonizacji mieszkańców Ukrainy. Dla F.Konecznego np. znakiem czasu było to, że za Jana Sobieskiego “dawniejsza ... szlachta ruska, na Wołyniu i w dawnej ziemi Lachów, na Rusi Czerwonej polszczyła się od “potopu” szybko. Wstydząc się gwałtów i bezceństw popełnianych przez wojska Chmielnickiego niby w imię Rusi, z taką Rusią nie chciała mieć nic wspólnego”.²³ Do cech odróżniających Polaka od Ukraińca zaliczali przede wszystkim przynależność tego drugiego do obrządku prawosławnego lub unickiego, rustykalny tryb życia, używanie lokalnego języka ruskiego w kontaktach codziennych itp. Było to więc spojrzenie daleko uproszczone. Atrybuty zaznaczającej się w większości omawianych podręczników refleksji historycznej skłaniają do klasyfikowania jej jako **neoromantycznej**, akcentującej przede wszystkim pozytywne zjawiska w dziejach Polski, z silnie ujawniającym się nurtem apologetycznym, sławiącym polską misję cywilizacyjną na Wschodzie.²⁴ Wskazują na pojawienie się w okresie drugiej niepodległości Polski dość wyraźnego dysonansu pomiędzy historiografią naukową, gdzie tendencje te nie zarysowały się aż tak wyraziście, a podręcznikami do nauczania-uczenia się historii.

---

²² Pohoska H., Wysznaacka M. *Z naszej przeszłości. Podręcznik do nauki historii dla V-jej klasy szkół powszechnych*. Warszawa, 1934, s. 165.

²³ Koneczny F. Op. cit., s. 211.

²⁴ Serejski M.H. *Naród a państwo w polskiej myśli historycznej...* S. 93 i n.

Spis wykorzystanych podręczników:

BAŁABAN J. *Dzieje Polski. Książka poglądowa dla dojrzałszej młodzieży i dorosłych z 266 rycinami.* Wyd. 4 przerobione. Lwów, 1922.

BARTOSIKÓWNA J., KNIATOWA M.: *Nauka historii. Podręcznik dla kl. II gimnazjów działu przemysłowego.* Lwów, [1938].

BOBEK P. *Elementarna nauka historii ojczystej i powszechnej. Szkice lekcji do użytku nauczycieli szkół powszechnych. Cz. I.* Wyd. 2 zmienione i uzupełnione. Cieszyn, 1925.

BORNHOLTZ T. *Historia. Dla klasy 4 gimnazjów.* Lwów, 1937.

DREWNOWSKI K. *Obrazy z dziejów Polski dawnej i obecnej. Podręcznik do nauki historii dla VI klasy szkół powszechnych 2 stopnia.* Kurs A. Lwów, 1938.

DUSZYŃSKA J., WITWICKI T. *Elementarna nauka historii dla szkół powszechnych.* Wyd. 2. Lwów, 1930.

Dzieje Polski dla użytku szkół polskich w Ameryce. Chicago, 1928.

DZIERŻANOWSKA M. *Dzieje ojczyste. Podręcznik do nauki na klasę I i II.* Wyd. 25 uzupełnione. Warszawa, 1924.

DZWONKOWSKI W. *Repetitorium maturalne z historii powszechnej. Cz. 3-4: Historia nowożytna ze szczególnym uwzględnieniem dziejów Polski.* Warszawa, 1926.

FISHERÓWNA A. *Opowiadania z dziejów ojczystych dla ludu i młodzieży.* Przemysł, 1921.

GĄSIOROWSKA N. *Dzieje Polski porzobiorowej w dwunastu obrazach.* Warszawa, 1918.

GEBERT B., GEBERT G. *Opowiadania z dziejów ojczystych dla niższych klas szkół średnich.* Wyd. 5 uzupełnione z 127 rycinami, tablicą strojów i mapką. Lwów-Warszawa, 1920.

GEBERT B., GEBERT G. *Opowiadania z dziejów powszechnych ze szczególnym uwzględnieniem dziejów Polski, Litwy i Rusi. Cz. I: Do elekcji Stanisława Augusta.* Lwów-Warszawa, 1925.

GRZYMAŁOWSKI W. *Dzieje Polski w krótkim zarysie dla użytku młodzieży.* Wyd. 12 poprawione i uzupełnione M.A. Warszawa, 1922.

JANELLI M., KISIELEWSKA J. *Z dziejów ojczystych. Zbiór opowiadań dla młodzieży szkół powszechnych i średnich z 35 rycinami i mapką.* Wyd. 3. Lwów-Warszawa, 1924.

JAROSZ W. *Historia. Podręcznik dla VII klasy szkół powszechnych.* Lwów, 1936.

JAROSZ W., PINI T. *Opowiadania z przeszłości Polski. Podręcznik do nauki historii dla IV klasy szkół powszechnych I. stopnia.* Kurs C. Lwów, 1938.

JASTRZĘBOWSKA J. *Dzieje powszechne. Podręcznik seminariów nauczycielskich z 50 rycinami.* Warszawa, 1920.

KONECZNY F. *Dzieje opowiedziane dla młodzieży.* Wyd. 2 przerobione i uzupełnione dziejami porzobiorowymi. Poznań-Warszawa-Wilno, 1922.

KROTOSKI K. *Dzieje powszechne. T. 3: Dzieje nowożytne. Cz. I: Od rewolucji religijnej do rewolucji francuskiej.* Wyd. 2. Lwów, 1922.

KRYWULT W. *Historia powszechna i Polski*. Wyd. 3 przejrzone, poprawione i uzupełnione oraz dostosowane do programu Ministerstwa WRiOP. Zamość, 1924.

LECHICKA J. *Historia. Podręcznik dla pierwszej klasy liceum*. Cz. 1: *Dzieje wieków średnich, dzieje nowożytne*. Lwów, [b.d.w.].

MAŁECZYŃSKA E., GILEWICZ A. *Materiały i wskazówki do nauczania historii Ziemi Czerwieńskiej*. Lwów, 1933.

MARTYNOWICZÓWNA W. *Obrazy z przeszłości i teraźniejszości. Podręcznik do nauki historii dla IV klasy szkół powszechnych I stopnia. Kurs C*. Lwów, 1938.

MOSZCZEŃSKA W., MROZOWSKA H. *Podręcznik do nauki historii na czwartą klasę gimnazjalną*. Lwów, 1937.

MOSZCZEŃSKA W., MROZOWSKA H. *Podręcznik do nauki historii na trzecią klasę gimnazjalną*. Lwów, 1935.

NANKE. Cz. *Historia nowożytna. Podręcznik dla klas wyższych szkół średnich*. Część I: *Od początku w XV do pierwszego rozbioru Polski i wybuchu rewolucji francuskiej*. Wyd. 4. Lwów-Warszawa, 1929.

POHOSKA H., WYSZNACKA M. *Z naszej przeszłości. Podręcznik do nauki historii dla V-jej klasy szkół powszechnych*. Warszawa, 1934.

RYNIEWICZ A. *Początkowy kurs historii średniowiecznej i nowożytnej ze szczególnym uwzględnieniem dziejów Polski*. Wyd. 2 ilustrowane z mapkami. Lwów-Warszawa, 1920.

SCHÓNBRUNNER J. *Dzisiaj i dawniej na ziemiach polskich. Historia Polski dla 5-jej klasy szkoły powszechnej*. Warszawa, [1933].

SCHÓNBRUNNER J. *Obrazki z dziejów Polski. Podręcznik do nauki historii dla VI kl. szkół powszechnych drugiego stopnia. Kurs A*. Warszawa, 1938.

SEMKOWICZ A. *Dzieje powszechne. Opowiadania dla niższych szkół gimnazjalnych i realnych*. Cz. I. Lwów, 1921.

SMOLEŃSKI W. *Historia Polski*. Warszawa, [1927].

SZELAĞOWSKI A. *Dzieje powszechne w zarysie. Podręcznik do nauki historii na stopniu wyższym szkół średnich*. Cz. 4: *Okres nowoczesny, ze 127 rycinami*. Warszawa, 1925.

SZELAĞOWSKI A. *Dzieje powszechne w zarysie. Podręcznik do nauki historii na stopniu wyższym szkół średnich*. Cz. trzecia obejmująca dzieje nowożytne, z 56 rycinami. Wyd. 2 przejrzone i dostosowane do programu MWRIOP. Warszawa, 1923.

Wyciąg z dziejów powszechnych do użytku się uczącej młodzieży szkół średnich. Wyd. 9. Lwów, [b.d.w.].

ZAKRZEWSKI W. *Historia powszechna na klasy wyższe szkół średnich*. T. 3: *Historia nowożytna*. Uzupełnił L. Boratyński. Wyd. 10. Kraków-Warszawa, 1921.

**УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО
У ВИСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ (1944-1989 РР.)**

Немає потреби широко обґрунтовувати значення історичних знань для формування образу як власного, так і інших народів. Історична свідомість посідає вагомe місце у суспільній свідомості кожного народу. Вважаємо доцільним підкреслити значиму роль об'єктивних наукових знань про інший народ у власного народу. Такі знання покликані створювати реальний образ іншого народу, образ, позбавлений політичних або ідеологічних упереджень і нашарувань. Зрозуміло, що так чи інакше національна історіографія створює цей образ, виходячи із загального методологічного стану історичної науки, а також з уваги на роль і місце іншого народу у історичній долі власного. При цьому вкрай важливо підходити до розуміння іншого народу передусім з врахуванням прагнень і стремлінь цього народу, а не тільки власного.

Для поляків і українців, долі яких протягом тривалого історичного часу були тісно переплетені, взаємний інтерес має особливе значення. А серед гострих проблем минулого проблема козацтва, польсько-козацьких війн XVII ст. має надзвичайно притягальне значення. У долях польської і української історіографії ця проблема відіграла винятково драматичну роль, більше поділяючи, ніж об'єднуючи сусідні народи. Тільки у XX ст. у польській історичній думці почав формуватись більш об'єктивний, позбавлений емоцій і упереджень образ козацтва і його ролі у національному відродженні українського народу. Це не викликає подиву, оскільки власне у нинішньому столітті український народ виступив на історичній арені як державотворча нація. Глибокий перелом у польській історіографії стосовно історії України стався саме після другої світової війни. Тому доцільно спробувати проаналізувати обставини, які вплинули на зміни у польській історичній думці. Такий погляд корисний також з точки зору розширення кругозору української національної історіографії. Слід зазначити, що спроби піддати аналізу доробок польської історичної науки в галузі української історії і українсько-польських взаємин робились після другої світової війни такими відомими польськими вченими як Т.Лер-Сплавинський, Г.Батовський, Г.Ловмянський, Л.Базильов та інші. У

останні роки з'явилися оглядові статті польських і українських дослідників — В.А.Серчика, Г.Ф.Белякова, Л.О.Зашкільняка.¹

Розвиток історичної думки відбувається не у вакуумі. Незаперечний вплив на неї чинять не тільки методологічні здобутки, але й суспільно-політичні умови. Вплив останніх особливо помітно позначився на польській історичній науці після другої світової війни, коли до влади у країні прийшли комуністи і було встановлено тоталітарний режим з усіма атрибутами ідеологічного і політичного диктату. Проте, не можна сказати, що польська історична наука була перетворена у суцільне поле спотвореної марксистсько-ленінської методології. Розвиток історіографії, як ми відзначали у іншому місці, мав серйозні наукові здобутки, хоча й прикрі втрати теж.² Загалом польська історична думка зуміла зберегти і розвинути кращі традиції попередніх поколінь дослідників. Атмосфера у середовищі науковців відзначалась більшою свободою творчого пошуку, меншими заідеологізованістю і цензурними обмеженнями, ніж це мало місце у СРСР і Українській РСР. На наш погляд у історіографії ПНР можна виокремити п'ять головних етапів, підставою яких були суспільно-політичні умови розвитку країни. За ними доцільно розглянути доробок польської історіографії з проблем української козащини.

Але перед тим слід кинути оком на міжвоєнну польську історичну науку. У незалежній Польщі спостерігалась загальна тенденція зменшення впливів політичних і ідеологічних чинників, які були дуже відчутними на початку ХХ ст., коли більшість відомих польських істориків під впливом неоромантичних віянь і боротьби за незалежність віддавали перевагу пропагандистсько-виховним функціям історичних знань. Це не могло не знижувати науково-об'єктивного рівня історичних праць.³ Крайнощі неоромантизму змусили вже у 1917 р. схаменутись багатьох солідних

¹ Серчик В.А. Україна і українські землі в дослідженнях польської історичної науки // Віднова: політика, суспільство, культура. Мюнхен. 1986, т. 4; Беляков Г.Ф., Белякова О.Г. Польська історична література про українське козацтво // Український історичний журнал. 1991, № 5; Зашкільняк Л.О. Україна і українсько-польські відносини у післявоєнній польській історіографії (1945-1990 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. К., 1993, вип. 4.

² Див. докл.: Зашкільняк Л.О. Польська історіографія після II світової війни: проблеми національної історії (40-60-ті роки). К., 1992.

³ Про це говорилося у — Зашкільняк Л. Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (До питання про соціальну функцію історії) // Проблеми слов'язнознавства. Львів, 1993. Вип. 45.

польських вчених. А після відновлення незалежності Польщі ці вчені вже рішуче виступили проти крайнього “оптимізму” і безкритичності у оцінці національної історії. С.Закшевський у 1918 р. у праці “Ідеологія устрою”, гнівно засуджуючи неоромантиків (до яких і сам у свій час належав!), писав: “Віра у життєвість нації, у її велику роль у минулому і майбутньому не виключає почуття власної відповідальності, а швидше повинна його пробуджувати...”⁴ Щоправда залишки неоромантизму у польській історіографії протримались майже увесь міжвоєнний період і чинили вплив на свідомість дослідників. Так, навіть такий врівноважений і поважний історик як Фр.Буяк у спеціальному томі “Квартальника хісторичного” за 1937 р., присвяченого 50-річчю утворення Польського Історичного Товариства, поряд із закликами до професійного і глибоко наукового осмислення подій минулого писав, що “національна історіографія співпереживає з нацією її успіхи і невдачі... не засуджує її експансії, але звичайно її виправдовує і стає на захист своєї нації проти інтересів інших націй”.⁵

Напевно неоромантичними впливами можна пояснити велику увагу міжвоєнної польської історіографії до т.зв. “ягеллонської ідеї”, яку трактували як ідею “великої Польської державності” з включенням земель України і Литви (О.Халецький, Л.Колянковський, В.Каменецький та ін.).⁶ Ідеалізація “ягеллонської Польщі” вже тоді зустрічала гострий спротив інших істориків. Так, З.Войцеховський у тому ж ювілейному збірникові “Квартальника хісторичного” писав, що політика експансії на Схід, нав’язана усій Польщі, склала реальну загрозу для існування самої держави.⁷

Увага до історії українських земель була властива усій польській історіографії ХІХ ст. При цьому козацтво ХVІ-ХVІІ ст. не зв’язувалося з історією українського народу, а трактувалось як окрема і особлива понаднаціональна верства, яка сформувалась на польсько-татарсько-турецькому пограниччі і несла небезпеку європейській цивілізації своєю агресивністю і анархією. Приблизно так писали про козацтво А.Прохазка, Л.Кубаля, Т.Корзон, Ф.Равіта-Гавронський та інші історики кінця ХІХ ст. На початку нинішнього віку увага до України зростає ще більше. Причиною цього, як влучно підмітив В.Конопчинський, стали праці М.Гру-

⁴ Zakrzewski S. Zagadnienia historyczne. Lwów, 1936, t. I, s. 187.

⁵ Kwartalnik Historyczny. 1937, t. 51, z. 1-2, s. 111.

⁶ Ibidem, s. 486-510.

⁷ Ibidem, s. 472-485.

шевського, котрі змусили багатьох відомих істориків закинути традиційну тематику і переключитися на дослідження польсько-українських проблем.⁸

Польсько-український конфлікт 1917-1820 рр. і його відомі наслідки значною мірою заважили на дальшому розвитку польської історіографії. Політичні впливи і тиски особливо відбилися на шкільних підручниках міжвоєнного періоду. Не торкаючись докладного висвітлення питань генези українського народу, більшість польських авторів пов'язували формування українців з безпосереднім впливом козацтва. Такий підхід суперечив уже відомій концепції М.Грушевського і залишав відкритим питання про етнічну приналежність русинів. Козацтво трактувалось як своєрідний конгломерат різних етнічних елементів, який складався у особливих умовах польсько-татарського пограниччя. При цьому залишались без відповіді два суттєвих питання: чому козацтво сприйняло і розвинуло культуру і традиції руського населення цього пограниччя; чому ідея давньоруської державності мала таке значне поширення не стільки серед козацтва, скільки серед руської шляхти і селянства. У зв'язку із відповідями на ці питання автори підручників, як і дослідники головну увагу звертали на соціальний чинник і всіляко уникали розгляду національно-релігійних аспектів козацьких рухів XVI-XVII ст. Козацькі повстання прагнули інтерпретувати так, щоб довести право Польщі на Україну і підкреслити цивілізаційно-культурну місію серед українців.⁹

Можливо найбільш поміркований, хоча й не позбавлений упереджень образ козацтва подав відомий історик В.Томкевич у праці "Козаччина українна", яка з'явилась друком перед самим початком другої світової війни і призначалася для шкільних бібліотек.¹⁰ Уже сама назва цієї праці підкреслювала чисто регіональний характер явища козацтва. Серед причин утворення козацької верстви історик виділив нездатність Польської держави забезпечити нормальний культурно-економічний розвиток українських земель, а також колонізаційну політику польського уряду у цих землях, котра здійснювалась на засадах великого магнатського землеволодіння. Поміркована критика правлячих кіл, вміщена у праці, в

⁸ Ibidem, s. 296-297.

⁹ Stćpnik A. Początki nowożytnego narodu ukraińskiego w polskich podręcznikach historii lat 1918-1939 // Spotkania polsko-ukraińskie. Lublin, 1992, s. 71-78.

¹⁰ Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukrainna. Lwów, 1939, s. 83-85.

кінцевому рахунку зводила цілі козацьких рухів XVI-XVII ст. до боротьби за класове і територіальне виокремлення. Ідея державності, на думку дослідника, була не тільки не притаманна козацтву, але й суперечила ідеалам хаосу і анархії, які виростили з сприйнятої козацтвом “психіки кочовників”. Така психіка не здатна до творчої праці, стає запереченням суспільного порядку. Накреслений образ козацтва був просякнутий ідеологічними емоціями і вперто впроваджував думку про козацтво, як антидержавний соціальний елемент, який мав мало спільного з національними прагненнями українського народу. Фактично, на погляд автора, козацтво занапастило ідею власної держави.

Таким чином, до початку другої світової війни у польській історичній думці поширилась схема українського козацтва, яка вбачала у ньому особливу соціальну верству, що хоча й сприяла зростанню самосвідомості українського населення, однак, внаслідок специфіки сприйняття “кочовничої” ментальності протистояла ідеї української державності.

У роки другої світової війни у Радянському Союзі польські комуністи і соціалісти розпочали далекоюсяжну підготовку до опанування влади у визволеній країні. Ідеологічною підготовкою для цього послужили положення панівної у СРСР доктрини марксистсько-ленінського вчення, а точніше його “сталінський” варіант. Політичні вимоги цієї доктрини зобов’язували суворо засуджувати “імперіалістичну колоніальну” експансію польської шляхти на українські землі, котрі вважалися безроздільним доменом “об’єднавчих” зусиль Московської держави (“збирання руських земель”). Оскільки більшість поляків не була схильна так надто критично оцінювати Польську державу XIV-XVIII ст., то “антинаціональній” політиці шляхти і магнатів протиставлялась солідарність і єдність трудящих верств поляків, українців і росіян в боротьбі із соціальним і національним гнітом феодалів-шляхти. У СРСР зусиллями польських комуністів було надруковано чимало пропагандистської літератури, авторами якої були Ю.Брун, А.Лямпе, Р.Верфель, Ю.Ковальський, Ж.Корманова, Ц.Бобінська та інші.¹¹

У окупованій Польщі публіцистика Польської робітничої партії також активно критикувала “героїзацію” і “міфологізацію” мину-

---

¹¹ Калениченко П.М. Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни. К., 1957, с. 100-135.

лого країни, а уся немарксистська історіографія кваліфікувалась виключно як “шляхетсько-буржуазна”. У гострій полеміці воєнних публіцистів різних політичних таборів особливо завзяті дискусії викликала “ягеллонська ідея”. При цьому у критиці її підстав публіцисти ППР і людового (селянського) табору поступово зблизились. Наприкінці війни і комуністи, і людовці, а також частина ендеків у своїх виданнях засуджували східну експансію Польщі у XIV-XVI ст. і визнавали (правда з різних позицій!) “закономірність існування українців, білорусів і литовців у межах своїх етнічних земель”.¹² Публіцисти схилились до критичного переосмислення всього періоду шляхетської Речі Посполитої, як реакційної, феодально-відсталого імперіалістичної держави, якою правили не менш реакційні шляхта і магнати. Такий погляд нав’язував до праць перших польських марксистів (Ю.Мархлевський, А.Варський та ін.).

Слід підкреслити, що потребу переосмислення багатьох ключових проблем національної історії після війни відчували більшість польських вчених-істориків: війна справила величезний вплив на їх свідомість. Так, виступаючи на першому післявоєнному засіданні Польського Історичного Товариства в Кракові в квітні 1945 р. відомий дослідник Ю.Фельдман констатував, що попередня польська історіографія розвивалась однобічно і тому назріла потреба надати їй більш широке філософське осмислення процесів.¹³

Після війни реформування організації польської науки пішло за зразком СРСР — шляхом централізації управління, нав’язування ідеологічних схем. Проте, тоталітарні тенденції у галузі науки проявились лише в кінці 40-х років. Перші післявоєнні роки характеризувались збереженням елементів свободи наукової творчості. Нові політичні реалії в Європі, нові кордони Польщі диктували зміщення інтересів публіцистів і науковців на Захід. Українська тематика перейшла на другий і дальший плани не стільки внаслідок зменшення актуальності, скільки гострого політичного тиску з боку провідного “союзника” Польщі — Радянського Союзу. У 1946-1947 рр. на сторінках періодичних видань розгорнулась полеміка з приводу східного і західного напрямку зовнішньої політики Польщі в історичній ретроспективі. Реалії і наслідки недавньої війни мали на неї переважний вплив. Історики і публі-

¹² *Publucystyka konspiracyjna PPR 1942-1945/ Wybór artykułów*. Warszawa, 1964, t. 2, s. 404-408; *Golka S. Prasa konspiracyjna “Rocha”*. Warszawa, 1960, s. 5-10 i in.

¹³ *Przegląd Historyczny*. 1946, t. 36, s. 73-74.

цисти в більшості засуджували східну експансію Польщі у XIV-XVI ст. як таку, що не відповідала національним інтересам польського народу, а відбивала лише феодальні апетити шляхти-поміщиків. У дусі реанімованих під час війни ідей слов'янської єдності проводилась думка про постійне історичне завдання усіх слов'янських народів — польського, українського, білоруського і російського — стримування німецького тиску на Схід. Панславістичний підтекст таких тенденцій був цілком очевидним.

Одночасно вже у другій половині 40-х років було започатковано методологічний перелом у польській історіографії, який був пов'язаний із рішучою критикою усієї попередньої історичної думки як провідниці ідей “буржуазії і шляхти”. Комуністичні публіцисти спрощували і схематизували багато проблем, щоб підвести їх під “експансіонізм” польської шляхти і буржуазії. Але у цьому переломі, як це не парадоксально, український народ розглядався як окремий етнос, який прагнув до самовизначення вже від XIV ст. і протистояв експансії польських магнатів і шляхти. Стосунки між поляками і українцями трактувались лише з позицій класової солідарності трудящих мас.

У першій половині 50-х років ідеологічний диктат досягнув апогея. Цензура і політичний тиск фактично повністю усунули можливість вільної наукової творчості, підводячи останню під історичні схеми, створені переважно радянською історіографією. Яскравим прикладом такого схематизму було відзначення 1954 р. у Польщі 300-річчя Переяславської ради. З цієї нагоди тут відбулась наукова конференція, матеріали якої майже блискавично були надруковані. Зрозуміло, що польські історики не мали можливості вийти за межі схеми, накресленої у Тезах ЦК КПРС до цієї події. Українське козацтво в них розглядалось як частина українського селянства, котра піднесла прапор боротьби проти польської шляхти. При цьому стрижневими положеннями офіційної схеми були, по-перше, стремління українців до єдності з російським селянством та об'єднання в межах централізованої Російської держави і, по-друге, солідарність польського і українського селянства у боротьбі проти магнатів і шляхти.¹⁴ Тільки в рамках цієї схеми було дозволено наводити вибіркового документальний матеріал. Соціально-класовий чинник повністю домінував над національни-

---

¹⁴ Sesja naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją 1654-1954. Materiały. Warszawa, 1954, s. 5-20 i nast.

м і державницьким. Але й цей соціальний чинник спотворювався в угоду накресленої схеми: С.Арнольд у своїй доповіді навіть стверджував, що включення України в склад абсолютистської Московської держави створювало більш сприятливі умови для життя українського селянства, звільняючи його від феодалної залежності (!). Історія спотворювалась під прямим тиском великодержавної тенденції, яка проглядалась за соціальним чинником.

У рамках запропонованої схеми не залишалось місця для об'єктивного дослідження процесів XVI-XVII ст. Тому польські історики не наважувались братись за українську тематику. Тим не менше урядові рішення щодо заснування в усіх університетах кафедр історії СРСР сприяли виникненню організаційної бази і підготовки кадрів дослідників минулого народів СРСР. У 1955 р. на кафедрі історії СРСР Краківського університету було покладено початок українознавчим студіям.¹⁵ Згідно тогочасної моди більшість науковців зосередилась на соціально-економічних питаннях українських земель. Більшість цих праць почали виходити в кінці 50-х — у 60-х роках. Поступово центр ваги у вивченні зміщувався з соціально-економічних на соціально-політичні і національні аспекти історії українського народу. Історію козацтва у Польщі спеціально вивчали не так багато дослідників — В.А.Серчик, А.Подраза, З.Вуйцік, Л.Подгородецький та ряд інших. Завдяки цим авторам польська історіографія має у своєму розпорядженні поважний доробок у вивчення історії України.

Після 1956 р. умови для розвитку наукової історії значно поліпшились. Проте цензура і політичний тиск залишались незмінними атрибутами дальшого розвитку історичної думки. Інтенсивність їх втручання були відмінними: менша у 60-х роках, більша у 70-80-х рр. Але від 1957 р. польська історична думка вже не надавалась до вкладання у “прокрустове ложе” офіційної ідеологічної доктрини.

Сильною рисою більшості праць польських істориків було визнання тісного зв'язку козацтва з українським народом і його соціальними і національними інтересами — збереженням самобутної мови, культури, традицій, а також прагненням відновити державність. Найпершим звернувся до серйозного документального вивчення комплексу проблем, пов'язаних із українським козац-

---

¹⁵ Серчик В.А. Україна і українські землі... с. 173.

твом і козацькими війнами XVII ст. З.Вуйцік.¹⁶ У його працях українське козацтво змальоване як особлива соціальна верства, яка в умовах полонізації української шляхти сприйняла і відбивала стремління українців зберегти свою самоідентичність. А найважливіше, що він піддав критиці стару концепцію цивілізаційної місії Польщі на Сході, відзначивши, що крім культурних здобутків Польща несла в Україну соціальний гніт і денаціоналізацію.

З.Вуйцік на початку 60-х років підніс полеміку з радянськими, в тому числі українськими істориками, з питань польсько-українсько-російських стосунків у XVI-XVII ст.¹⁷ Українську радянську історіографію він критикував за “вірність” застарілій схемі образу цього часу в українських землях, котра слабо стикувалась з документальним матеріалом, який вже знаходився у розпорядженні дослідників. Особливо це торкалось положення про так зване загальне “прагнення” українців і козацтва до єдності з Росією, яке було наріжним каменем усієї радянської історіографії. На противагу українським радянським історикам польський вчений наполягав на цілком відчутному стремлінні козацтва до створення незалежної держави. Він вважав потрібним більш зважено і об’єктивно підходити до політики польського уряду в українських землях і не приписувати всім полякам україножерчих намірів. Багато зауважень дослідника викликала трактовка радянською історіографією системи міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі у XVII ст., в якій за давньою схемою принижувалась роль Польщі, натомість всіляко ідеалізувалась зовнішня політика Росії. Загальний висновок польського дослідника був симптоматичним: він констатував підпорядкованість радянських істориків політизованим схемам і недостатнє знання джерельної бази. Слід визнати, що така критика була цілком обґрунтованою.

Концепція українського козацтва і його ролі у житті українського народу отримала поширення в польській історіографії від початку 60-х років. Її тою чи іншою мірою сприйняли інші дослідники історії України (В.А.Серчик, А.Подраза, Я.Перденя, Я.Качмарчик та ін.), а також автори узагальнюючих праць з історії Польщі (Є.Топольський, А. Вичаньський, Г.Самсонович). При

¹⁶ Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. Warszawa, 1959; Ten że. Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w Dawnej Polsce. Warszawa, 1960.

¹⁷ Wójcik Z. Niektóre zagadnienia polityki wschodniej Rzeczypospolitej w końcu XVI i w XVII wieku w literaturze zagranicznej lat ostatnich // Rocznik Lubelski. Lublin, 1962, t. V, s. 7-38.

цьому підкреслювалось, що зусилля українського народу до державної незалежності наштовхнулись на вкрай несприятливі міжнародні обставини — небажання усіх його сусідів (Польщі, Росії, Криму і Туреччини) погодитись з утворенням самостійної України. Усі сусідні держави ігнорували інтереси українського народу і зазіхали на його територію.¹⁸

Основні положення цієї концепції з деяким відхиленням у бік соціально-економічних чинників стали підставою праць популяризатора української минувшини Л.Подгородецького.¹⁹ Він більше від інших акцентував увагу на соціальних моментах козацько-селянського руху, але в цілому теж визнавав козацькі війни проявом національно-визвольних змагань всього українського народу.

Першим синтезом польської версії історії України стала колективна праця під назвою “Україна. Сучасність і минуле”, підготовлена у 60-х роках вченими Краківського університету.²⁰ Козацький період був написаний А.Подразою і В.А.Серчиком. Автори показали процес захоплення та інкорпорації українських земель у складі Польщі та інших держав. Причини гострих польсько-українських конфліктів XVII ст. вони бачили у об’єднанні і переплетенні релігійних, соціальних і національних чинників, котрі концентровано проявились у козацькому русі. Не маючи можливості вийти за рамки офіційної (і суворо контрольованої!) схеми етногенезу східнослов’янських народів, дослідники тим не менше визнавали тяглість українського народу включно до Київської Русі.

Найбільш повний вияв запропонована польськими істориками візія історії України знайшла у працях В.А.Серчика.²¹ На загал в них містилась концепція козащини, попередньо накреслена у працях З.Вуйціка. Проте у останньому виданні “Історії України” автор дещо завуалював національний характер козацтва, підкреслюючи саме його соціальну сторону. Загалом намагання козацтва здобути певні форми самостійності і в перспективі незалежність стали тривким здобутком польської історіографії. Натомість в небагатьох працях (можливо за виключенням З.Вуйціка) йдеться

¹⁸ Див.: Беляков Г.Ф., Белякова О.Г. Вказ. пр., с. 76-77.

¹⁹ Podhorodecki L. Sicz Zaporoska. Warszawa, 1960; Ten же. Zarys dziejów Ukrainy. Warszawa, 1976, t. 1-2.

²⁰ Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość. Praca zbiorowa pod red. M. Karasia i A. Podrazy. Kraków, 1970.

²¹ Serczyk W.A. Historia Ukrainy. Wrocław etc., 1979 (II wyd. — 1990); Ten же. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. Kraków-Wrocław, 1986.

про створення оригінальної форми державності у вигляді воєнно-демократичної Козацької республіки. Хоча визнається, що в першій половині XVII ст. численні козацькі повстання були в сутності польсько-українськими війнами, а їх причиною було намагання козацтва утвердити самостійне внутрішнє самоврядування і зовнішньополітичну діяльність. На перешкоді самостійності стояли інтереси польської кресової шляхти і магнатів, котрі справляли переважний вплив на формування урядової політики. Як наслідок такого підходу — визвольна війна 1648-1657 рр. трактувалась як “повстання Б.Хмельницького”. Не визнання складання козацької державності автоматично тягне за собою трактовку в сутності польсько-української війни середини XVII ст. як “повстання”, тобто внутрішньої справи Речі Посполитої.

До цього йшлося про польську академічну історіографію, яка ґрунтується на солідній джерельній базі і зважених оцінках. У той же час публіцистика і література висловлювала часом відмінні оцінки, хоча офіційна цензура не допускала до читачів надто одіозних антиукраїнських висловлювань. У 80-х роках у Польщі значного поширення набула література т.зв. “другого обігу”, яку видавала опозиція офіційному режиму. Опозиційна публіцистика виявляла більшу політичну заангажованість, зокрема щодо ідеології традиційних політичних течій — національно-демократичної, ліберальної, консервативної, націоналістичної та ін. Я.Пеленський, котрий аналізував цю публіцистику, відзначав зближення позицій більшості політичних течій (за виключенням вкрай націоналістичних з обох сторін) у ставленні до України і українців та до Польщі і поляків.²² Це мало важливе значення, тому що суттєво збільшувало ареал впливу на широкі кола громадськості поважного і рівноправного ставлення до України та її історії, зменшувало вплив стереотипів зверхнього і навіть зневажливого ставлення до України і українців. М.Трухан у 1992 р. опублікував велику роботу про негативний стереотип українця у польській післявоєнній літературі. Він зібрав чимало прикладів поширення у белетристиці і публіцистиці образу “неповноцінного і злого українця”.²³ Напевно цей стереотип, який походив ще з міжвоєнної Польщі, мав своїх носіїв у після-

---

²² Пеленський Я. Україна в польській опозиційній публіцистиці // Віднова. Мюнхен, 1986, т. 4, с. 5-21.

²³ Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. Мюнхен-Львів, 1992.

воєнний час. Можна набрати чимало прикладів зневажливого ставлення до поляків і в українській літературі та публіцистиці. Однак навряд чи можна погодитись з автором в тому, що “вирішальну роль у закріпленні негативного образу українця в польських умах і серцях відіграла післявоєнна література”.²⁴ Ігнорується вже хоча б той факт, що у ПНР існувала цензура. А сам перелік фактів і їх явна підтасовка у книзі М.Трухана, зауважувальна неозброєним оком, навряд чи сприятиме зникненню у пересічного поляка стереотипу “недолугого українця”.

Польська післявоєнна академічна історіографія значно причинилась до вивчення української проблематики в цілому і українського козацтва зокрема. У той час, коли у Радянській Україні не було жодної можливості реально і вільно оцінювати проблематику визвольної війни XVII ст., польські дослідники більш вільно і сміливо торкались заборонених в Україні питань. Не всі підходи і оцінки, нагромаджені польською історіографією, можуть бути сприйняті українськими істориками і навпаки. У цьому немає нічого дивного: адже навіть дві людини, котрі дивляться на один і той же предмет з різних точок зору, бачать його по-різному. Справа полягає в тому, щоб визнавати і поважати право партнера на власний погляд. У академічних колах обох країн це, як видається, стає доброю традицією. Її дуже потрібно зробити здобутком широкої громадськості обох народів.

---

²⁴ Там само, с.9.

**PROBLEM KOZACKI W POLSKICH PODRĘCZNIKACH HISTORII
PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ (1944-1989)**

Jednym z ważnych zadań nauki historycznej jest jej rola dydaktyczna wyrażająca się w kształtowaniu świadomości historycznej podmiotu nauczania czyli uczniów, studentów, słuchaczy. Wiedza historyczna, którą uczniowie otrzymują w szkole nie jest jedyną. Towarzyszy jej zwykle zespół wartości i wyobrażeń kształtowany przez dom rodzinny, środowisko rówieśnicze, sztukę, lektury prac historycznych organizacje społeczno-polityczne, mass media.

Stwierdzić należy, iż szkoła zajmuje wśród nich miejsce szczególne. Funkcjonuje ona w określonym systemie oświatowym państwa, a ten z kolei wraz z ideologią wychowawczą jest zawsze odbiciem politycznego ustroju danego kraju. Czynniki ustrojowe wywierały i wywierają wpływ na postawy ideowe szkoły oraz przekazywane przez nią treści nauczania. Treści te zaś będące następstwem zaistniałych przemian, utrwalaniu nowych stosunków społeczno-politycznych.

Zdaniem N.Gąsiorowskiej "historyk zawsze pozostaje pod przemożnym wpływem współczesnego życia. W zakresie nauczania jeszcze silniej niż w nauce istnieje uzależnienie od bieżących wymagań".¹

W szkolnej edukacji historycznej głównym źródłem wiedzy są podręczniki, podporządkowane ministerialnym programom nauczania. Podręczniki łączą w sobie system powiązanych i uzupełniających się środków dydaktycznych, takich jak: teksty źródłowe, plany, mapy, diagramy, ilustracje, tabele itp.² Umożliwia im to spełniać funkcję poznawczą, kształcącą i wychowawczą.

W związku z przemianami politycznymi i społecznymi zachodzącymi w Polsce po II wojnie światowej, postulowany w programach nauczania i podręcznikach obraz dziejów narodowych i powszechnych uległ dość istotnym i licznym zmianom.

Wyzwolenie wschodnich ziem Polski w lipcu 1944 r. oraz objęcie na tych terenach władzy przez Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, stwarzało nową sytuację społeczno-polityczną dla społeczeństwa polskiego. Kierujący resortem oświaty PKWN, S.Skrzeszewski (członek Polskiej Partii Robotniczej), podjął się uruchomienie szkół od września 1944 r. na zasadach obowiązujących w okresie międzywojennym.

¹Gąsiorowska N. Uwagi do nowego programu historii// *Meisiecznik Pedagogiczny*. 1945, nr 3/4, s. 40.

² Słowikowski T. *Metodyka nauczania historii*. Warszawa, 1975, s. 162.

Warunki pracy otwieranych szkół były bardzo trudne. Obok zniszczonych w znacznej części budynków szkolnych brakowało pomocy naukowych i podręczników. Osobny problem trudności stwarzała postawa nauczycieli. Znaczna ich część, biorąca udział w tajnym nauczaniu, nie miała zaufania do nowej administracji oświatowej. Nieufność nauczycieli potęgował fakt, że na wyzwolonych terenach działały nadal władze Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu na Kraj.³

Aby pozyskać nauczycieli nowe władze poczyniły na ich rzecz wiele taktycznych ustępstw, gwarantując im np. "zupełną dowolność demokratycznych przekonań politycznych, wypowiedania się i działalności zgodnej z przekonaniem".⁴ Dla uzupełnienia braków w zakresie kształcenia, będących konsekwencją okupacji, wprowadzono zwiększony wymiar godzin z historii i geografii. Jednocześnie rozpoczęto przygotowania do przebudowy szkolnictwa, powołując w listopadzie 1944 r. Wydział Reformy Szkolnej, kierowany przez E.Kuroczko. Do pracy w Wydziale włączyła się bardzo energicznie także Ż.Kormanowa, przybyła jesienią 1944 r. z ZSRR. Ona to podjęła pierwszą próbę zmiany treści programowych w nauczaniu historii w duchu klasowej wizji dziejów. Był to program ułożony przez zespół ludzi (Kuroczko, Kormanowa, Skrzyszewski), którzy rok wcześniej tworzyli program historii szkół dla dzieci polskich w ZSRR. Głównym, wspólnym elementem obydwu programów było dążenie do ukazania zgubnych skutków polityki wschodniej państwa polskiego w okresie przedrozbiorowym oraz potępienie postawy szlachty polskiej wobec chłopstwa. Jednakże, o ile w programie historii dla dzieci polskich w ZSRR w interesującym nas problemie — ludności kozackiej — uczeń miał potępiać rolę szlachty polskiej wobec Ukrainy, bo "pochłonęły ją zabiegi o rozszerzenie folwarku, o cementowanie fortun kresowych, o wzięcie w kluby pańszczyzny hardego, rozmiłowanego w wolności Ukraińca — chłopca i kozaka",⁵ o tyle w programie z roku 1944 nastąpiło złagodzenie ocen potępiających szlachtę. Obwiniano ją za politykę wschodnią, ale w sposób zdecydowanie mniej drastyczny.

Prace zapoczątkowane jesienią 1944 r. kontynuował Departament Reformy Szkolnej i Programów Ministerstwa Oświaty w Rządzie Tymczasowym kierowany przez Ż.Kormanową. Zarządzeniem z 24

³ Jakubowska B. *Przeobrażenia w szkolnej edukacji historycznej w Polsce w latach 1944-1956*. Warszawa, 1986, s. 101.

⁴ *Wezwanie do Nauczycielstwa Polskiego 1.VIII.1944 // Dziennik Urzędowy Resortu Oświaty PKWN*. 1944, nr 1-4, s. 3-4.

⁵ *Program historii Polski (projekt) dla klas III-IV i VI-VII szkół dla dzieci polskich w ZSRR*. Moskwa, 1944, s. 9.

marca 1945 r. wprowadzono do szkół średnich ogólnokształcących tymczasowy program historii.⁶ W sierpniu tegoż roku wprowadzono program dla szkół powszechnych. Nowe programy zaistniały na podstawie programów z okresu II Rzeczypospolitej. Punktem wyjścia do dokonanych zmian było dążenie do uzupełnienia wersji przedwojennej.

Treści programowe nie miały więc do tego czasu charakteru zmian zasadniczych. Wprawdzie do prac reformatorskich w pionie szkolnictwa włączono przede wszystkim członków PPR, ale o obliczu przemian zachodzących w szkolnictwie po 1944 r. decydowali głównie działacze Związku Nauczycielstwa Polskiego, zdominowanego przez ludowców, wywodzących się z okupacyjnego Stronnictwa Ludowego "Roch". Komuniści — zarządzający centralną administracją szkolną — nie forsowali zbyt w tym czasie własnego modelu oświaty. Partia nie miała wówczas odpowiedniego aktywu terenowego, który mógłby bezpośrednio oddziaływać na praktykę pedagogiczną. Losy reformy postanowiono więc związać z długotrwałą pracą na "froncie inteligenckim".

Jak już wspomniano, pierwsze powojenne programy szkolne (szkoła powszechna i średnia) oparte były na programach międzywojennych (w dużej mierze program z 1937 r.), a te na sprawy polsko-kozackie w połowie XVII w. patrzyły przez pryzmat problemu walk w obronie kresów wschodnich i trudności w zabezpieczeniu granic Rzeczypospolitej. Za powód powstania kozackiego w 1648 r. uznawano osobiste krzywdy doznane przez Bohdana Chmielnickiego.

Dodać należy, iż nauczyciele wykształceni przed wojną, opierający pracę z młodzieżą na dawnym systemie wartości, bardzo często nieufnie podchodzili do proponowanych im treści programowych.

W drugiej połowie 1945 r. Ministerstwo Oświaty wydało program mający obowiązywać w nowym roku szkolnym 1945/46.⁷ Wprawdzie nadal opierał się on na przedwojennym programie dla szkół powszechnych trzeciego stopnia, ale dokonano w nim zasadnicze poprawki, mające na celu likwidację podziału materiału nauczania według dziejów państwowości polskiej. Podział na rozdziały zastąpiony został teraz poszczególnymi tematami.

Z dawnego programu opuszczono tematy dotyczące powstania Wilna i Lwowa, nie wspomniano także o ziemiach wschodnich wchodzących

---

⁶ Zarządzenie Ministra Oświaty z 24.III.1945 // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty, 1945, nr 1, poz. 4.

⁷ Plany godzin i materiały programowe na rok szkolny 1945/46 dla szkół powszechnych i I klasy gimnazjów ogólnokształcących. Warszawa, 1945.

w skład państwa polskiego przed 1939 r. Wyjątek stanowiło poświęcenie uwagi wojnie na Ukrainie w 1648 r. Wśród postaci historycznych zaprezentowano Bohdana Chmielnickiego, co miało wprowadzić uczniów w problematykę ruchów społecznych oraz jako osobę hetmana kozackiego w przemilczaną poprzednio tematykę niepokoїв, wynikających z podporządkowania mniejszości narodowych.

Trudności w pierwszych latach powojennych w szkole pogłębiał fakt braku podręczników, a już w szczególności podręcznika dostosowanego do nowego programu.

Pierwsze wydane podręczniki dla szkoły powojennej przeznaczone były dla klas IV i V oraz VII. Pierwszy i drugi zostały napisane przez spółkę autorów: Władysława Hoszowska, Tomasz Szczechura, Weronika Tropaczyńska-Ogarkowa. Podręcznik nosił tytuł "Było to dawno".⁸ Przeznaczony był dla klasy IV, zbudowano go w formie opowiadań. Brak było całkowitej korelacji pomiędzy programem nauczania, a podręcznikiem. Wynikało to z faktu, iż książka była przygotowana wcześniej, kiedy nie była znana jeszcze nowa wersja programu. Problem kozacki XVII w. we wspomnianym podręczniku prezentowany był w sposób tradycyjny. Opowiadanie nosiło tytuł "W płomieniach wojny chłopskiej na Ukrainie". Jako przyczynę tejże wojny (1648) ukazywano ciężką dola ludności chłopskiej, która doznawała krzywd nie ze strony władzy państwowej, ale ze strony panów. Chłopi widzieli możliwość uwolnienia się spod ucisku panów za pomocą dzielnych braci Kozaków z Sycylii, którym przewodził hetman Bohdan Chmielnicki, będący setnikiem u Kozaków i posłem do króla Władysława IV. Chłopi ukraińscy uznawali, że Chmielnicki przy pomocy wojsk tatarskich i tureckich wywalczy swobodę dla nich i dla Kozaków. Wojsko Chmielnickiego paliło i niszczyło dwory szlacheckie, z których uciekali ich mieszkańcy. W Kijowie Chmielnickiego witali biskupi i uczeni ruscy ze światłem i chorągiewkami, jako wybawcę ludu ukraińskiego. Dalej pisano o Chmielnickim, że kiedy poczuł się silnym, chciał potęgę przede wszystkim dla siebie, by synowi swojemu przekazać Ukrainę jako księstwo udzielne wraz z berłem i czapką książęcą. Okazał się tak samo chciwy władzy, dumny i samolubny jak magnaci polscy na Ukrainie. Przyjaźń i posiłki Tatarów opłacał łupem i jasyrem ludu ukraińskiego, który Tatarzy w niewolę zabierali. Znikały z Ukrainy kwitnące wsie, miasta i miasteczka. Kraj zamieniał się w ruinę. Mimo przyjętego zwierzchnictwa sułtana przez Chmielnickiego, w bitwie pod

---

⁸ Hoszowska W., Szczechura T., Tropaczyńska-Ogarkowa W. Było to dawno. Opowiadania z dziejów ojczyzny dla IV klasy szkoły powszechnej. Warszawa, 1956. Pierwszy zeszyt ukazał się w 1945 r.

Beresteczkiem (1651 r.) chan tatarski uciekł z wojskiem z pola bitwy, wyginęło wówczas tysiące Kozaków. Pisano, że Chmielnicki poddał się w końcu Moskwie, czym sprowadził na Polskę wojnę z Moskwą. Co w konsekwencji doprowadziło, że kwitnące dotąd wsie Ukrainy nad Dnieprem opustoszały, a Tatarzy nadal brały ludzi w niewolę.

W tym czasie w szkole średniej dla klasy II i III gimnazjum nie opracowano nowych podręczników. Dla klasy I, obejmującej program przedwojennych dwóch klas, ukazały się nowe wydania dwóch przedwojennych podręczników. Ich autorem był profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Jan Dąbrowski. Drugi podręcznik tegoż autora "Historia średniowieczna i nowożytna" oparty został na wydaniu z 1938 r.⁹ Podręcznik powojenny, zgodnie z programem nauczania obejmował okres piastowski i jagelloński oraz współczesne im wybrane zagadnienia z historii Europy. Zrezygnowano z końcowej części przedwojennego podręcznika, gromadzącego dzieje od czasów Władysława IV i wybrane zagadnienia siedemnastowiecznej Europy.

Rok szkolny 1947/48 akcentował się wyraźnymi zmianami w szkolnictwie. Zwycięstwo Bloku Demokratycznego pod przewodnictwem PPR w wyborach styczniowych 1947 r. spowodowało odsunięcie ludowców od wpływu na decyzje oświatowe. Przesunięci zostali z Ministerstwa Oświaty do najniższych szczebli administracji szkolnej. Resort oświaty przeszedł w ręce PPR, a na jego czele ponownie stanął S. Skrzyszewski. Kierownictwo PPR uznało za konieczne przeobrażenie atmosfery ideowej i wychowawczej w szkołach. Powojenna szkoła miała wprowadzić do programu zagadnienia polityczne, zapoznawać z gospodarką planową, wyjaśniać zasady współżycia i współpracy narodów zaprzyjaźnionych. Zadaniem szkoły odtąd miało być ukazywanie zjawisk ekonomicznych i społecznych, aby dać wychowankowi "zdrowe podstawy" pod budowę światopoglądu.¹⁰ Podczas egzaminów maturalnych komisje miały oceniać obok wiadomości merytorycznych także światopogląd społeczno-polityczny zdającej młodzieży.¹¹

Przedstawiciele Ministerstwa Oświaty w swoich wypowiedziach twierdzili, że programy i podręczniki powinny być oceniane każdego roku przed nowym rokiem szkolnym i tak budowane aby aktualna

---

⁹ Dąbrowski J. Historia średniowieczna i nowożytna dla klasy I (dawniej II) gimnazjum. Kraków, 1946.

¹⁰ Orłowski B. O upolitycznieniu// Głos Nauczycielski. 1947, nr 8, s. 100.

¹¹ Instrukcja w sprawie egzaminów dojrzałości w szkołach średnich ogólnokształcących, zakładach kształcenia nauczycieli i szkołach zawodowych stopnia licealnego w 1947 roku//Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty. 1947, nr 6, poz. 143.

sytuacja w kraju znajdowała w nich swoje odbicie. Uważali, iż nie może mieć racji bytu twierdzenie o stabilizacji programów i niezmienności podręczników.¹²

Tendencje te znalazły odzwierciedlenie w programie nauczania historii dla 8-letniej szkoły podstawowej z 1947 r. Jego twórcy zalecali zrezygnowanie z przedstawiania ciągłości dziejów na rzecz tak zwanych obrazów przekrojowych (z wyjątkiem dwóch ostatnich lat nauczania). Uczniowie szkół podstawowych po raz pierwszy po wojnie, otrzymali komplet podręczników. W wydanym w 1947 r. podręczniku historii "Z naszych dziejów" jego autorka Maria Dłuska zaprezentowała nowy sposób oceny wydarzeń w Ukrainie w 1648 r.¹³ Powstanie kozackie ukazała jako ruch społeczny o podłożu klasowym i narodowościowym. Bohdan Chmialnicki przedstawiony został jako zdolny wódz, obrońca ludu ukraińskiego przed polskimi magnatami. Autorka pisała, że ludność ukraińska nienawidziła także Żydów, których panowie osadzali w swoich karczmach i powierzali zbieranie różnych opłat. Wojnę chłopską w 1648 r. w Ukrainie M. Dłuska określała powstaniem całego uciemięzonego ludu Ukrainy.

Na początku 1948 r. przystąpiono do prac nad całościową reformą systemu oświatowego. O ile w 1945 r. prace nad systemem szkolnictwa odbywały się w ramach Ministerstwa Oświaty, o tyle w 1948 r. o losach reformy zdecydował Komitet Centralny PPR, z jego polecenia nad reformą miał kierować Władysław Bieńkowski.

Nowy projekt reformy wszedł w życie instrukcją z maja 1948 r.¹⁴ Przewidywała ona 11-letni okres nauczania: siedmioklasową szkołę podstawową i czteroletnią szkołę ogólnokształcącą stopnia licealnego. Po sierpniowo-wrześniowym plenum partii w 1948 r., kierownictwo PPR rozpoczęło walkę ze wszystkimi siłami uznanymi za wrogie przekształceniom socjalistycznym. Aktywni oświatowemu PPR zalecono szybkie oczyszczenie programów nauczania z wpływów nacjonalistyczno-prawicowych. Postulowano częstsze korzystanie z dorobku nauki, sztuki i kultury radzieckiej.

Szczególnym powodem niezadowolenia władz oświatowych była sytuacja w dziedzinie podręczników. Na naradzie aktywu PPR uchwalono przeprowadzenie "z zaostrzoną czujnością" rewizji

---

¹² Kormanowa Ż. Założenia naukowe i ideowe nowego programu historii dla szkoły podstawowej//Wiadomości Historyczne. 1948, nr 1, s.15-23.

¹³ Dłuska M. Z naszych dziejów. Podręcznik historii dla szkoły powszechnej pod red. W. Moszczeńskiej. Warszawa, 1947.

¹⁴ Instrukcja z dn. 4.V.1948 w sprawie organizacji roku szkolnego 1948/49 w szkolnictwie ogólnokształcącym//Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty. 1948, nr 5, poz. 86.

istniejących podręczników. Z oficjalnego wykazu podręczników skreślono prace Jana Dąbrowskiego. W podręczniku M. Dłuskiej nastąpiły zmiany. Autorka silniej akcentowała potępienie wschodniej polityki Polski w okresie walk z Moskwą na początku XVII w., podobnie było w tematyce roku 1648 na Ukrainie.

Ważnym momentem w kształtowaniu ideologii wychowawczej w powojennej Polsce był Kongres Zjednoczeniowy Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Kierownictwo PZPR oczekiwało od szkoły kształtowania postaw braterstwa z ZSSR oraz wzorowania się na pedagogice radzieckiej. Żądano szerokiego uwzględnienia we wszystkich podręcznikach zagadnień rozwoju walki klas.

W tym czasie nastąpiło wyraźne powiązanie pomiędzy dydaktyką polską a radziecką. Spośród radzieckich głosów na temat nauczania historii w Polsce widoczne znaczenie miały wypowiedzi nauczyciela i dydaktyka radzieckiego N. Dajriego.¹⁵ W jednej ze swoich recenzji ocenił on wspomniane polskie podręczniki dla kl. VI, VII i VIII. Recenzja nosiła tytuł wymowny "Podręczniki pełne omyłek". Twierdził w niej, że chociaż nowe podręczniki polskie różnią się od "szowinistycznych i antyradzieckich" wydawnictw z czasów Piłsudskiego, to jednak jest w nich wiele zasadniczych błędów. I tak błędem zasadniczym było mylne rozumienie procesu historycznego, brak znajomości podstaw marksizmu, idealistyczne stanowisko polskich autorów podręczników historycznych. Skutkiem krytyki było np. wycofanie książki Hoszowskiej, Szczechury i Tropaczyńskiej-Ogarkowej.

W nowym programie dla klasy IV, rozszerzona została tematyka dotycząca wydarzeń 1648 r. na Ukrainie. Poprzedni temat pt. "Bunt kozacki pod przewodnictwem Bohdana Chmielnickiego" został zastąpiony nowym: "Powstanie B. Chmielnickiego". Sprostać temu zagadnieniu miał nowy, zmieniony podręcznik M. Dłuskiej.¹⁶

Na początku lat pięćdziesiątych, wiek XVII w Polsce ukazywano jako przykład dużego zamętu i bezprawia. Nadal podkreślano coraz cięższe położenie mas ludowych. Autorki wydanego w 1953 r. podręcznika dla klasy IV — M. Dłuska i Janina Schoenbrenner, pisały, że w 1648 r. na Ukrainie wybuchło wielkie powstanie przeciwko magnatom i szlachcie.¹⁷ Na czele powstania stał wybitny dowódca Kozak Bohdan Chmielnicki. W walce brali udział chłopcy i mieszczenie.

---

¹⁵ Gostyńska W. Przeciw nacjonalizmowi w szkolnych podręcznikach historii// Głos Nauczycielski. 1949, cz. 1, nr 11, s.3; cz. 2, nr 12, s.3-4; Dajri N. Oszybocznyje uczebniki//Woprosy Istorii. 1949, nr 4, s.99-104.

¹⁶ Dłuska M. Z naszych dziejów. Podręcznik dla szkoły powszechnej. Pod red. W. Moszczeńskiej. Warszawa, 1949.

¹⁷ Dłuska M., Schoenbrenner J. Historia dla klasy IV. Warszawa, 1953, s.58-59.

Powstanie rozprzestrzeniło się także na Białoruś gdzie chłopci również wystąpili przeciwko magnatom i szlachcie. Ono dało również sygnał do zbrojnego powstania ludu przeciwko panom na Podhalu. W podręczniku tym podawano uczniowi, że w 1654 r. za radą Chmielnickiego lud ukraiński postanowił zjednoczyć Ukrainę z Rosją. Było to zespolenie się narodu ukraińskiego z bratnim narodem rosyjskim.

W latach pięćdziesiątych historia szkolna nadal miała kształtować świadomego obywatela socjalistycznej ojczyzny. Mniej ważne stawało się samo rozumienie i poznanie dziejów, bardziej chodziło o aktualizację materiału i odpowiednie wyjaśnianie spraw współczesnych. Program z 1950 roku z niewielkimi poprawkami obowiązywał do 1956 r. łącznie.

W połowie 1956 r. ukazała się "Historia Polski do roku 1795", opracowana przez Helenę Michnik i Ludwikę Mosler, pod redakcją Stanisława Arnolda¹⁸ — członka Marksistowskiego Zrzeszenia Historyków. Książka ta miała stanowić pomoc dla uczniów kl. VIII i IX na rok szkolny 1956/57. Interesującemu problemowi kozackiemu na Ukrainie w XVII w. autorki poświęciły obszerny rozdział pt. "Walka o społeczne i narodowe wyzwolenie mas ludowych na Ukrainie". W poszczególnych podrozdziałach zgromadzono szeroki materiał faktograficzny. W podrozdziale wstępnym, zatytułowanym "Wzrost społecznego i narodowościowego ucisku ludu ukraińskiego", autorki sięgały do wczesnych czasów rozwoju latyfundiów na zagarniętej Ukrainie i Białorusi przez polskich i litewskich feudałów. Podkreślały ucisk ludu ukraińskiego przez panów polskich, którzy walczyli z kulturalną, obyczajową i religijną odrębnością narodowości ukraińskiej. Ukazywano zgubną rolę unii brzeskiej (1596 r.), która była próbą podporządkowania kościoła prawosławnego papieżstwu i miała być narzędziem utrwalania panowania feudałów polskich na ziemiach ukraińskich oraz prowadzić do osłabienia węzłów łączących naród ukraiński z narodem rosyjskim. Masy chłopskie, mieszczaństwo i szlachta ukraińska przystąpiły do walki z unią, widząc w niej ucisk feudalny i narodowościowy.

Książka informowała uczniów, że na przełomie XV i XVI wieku powstała w Ukrainie Kozaczyzna. Mianem Kozaka określano "człowieka wolnego", który zajmował się łowiectwem i rybołówstwem oraz uprawiał różnego rodzaju rzemiosła w stepach ukraińskich nad dolnym biegiem Dniepru. Kozacy bronili Ukrainę przed tatarskimi najeźdźcami i sami organizowali wyprawy na tureckie i tatarskie miasta oraz wsie.

---

¹⁸ Historia Polski do roku 1795. Oprac. Helena Michnik, Ludwika Mosler. Pod red. St. Arnolda. Warszawa, 1956.

W połowie XVI w. utworzyła się specyficzna i silna organizacja wojskowa pod mianem Kozaczyzny, której ośrodkiem była Sicz Zaporoska. Władza w Siczy należała do bogatej starszyny, która wyzyskiwała biedną ludność kozacką. Sicz Zaporoska stawała się stopniowo politycznym ośrodkiem ludu ukraińskiego w jego walce z panowaniem szlachty polskiej w Ukrainie.

Sięgnięto do czasów Stefana Batorego, kiedy to pewną liczbę Kozaków przyjęto na żołd państwowy. Wspominając jednocześnie, że panowie polscy i ukraińscy widzieli w Kozaczyźnie "ognisko niepokojów i buntu", dążyli do ograniczenia liczby Kozaków rejestrowych, a nawet całkowitej likwidacji Kozaczyzny. Kozakom nie wciągniętym w rejestr, szlachta starała się narzucić poddaństwo.

W podrozdziale "Powstanie kozacko-chłopskie", wymienione zostały powstania ludowe począwszy od końca XVI w., w czasie których chłopcy łączyli się z Kozakami z Zaporozża. Mówiło się więc o powstaniach pod wodzą Semena Nalewajki (1595 r.), Tarasa Fiodorowicza, Pawluka, Ostranicy i Huni. Podkreślano udział chłopów ukraińskich w powstaniach w Rosji, np. pod wodzą Bołotnikowa. O ordynacji sejmowej z 1638 r. dotyczącej Kozaków, pisano, że znosiła ona "na wieczne czasy" wszystkie przywileje i samorząd kozacki, a liczbę Kozaków rejestrowych ograniczała do 6 tysięcy, liczba pozostałej ludności kozackiej — ponad sto tysięcy — stanowić miała chłopów pańszczyźnianych. Według wspomnianej ordynacji, Kozacy nie mogli mieszkać w miastach, mieszczanom pod groźbą utraty majątku zabroniono "zapisywać się w Kozaków", jak również wydawać swoje córki za mąż za Kozaków.

Obszerny podrozdział o roku 1648 w Ukrainie nosił tytuł "Wojna wyzwolenicza ludu ukraińskiego pod wodzą Bohdana Chmielnickiego, lata 1648-1654". Chmielnicki postrzegany był w nim jako wybitny mąż stanu o szerokich horyzontach politycznych, wybitny organizator i wódz ukraińskich mas ludowych. Pisano, że na wieść o zwycięstwie Kozaków pod wodzą Chmielnickiego nad Żółtymi Wodami i pod Korsuniem, fala powstań chłopskich ogarnęła całą Ukrainę. Powstało miaszczaństwo, część szlachty i duchowieństwo prawosławne. Po bitwie pod Piławcami, Chmielnickiego witano w Kijowie jako zbawcę Ukrainy. Chmielnicki reprezentował bowiem dążenia szerokich mas ludu ukraińskiego do pełnego wyzwolenia się spod rządów magnaterii i szlachty polskiej.

W obliczu aktualnej sytuacji zespolenia Ukrainy z ówczesnym Związkiem Radzieckim, autorki książki podkreślały ciężenie narodu ukraińskiego ku Rosji już w XVII wieku. Pisały zatem, że Chmielnicki, organizując władzę państwową na Ukrainie zdawał sobie sprawę, iż

naród ukraiński nie może sam zabezpieczyć swojego istnienia i rozwoju, dążył do zjednoczenia z narodem rosyjskim. Dlatego też, po zwycięstwie nad Żółtymi Wodami i pod Korsuniem, w listach do cara wyrażał życzenie oddania się pod jego władzę. Rosja mając wówczas trudną sytuację wewnętrzną nie mogła narażać się na wojnę z Polską. Jednakże przez cały okres wojny, państwo rosyjskie i naród rosyjski udzielały ludowi ukraińskiemu pomocy materialnej i wojskowej. Rząd rosyjski wspomagał wojsko kozackie pieniędzmi i bronią. Zezwalał także na wolny wywóz w Ukrainę zboża i innych produktów bez cła. Przy charakterystyce ugody zborowskiej pisano, że chan tatarski pozyskany przez kanclerza Ossolińskiego, obietnicą znacznej sumy pieniężnej zmusił Chmielnickiego do zawarcia ugody. Podobnie pod Beresteczkiem, król polski przekupił chana, który wycofał się z pola walki, wprowadzając przy tym także samego Chmielnickiego.

Po ugodzie w Białej Cerkwi, rozpoczęły się srogie prześladowania chłopów, którzy ratowali się przed represjami ucieczką na lewy brzeg Dniepru, czyli terytorium państwa rosyjskiego. W dalszej części rozdziału wywodzono, że masy ludowe Ukrainy w walce z Rzeczpospolitą musiały szukać pomocy z zewnątrz. Nie można było liczyć na chana tatarskiego, grabiącego niejednokrotnie Ukrainę. Jedynym sojusznikiem ludu ukraińskiego było państwo rosyjskie i naród rosyjski, dla tego też lud ukraiński dążył do zjednoczenia z Rosją. Oba narody łączyła bliskość kulturalna i językowa, jedność religijna i tradycyjna historyczna. W 1653 r. rosyjski sobór ziemski powziął uchwałę, by car przyjął w swe poddaństwo Ukrainę i udzielił pomocy wojskowej ludowi ukraińskiemu. Na początku 1654 r. Chmielnicki zwołał do Perejasława Radę wojskową, która jednomyślnie uchwaliła połączenie Ukrainy z Rosją: "byśmy byli zjednoczeni na wieki".¹⁹ Uchwała — pisano dalej — przyjęta przez całą ludność Ukrainy z wielką radością. Była ona uwieńczeniem dawnych dążeń ludu ukraińskiego i rosyjskiego, stanowiła zasadniczy zwrot w życiu narodu ukraińskiego. Zjednoczenie to miało postępowe znaczenie dla rozwoju obu narodów. Pod koniec rozdziału autorki podkreślały, że nie od razu nastąpiło połączenie ludu ukraińskiego z rosyjskim pod władzą carów, albowiem na mocy rozejmu w Andruszowie (1667 r.), prawobrzeżna Ukraina aż do upadku Rzeczypospolitej pozostała przy niej, nie rezygnując z walki z polskimi magnatami i szlachtą.

W 1956 roku Ministerstwo Oświaty zapowiadało ulepszenia programów nauczania oraz podręczników, ale dopiero na rok 1958. Wymagało to bowiem znacznego nakładu pracy i dużego wysiłku wydawniczego.

¹⁹ Tamże, s.248.

W 1957 r. do nauki historii w klasie IV, jako nowy podręcznik weszła książka Anny Klubówny i Jadwigi Stępieniowej.²⁰ Prezentowała ona fragmenty dziejów ojczyźtych — brak w niej było powstania 1648 r. w Ukrainie i związanej z tym zagadnieniem polityki wschodniej ówczesnej Rzeczypospolitej.

Po październiku 1956 r. próbowano w szkolnej edukacji historycznej wyeliminować “schematy i hasła o wydzwieku publicystyczno-propagandowym.”²¹ Nadal obowiązywały jednak podręczniki wydane wcześniej w postaci zmienionych lub poprawionych kolejnych wydań. Tak funkcjonowała jeszcze przez kilka lat, wspomniana “Historia Polski do 1795 roku” H.Michnik i L.Mosler. Przykładowo: w 1961 r. doczekała się ona szóstego, poprawionego wydania, miała służyć uczniom klas IX i X liceów ogólnokształcących. Tematyka kozacka XVII w. znalazła się w dwóch odrębnych rozdziałach, mianowicie: podrozdziały “Wzrost społecznego i narodowego ucisku ludu ukraińskiego”, oraz “Powstania kozacko-chłopskie”, znalazły się w rozdziale II części IV pt. “Wielonarodowościowa Rzeczpospolita szlachecka u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku”. Nie było osobnego podpunktu “Kozaczyzna”, mniej pisano na temat powstań Nalewajki i Pawluka, nie wspomniano już o powstaniach Bołotnikowa, Minina i Pożarskiego. Tematyka roku 1648 w Ukrainie, znalazła się w rozdziale III pt. “Kryzys wielonarodowościowej Rzeczypospolitej szlacheckiej od połowy XVII do połowy XVIII w.”. Podrozdział nosił tytuł “Wojna wyzwolenicza ludu ukraińskiego. Ruchy chłopskie na ziemiach polskich”. Pod tematem: “Początek powstania na Ukrainie. Kampania 1648-1649”, omówiono organizację powstania 1648 r. na Zaporozżu, jak również kolejne bitwy z wojskami Rzeczypospolitej.

Autorki pisały nadal o dążeniu mas ludowych Ukrainy do oparcia w Rosji z uwagi na bliskość kulturalną, językową, religijną i tradycje historyczne, ale nie mówiło się już o życzeniu Chmielnickiego oddania Ukrainy pod władzę cara, ani o udzieleniu przez rząd rosyjski pomocy wojsku kozackiemu w postaci broni i pieniędzy.²² Szóste wydanie książki H.Michnik i L.Mosler z r.1961, zawierało znacznie mniej niż wydanie pierwsze, komentarzy autorek na temat ciężenia i wspólnoty ludu ukraińskiego z państwem rosyjskim.

²⁰ Klubówna A., Stępieniowa J. W naszej Ojczyźnie. Podręcznik historii dla klasy IV. Warszawa, 1957.

²¹ Centkowski J. Kierunki przemian szkolnej edukacji historycznej w Polsce Ludowej//Historia a edukacja polityczna społeczeństwa/Pod red. J.Maternickiego. Warszawa, 1985, s.197.

²² Michnik H. i Mosler L. Historia Polski do roku 1795. Warszawa, 1961. Wyd.VI poprawione, s. 288-289.

Na początku lat sześćdziesiątych szkoła podstawowa otrzymała podręcznik dla klasy VI autorstwa Stanisława Szostakowskiego.²³ Książka tematycznie obejmowała dzieje Polski od unii w Krewie po pierwszy rozbiór oraz dzieje powszechne do utworzenia Stanów Zjednoczonych. W temacie "Rzeczpospolita szlachecka w XVII w.", rozdział 25 nosił tytuł "Powstanie na Ukrainie". W jego wstępnej części autor mówił o nadaniach królewskich i tworzeniu się wielkich majątków magnackich w Ukrainie, terenach zasiedlonych tamże przez ludzi wolnych, rozmaitego pochodzenia, zwanych "Kozakami", których wartość bojowa wysoko cenili królowie polscy, a szczególnie Stefan Batory. Autor podręcznika wspomina o kilku powstaniach chłopskich z końca XVI i początku XVII w., którym przewodzili Kozacy. Kościół katolicki, chciał narzucić prawosławnej ludności Ukrainy swoją wiarę. Lud ukraiński widział w Kozakach swoich obrońców przed szlachtą. O roku 1648 pisano, że wybuchło wówczas powstanie pod wodzą B.Chmielnickiego, pisarza wojsk kozackich. W powstaniu udział brali chłopci ukraińscy i szlachta ukraińska. Pomocy udzielali Chmielnickiemu Tatarzy, a jednocześnie oni to przyczynili się do klęski Chmielnickiego pod Beresteczkiem, wycofując swoje wojsko w najważniejszym momencie bitwy. Chmielnicki uznał wówczas, iż nie może polegać na Tatarach, a sam nie będzie w stanie wywalczyć niepodległości Ukrainy. Musiał szukać sojusznika gdzie indziej. W 1654 r. rada kozacka w Perejaśławiu uchwaliła więc połączenie Ukrainy z Rosją. Ważny fakt w tym związku stanowiła bliskość języka i wspólna religia prawosławna. Postanowienie to wywołało wojnę polsko-rosyjską, zakończoną rozejmem w 1667 r. Na jego mocy Ukraina została podzielona między Polskę i Rosję. Ziemie ukraińskie na lewym brzegu Dniepru oraz Kojów i Smoleńsk zostały przyłączone do Rosji.

Podręcznik S.Szostakowskiego dawał uczniom szkół podstawowych obraz bytowania i zajęć ludności kozackiej w XVII w. oraz powody, dla których ludność ta chciała pozbyć się panowania polskich magnatów w Ukrainie i szukała oparcia u Rosji.

Głosy krytyki środowisk naukowych i nauczycielskich, a głównie zmiany kursu politycznego w kraju w latach 60-tych i na początku 70-tych, znajdowały swój wyraz w zmianach programowych treści nauczania historii oraz w podręcznikach. I tak w 1971 r. uczniowie szkoły średniej — funkcjonującej od 1966 r. jako 4-letnie liceum ogólnokształcące — w klasie II otrzymali dwuczęściowy podręcznik autorstwa Józefa Gierowskiego i Józefa Leszczyńskiego.²⁴ Miał on

²³ Szostakowski S. Historia dla klasy VI. Warszawa, 1965.

²⁴ Gierowski J., Leszczyński J. Historia dla klasy II liceum ogólnokształcącego. Warszawa, 1971. Część II.

zastąpić kolejne wydanie książki H.Michnik i L.Mosler pt. "Historia Polski do roku 1795".

Tematyka problemu kozackiego XVII w. umiejscowiona została w części zatytułowanej "Rzeczpospolita szlachecka w XVII w.", w rozdziale pt. "Wojna wyzwolenicza ludu ukraińskiego".²⁵ Pierwsze podrozdziały poświęcone były zaotrzeniu ucisku chłopów w Ukrainie oraz sprawom Kozaczyzny. Mówiono o prześladowaniach dyzunitów za Zygmunta III i rosnącej ustawicznie pańszczyźnie. Trzon Kozaczyzny stanowili chłopci ukraińscy, chociaż jej skład społeczny był dość różnorodny. Wspomniano o rejestrze Kozaków, ale nie podawano kto i kiedy tego dokonał. Pisano, że ze wzrostem ucisku pańszczyźnianego i antagonizmów narodowościowych Kozaczyzna stawała się reprezentantem interesów ludu ukraińskiego w Rzeczypospolitej. Wymieniono daty wystąpień kozackich, popieranym przez chłopów w latach trzydziestych XVII w. bez nazwisk i przywódców. Jako bezpośrednią przyczynę wybuchu powstania 1648 r. autorzy widzieli niezadowolenie Kozaków z powodu nie zatwierdzenia przez sejm planów wojennych Władysława IV do wojny z Turcją. Niezadowolenie to wykorzystał B.Chmielnicki, który doznał krzywdy osobistej od jednego z urzędników magnackich. Chmielnickiego przedstawiono jako doskonałego wodza i dyplomatę zmierzającego do wywalczenia szerokich uprawnień dla Kozaczyzny i Ukrainy. Pisano o udziale chłopów w powstaniu, ale nie wspomniano o przystąpieniu do niego mieszczaństwa, szlachty ukraińskiej i duchowieństwa prawosławnego. Podano, że po zwycięstwie pod Piławcami, Chmielnicki dotarł pod Lwów i Zamość, a powstanie objęło Wołyń i część Białorusi. Niewiele zamieszczono wiadomości na temat ugody zborowskiej, napisano, że na jej mocy (bez podania daty) wyodrębniono trzy województwa ukraińskie (bez podania ich nazwy), Chmielnickiemu przyznano tytuł hetmana i zwiększono rejestr Kozaków.

Przy ugodzie perejasławskiej autorzy pisali, że Kozacy szukali współdziałania z Rosją w likwidacji wpływów magnackich w Ukrainie, ale car Aleksy Michajłowicz ze swoimi doradcami nie spieszył się z udzieleniem pomocy Chmielnickiemu. Dopiero w miarę zwycięstw odnoszonych przez Chmielnickiego, zmienił się stosunek Moskwy do powstania. Wówczas to w styczniu 1654 r. przybyło poselstwo rosyjskie do Perejasława aby porozumieć się z radą kozacką co do warunków, na których Ukraina uznałaby zwierzchnictwo cara. Wkrótce zawarto ugodę jednoczącą naddnieprzańskie ziemie ukraińskie z Rosją. Nie znalazło się już tutaj sformułowanie "byśmy byli zjednoczeni na wieki" — czego nie brakowało w każdym wydaniu książki H.Michnik i L.Mosler.

²⁵ Tamże, s.54.

Autorzy omawianego podręcznika w rozdziale "Wojna wyzwolenicza ludu ukraińskiego", doprowadzili do końca problem kozacki w XVII w. Pisali więc o zwycięstwie wojsk polsko-tatarskich w 1655 r. pod Ochmatowem nad Kozakami, ugodzie w Hadziaczu podpisanej w 1658 r. przez następcę Chmielnickiego, Jana Wyhowskiego z Polską, powstaniu chłopskim w Ukrainie przeciwko Wyhowskiemu i o powrocie do ugody z Rosją w okresie hetmaństwa syna B.Chmielnickiego, Juraszki. W czasie przeciągającej się wojny polsko-rosyjskiej, Kozacy zaczęli znowu szukać oparcia na Krymie i w Konstantynopolu, co groziło wtrąceniem się Turcji do spraw ziem naddnieprzańskich. Przyspieszyło to podpisanie rozejmu w Andruszowie w 1667 r., w którym Rosja i Rzeczpospolita godziły się na podział Ukrainy. Po stronie rosyjskiej pozostały: Smoleńszczyzna, wschodnia część Ukrainy leżąca na lewym brzegu Dniepru wraz z Kijowem oraz Zaporozże. Część Ukrainy pozostała przy Rosji miała zapewnioną — wg ugody perejaślowskiej — szeroką autonomię, trwającą do początków XVIII w. Ukraina prawobrzeżna, pozostała przy Polsce pozbawiona była jakiegokolwiek samodzielności, szlachta i magnaci mogli bez przeszkód objąć swe dawne posiadłości.

W sumie, książka J.Gierowskiego i J.Leszczyńskiego dawała mniej obszerny od poprzedniego podręcznika obraz sytuacji problemu kozackiego w połowie XVII w., ale bez ideologizmów i haseł propagandowych.

Sierpień 1981 r. wzmógł krytykę istniejących programów i podręczników nauczania historii. Podjęte zostały prace nad stworzeniem alternatywnego systemu kształcenia, opartego na szkole społecznej. Działacze opozycji dążyli do zastąpienia istniejących podręczników nowymi. Nie było to sprawą łatwą. Trudno było znaleźć autorów nowych podręczników. W nauczaniu korzystano z wydawnictw nieoficjalnego obiegu o bardzo różnej wartości. W dodatku w wielu środowiskach pojawiły się tak zwane "latające uniwersytety", nastawione przede wszystkim na odkłamywanie historii, a stanowiące swoistego rodzaju konkurencję dla szkoły. Niejednokrotnie w wielu szkołach z braku innych, korzystano z wycofanych podręczników.

Na początku osiemdziesiątych funkcjonował przywrócony, propedeutyczny kurs historii w klasie IV. Uczniowie tych klas otrzymali podręcznik Jerzego Centkowskiego i Andrzeja Syty "Z naszych dziejów", przedstawiający obrazy z dziejów ojczystych.²⁶ Problematyka kozacka XVII w. nie znalazła w nim żadnego odbicia. Trudno wyrokować w tym miejscu co było powodem takiego podejścia autorów do istniejącej przecież niebłagiej sprawy w dziejach Rzeczypospolitej.

²⁶ Centkowski J., Syta A. Z naszych dziejów. Podręcznik dla klasy czwartej szkoły podstawowej. Warszawa, 1984.

W 1984 r. ukazał się nowy podręcznik do nauczania historii w kl.VI szkoły podstawowej, autorstwa Marcelego Kosmana pt. "Historia. Wielkość i upadek Rzeczypospolitej szlacheckiej".²⁷ Obejmował on dzieje Polski od zjednoczenia przez Wł. Łokietka po III rozbiór. Dzieje powszechne zaś od odkryć geograficznych do upadku Napoleona. Opracowany został zgodnie z programem nauczania historii z 1982 r.

Problem kozacki w XVII w. znalazł się w rozdziale "Przemiany polityczne i społeczne w Polsce XVII w.", w temacie "Powstanie Chmielnickiego". W poszczególnych podpunktach, prowadzących do zwartej całości, autor dawał obraz ludności zamieszkałej Sicz Zaporoską, zwanej Kozakami zaporoskimi, znanej z odwagi, brawury i wartości bojowej, którą cenili królowie polscy — Stefan Batory, Władysław IV,— ale także pozbawionej uległości wobec szlachty i kościoła katolickiego (unia brzeska). Powstanie 1648 r. w podpunkcie "Zwycięskie powstanie", M.Kosman przedstawił jako powstanie Kozaków i chłopów, którego nie udało się wojskom koronnym stłumić w zarodku. Pisano o klęskach wojsk polskich nad Żółtymi Wodami, pod Korsuniem i Piławcami, o niewoli obu hetmanów, o dwu stronniactwach w Polsce ustosunkowanych do zakończenia powstania, a także o nielicznych oddziałach polskich, które przez kilka tygodni pod wodzą wojewody Jeremiego Wiśniowieckiego bohatersko broniły się w twierdzy Zbaraż. Wspomniano o przekupstwie Tatarów i zwycięstwie Polaków pod Beresteczkiem. Uczeń informowany był, że Chmielnicki zawiódł się na Tatarach, a o własnych siłach nie był w stanie walczyć z Rzeczpospolitą, toteż zwrócił się ku Rosji. Skutkiem tego w 1654 r. w Perejaślawiu podczas narady kozackiej uznano zwierzchnictwo Rosji. Fakt ten doprowadził do wojny rosyjsko-polskiej, w czasie której wojska carskie zajęły część Ukrainy, Białorusi i Litwy (miasta Kijów, Smoleńsk i Wilno). Rzeczpospolita, na którą w tym czasie napadł inny potężny nieprzyjaciel nie mogła stawić skutecznego oporu. Na temat ugody w Hadziaczu, autor pisał, iż nie cała Kozaczyzna opowiadała się za zerwaniem z Polską. W 1658 r. część starszyny zawarła z królem porozumienie, ustanawiające m.in. księstwo ruskie z ziem województw: kijowskiego, braclawskiego i czernihowskiego z hetmanem na czele, urzędnikami i osobnymi przywilejami. Ugoda ta nia zyskała jednakże szerokiego poparcia. Rozejm andruszowski z 1667 r. dawał całą lewobrzeżną Ukrainę oraz Kijów i Smoleńsk Rosji, a tym samym Rzeczpospolita poniosła poważne straty terytorialne.

---

²⁷ Kosman M. Historia. Wielkość i upadek Rzeczypospolitej szlacheckiej. Podręcznik dla klasy szóstej szkoły podstawowej. Wyd. I, Warszawa, 1984.

Zdaniem autora, szlachta polska nie chciała pogodzić się ze stratami i dlatego zawarła tylko rozejm na 13 i pół roku, sądząc, że wkrótce odzyska utracone terytoria, ale "były to złudne nadzieje". W 1686 r. podpisany został pokój, w którym zatwierdzono granice ustalone w rozejmie i zawarto sojusz przeciwko Turkom i Tatarom.

W szkole średniej w tym samym czasie korzystano z kolejnego, jedenastego wydania podręcznika J.Gierowskiego i J.Leszczyńskiego, "Historia dla klasy II liceum ogólnokształcącego".²⁸ Podręcznik był jednoczęściowy, obejmował tematycznie dzieje Polski i powszechne od Odrodzenia po trzeci rozbiór Polski i upadek Napoleona. W interesującej tematyce problemu kozackiego w XVII w. w stosunku do wydania pierwszego, nie było żadnych zmian.

Na podstawie dokonanego powyżej przeglądu podręczników i programów nauczania historii w szkole podstawowej i średniej na przestrzeni lat 1945-1989 w ujęciu interesującego nas problemu kozackiego w XVII-wiecznej Rzeczypospolitej, widać odbicie zmian i tendencji politycznych mających miejsce w Polsce tamtego okresu.

---

²⁸ Gierowski J., Leszczyński J. Historia dla klasy II liceum ogólnokształcącego. Wyd.XI. Warszawa, 1981.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 Р. В ОЦІНЦІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ (90-ТІ РОКИ)

Українсько-російський договір 1654 р. в силу об'єктивних (стан найвних джерел) та суб'єктивних (ідеологічна чи політична заангажованість) причин належить до затемнених сторінок української історії. Наукову оцінку цьому важливому правовому акту давало досить багато істориків, починаючи ще з XIX ст. Особливо плідні студії припадають на другу половину XIX- першу третину XX ст. Саме в цей час з'явилися ґрунтовні дослідження М.Грушевського, Д.Дорошенка, М.Дьяконова, Г.Карпова, М.Коркунова, В.Липинського, Б.Нольде, І.Розенфельда, П.Шарфана, А.Яковліва та ряду інших істориків. Характерна ознака цих досліджень — максимальне опертя на джерела, які слугували альфою і омегою для теоретичних висновків учених. З-під пера цих дослідників постали різноманітні теорії, що трактували українсько-російський договір як: персональну унію (В.Сергієвич), реальну унію (М.Дьяконов), інкорпорацію (І.Розенфельд), автономію (А.Яковлів, О.Оглоблин), васальну залежність (Н.Коркунов, М.Грушевський, М.Слабченко, Л.Окіншевич), військовий союз (В.Липинський, частково М.Грушевський).

З 30-х років XX ст. в Радянській Україні дослідження комплексу питань, пов'язаних з Визвольною війною взагалі та договором 1654 р. зокрема, було поставлене на “міцні” класові рейки і цей акт почали розглядати як “союз українських та російських феодалів”. Коментарі тут, очевидно, зайві.

З другої половини 30-х рр. у радянській історіографії утверджується теза так званого “меншого зла”, за якою приєднання України до Росії в 1654 р. визнавалось меншим злом у порівнянні з небезпекою “поглинення”, як тоді писали, України Польщею або Туреччиною.

Вершиною історико-партійних потуг була постанова ЦК КПРС “Тези до 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654-1954)”. За влучним висловом О.Апанович, після виходу цієї постанови для істориків”... склалася обстановка, яка нагадувала казарменні, а скоріше табірні умови: “крок у бік — стріляю без попередження”.¹

¹ Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. К., 1994, с. 82.

З цього часу активно впроваджувалася теза про “возз’єднання” українського та російського народів. Хмельниччина (сам термін не вживався) подавалася як цілеспрямований рух до “возз’єднання”.

У 1966 р. М.Брайчевським була підготовлена стаття “Приєднання чи возз’єднання?”, в якій історик піддав нищівній критиці перекручування та замовчування суті договору 1654 р. та й всієї війни середини XVII ст. (в той час стаття так і не була опублікована в Україні і побачила світ за кордоном). Із убивчою іронією вчений писав: “...Історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином... проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, хто кликав його на боротьбу за національну незалежність, були найлютішими ворогами українського народу...”²

І хоча впродовж 50-80 років з’явилися ряд поважних досліджень з історії Хмельниччини,³ все ж через зазначені причини автори не змогли об’єктивно розкрити суть і наслідки договору 1654 р для України.

Така можливість з’явилася нарешті на початку 90-х років. Значним проривом у цьому питанні була публікація згадуваної статті М.Брайчевського та розвідки П.Федоренка “Тріумф і катастрофа”.⁴ Дані публікації, хоча і не були в строгому розумінні науково-академічними (скоріше науково-популярними з відблиском публіцистичності), все ж можна охарактеризувати як роботи, про які прийнято писати — “до постановки проблеми”. Вільно чи не вільно вони знімали табу з цього важливого питання.

---

² Брайчевський М. Приєднання чи возз’єднання? // Україна. 1991, № 16, с. 34.

³ Крип’якевич І.П. Богдан Хмельницький. К., 1954 (друге вид. Львів, 1990); Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв’язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959; Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. К., 1962; Мыцык Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. Днепропетровск, 1983 Його ж Істочники по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. Автореферат дисиртации... д-ра ист. наук. К., 1988; Кучернюк М.Ф. Джерела про російсько-українські політичні зв’язки в роки Визвольної війни українського народу (1648-1654). Львів, 1980.

⁴ Брайчевський М. Приєднання чи возз’єднання? // Культура і життя. 1990, 1 липня, 8 липня. Передруковано у журналі: Україна. 1991, № 16-17; Федоренко П. Тріумф і катастрофа: Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького // Культура і життя. 1990, 19 серпня.

Вже наступного 1991 року побачила світ стаття Ю Мицика “Полин-корінь”, яка була присвячена характеристиці “Березневих статей” та з’ясуванню важливого питання — терміну дії українсько-російського договору. Проаналізувавши умови договору, дослідник прийшов до висновку, що “...Українська держава, згідно з умовами договору з Росією 1654 року, зберігала свій суверенітет, відбулося об’єднання двох держав (Росії і України) у своерідну конфедерацію”.⁵ Отже, була висловлена нова (зазначу — в дусі часу) думка про конфедеративний характер договору. Автор статті цілком слушно звернув увагу на те, що рішення Переяславської Ради були далеко не однозначно сприйняті тогочасним українським суспільством (не присягало ряд полків, відмовилось від присяги духовенство, зовсім до уваги не бралось селянство, під значним тиском присягало міщанство, особняком залишалась Запорозька Січ і т.д. і т.п.).

Підсумовуючи свої роздуми з цього питання, Ю.Мицик все ж назагал позитивно оцінює сам договір, який за його словами, в тих умовах був обопільно вигідним і Україні, і Росії.

Ряд робіт з теми, що нас цікавить, починаючи з 1991 р. опублікували В.Степанков та В.Смолій. Деякі з цих праць написані вченими у співавторстві, деякі — кожним зосібна.

У статті “Українська козацька держава” В.Смолій відзначає, що “...Україна ввійшла до складу Росії на правах якнайширшої автономії”.⁶ Що ж до оцінки самого договору, то тут дослідник явно суперечить сам собі, бо в одному місці зазначає — “...орієнтація на Російську державу могла забезпечити, на думку гетьмана, безповоротність змін, що відбулися в той час на Україні...”, а в іншому, відповідаючи на питання, яке сам же ставить — “Чи мала Українська держава після 1654 р. перспективи для свого розвитку?”, — зазначає: “Відповідь може бути однозначною — ні, не могла”.⁷

Більшу увагу характеристиці договору приділив В.Степанков у статті “Богдан Хмельницький і проблеми державності України”, що вийшла того ж 1991 року. Автор спеціально акцентує увагу на важливості об’єктивного висвітлення договору 1654 р., при цьому висловлюючи ряд міркувань з цього питання. Укладення договору дослідник вважає необхідністю; заперечує “всенародність”

⁵ Мицик Ю. Полин-Корінь. Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року? // Старожитності. 1991, ч. 1, с. 10-11.

⁶ Смолій В.А. Українська козацька держава //Український історичний журнал. 1991, № 4, с. 10.

⁷ Там само, с. 10-11.

Переяславської ради (відсутні представники Белзького, Волинського, Подільського і Руського воеводств, на раді не були представлені міщани, селяни, духовенство); категорично спростовує тезу “возз’єднання”, вказуючи на її ідеологічно-політичний зміст. Вчений доводить, що акт 1654 р. потрібно розуміти саме як договір, згідно з яким “...незважаючи на визнання верховенства корони Романових, Українська держава ввійшла до складу Росії, не стільки на принципах протекторату, скільки конфедерації”.⁸

Близькі до цього формулювання зустрінемо у книзі В.Степанкова “Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654)”, яка побачила світ того ж 1991 року. Оцінюючи договір, автор зазначає: “...Аналіз “статтей” Б.Хмельницького дає підстави стверджувати, що він добивався збереження за козацькою Україною в складі Росії прав незалежної держави зі своїм урядом, притаманними їй політично-правовою системою, соціальною структурою суспільства, армією, територіально-адміністративним поділом тощо. Це було щось більше, ніж просто автономія чи навіть протекторат”.⁹

Таким чином автор бачить конфедерацію “Російської і Української держав під скіпетром Романових”. Теза про конфедеративну суть договору 1654 р. обґрунтовується В.Степанковим у його докторській дисертаційній роботі. Значення договору, на думку дослідника, полягало у наступному: “Він засвідчував відокремлення України від Речі Посполитої; служив правовим визнанням недоторканості існуючої в Україні системи соціально-економічних відносин; дозволяв у союзі з Москвою виграти розпочату війну та об’єднати всі етнічно-українські землі; був для подальших поколінь аргументом, і доказом української незалежності”.¹⁰

Аналогічні твердження викладені В.Степанковим та В.Смолієм у їх спільних працях.¹¹ Позитивно оцінюючи договір 1654 р., авто-

⁸ Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // УІЖ. 1991, № 1, с. 133-134.

⁹ Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648-1654). Львів, 1991, с. 138.

¹⁰ Степанков В.С. Українська держава у середині XVII ст.: проблеми становлення й боротьба за незалежність (1648-1654 роки). Автореферат дисертації... доктора історичних наук. К., 1993, с. 54.

¹¹ Смолій В.А., Степанков В.С. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. К., 1992; Їх же. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. К., 1993; Їх же. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. К., 1993; Їх же. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. К., 1994.

ри зазначають, що в подальшому “інтереси централізованої монархії, яка еволюціонувала до абсолютизму, та української республіки з її демократичними інститутами й особливостями соціально-економічних відносин... були часто діаметрально протилежними, що й породжувало боротьбу між ними”.¹² Зважаючи на те, що переговори по укладенню договору велись у Переяславі та Москві дослідники пропонують називати його Переяславсько-Московським договором.¹³ З’явився і новий нюанс — твердження, що договір не розв’язав основного завдання війни — створення незалежної української держави, а тому, вважають автори, “нема серйозних аргументів вважати його укладення завершальним актом Визвольної війни”.¹⁴

Не можна обминути увагою публікацію О.Гуржія, присвячену особливостям українсько-російських взаємовідносин у середині XVII ст. Ряд тверджень автора є явною даниною минулим стереотипам. Так, читаємо, що “прибічники гетьмана справедливо вбачали в ньому (союзі з Москвою — А.З) порятунок від поневолення шляхетською Польщею і султанською Туреччиною, довго очікуване законодавче закріплення економічних, політичних і культурних взаємовідносин між українцями та росіянами, а також розраховували на сприяння в справі зміцнення спільних сил у боротьбі за етнічну незалежність у майбутньому”.¹⁵

У березні 1994 р. в Інституті історії України НАН України був проведений науково-теоретичний семінар “Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків”. В опублікованих матеріалах узагальнено та систематизовано висловлені раніше думки та твердження істориків. Симптоматичним слід вважати слова одного із учасників семінару: “Відсутність фахових знань не дозволяє детально зупинитися на аналізі існуючих правових концепцій чи пропонувати власні конструкції”.¹⁶

¹² Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. К., с. 365.

¹³ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. с. 30.

¹⁴ Там же, с. 31.

¹⁵ Гуржій О.І. Про особливості українсько-російських взаємовідносин у середині XVII ст.(1648-1654) // УІЖ. 1992, № 10-11, с. 13.

¹⁶ Горобець В.М. Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки, історіографічні традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). К., 1995, с. 23; Автор схильний оцінювати договір 1654 р:

У 1994 р. побачила світло науково-популярна робота О.Апанович, присвячена договору 1654 р. Позитивним є вже те, що ця праця вийшла окремою книжкою і у ній досить ґрунтовно узагальнений матеріал, що стосується цього договору. Авторка, слідом за рядом істориків минулого, доводить, що, хоча умови договору і були викладені у формі “чолобитної”, все ж за своєю суттю є договором поміж Україною та Росією. Саму угоду дослідниця схильна кваліфікувати як протекторат.¹⁷ У роботі досить повно описаний перебіг укладання договору, визначено його державно-політичний характер, прослідкована доля оригіналів та висвітлені подальші його наслідки.

Відрадним є той факт, що з нових позицій написаний параграф про українсько-російський договір 1654 р. у новому вузівському підручнику “Історія України” (автор І.К.Рибалка). Для з’ясування цього питання відведено 20 сторінок, на яких досить детально проаналізовані статті договору, їх значення, історіографія проблеми.¹⁸

Підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що за останні кілька років з’явилися дослідження, в яких зроблена спроба дати нову оцінку українсько-російського переговорного процесу 1654 р. І хоча більшість висновків, які роблять вчені, так чи інакше перегукуються із висновками досліджень ХІХ - початку ХХ століть, видається, що це не є поверненням назад, а скоріше кроком назустріч об’єктивності та тягlosti в історичній науці. Варто відзначити, що твердження авторів про конфедеративність договору 1654 р. несуть на собі відблиск неоромантизму, прагнення видати бажане за реальне. Видається цілком очевидним той факт, що договір 1654 р. був договором нерівноправним, підневільним для України. Це з одного боку. Однак з іншого — це був усе-таки договір двох сторін, і Україна, приймаючи зверхність з боку Росії, приймала її на певних умовах.

як такий, що “узаконив стосунки васалітету або точніше номінального васалітету”. Див.: Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини ХVІІ- першої чверті ХVІІІ ст. К., 1995, с. 6. Така ж позиція автора у статті: Переяславсько-Московський договір 1654 р.: результати і наслідки (з історії українсько-російських відносин доби Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана). 36. наук. праць. К., 1995, с. 73-94.

¹⁷ Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. К., 1994.

¹⁸ Рибалка І.К. Історія України. Харків, 1995, ч. I, с. 222-242.

Очевидним є і те, що загальний стан вивчення цього питання є незадовільним. На часі видання корпусу джерел, пов'язаних із українсько-російським договором 1654 р., включаючи існуючі тексти самого договору, які потребують нового археографічного опрацювання, і не в останню чергу ґрунтовних наукових коментарів. Вивчення заторкнutoї проблеми потребує комплексного підходу фахівців-істориків, правників, політологів, філологів.

ДЛЯ ЗАМІТОК

ДЛЯ ЗАМІТОК

ДЛЯ ЗАМІТОК

ДЛЯ ЗАМІТОК
